NOVELLA- ÉS REGÉNYIRODALMUNK A BACH-KORSZAKBAN

ÍRTA
SZINNYEI FERENC

I. KÖTET

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1939

58299. — Révai-nyomda, Budapest.

I.

A Bach-korszak.

E korbeli novella- és regényirodalmunk történetének áttekintése csak úgy válhatik előttünk egészen világossá, hogyha először megrajzoljuk azt a kulturális környezetet, amelyben íróink éltek, s amely sok tekintetben hatással volt alkotó képzeletükre.

Rajzunk csak vázlat lesz, hiszen célja nem is a teljesség, hanem novella- és regényirodalmunk korrajzi hátterének bemutatása. Ezt a hátteret nem a történettudós szemével, hanem az irodalomtörténetíróéval nézzük, s csak azokat a vonásait iparkodunk kiemelni, melyeket novella- és regényirodalmunk megértéséhez szükségeseknek tartunk.

Elbeszéléseinkben tömérdek a Bach-korszak magyar életére vonatkozó célzás, utalás és adat, melyeknek esetről-esetre való megmagyarázását ezzel a bevezetéseiéi akarjuk feleslegessé tenni.[1]

[1] Forrásaim: Berzeviczy Albert: *Az absolutizmus kora Magyarországon,* I—III. Budapest, 1922—32. — Szekfü Gyula: *Három, nemzedék,* 3. kiad. Bpest, 1934. — Legfőképpen, a tízéves korszak összes hírlapjainak és folyóiratainak átnézése közben föl jegyzett több ezerre menő adatom.

Az igen sokat idézett lapok címeit így rövidítjük: BH.: *Budapesti Hírlap,* D.: *Divatcsarnok,* H.: *Hölgyfutár,* MH.: *Magyar Hírlap,* MS.: *Magyar Sajtó.* PN.: *Pesti Napló.*

I.

Haynau rémuralma, br. Geringer és Albrecht főherceg kormányzása. — Zsandárság és rendőrség. — Kellemetlen intézkedések. — A nemesség sédyos anyagi helyzete. — A polgárság. — Közigazgatás, a Bach-huszárok s az őket gúnyoló adomák. — Magyar tisztviselők. — Túlzott loyalitás. — Elégedetlenség, zaklatások. — Passiv resistentia. — Az 1859-i olasz háború és hatása. — Bach bukása, enyhébb politikai légkör. — A Kazinczy-ünnep. — A politikai fordulatot jellemző egyéb mozzanatok. — 1859 fontos fordulópont.

A forradalmi népvezérből hirtelen reakciósán konzervatív államférfivá változott dr. Bach Sándor (báró csak később lett) tíz évig, 1849 nyarától 1859 nyaráig volt Ausztria nagyhatalmú belügyminisztere, tehát a négy részre, négy osztrák tartományra szakított Magyarország közigazgatásának mindenható irányítója is.

A nevéről elnevezett korszakot br. Haynau Julius táborszernagy rémuralma vezeti be, melyet az élet és egyéni szabadság teljes bizonytalansága jellemez. A hazafiak tömeges legyilkolása, börtönbe hurcolása és internálása, a följelentések és embervadászat, a honvédek erőszakos besorozása az osztrák hadseregbe (a tisztek közlegényekké való lefokozásával), ezek jutnak eszünkbe, ha nevét említeni halljuk. 1850 július elején

küldték nyugdíjba, mikor sok halálraítéltnek megkegyelmezett, s e miatt szinte népszerűvé vált.[2]

Az enyhébb br. Geringer-féle[3] provizórium, s 1851 októberétől kezdve Albrecht főherceg kormányzósága alatt sem szűnt meg egészen a terror. 1851 őszén, tehát két évvel a szabadságharc leverése után, még halálos ítéleteket szegeztek a bitófára. Az in effigie fölakasztottak közt ott volt br. Jósika Miklós, ünnepelt regényíróink is. A szerencsétlen összeesküvések (Mack, Noszlopy) részeseit 1853-ban és 1854-ben végezték ki vagy börtönözték be, sőt még 1857-ben is kaptak e miatt többen börtönbüntetést.

A zsandárok elárasztották az országot, s hatalmas főnöküktől, Kempen altábornagytól biztatva és hatáskörüket sokszor átlépve mindenfelé hatalmaskodtak, erőszakoskodtak, kellemetlenkedtek, s gyűlöltté tették magukat és az osztrák uralmat. Csillogó szuronyaikkal és „Pickelhaube"-ikkal a betyárokat messziről figyelmeztették a menekülésre, de különben sem szívesen találkoztak velük·. A közbiztonság botrányos volt, valóságos rablóvilág uralkodott mindenfelé. Rózsa Sándort, noha tízezer pengőforint jutalmat ígértek kézrekerítőjének, csak 1857-ben tudták elfogni, de

[2] Később szatmármegyei földbirtokos („Az új földesúr"). 1851-ben ezt olvassuk róla a hivatalos *Magyar Hírlap*-ban: Szatmárból írják: „b. Haynau t. sz. n. mindennapos vendégünk, jószágait új gazdászati rendszer szerint akarja kezelni, egyszerű viselete nem hagy benne egyebet képzelni egy egyszerű polgárnál" (júl. 19.) — „birtokos polgára azon hazának, melynek évkönyveiben neve örökre beírva marad, s mely iránt némely köztudomásra jutott közelebbi nyilatkozatai szerint rokonszenvvel viseltetik" (jún. 19. u. ott).

[3] Címe: „es. kir. teljhatalmú polgári biztos Magyar koronaországban" (MH. 1849. dec. 23.).

akkor sem a zsandárok. A rendőrség a hírhedt Prottmann Józseffel az élén szintén mindent elkövetett, hogy a városi polgárság életét kellemetlenné tegye hihetetlenül kiterjedt kémszervezetével, magánleveleket felbontó hivatalával, mindennek rendőri felügyelet alá helyezésével (sajtó, színház, irodalom stb.). Az országban csak útlevéllel lehetett utazni, a vadászathoz „Waffenpass“ kellett, a pipás ember csak trafik-dohányt szívhatott a dohánymonopólium behozatala óta, vagy ha szűzdohányt szítt, a finánccoktól, ezektől az új és kellemetlen kormányközegektől, kellett félnie. A „Stempli“ (okmánybélyeg, bélyeges papiros) az ügyes-bajos embereket keserítette el. 1857-ben az egy krajcáros hírlapbélyeg behozatalával (minden egyes újságszámot le kellett bélyegeztetni) a hírlapokat drágították meg.

A Kossuth-bankók elégetése kb. hatvan milliónyi vagyont semmisített meg. Az úrbéri viszonyokat a nem „gutgesinnt“ nemesség rovására rendezték önkényes és igazságtalan földkataszter alapján, s a birtok-megváltás árára kiutalt előlegek kifizetésének szándékos halogatásával vagy megtagadásával. így siettették az amúgy is rosszul gazdálkodó és könnyelmű költekezésre hajlandó köznemesség elszegényedését. A sok adó s annak kíméletlen behajtása végrehajtással, katonai beszállásolással szintén súlyosan nehezedett a birtokos osztályra.

A városok önkormányzatának megszüntetése, idegen — főként cseh — polgármesterek rájuk kényszerítése, a politikai nyomás, mely a megyékkel együtt őket is sújtotta, a polgárságot is elkeserítette és — főként a fiatalokat — a nemességgel együttérzőkké, liberális és hazafias gondolkozásúakká tette. A zsidók, kiket

megfosztottak az ingatlanszerzés jogától, szintén nem voltak a Bach-rendszertől elragadtatva.

Az egymásután kibocsátott pátensek (nyílt parancsok), rendeletek, szabályzatok, Dinstes-Instructionok paragrafus-bozótja lassanként elnyomta a józan észt a közigazgatásban, mely mind bonyolultabbá, nehézkesebbé és drágábbá vált. A tömérdek idegen (német, cseh, morva) tisztviselő közutálat és nevetség tárgya lett vitézkötéses hivatalos díszruhájában, s a „Bach-huszár“ gúnynevet kapta. A *Bolond Miska Naptára* (1860) szerint „Halifax“ tartomány (vagyis Magyarország) tisztikara a következő: „Hintermeier lovag Bureuchef, Vordermeier helyettes, Hunger br., Leider, Aerger, Berger ülnökök, Minek, Kőnek, Cafranek titkárok, Zahrada, Hudoba segédek, Sloboda, Svoboda tollnokák, Hokinarz igazgató, Irszcsek, Prsztek, Kolacsek, Hlavacsek, Konopacsek irodatisztek, Hudják szolga, Zebrák kapus.“

A humor és gúny, az elnyomottak hatalmas fegyvere, mint látjuk, nem kímélte a Bach-huszárokat. Százával és ezrével termettek az őket gúnyoló adomák, melyeknek tárgyai a pálinkát és szüzdohányt szimatoló finánc kijátszása, a beamterek nagyképűsége és ostobasága, a „földkóstolók“ (kataszteri emberek), a policáj, a Schulrath, a német katonák, zsandárok, a cseh és német bírák furcsa esetei, melyek leggyakrabban abból származnak, hogy a szörnyű magyarsággal beszélő tisztviselőt félreérti a magyar, vagy az érti félre a magyart.[4] Ilyenekkel szereztek maguknak csöndes elégtételt a hangos bírálattól eltiltott hazafiak.

Azért volt elég magyar hivatalnok is. A megye-

[4] L. *A Bach-korszak adomákban.* Pest, 18G9.

főnököknek 1858-ban kb. a fele magyar.[5] Sokan rászorultak a hivatalra, de lehettek olyanok is, akik meggyőződésből szolgálták a kormányt, vagy mai nyelven szólva konjunktúra-lovagok voltak, akiknek csak a maguk érvényesülése volt a fontos. Az is tudvalévő dolog, hogy a forradalomtól sokan visszariadtak s úgy gondolkoztak, mint egy népirat ismeretlen szerzője, aki szerint a szabadság, egyenlőség, testvériség kora a szabadosság, egyenetlenség és testvérietlenség kora volt, amikor nagy volt a pusztulás.[6] Az 1854-i *Közhasznú házi naptár* is azt magyarázza a népnek, hogy a zenebonának, lázadásnak csak ő adja meg az árát. Házát felgyújtják, termését, barmait elszedik s papírrongyokat nyomnak a kezébe. Felséges urunknak menynyi pénzébe került, míg békét, rendet teremtett! Ha ezeket a nyilatkozatokat a kormány megrendelésére írottaknak tartjuk is, nem tarthatjuk mind azoknak a loyalitás sok túlzó megnyilatkozását a magyar újságokban. A császári párnak 1857. évi látogatásakor kétségkívül a lapokra is „szelíd nyomást“ gyakorolt a felsőbbség, de azért nem kellett volna versenyezniök az émelygős és dagályos üdvözlő szózatokban. A *Magyar Sajtó* május 4-én nagy, cifra kék keretben arany betűkkel nyomott ömlengő verset közölt, a *Növilág* kék betűkkel (máj. 10.), a *Magyar Néplap* piros betűkkel (máj. 6.) lelkesedett. A hivatalos lap minden oldala aranykeretes volt (máj. 5.), s legelői hozta Lisznyay Kálmán hírhedt versét, a *Költői üdvözletei* („Buda-

[5] A *Délibáb Naptár* tiszti címtárában 22 magyar nevű megyefőnököt találunk 41 közül.

[6] *A bolygó honvédek.* írta a nép számára egy somogyi káplán. Veszprém, 1851.

pest fölött... egy gyönyörű bárányfelhő repül“),[7] Arra sem kényszeríthette senki Pest városát, hogy 1851-ben díszpolgárává válassza Paskievics tábornagyot, a szabadságharcot leverő orosz sereg fővezérét,[8] majd 1853-ban Bachot és Geringert, a „gyalog palatínust“ .

Az általános hangulat mégis az elégedetlenség volt, melyet az elmondottakon kívül még sok minden szított. A tanügyi reformokkal, noha hasznosak is voltak köztük, állandóan zaklatták az iskolákat. Egyeseket kisgimnáziumokká fokoztak le, másokat megszüntettek. A tanárok előéletét, politikai megbízhatóságát szorgalmasan kutatták (Arany János is félt, hogy e miatt elveszti állását), új meg új követelményekkel állottak elő, melyeket nehezen lehetett teljesíteni. A német nyelv tanítását, majd fokozatosan a tanítás nyelvévé tételét is erőszakolták a középiskolában, de az egyetemen s a főiskolákon is. A Kistfaludy-Társaság működését megtiltották, az Akadémiáét megbénították. Hol egy jótékonycélú hangversenyt, hol egy bált tiltottak be,[9] hol *egy* társaskört zártak be, nyilvános gyűjtéseket nem engedélyeztek, ünnepléseket még kevésbbé. 1857-ben írja Salamon Ferenc Aranynak, hogy

[7] A *Hölgyfutár* az uralkodó menyegzőjekor is túlságosan lelkendezik (1854. ápr. 24.) „... a legöszintébb öröm s milliók szíve mélyéből fakadó áldáskivánatok napja is egyszersmind. Legyen e nap emlékezete örökre sziveinkben. “

[8] Az oklevél-átadó küldöttséget gr. Zichy Ferenc vezette Varsóba 200 ezer pfrtot érő ékszerekkel díszített díszmagyarban. A magyar szövegű oklevelet Terczy polgármester adta át (PN. 1851. febr. 18. és 21.).

[9] Prottmann 1852-ben a csárdást is betiltotta. Berzeviczy id. műnk. II. 414.

nem volt szabad „Kisfaludy Károly ünnepén, midőn a színházban valamelyik drámáját vették elő, csak jelét is adni valami megünneplés formának. Az akadémia részére gyűjtést indítványozott a Magyar Sajtó, — s a lett belőle, hogy felhívták mindenik szerkesztőt nem tóm miféle hivatalba, megdorgálták, s most már szólni sem lehet e tárgyban.“[10]

A Rómával kötött concordatum (1855) a magyar közjogba ütközött és sérelmes volt a protestánsokra, az 1859-i protestáns pátens pedig még nagyobb elégedetlenséget és felháborodást keltett.

Nem csodálhatjuk, hogy a nemesség nagy része visszavonult falusi birtokára, bizalmas baráti körbe zárkózott, negyvennyolcas ereklyekultuszt űzött, tiltott verseken és leveleken lelkesedett, a kormányt „passiv resist ent ia“-jával bosszantotta s a külpolitika eseményeit figyelte. Reménykedett az emigránsok, főként Kossuth agitációs munkásságában s az 1853-tól 1855-ig tartó orosz-török háborúban. Lelkesedett a törökökért s örült a szabadságharcunkat letipró orosz vereségének.

Az 1859. esztendő végre meghozta a régen várt fordulatot. Az olaszországi események már az év elejétől kezdve nagy izgalomban tartották az országot. A *Pesti Napló* vezércikkei állandóan a külpolitikai eshetőségekről, III. Napóleon terveiről s a fenyegető olasz háborúról beszéltek. Végre április 28-áról keltezve megjelent az uralkodó szózata, melyben népeinek bejelenti a Piemont elleni háborút. Az egész ország óriási izgalommal lesi a harctéri híreket, melyek az akkori lapokból sok más egyebet kiszorítanak. A *Hölgyfutár*

[10] *Arany János levelezése.* II. 1889. 137.

tréfás hírekben számol be a háborús izgalmakról: a kávéházakban Hévfi úr mondja el nagyszerű harctéri híreit és hadászati kombinációit (a világháborúban szereplő „kávéházi Conrad“ őse). A június 4-i magentai vereség általános örömet kelt. Ausztria elvesztette Lombardiát! A június 24-i solferinoi csata azután megpecsételte Ausztria bukását. I. Ferenc József július 15-én kénytelen bejelenteni, hogy a háborút és Lombardiát elvesztették. A vereség ugyan nem hozta meg mindjárt Magyarország függetlenségét, amint azt a vérmesebb optimisták remélték, de megrendítette a birodalom katonai tekintélyét, pénzügyi helyzetét és politikai hatalmát.

Bécsben kénytelenek megérteni, hogy a magyarországi helyzet tarthatatlan. A Bach-rendszer megérett a bukásra s rászolgált Széchenyi Bföcft-jének gyilkos szatírájára. Bach és Kempen bukása (augusztus végén) országos örömet keltett, s noha nem idézhetett is elő gyors rendszerváltozást, de mindenesetre enyhébb politikai légkört teremtett. Erre mutattak gr. Rechberg miniszterei nőik tárgyalásai néhány magyar főúri politikussal, kik nyíltan elítélték az eddigi kormányrendszert, de elítélte azt br. Hübner rendőrminiszter is. Az uralkodóhoz intézett emlékiratában bebizonyította, hogy az eddigi elhibázott politika követése csak katasztrófára vezethet. Becsületes őszintesége bukását okozta s népszerűvé tette a magyar közvélemény előtt.

Jellemző az önkényuralom meggyengülésére, hogy a Kazinczy Ferenc születésének százados évfordulójára tervezett országos ünnepélyt nem merték eltiltani. Október 27-én tartották a Nemzeti Múzeum dísztermében hatalmas közönség előtt, melynek nagy része a

folyosókra és lépcsőkre szorult. „A lelkesedés — írja Arany János[11] — inkább politikai, mint irodalmi volt. A szónokokat a teremben sem hallotta mindenki, de azért, ha vivátra került a sor, hangzott az, le a lépcsőig/[4] Kazinczy-szobrokat, arcképeket, emlékérmeket árultak. Az ülés után kétszáz-terítékes lakoma volt az Európa-szállodában. Gr. Dessewffy Emil megindította a gyűjtést Kazinczy Széphalmának megvételére. Sok volt a beszéd is. Deák Ferenc Széchenyit éltette s a lakoma végén így szólt: „Imádkozzunk — éljen a haza![44] Az ünnepélyt este a Nemzeti Színház díszelőadása zárta be.[12] A lapok Kazinczy-számokat adtak, melyek közölték az ünnepi előadásokat és költeményeket.[13] A fővárosi ünnepséget a vidékiek követték, s az ország legtöbb városában megünnepelték Kazincy emlékét.[14] Jól mondja Lévay József, aki először hívta fel a közfigyelmet a százados évfordulóra, hogy „október 27-e valóban nemzeti fölébredés messze kiható napja volt, nyílt kifejezése s bátor hirdetése a reménynek és bizalomnak a közelgő jobb jövő iránt.[4415]

November 6-án a Scitovszky János hercegprímás ötvenéves papi jubileumát ünneplő esztergomi lakomán Albrecht főherceg nagy megbotránkozására tüzes hangú hazafias felköszöntőket mondtak a magyar főurak. Az ellenük tervezett megtorló intézkedésekből semmi sem lett. Ugyanennek a hónapnak a végén ala-

[11] *Arany J. levelezése.* I. 1888. 475.

[12] H. 1859. 125., 129.

[13] A PN. és MS. okt. 28-i számai jóformán semmi mást nem közölnek, csak az ünnepély leírását.

[14] L. a novemberi és decemberi laptudósításokat. Dec. 30-án volt a fényes széphalmi ünnep.

[15] *Visszatekintés.* Miskolc, 1935. 34.

knit meg Kolozsvárt az Erdélyi Múzeum-Egylet fényes ünnepélyek keretében.[16]

Végül említsünk még néhány érdekes adatot, melyek az 1859-es politikai fordulatot jellemzik.

Vahot Imre Lisznyay Kálmánnal és Bunkó Feri cigánybandájával júniusban és július első felében több, főként dunántúli városban ünnepélyeket tartott: felolvastak, hazafias dalokat szavaltak, a cigányok pedig magyar nótákat játszottak a közönség nagy lelkesedésétől kísérve.[17]

A pesti piarista gimnázium igazgatója sorra járta az osztályokat azzal a hírrel, hogy a jövő órától kezdve a történelem is magyarul fog taníttatni (ez volt u. i. az egyetlen tárgy, melyet eddig németül adtak elő).[18] Az egyetemi ifjúság kérvényt nyújtott be a kormányhoz a magyar tanítási nyelv érdekében, mert most az előadások legnagyobb része „olyan nyelven tartatik, melyet a tanulóság túlnyomó száma nem ért.“[19]

A filharmóniai hangversenyen Berlioz Rákóczi-indulóját játszották. A Múzeum nagyterme zsúfolásig megtelt. Az indulónak így, több mint száz zenész előadásában — írja a *Hölgyfutár* — „csaknem megőrjítő hatása van, az arc lángba borul, a szív lázasan ver, a kéz a fejhez kap, s hogy a megtelt kebel meg ne szakadjon, végre az ajakra jönnek a lelkesedés jótevő hangjai. A boltozatokat csaknem megrengető éljenekre

[16] A H. tudósítása 1859. dec. 1. (ülések, lakoma, kivilágítás, díszelőadás).

[17] Vahot I. *Dalidói utazásunk leírása.* Napkelet, 1859. okt. 2—dec. 18.

[18] MS. 1859. okt. 22.

[19] H. 1859. okt. 20.

ismételték a nagyszerű átiratot.[20] A következő hangversenyen közkívánatra ismét játszották, s a közönség óriási lelkesedéssel háromszor ismételtette.[21]

A *Hölgyfutár* már az ellen is fel mer szólalni, hogy a *Bánk Bánt* rettentően megcsonkítva adják, kihagyván belőle Petur és Tiborc elégetlenkedö beszédeit.[22]

Az év végén tüntetően elkezdik hordani a magyar ruhát, a divatlapok magyar divatképeket közölnek. A *Hunyadi László* november 26-i előadásán az erkély egyik oldalát magyarruhás jogászok foglalták el, mások is jelentek meg magyar ruhában, a páholyokban is sok szép magyaros öltözet, fejkötő és párta volt látható.[23] Kolozsvárt ugyanígy hordták a magyar ruhát, pörge kalapot és pártát.[24]

A politikai tréfálkozás mind bátrabb lesz. A *Bolond Miska Naptára* (I860., megjelent 1859 szeptemberében) pl. ilyeneket ír: „Az olasz háború miatt a babiloni torony építése megakadt** (a torony természetesen a Bach-rendszer). „Egypár bécsi Hausknecht Pestre készül — törzsökös magyarnak. — Xantus hazánkfia még egy Magyarországot talált fel déli Amerikában. Csupa csehek laknak benne. — Az irodákban rendkívüli mozgalom: némely bureaut reggeliül estig nyitva találni — az ajándékok elfogadására.“[25].

[20] U. o. nov. 29.

[21] U. o. dec. 29.

[22] U. o. nov. 29.

[23] H. 1859. dec. 1. Kben a magyar ruhát már 1857 farsangján kezdik hordani. Berzeviczy id. m. II. 415.

[24] *Kolozsvári Közlöny*, 1859. dec. 21.

[25] U. ilyenek a *Zöld ördög Naptárában* (1860), sőt már előbb is, a korszak utolsó éveiben (pl. *Bolond M. Napt.,* 1858.).

Így kezdett lassan derülni a politika ege Magyarország fölött, de még évek kellettek hozzá, hogy egészen kiderüljön.

Berzeviczy Albert az abszolutizmusról szóló nagy művében az 1859. évről a következőket mondja: „Az ötvenes évtized vége tényleg szellemi életünkre nézve is nem egyszerű naptári időhatár; korszakot zár le és nyit meg az, mert habár az 1861-iki alkotmányos kísérlet meghiúsultával az absolutismus ismét rátette a kezét az országra, félelmes és veszedelmes lenni megszűnt s a nekibátorodás ez az érzése a nemzetben mindenekfölött a szellemi élet békóit tette hatástalanokká?[426]

A magyar novella- és regényirodalom tízéves történetét is ezért zárjuk le az 1859-es évvel teljes tudatában meg nem szakadó folyamatosságának, s annak a ténynek, hogy irodalomtörténeti korszak megállapítására nem lehet irányadó bármily fontos történelmi évszám.

Olyan jelentős irodalmi eseményt azonban, mely határjelölő volna, ebben az időben nem találunk. Egyébiránt tudjuk, hogy az események pillanatra sem szünetelő folyamának bárminő részekre való felosztása, csak önkényes és tetszőleges lehet.

[25] Idézett műnk. II. 487.

II.

Közlekedés: hajó, gyorskocsi, vasút. — Buda és Pest lakossága. — A Lánchíd, Alagút, csónakközlekedés, helyihajók, omnibuszok, bérkocsik. — Gázvilágítás, parkozás, a Színház-tér. — Építkezés, a házak számozása, boltok. — Az ipar. — Fogadók, kávéházak, vendéglők. — Bálok, egyéb mulatságok. — Kaszinók, társasélet, egyesületek. — Fürdői és kisvárosi élet.

Az önkényuralom erős politikai nyomása kétségkívül zsibbasztólag, néha bénítólag hatott a nemzet életére, de azért ez az élet folyt tovább a szabadságharc után is. A Bach-kormánynak különben sem az volt a célja, hogy minden fejlődést megakasszon, hanem csak arra ügyelt, hogy a fejlődés folyama alá ne mossa az ő politikai rendszerének épülő falait. így azután volt élet, mozgás, élénkség ebben a korban is. A magyarság erős korlátok közé szorítva, de élt, s nem is olyan szomorú életet, mint a föntebb elmondottak után gondolnák.

A fővárosnak[1] mind szorosabbá vált a kapcsolata az ország többi részeivel és a külfölddel. Pestről Bécsbe mindennap, Zimonyba hetenként kétszer, később háromszor, Orsovára hetenként kétszer indult gőzhajó. Rendes hajójárat volt Galacig s innen Konstantiná-

[1] Legyen szabad Pestet és Budát a mai értelemben együtt így neveznünk.

polyig. A Tiszán Tokajtól Szolnokig, onnan Szegedig és Zimonyig jártak hajók kétszer hetenként, a Száván Zimonytól Sziszekig. A Balatonon a Kisfaludy-gőzös Balatonfüredtől Keszthelyig járt háromszor hetenként (öt állomást érintve) s ugyancsak háromszor Kenésére a pesti gyorskocsi utasait fölvenni, s Füredre szállítani.[2]

A Dunagőzhajózási Társaság óbudai hajógyárában, hol több mint kétezer munkás dolgozott,[3] folytonosan épültek a hajók. 1850-ben, tehát már korszakunk legelején, 47 hajó járt a Dunán, másfél millió utast, s négy és félmillió mázsa árut szállítva.[4]

A szárazföldi közlekedést még mindig gyorskocsik bonyolították le, melyek mindenféle irányban jártak, elég kényelmetlenek, s nevük ellenére elég lassúk voltak. A vasutak csak fokonként szorították ki őket.

A negyvenes évek végén csak Pesttől Vácig és Pesttől Szolnokig járt vonat, de 1850. december 15-én már megnyílt a Pest—bécsi vasútvonal, mely összekötötte a fővárost a külfölddel. 1859 végén ezen kívül már a következő vasútjaink voltak: Bécs—Győr—Újszőny; Pest—Szeged—Temesvár—Báziás; Pest—Szolnok—Püspökladány—Debrecen; s ezzel a vonallal kapcsolatban Püspökladány—Nagyvárad; Szolnok—Mezőtúr—Arad; Arad—Nagyvárad.[5] A pályaudvar a mai

[2] 1858-ban a Szamoson is megjelent az első gőzhajó (Hermine). *Budapesti Naptár.* 1860. 260.

[3] PN. 1853. febr. 10.

[4] MH. 1851. ápr. 26.

[5] L. az egykorú lapokban közölt vasúti menetrendeket. 1859-ben már erősen épült a Buda—Székesfehérvár—Nagykanizsa—pragerhofi s az Üjszőny—székesfehérvári vonal. MS. 1859. febr. 27. *M. Néplap.* 1859. júl. 13, 27.

Nyugati Pályaudvar helyén állott (öt sínpárral). A mozdonyokat fával fűtötték,[6] télen az utasok (de csak 1856-tól kezdve) az állomásokon „melegített zsákokat“ rendelhettek a lábuk alá.[7] Az új vonalakon elég gyakoriak voltak a szerencsétlenségek, melyekről az egykorú lapok siettek hírt adni. Ilyen hír pl. hogy 1851 július 17-én a Bars nevű mozdony Vecsésnél kisiklott, s pár lépésnyire a homokba fúródott. Hogy nagyobb baj nem történt, az a mozdonyvezető lélekjelenlétének köszönhető, ki „merész kezekkel ragadá meg a csavartyut, s a gőzerőt hirtelen kibocsátván, a neki szilaj ült gőzmén megzabolázva állott meg.[1]“[3]

A német kalauzok természetesen kerékbetörték az állomások magyar neveit, pl. Gönyüből „Kenyi“-t, Köbölkútból „Gebelgit“-et csináltak.[9] A távíróvonalak a vasutakkal párhuzamosan szaporodtak.

Buda és Pest még ebben a korban is kisváros, Buda lakossága 1851-ben ötvenezer, Pesté több mint százezer.[10]

A két város képe nagyjából ugyanolyan, mint a század első felében.[11] Itt csak a kép néhány új vonását emeljük ki.

[6] A bécsi vonal tiizifaszükséglete tízezer öl volt. MH. 1851. jan. 4.

[7] H. 1856. febr. 14.

[8] MH. 1851. júl. 26. Szeptemberben a bécsi vonat siklott ki, 1854-ben szintén. Két év múlva a *Vasárnapi Újság* (jún. 1.) már képet hoz a Nána és Szob közt történt szerencsétlenségről.

[9] *Kétgarasos Újság.* 1858. okt. 31.

[10] I. V. Haeufler: *Buda-Pest,* historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und dérén Umgebung. Pest. 1854.

[11] L. Szinnyei Ferenc: *Novella- és regény irodalmunk a szabadságharcig.* I. 1925. IL 1926. és *Levelek a régi Pestről.* Napkelet. 1923—4.

Széchenyi Lánchíd j át 1849. november 20-án délben nyitották meg. Haynau és Geringer, a polgári kormányzó mentek át rajta először hivatalosan.[12] A régi hajóhidat lebontották, vele együtt eltűntek a főváros életéből a sokat emlegetett hajóhíd-mizériák. Széchenyi másik terve, az Alagút is ekkor valósult meg. Clark Ádám 1853-ban már áttörte a Várhegyet.[13] Kapuzatát eleinte egyiptomi stílusban tervezte,[14] de tervét szerencsére megváltoztatta. 1857. április 30-án nyílt meg a kocsiforgalom számára is,[15] s így végre a két város kapcsolata teljessé vált. A helyi közlekedés másként is javult. A Várba vezető Albrecht-út (ma Hunyadi János-út) ekkor épült.[16] A kezdetleges csónakközlekedés mellett[17] megindult a helyi-haj óközlekedés. Óbudára óránként indult hajó s öt állomást érintett (köztük a Császárfürdőt).[18] Társaskocsik (omnibuszok) jártak többfelé, így a Városligetbe, a budai hegyek közé, sőt

[12] H. 1849. nov. 21.

[13] Okt. 26-án. d. u. a szűk úton bárki átmehetett. D. 1853. okt. 27. A következő évben vasárnapokon, mikor a munka szünetelt, két krajcárért jártak át rajta. PN. 1854. márc. 18.

[14] L. a *Vasárnapi Újság* 1854. 10. számában levő képet egyiptomi oszlopokkal, két oldalt szfinkszekkel.

[15] H. 1857. máj. 1. *Vasárnapi U.* 1857. máj. 3. A krisztinavárosi homlokzat csak azután készült el.

[16] Berzeviczy id. m. II. 387.

[17] Rendes csónakállomások voltak Pesten a sóház (kb. a mai vám'ház helyén), piarista épület, Angol királynő, Lánchíd mellett, s följebb a deszkakereskedők raktárainál. Egy személy 3 pengőkrajcárt fizetett az átkelésért. A Margitszigetre csak csónakon lehetett átmenni.

[18] Feldmann's *Wegweiser* durch Pest und Ofen und dérén Umgebung für Fremde und Einheimische. 2. kiad. Pest. 1855. 176.

Budáról Promontor (Budafok) és Tétény felé is.[19] A kétfogat'ú bérkocsik mellett 1853-tól kezdve az egyfogatúak (comfortable), a ma már eltűnt komflik“ ősei is meghonosodtak. Hamarosan nagy lett a keletük, mert 12 pengőkrajcárért körülbelül akkora utat tettek, mint a kétfogatúak egy forintért.[20] Igaz, hogy lassúak voltak. A *Pesti Napló* szerint lovaik „nem ügetnek, nem poroszkálnak, csak másznak, léptetnek/*[21] Számuk 1855-ben már 90-re, a kétfogatúaké pedig 160-ra emelkedett csak Pesten.[22] Kocsisaik olyanok voltak, mint a bécsi fiákeresek: kedélyeskedők és sült németek.[23]

Az utcák közül még nagyon sok nem volt kövezve, csatornázva sí nyáron öntözve, de azért ez a helyzet is fokozatosan javult.[24] A világítás nagyon kezdetleges volt. Az olaj lámpák sötéten égtek, sok már este tíz órakor kialudt.[25] A légszeszvilágítás csak 1856. decemberében kezdődött. A kávéházakban, vendéglőkben, magánlakásokban néhány nappal előbb gyulladtak ki a gázlángok, az utcákon december 11-én volt az első próbavilágítás. „Az olajlámpák szomorúan, fénytelen búskodnak az új jelenség előtt, melyet az utcákon mindenki a kíváncsiság érdekével bámul“ — írja a *Hölgyfutár*[26] 1859 elején már 33.600 gázláng égett

[19] H. 1855. aug. 18.

[20] H. 1853. szept. 15. D. 1853. okt. 9. A vidéki városokban is meghonosodtak. D. 1854. ápr. 10.

[21] 1854. jan. 17.

[22] H. 1855. júl. 13.

[23] Feldmann id. m. 173.

[24] Haeufler id. m. 225., 227. PN. 1851. aug. 25.

[25] Haeufler. 226.

[26] H. 1856. dec. 12. Pozsonyban már márciusban égtek a gázlángok. H. 1856. márc. 21.

Pesten,[27] természetesen csak a főútvonalakon, másutt továbbra is olajlámpák terjesztették a világosságot, vagy inkább a sötétséget.

Az Újtér (ma Erzsébet-tér) parkozása már 1847-ben megkezdődött, mikor megszűnt vásártér lenni, s itt építették fel a Stadttheater (a mai Vörösmarty-téren) leégése után a német „Nottheatert". A fák és bokrok ültetését az ötvenes években fokozatosan folytatták.[28] A József-teret 1858-ban parkozták.[29] A Nemzeti Múzeum kertjét adakozásból és jótékonycélú hangversenyek jövedelméből létesítették. 1855-ben kezdték meg az ültetést s 1857-ben fejezték be. Csúnya deszkakerítését csak lassan cserélték ki vasrács-kerítéssel. 1859-ben még csak a homlokzat előtti rész volt készen.[30] A várbeli bástyasétányon, melyet akkor még akácfasor árnyékolt be, s hol hetenként kétszer volt térzene, szintén szívesen sétált a közönség.[31] Az egyetemi füvészkert átköltöztetése a mai Múzeum-kőrútról mai helyére 1852-ben fejeződött be.[32]

A Színháztér (a mai Vörösmarty-tér) volt Pest legforgalmasabb tere. Volt itt több vendéglő, kávéház, cukrászat, sörház, fiákerállomás. Mint az egykorú pesti útmutató mondja: „da kann man eigentlich sehen, dass Pest eine Weltstadt ist". A „világvárosias" képet

[27] H. 1859. jún. 18.

[28] Feldmann id. m. 48. — *Vasárnapi Újság.* 1854. jan. 4. *Kétgarasos Újság.* 1858. dec. 19.

[29] H. 1858. márc. 10.

[30] H. 1855. szept. 24. *Délibáb.* 1856. nov. 2. H. 1857. ápr. 9. BH. 1857. júl. 30. *Vasárnapi U.* 1858. márc. 7. és 1859. dec. 11.: *Egy vidéki ember levelei Pestről.*

[31] PN. 1851. ápr. 28. H. 1858. máj. 26.

[32] H. 1849. nov. 27. és 1852. márc. 8.

azonban kissé megzavarták az alacsony, dísztelen harmincadépület (a mai Gerbaud-palota helyén), az északi oldal kis egyemeletes házai, s a rossz, hegyes kövekből álló kövezet.[33]

Az 1849-i bombázást hamarosan kiheverte a két város. A budai vár bástyáit és kapuit 1850-ben már rendbehozták.[34] Egy-két év alatt az osztrákok felépítették a gellérthegyi citadellát. „A Gellérthegyre erős várkorona ült", mint a *Divatcsarnok* 1853-ban írta.[35] 1850-ben Pesten háromszáz új ház volt készen vagy épülőfélben. Sokban csigán lehet a fát és vizet felhúzni az emeletekre (!), néhol pedig a vizet felszivatytyúzni.[36] 1852-ben is alig volt utca, hol új házat ne építettek, vagy régit ne tataroztak volna.[37]

A lipótvárosi bazilika alapkövét 1851-ben tették le.[38] A belvárosi plébániát restaurálták s köréje boltokat építettek[39] (ezeket nem régen bontották le). 1857-ben készült el a Kerepesi-úti temető kis kápolnája,[40] 1859-ben pedig a dohányutcai zsinagóga.[41]

A krisztinavárosi hatalmas Karácsonyi-palota is

[33] Feldmann id. m. 49.
[34] H. 1850. aug. 17. és szept. 20.
[35] Júl. 10.
[36] MH. 1850. szept. 10.
[37] H. 1852. aug. 14.
[38] H. 1851. okt. 4.
[39] H. 1854. aug. 22. *Délibáb.* 1853. okt. 16
[40] H. 1857. szept. 14.
[41] MS. 1859. szept. 7. A felavatás a hatóságok jelenlétében történt. Lojális beszédek hangzottak el s az osztrák néphimnusz. Vidéken két monumentális és művészi értékű templomot szenteltek fel ebben a korban: az esztergomi bazilikát (1856) s a fóthi templomot (1855).

ekkor épült,[42] valamint a Nemzeti Lovarda[43] és a lipótmezei elmegyógyintézet.[44] Az országúti (múzeumkörúti) Kunewalder-házat is akkor alakították át állatgyógyintézetté (a mai Állatorvosi Főiskola őse).[45]

A rommá lőtt vigadó és leégett német városi színház (a mai Haas-palota helyén) a korszak egész folyamán úgy éktelenkedett. A vigadó újjáépítését csak 1859-ben határozták el Feszi Frigyes pályadíj-nyertes, pompás terve alapján (a mai Fővárosi Vigadó).[46]

Az új bérházak jó részét, úgy mint az előbbi évtizedben, Hild József, Kasselik Ferenc, Pollák Mihály és Zitterbarth Mátyás neves építészek, a magyar neoklasszicizmus jeles mesterei, tervezték. Kiváló működésük megteremtette Pest egységes városképét, melyet azóta barbár-módon tönkretettek.

A Bach-korszakban kezdődött a házak utcánként való számozása. Azelőtt a számozás minden városrészben egytől százakig haladt (az összes házakat végig számozták).[47] A számozásnak különben akkor nem volt olyan nagy jelentősége, mert a házakat a tulajdonosok nevéről ismerték: Ürményi-, Cziráky-, Sina-, Marczibányi-, Nákó-, Horváth-, Kasselik-, Orczy-ház stb. Négyemeletes ház 1850-ben mindössze négy volt Pesiten.[48]

42 BH. 1856. ápr. 8. H. 1857. jún. 5. Pazar bútorait Párizsból hozatta gr. Karácsonyi Guidó.

43 1858. jan. 7. nyitották meg.

44 *Napkelet.* 1857. okt. 4. ekkor kezdték építeni.

45 H. 1858. ápr. 15. A mai egyetemi épületek helyén.

46 H. 1859. ápr. 12.

47 Az 1856-i *Nemzeti Naptárban-ban* adva van a régi s az új számozás. U. itt kitűnő utcajegyzék van (pontosan megjelölve, hol van minden egyes utca).

48 H. 1850. júl. 22.

Legszebb boltok akkor is a belvárosban voltak, főként a Váci- és az Úri-utcában (ma Petőfi Sándor-utca), így Brunner játékkereskedése, Alter híres divatárusboltja s Lechner órásüzlete a Váci-, Mössmer fehérneműraktára az Úri-utcában, Ditmár lámpakereskedése a József-téren stb.

A magyar ipar a malom-, cukor- és szeszipart kivéve bizony lassan fejlődött ebben a korban is. A *Magyar Sajtó* szerint (1858. febr. 27.) a Budapesten levő néhány (bőr-, cukor-, mezőgazdasági gép-) gyáron és malmon kívül vidéken alig van jelentékeny ipartelep. Azért az újságok örömmel adnak hírt minden e téren elért eredményről. így dicsekedve említik Beregszászy Lajos zongoragyárát, mely külföldre is szállított zongorákat,[49] Skriván kalapgyárát, mely 1855-ben ötvenötezer kalapot készített,[50] sőt azt is föl jegyzik, hogy Havas József Kőbányán magyar konyakot gyártott.[51]

Lássuk ezek után, hogy hol szórakozott és mulatott a Bach-korszak magyarja a fővárosban.

A vidékieknek s a külföldieknek sok és különböző színvonalú fogadó állott rendelkezésére. Legelőkelőbbek voltak az Európa (a mai főkapitányság épülete), melyet 1851-ben újra bútoroztak,[52] az István Főherceg (ma a GyOSz háza az Akadémia-utcában), az Angol Királynő (ma a Pénzintézeti Központ), melyet a bombázás után Hild épített újra,[53] a Vadászkürt (a mai helyén), a Magyar Király (Dorottya-u. 1.), a Ná-

40 H. 1853. nov. 12., 1856. okt. 22., 1859. jún. 7.

so H. 1856. febr. 15.

51 H. 1857. febr. 13.

52 MH. 1851. jan. 10.

53 Feldmann id. m. 44—5. 1851. augusztusában nyílt meg újra. PN. 1851. aug. 21.

dor (a Váci-utcában), a Tigris (a Nádor-utcában) s Páris városa (a mai Vilmos császár-úton).[54] Budán csak a várbeli Fortuna (a Fortuna-utcában) s a Híd (Zur Brücke), az egykori hajóhíd budai hídfőjével szemközt (a mai kioszk táján) voltak elegánsabb hotelek.

A másodrangúak, de azért kedvelt és látogatott fogadók közül először az Arany Sast említjük (a mai Országos Kaszinó helyén), melyet az írók „csárdának" hívtak akkoriban. A vidéki urak igen szerették.[55] Jobbfajta szállók voltak még a Fehér Hajó (a Hajó-u. és Bécsi-utca sarkán), a Griff (a mai Pannonia helyén), a Fehér Hattyú (a régi Nemzeti Színházzal szemközt), a Mátyás Király (a mai Rákóczi-út és Szentkirályi-utca sarkán) és több más.

A kávéházi élet akkor is élénk volt, mint az egykorú leírásokból tudjuk.[56] A kellemes és szép helyiségekben szívesen időztek az emberek. Legtöbb szállónak megvolt a maga kávéháza, ezeken kívül kedveltek voltak a Casino- (Dorottya-utca, a mai Generáli-biztosító T. épületében), a Korona-[57] (a Váci-utcában), a Motz- (a mai Petőfi Sándor-utcában, azonos a híres Pill wax- s egy időben Privorszky-kávéházzal), a Steingassner- (a Széchenyi-sétatér mellett), a Fillinger- (a régen eltűnt belvárosi Sebestyén-téren), a Török Csá-

[54] Haeufler és Feldmann, id. m. s az egykorú naptárak címjegyzékiei.

[55] H. 1859. ápr. 12. Vadnai Károly: Irodalmi Emlékek. Bp. 1905. 450.

[56] Haeufler id. m. szerint (234). 1851-ben 42 van Pesten, a H. 1857-ben 41-et említ (jan. 22.).

[57] 1858-ban tulajdonosa, Privorszky fényesen renoválta. H. 1858. júl. 27.

szár- (u. ott a Rózsa-téren), s a régebben hírhedt, de 1857-ben fényesen átalakított Zrinyi-kávéház[58] (a mai Astoria-szálló helyén), melyet Lisznyay Kálmán a „pesti kávéházak nagyapjának“ nevezett. A mai Városház- és Vármegyeház-utca sarkán volt az Arany Ökör- vagy Hauer-kávéház, melynek emeleti helyisége kedvelt találkozóhelye volt az íróknak és színészeknek.[59]

A szállodák előkelő éttermei mellett igen népszerűek és látogatottak voltak a kisebb vendéglők, melyek gyakran szerepelnek az egykorú elbeszélésekben és regényekben. Ilyenek voltak a Beleznay-kert (a mai Rákóczi-út elején, a Nemzeti Színház oldalán), a Borsajtó vagy Prés (a Kalap-, vagyis a mai Irányi-utcában), a Komló (a Vármegyeház átellenében), az írók kedvelt vacsorázó helye,[60] a Licinius (a Dunaparton a Vigadó szomszédságában), hol 24 pengőkrajcárért négyfogásos ebédet lehetett kapni,[61] a Sperl (a mai Vilmos császár-úton). Az egykorú lapok szerint folytonosan új kocsmák nyíltak meg, egyesek aktuális néven, pl. Tamás bátya kunyhója, Próféta, Észak csillaga (Meyerbeer akkori operaújdonságai után), sőt volt egy Csokonai Vitéz Mihály-hoz címezett vendéglő is.[62]

[58] H. 1857. ápr. 22.

[59] Vadnai K.: *Elmúlt idők.* Bp. 1886. 98. Gyulai Páltól hallottam, hogy Arany János is megfordult itt, s egyszer egy vándorszínész-pajtásával találkozott, aki felelevenítette régi színészélményeiket. Arany Gyulai szerint restelte a dolgot.

[60] Jellemző, hogy a pincérek itt sem tudtak magyarul a H. szerint (1858. okt. 27.).

[61] H. 1854. szept. 11.

[62] H. 1853. júl. 5., 1854. máj. 4., 1857. nov. 11.

1853-ban nyitotta meg Kugler Henrik, ki Párizs^ ban tanulta a „cukrászatot“, pompás boltját a József-téren (a mai Gerbaud őse).[63]

A báli évad nagyon mozgalmas volt minden évben, az ifjúság éppen úgy mulatott és táncolt, mint a régi boldogabb időkben. 1851-ben a *Magyar Hírlap* február 4-én jelenti, hogy addig 128 táncvigalom volt a fővárosban, az 1857-es *Hölgyfutár* szerint pedig január 26-án harminc bált tartottak. A kisebbeket az Európa-szállóban, vagy az ú. n. Lloyd-teremben (a mai Generali-palota), a nagyokat, főként az álarcosbálokat a Nemzeti Színházban rendezték. Buda legnagyobb bálterme az „országház“ volt (ma a belügyminisztérium díszterme). Ezen kívül még sok helyen táncoltak (a Tigrisben, Sperlben stb.), de ezek már nem voltak elit-bálok. A termeket fényesen díszítették, egy Lloyd-bál teremdíszítése pl. 1600 pengőforintba került.[64] A bálok többnyire igen látogatottak voltak, — néha kétezer ember is megfordult egy-egy „operabálon“ — és szép összegeket jövedelmeztek jótékony célra.[65] Nyáron a császárfürdői bálok voltak igen népszerűek.

Nem hiányoztak egyéb mulatságok sem. A külföldi cirkusz-társulatok gyakran megfordultak Pesten, legkedveltebb volt köztük a híres Renz-féle cirkusz. A lóversenyeket, melyek 1848 óta szüneteltek, 1852-től kezdve újra megtartották,[66] s ezzel mozgalmasabbá tet-

[63] H. 1858. okt. 10.

[64] H. 1853. jan. 22.

[65] 1855-ben a nöegyleti álarcosbál 2600, a lövészbál 2175 pengőforintot jövedelmezett. H. 1855. jan. 19., febr. 19.

ee H. 1851. dec. 5. Vidéken szintén voltak lóversenyek.

ték a főváros életét s emelték idegenforgalmát. Télen a városligeti tavon akkor is vígan folyt a korcsolyázás.[67]

Hogy a kártyázást sem hanyagolták el a Bach-korszak fiai, azt világosan bizonyítja egy miniszteri rendelet, mely a „fárbli“, „macao“ és a „halberzwölf“ játékokat, valamint a „hanzli“-nak nevezett tekejátékokat megtiltotta, s tíztől kilencszáz forintig terjedő bírsággal sújtotta.[68]

A számos fővárosi és vidéki kaszinó akkor is kedvelt gyülekező helye volt a társadalom különféle osztályainak élén Széchenyi Nemzeti Casino-jával, mely a Lloyd-épületbeli fényes termeiből a dorottyautcai Vbgel-házba költözött, szerényebb helyiségbe. Előbbi helyét a kereskedők kaszinója foglalta el.[69]

A kortárs Vadnai Károly szerint a társasélet is elég élénk volt a fővárosban. Látogatottak voltak Hollósy Kornéliának s Kaiser-Ernstnénak, a híres énekesnőknek estélyei, Bulyovszky Gyulánénak, a jeles drámai színésznőnek ebédei, Tóth Kálmánná teaestélyei, Jókai és Szigligeti svábhegyi szüretei.[70]

1853-ban nálunk is elterjedt a külföldön divatos asztaltáncoltatás (table moving), mely rendkívül foglalkoztatta az embereket, még azokat is, akik nem hittek a szellemekkel való ilyen érintkezés lehetőségében, pl. Arany Jánost. A *Hölgyfutár* szerint még kávéházi

67 H. 1852. jan. 10.

68 BH. 1854. okt. 8.

69 Haeufler id. m. 238.

70 Vadnai: *Irodalmi emlékek.* Bp. 1905. 26.

asztalokkal is próbálkoztak.[71] Az újságokban viták indultak meg a rejtélyesnek látszó jelenségről.[72]

A különféle régi és újonnan alakult egyesületeknek és társulatoknak is nagy volt akkor a jelentőségük, mert az értelmiség tagjai ezeknek keretén belül fesztelenebbül érintkezhettek egymással. Ilyenek voltak (csak a fontosabbakat említve): a Magyar Tudományos Akadémia (Tudós Társaság), bár nyilvános üléseket nem tarthatott és tagokat nem választhatott, a Természettudományi Társulat, Földtani Társulat, az Iparegylet, az Országos Gazdasági Egyesület, a Pesti Nőegylet, az Országos Erdészeti Egyesület, az Erdélyi Gazdasági Egyesület, a Nemzeti Lovaregylet, a Hegyaljai Társulat (a bortermelőké) és a br. Wenkheim Béla alapította csákói vadászegylet Békés megyében.[73]

Nyáron a vidéki fürdők voltak a fővárosi és vidéki tehetősebb úri családok üdülő és mulatóhelyei, így elsősorban Balatonfüred híres Anna-báljaival, Schmecks (Tátrafüred, vagy amint akkor nevezni szerették: Tátrakiesd),[74] Párád,[75] Buziás[76] és sok más fürdőhely, melyeknek élénk életéről az egykorú lapok fürdői levelei számolnak be.

Ugyancsak a lapok tömérdek vidéki leveléből látjuk, hogy milyen volt az akkori kisvárosi élet. Minden-

[71] H. 1853. ápr. 14., 16.

[72] D. 1853. ápr. 21., ápr. 24. (Brassai Sámuel felszólal ellene). U. ott máj. 1.

[73] H. 1850. júl. 17., okt. 10. Berzeviezy id. m. II 393—4. és 412—3. A vadászegyletet tévesen mondja pestmegyeinek. V. ö. Podmaniczky Frigyes br. regényével: *Az alföldi vadászok tanyája.* 1854., mely leírja pompás vadászházukat és életüket.

[74] MH. 1852. aug. 28—9. (ismertetés). D. 1853. aug. 28.

[75] D. 1853. aug. 11. (ismertető fürdői levél).

[76] MH. 1852. szept. 2—5.

esetre szűkkörű és kezdetleges volt, a fővárosinak csak halvány visszatükröződése, de kedves, patriarchális, mozgalmas, és több tekintetben magyarabb, mint amaz.[77]

77 Még néhány korrajzi apróság. 1851-ben egy asszonyt végeztek ki az Üllői-út melletti síkon. Vörös székre ültették, s a hóhér egy csapással leütötte a fejét (PN. jan. 31.). — 1850. decemberében a pesti posta 65.907, a budai 8354 levelet szállított (PN. 1851. jan. 15.). — „A ruhákat némely hölgyek annyira kivágva kezdik viselni, hogy nem lesz csoda, ha bálokban ruhákat fogunk találni, mikből az illető tulajdonosnők kiestek[14] (H. 1852. febr. 19.). — Nb. a krinolin az egész korszakon át divat volt. — „Már a Rókus-kórházat is kőszénnel fütik. A magyar ember azért, ha drágább is, a régi mellett marad“ (H. 1853. nov. 22.)·. — A budai Sashegy mellett múlt évben felfedezett forrás vizét már a fűszeresből tokban is árulják. Igen kapós (D. 1'854. máj. 10.). — A külföldi havannai szivarok fölemelt árai: Milares 5 és fél, a 2. számú Regales 8, a 3. számú 9, a Cazadores 10, a Lanzas 17 pengőkrajcár volt stb. (D. 1854. június 20.). — A múlt hét elején 12 hajó tatai kőszén indult Szebasztopol alá az egyesült — angol, francia, török — flottához (MS. 1855. aug. 26.). — A Clark által készített gép, mely a Várba hajtja fel a vizet, készen van és kitünően működik (H. 1856. jan. 12.),. — Keresztessy vívómester zöldfautcai —a mai Veress Pálné-u. — termét legcélszerűbb testgyakorlati műszerekkel szerelte fel (MS. 1858. okt. 23.). — Féval Pál francia regényíró Pesten járt (D. 1857. okt. 15.). — A *Napkelet* (1859. máj. 1.) Karr Alfonz francia író szellemes levelét közli, melyet Nendtwich Károlynak írt. — *Az Idők Tanúja* c. megindítandó katolikus lapról a *Vasárnapi Újság* némi enyhe gúnnyal ír (1859. nov. 27.). Nem tartja időszerűnek most, amikor „a párt- és vallásfelekezeti sorompók és színezetek olyan szépen lehullanak egymás után...“ — A „hírlapi kacsa“ kifejezést akkor is használták (H. 1854. ápr. 28. *Napkelet.* 1859. máj. 11.). — A könyvkereskedők „rák“-nak nevezik a vidékre küldött könyveket, mert azok onnan rákmódra visszajönnek (H. 1859. máre. 29.).

III.

Képzőművészet: iskolák, képtár, Műegylet, szobrászat, festészet. — Zene: a népies műdal, cigányzene, Hangászegyesület, dalárdák, a Filharmóniai Társaság. — Zeneszerzők, Liszt Ferenc. — Külföldi művészek Pesten. — Zenekritika, zeneműkereskedés. — A Nemzeti Színház operaelőadásai: magyar és külföldi operák. — Más operaelőadások. — Magyar és külföldi operaénekesek. — A balett. — AN. Színház drámai műsora: magyar darabok, külföldi klasszikusok, középszerű, főként francia darabok. — Magyar színészek, külföldi vendégek. — N. Színház épülete, személyzete, helyárai. — Panaszok a színház ellen. — A német színház.

A képzőművészetek terén a. negyvenes évekhez képest szép haladásit és mozgalmas életet látunk.[1]

A velencei Marastoni Jakab festőakadémiája sikerrel működött tovább a fővárosban egy erre a célra alakult műpártoló társulattól támogatva.[2]

A Nemzeti Múzeum képtárának (Nemzeti Kép-

[1] Berzeviczy id. munkájában (II. 511—33.) szép és hozzáértő áttekintést ad erről.

[2] 1851. okt. 3-án már 6. évfolyama indul meg. MH. 1851. okt. 1. U. itt közölve különféle tanfolyamainak programmja. — Weixelgartner Vince „akadémiai festő"-nek Budán a Várban volt magánrajziskolája. U. ott. 1851. dec. 7. Később a pesti piarista gimnázium rajztanára lett, hol még e sorok íróját is tanította.

csarnok) fejlesztését a Nemzeti Képcsarnok-alakító Egyesület mozdította elő állandó vásárlásaival.[3]

Esterházy Pál herceg a hírlapok szerint már 1859-ben elhatározta, hogy nagyszerű képtárát lehozatja Bécsből Pestre és megnyitja, a közönség számára.[4] Ez a terv azonban csak hat év múlva valósult meg.

Az 1840 óta fennálló Műegylet, melynek több ezer tagja volt, az ötvenes években is élénk tevékenységet folytatott. Kiállításain bemutatta a magyar művészek festményeit és szobrait, de sok külföldiét is.[5] Nagyobb vidéki városokban is rendezett kiállításokat. A magyar művészetnek s a közönség műérzékének fejlesztésében nagy érdemei voltak. A lapoknak a kiállításokról közölt terjedelmes ismertetései ugyanezt a célt szolgálták. A Müegylet a képekről metszeteket készíttetett, s ezeket kiosztotta tagjai között, s a Múzeum számára képeket vásárolt.

Szobrászatunk lassan fejlődött. Dunaiszky László, Engel József, Marsehalkó János, br. Vay Miklós voltak akkor nevesebb szobrászaink. Sajnos, a közönség nem pártolta őket s társaikat, a nagy megrendeléseket külföldi szobrászok kapták.

Hentzi Henrik osztrák tábornok s a Buda ostro-

[3] H. 1850. júl. 5.: az egyesület folytatja működését. A képtárat a II. emeleten helyezték el s 1851. szeptemberében nyitották meg ünnepélyesen. MH. szept. 7., 10., 13., 14—16.

[4] *Képes Újság.* 1859. nov. 6.

[5] A mükiállítást szorgalmasan látogatták. A „bemeneti ár“ 10 pengökrajeár volt, a „képek sorozata“ (katalógus) u. annyiba került. PN. 1851. júl. 21. 1853 óta a Müegyletnek állandó kiállítása volt, a kiállított tárgyak hónapról-hónapra változtak. Feldmann’s *Wegweiser* 1855. 157.

makor elesett osztrák katonák emlékét 1852. július 11-én leplezték le a Szent György-téren.[6] Ez a — sajnos, osztrák dicsőséget hirdető — szobor volt a magyar főváros legelső köztéren felállított profán emlékszobra.

Festészetünk sokkal fejlettebb volt. A negyvenes évek jeles arcképfestője és rajzolója, Barabás Miklós ebben a korban is nagy munkásságot fejtett ki, de mellette mind több és több kiváló tehetség jelent meg műkiállításainkon, így Brodszky Sándor, Borsos József, Ligeti Antal, Kelety Gusztáv, Kovács Mihály, Jankó János, Orlai Petrich Soma, Than Mór, Lotz Károly, s a párizsi kiállítási aranyérem nyertese, Madarász Viktor, hogy csak néhány, ma is jól ismert nevet említsünk. Külföldön éltek, de a magyar nemzetnek szereztek dicsőséget: id. Markó Károly s festő családja Olaszországban, Zichy Mihály Oroszországban, a temesvári Brocky Károly Angliában.

Ha a képzőművészet terén lassú, de biztató fejlődést látunk, a zeneművészetben már hatalmas föllendülésről beszélhetünk.

Elsősorban a magyar népies müdal-irodalom indult virágzásnak, amit a kor hazafias szelleme is megmagyaráz. Egressy Béni (megh. 1851-ben), Doppler Ferenc, Bartay András (megh. 1856-ban), Bognár Ignác, Füredi Mihály, Simonffy Kálmán, Székely Imre, Them Károly, Huber Károly s mások dalait és magyar ábrándjait hazaszerte énekelték és játszották. Bognár Ignác egész gyűjteményt adott ki belőlük *(50 eredeti nép- és magyar dal.* 1857.), Mátray Gábor ne-

[6] PN. 1852. febr. 28., máj. 26. és Feldmann id. munkája. 107.

vezetes gyűjteményei is ekkor jelentek meg *(Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból.* I. 18.50. — *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye.* 1852., 1854., 1858.).[7]

A régi és újterm[illegible]ű magyar dalok legbuzgóbb terjesztői a cigánybandák voltak, az akkori német világban a „sírva vigadó“ magyarság népszerű és dédelgetett kedvencei. Pesten Patikárusé (Bihari tanítványa), Kecskemétié és Sárközié volt a három leghíresebb,® de sok jó működött még a fővárosban és a vidéken. A Kálozdi Jánosé külföldön is nagy sikerrel játszott.[9] A speciálisnak tartott magyar hangszerek iránt is kezdtek érdeklődni. Egy pesti zeneértő azzal a kérdéssel foglalkozott, mint előtte már mások is, hogy miként lehetne cimbalomra zenedarabokat írni s egy rendszeres „cimbalom-tant“ szerkeszteni.[10] Suck András pedig bemutatta a rekonstruált tárogatót.[11]

A másfél évtizeddel előbb keletkezett Pest-budai Hangászegyesület folytatta tevékenységét. Zeneiskoláját, mely Pestbudai Hangászegyesületi Zenede néven működött,[12] folyton fejlesztette, s komoly, szakszerű zenei képzettséget adott tanítványainak. A *Hölgyfutár* 1851-ben megállapította, hogy majdnem minden ta-

[7] A H. szerint (1858. márc. 23.) La Cinna Oszkár fiatal pesti zongoraművész Madridban egy füzet magyar népdalt adott ki: *Melodias Hungaras para piano.*

[8] Hamari Dániel érdekes jellemzést írt róluk. H. 1853. jún. 2.

[9] MH. 1851. jan. 29. Másképpen „lóezi“ cigányzenekar nak is nevezték.

[10] PN. 1853. ápr. 28.

[11] H. 1859. dec. 10. A Nemzeti M. termében.

[12] L. „A pestbudai hangászegyesületi Zenede“ évkönyveit. Ebből lett a mai Nemzeti Zenede.

nítványa és tanítója német.[13] Ez természetes, hiszen a magyar középosztály akkor még meglehetősen idegenkedett a klasszikus zenétől. Ez a helyzet azóta fokozatosan javult, de, sajnos, még ma sem változott meg egészen.

Dalosegyesület is mind több és több létesült főként a városokban. Az első, alapszabályok szerint működő ilyen egylet, a Till Nándor alapította Pestbudai dalárda, a korszak elején alakult meg.[14]

1853-ban alapította meg Erkel Ferenc a Filharmóniai Társaságot, mely eleinte nagy nehézségekkel küzdve, lassanként zenei művelődésünknek egyik legfontosabb tényezőjévé vált. Hangversenyeit a Nemzeti Múzeum nagytermében tartotta: „90—100 művész egy koszorúban, középen az ősz karnaggyal·[4] — mint a *Hölgyfutár* írta.[15]

Hangversenyeket rendeztek ezen kívül a Nemzeti Színházban, a német színházban, a Lloyd-teremben s az Európa-szálló termében. Még a Tigris-szálló termében is volt hangverseny, pl. Bülow egyik fellépése.[16]

Zenei életünk legkiválóbb egyénisége Erkel Ferenc volt, a Nemzeti Színház első karnagya, a jeles zongoraművész és zeneszerző, kit *Hunyadi Lászlója.* már a múlt évtizedben országos hírűvé tett. Az újságok 1850-ben azt jelentik, hogy Bánk bánján dolgo-

13 1851. dec. 22.

14 Berzeviczy id. munkájában (II. 506.) említi, hogy az eperjesi Singvereint a „magyar érzelmű“ közönség „Stinkverein“-nek gúnyolta. Ez a közönségnek nemcsak hazafiságát, hanem zenei képzetlenségét is jellemzi.

15 1854. dec. 4. — A hangversenyek „pártolás hiánya“ miatt 1858-ban majdnem megszűntek. U. ott okit. 15. és nov. 26.

16 *Divatcsarnok.* 1853. jún. 16.

zik,[17] sőt 1851-ben már elkészültét újságolják.[18] Ez azonban akkor még csak jámbor óhajtási volt. Mellette buzgón működött a lembergi származású, de magyar zeneszerzővé lett Doppler Ferenc, a Nemzeti Színház karnagya és fuvola művésze, kinek népszerű *Ilka és a huszárt ob or zó c.* operája 1849. december 29-én került színre először. Öccse Károly szintén fuvolaművész és zeneszerző volt.[19] A szászországi Volkmann Róbert fővárosunkban telepedvén le, itt vált európai hírű mesn terré, s szintén jelentékeny tényezője lett a magyar zenei életnek. Még csak Mosonyi Mihályt említjük zeneszerzőink közül és a bártfai születésű Kéler Bélát, aki külföldön (Németországban és Bécsben) élt mint katona- és más zenekarok karmestere. Magyar táncai, indulói és nyitányai nagyon kedveltek voltak és népszerűvé tették a magyar zenét külföldön. 1858-ban hónapokig Pesten szerepelt zenekarával, s* a közönség valósággal ünnepelte.[20] Ma újra népszerűvé lett, s a rádiók világszerte játsszák szerzeményeit.

Legutoljára említjük a legnagyobb magyar zeneszerzőt, az akkor már régen világhírű Liszt Ferencet, kit, noha távol élt hazájától (akkor Weimarban), a magyarság mindig magáénak tartott, s nagy tisztelettel és szeretettel vett körül. Mikor Bülow Hans, a nagy

17 H. 1850. aug. 19.

18 H. 1851. jan. 2. Ugyancsak a H. jelenti 1859. szept. 13-án, hogy két felvonása készen van. Színre tudvalévőleg csak 1861. márc. 9-én került.

19 1856-ban külföldi körúton voltak Huber Károly hegedű· művésszel (Németországban, Belgiumban, Angliában). H. 1856. febr. 23., márc. 17., ápr. 10., máj. 24., jún. 3. D. Ferenc 1858-ban megvált a N. Színháztól s Bécsbe költözött.

20 H. 1858. aug. 26., szept. 21., okt. 4., 9., 11., nov. 25., 30., dec. 6,

zongoraművész 1853-ban Pesten járt és Liszt új szerzeményeit játszotta, vele együtt Lisztet is ünnepelték. „Mindent elmondunk róla, ha azt mondjuk, hogy játéka méltó volt a nagy szerző műveihez“, „Liszt Ferenc az ismert zenészek közül alig küldhetett volna méltóbbat, hanemha önmaga jött volna. Bülow úr játéka a Liszt-szerzeményekben bámulatos!“ — írja róla a *Divatcsarnok.*[21]

Mikor azután a világhírű mester a bazilika felszentelésére írt *Esztergomi* miséjének betanítása és vezénylése céljából 1856. aug. 11-én a fővárosba érkezett s szeptember 14-éig időzött nálunk, a legmelegebb ünneplésben volt része. A kirakatok tele voltak arcképeivel, s az újságok számot adtak jóformán minden lépéséről: látogatásairól, a tiszteletére rendezett lakomákról s első sorban zenei szerepléseiről. Augusztus 26-án volt miséjének főpróbája a Nemzeti Múzeum nagytermében, 31-én bemutatása Esztergomban, majd szeptember 4-én a belvárosi plébániatemplomban, 8-án pedig hangversenye a Nemzeti Színházban, hol *Les preludes* és *Hungária* c. zenekölteményeit vezényelte. 1858-ban ismét ellátogatott Pestre, amikor miséje a Nemzeti Múzeumban (ápr. 10.), s a belvárosi templomban (11-én) megint előadásra került.[22] Ugyanekkor vették fel a ferenerendiek templomában a rend konfraternitásába.[23] Lisztnek az a terve, hogy magyar tárgyú operát írjon, sajnos, meghiúsult, pedig erősen keresett hozzá szöveget.[24]

[21] *Divatcsarnok.* 1853. jún. 5., 19. és júl. 7.

[22] H. 1858. ápr. 12.

[23] U. ott ápr. 14.

[24] Levele Kertbenyhez. H. 1856. máj. 15. s H. 1858. ápr. 20. (két terve erre vonatkozólag).

Nagy népszerűségét egy időre megzavarta a cigányzenéről írt könyve (1859), melynek sajnos, de jóhiszemű tévedései a nálunk szokásos hazafias túlzásokra indították a felszínes kritikát. Simonffy pl., mielőtt elolvasta volna a könyvet — szintén nem szokatlan eljárás nálunk — gorombán vonta felelősségre Lisztet az abban foglaltakért, melyre a mester finom udvariassággal válaszolt.[25] Goldmark akkor még nem volt világhírű. 1859-i hangversenyét kevesen hallgatták.[26]

A külföldi művészek európai hangversenykörútjaikon akkor is éppen úgy útbaejtették a magyar fővárost, mint ma. Osztrák, német, francia, belga, angol, olasz és orosz virtuózok léptek fel a Nemzeti Színház színpadán, vagy a többi hangverseny termekben. A sok közül csak néhány híresebb nevet említünk: Jaell Alfréd (1851, 1859) és Schulhof Julius (1852) osztrák, Bülow (1853) német, Dreyschock Alexander (1853) cseh, Schumanné Wieck Klára (1856, 1858) német, Rubinstein Antal orosz zongoraművész, Vieuxtemps Henrik (1853) belga, Öle Bull (1858) norvég hegedűművész, Piatti Alfréd (1858) olasz és Servais Adrien (1859) belga gordonkaművész, a „gordonka Paganinije".[27]

A hangverseny ékről s más zenei eseményekről jeles kritikusok tájékoztatták a közönséget a napi- és

25 PN. 1859. szept. 6. (S. levele 8 L. válasza), szept. 7. (újabb levelek), szept. 14. (Simonffy és Szénfy cikkei) stb.

26 H. 1859. ápr. 16.

27 H. 1852. ápr. 29., 1858. nov. 22., 29., dec. 2. PN. 1853. nov. 10. *Szépirodalmi Lapok.* 1853. ápr. 14., 17., 21., máj. 5. *Divatcsarnok.* 1853. jún. 16. stb. és a Nemzeti Színház újságokban közölt színlapjai s a lapok kritikai rovatai alapján.

hetilapokban, így Brassai Sámuel, Bartalus István, Szénfy Gusztáv, Mosonyi Mihály és mások. Zenekritikákon kívül tájékoztató tanulmányokat is írtak.[28]

A zeneértőket több zenemükereskedő és kiadó látta el hangjegyekkel (Treuchlinger, Wagner stb.).[29] 1851-ben nyílt meg Rózsavölgyi zeneműkereskedése a Diana-fürdő épületében (a mai Kereskedelmi Bank helyén). A cégtulajdonos fia volt a híres hegedűsnek, Rózsavölgyi Márknak.[30]

Zenei műveltségünk fejlesztésében nagy része volt a Nemzeti Színház operaelőadásainak, melyekről külön kell szótanunk.

Ha ennek a tíz évnek műsorait áttekintjük,[31] azt látjuk, hogy az előadásoknak valamivel kevesebb, mint a fele opera, balett vagy hangverseny, havonként 11—14 előadás. A drámai előadások számát csak igen ritkán múlták felül,[32] így is rendkívül nagy volt a száma a színház zenés előadásainak.

A külföldi operák és balettek mellett minden hónapban adtak magyarokat is, 1—6-ot, ami feltűnően kedvező arány. Olyan hónap, mikor magyar dalmű nem került színre, tíz év alatt alig akadt néhány.

A magyar újdonságok a következők! voltak:

[28] Pl. Beethoven Brassóitól. *Divatcsarnok.* 1854. április 5—15.

[29] H. 1852. aug. 26.

[30] PN. 1851. jan. 21.

[31] A színház műsorát napról-napra összeállítottam.

[32] Egyetlen egyszer, 1856. júliusában 19 volt a zenés előadások száma. Nb. a balettekkel és hangversenyekkel egy estén gyakran adtak egy-egy rövid, egyfelvonásos darabot hézag-töltőnek^

Doppler Ferenc: *Ilka* (1849. dec. 29.), *Vanda* (1851. jan. 2.), *Szerelmes ördög,* balett (1852. szept. 20.), *Afanasia* (1852.?),[33] *Elvéa,* balett (1852. sízept. 18.), *Két huszár* (1853. márc. 12.), *A vadon fia* (1854. márc. 23.), *Az apa-átok,* balett (1854. máj. *A), A toborzók,* balett (1854. jún. 27.). Doppler Károly: *Gránátos tábor* (1853. febr. 12.).[34] Császár György: *Morsinay Erzsébet* (1850. febr. 14.). Kern Ottó: *Benvenuto Cellini* (1854. ápr. 6.). Them Károly: *Képzelt beteg* (1855. okt. 11.). Erkel és a két Doppler közös operája: *Erzsébet* (1857. máj. 6.). Bognár Ignác: *Tudor Mária* (1856. nov. 10.) és Huber Károly: *A székely leány* (1858. nov. 27.). 1851—59-ig legtöbbször adták Erkel *Hunyadi Lászlóját:* 64-szer, ugyanannyiszor Császár György *Kunok* c. operáját és Doppler *Ilkáját:* 38-szor. Érdekes, hogy egy gyenge operát az akkori közönség Erkel remekművével egyformán méltányolt.

A külföldi dalművek közül a következőknek első előadása esik ebbe a korszakba. Meyerbeernek új operái egymás után kerültek színre: *A próféta* (1850. jún. 12.), melyben a világhírű De la Grange asszony énekelt, *A hugenották* (1852. nov. 6.), *Észak csillaga^* (1856. jan. 31.). Verdinek a következő új operáit hozták színre: *Muller Luiza* (1851. máj. 30.), *Rigoletto* (1852. dec. 18.), *Haramiák* (1853. máj. 5.), *Trubadúr*

[31] Később *Benyovszky* címen adták. így került színre Lembergben is. H. 1857. dec. 9., 1858. jan. 5.

[32] Ennek Czanyuga József által írt szövegében fordul elő az a nevetséges két sor, melyet sokszor idéztek abban az időben: „Szép dolog a szőlőszedés, — Mulatsághoz hasonló".

[33] Kiállítása a H. szerint (1856. jan. 21.) több mint hatezer forintba került.

(1854. okt. 31.), *Tévedt nő (Traviata,* 1857. nov. 10.) és *Guzman Johanna* c. operabalettje (1856. okt. 7.). Rossinitől a *Teli Vilmost* (1856. máj. 9.) és *La cenerentőla* (Hamupipőke, 1858. júl. 26.), Aubertől a *Brama és Bayadére-t* (1851. jún. 23.) s a *Sir ént* (1852. jan. 12.), Flotowtól *Alessandro Stradellat* (1855. jún. 9.), Nicolaitól a *Windsori víg hölgyeket* (1859. okt. 19.) és Mozarttól a *Figaro lakodalmát* (1858. szept. 11.) adták először. Felújításokat és néhány kisebb jelentőségű müvet nem említettünk.

Hogy operamüsorunkról teljes képet kapjunk, még a következőket kell elmondanunk. A könnyű olasz operák uralkodtak az egész korszakon át. Bellimnek négy *(Norma, A puritánok, Montecchi és Capuletti párt, Alvajáró),* Donizettinek kilenc operája volt állandóan műsoron *(Don Pasquale, Lammermoori Lucia, Linda, Dorn Sebastian, Bájital, Belizár, Bohan Mária, Borgia Lucrezia* s *Mari, az ezred leánya),* Verdi régebbi operái közül *Mackbeth, Nabucodonosor, Ernani, Két Foscari.* Rajtuk kívül még Auber szerepelt leginkább a műsoron *(Fra Diavolo, Az ördög része, Báléj, Portiéi néma).* A többi szerzőktől keveset játszottak. Balfe: *Négy Haymonfi,* Flotow: *Márta,* Mozart: *Don Juan,* Herold: *Zampa,* Weber: *Preziosa.* Nem játszották Beethoven *Fidelio ját,* Weber *Bűvös vadászát, Ober ónját,* Mozart *Varázs fuvoláját* s a *Szöktet és a szerályból-t,* ami kétségkívül hiánya a műsornak, de azért ez a korhoz képest elég változatos volt.

Jellemző, hogy a *Divatcsarnok* bírálója (1853. jún. 19.) örül, hogy Bellini *Alvajáróját* adták. „A Verdi és Meyerbeer-féle fülszaggató csattogások és dörömbölések után — úgymond — oly jól esett Bellini szende, érzetben és dallamokban gazdag zenéjét halla-

nunk.[44] Nem csodálhatjuk, hogy a Bellinin és Donizettin iskolázott füleknek Wagner zenéje még idegen és érthetetlen volt. Filharmonikusaink 1853-ban mégis elő merték adni a *Tannhäuser* nyitányát,[36] melyet a következő évben „közkívánatra" megismételtek,[37] tehát — úgy látszik — sokaknak tetszett. A *Hölgyfutár* 1855-ben már „genialis"-nak nevezte a nyitányt (dec. 3.). Liszt 1856-ban színre szerette volna hozatni az egész dalművet,[38] de terve nem sikerült. A filharmonikusok 1858-ban a *Lohengrin* előjátékát is műsorukra tűzték. A *Délibáb szerint* (márc. 7.) „ez az előjáték a jövő előjátéka volt; rettenetesen zavaros; tehát ilyen lesz a jövő?![44] Mikor Doppler búcsúhangversenyén a Nemzeti Színházban is eljátszották, a *Hölgyfutár* ezt írta róla: „minden genialis gyöngédsége, s mesteri hangszerelése mellett is nem tőn nagy hatást. Hiába, ez a jövő zenéje, s a jelenkor önző közönsége nem törődik — a jövővel[44] (márc. 29.).

Pesten a német színházban is állandóan voltak operaelőadások. Műsorán olyan dalművek is szerepeltek, melyeket a Nemzeti nem játszott (Flotow: *Indra,* Mozart: *Szöktetés a szerályból, Varázsfuvola,* Weber: *Bűvös vadász,* Marsehner: *Hans Heiling* stb.), s így kiegészítette ennek műsorát. A vidéki nagyobb színtársulatok is játszottak operákat, így a kolozsvári nemzeti színház, melynek gazdag műsora volt. Szegeden,

36 *Divatcsarnok,* 1853. dec. 11.

37 U. ott. 1854. márc. 25. A mérges kritikus azért leszólja, „mesterségesnek", a motívumokat „jelentékteleneknek" és „mindennapiaknak" nevezi. Mulatságos, hogy a *Tannhöusert* „Tannhausiak"-nak fordítja.

38 H. 1856. ápr. 8.

Aradon, Temesvárt, Sopronban, Pécsett is kerültek színre dalművek.[39]

A színészekről, de különösen az énekesnőkről akkor is sokat írtak a hírlapok. Schodelné már akkor nem énekelt (meghalt 1854-ben nyáregyházi jószágán), helyette Hollósy Kornélia, a nagy magyar koloratúr-énekesnő (családi neve Korbuly volt, később Lonovicsné lett) volt a közönség dédelgetett kedvence. Mindjárt a korszak elején nagyon sokat írnak búcsúföllépéséről, külföldi diadalairól, 1851-ben történt visszatéréséről, férjhezmeneteléről, s ettől kezdve is állandóan magasztalják gyönyörű hangját, bájos megjelenését, remek ruháit. Operaegyüttesünknek valóban kiváló és oszlopos tagja volt, ki megérdemelte az akkor tekintélyes, nyolcezer pengőforint fizetést.*[0] Mellette Kaiser-Ernst Józéfa volt a legünnepeltebb énekesnő. A tenoristák közül az ipolysági születésű Stéger Ferenc, Jekelfalusy Albert és Ellinger József voltak jelesebbek, a baritonisták közül a nagyszerű Füredy Mihály, ki éppen olyan kitűnő népszínműénekes volt, mint operaénekes, a basszisták közül Benza Károly és Kőszeghy Károly.

Mondanunk sem kell, hogy a legkiválóbb külföldi énekesek is gyakran szerepeltek színpadunkon. De la Grange asszony 1850-ben júniustól november végéig énekelt a Nemzeti Színházban több szerepet, még pedig magyarul (akkor idegen nyelven nem lehetett ott énekelni), s a közönséget annyira elragadta, hogy

[39] L. az egykorú lapok tudósításait. Pécsett még premiere is volt: Wimmer Ede pécsi tanár *Virginia* c. operájáé 1854. febr. 3-án. *Divatcsarnok.* 1854. febr. 20.

[40] Vadnai: *Irodalmi emlékek.* 322—6. s az egykorú lapok.

akkor valóságos Grange-láz uralkodott Pesten. Tudjuk, hogy Erkel külön betétet írt neki a *Hunyadi Lászlóba,* melyet ma is La Grange-áriának nevezünk.[41] 1851 júliusában újra és utolszor énekelt nálunk. Lesniewska Luiza, a „bűbájos lengyel csalogány“ is ünnepelt vendége, sőt egy darabig szerződött tagja volt színházunknak (1853., 1855. 1857.). Viardot-Garcia Paulina asszony 1858-ban énekelt nálunk. A kiváló énekesnő jeles zongorázó volt (Liszt Ferenc tanítványa), sőt zeneszerző is (magyar tárgyú operát is írt). A számos német, olasz, francia és angol vendég nevét hosszú volna felsorolnunk, csak Lind Jennyt, a „svéd csalogányt“ említjük meg, aki 1854-ben lépett fel, de nem a Nemzeti, hanem a német színházban.[42]

A balett-műsor is elég változatos volt. A szerződött tagokon (köztük a külföldön is ismert Arany vári Emilia volt a legkedveltebb) kívül elég gyakran szerepeltek külföldi művészek, így 1857-ben egy madridi táncos egész társulatával, azonkívül franciák, olaszok, oroszok, angolok és németek. A legnagyobb sikert a világhírű spanyol táncosnő, Pepita de Oliva aratta 1853-ban (szeptemberben). Az európai Pepita-láz Pestre is átterjedt: a lapok rengeteg sokat írtak róla, arcképét közölték, kiadták emlékiratait, egy kocsmát róla neveztek el, s Pepita-nadrágokat hordtak, „melynek posztó szövetébe — az egykorú lapok szerint —

[41] Lévay József verseket is írt hozzá s kinyomatta. A művésznőtől aláírt fényképet kapott érte. Nem volt fiatal és szép, de csodálatos előadása mindenkit elragadott. Lévay: *Visszatekintés.* (Év. n. 1935.)

[42] BH. 1854. máj. 13., 25. H. 1854. máj. 15. *Vasárnapi Újság.* 1854. máj. 28. — 1852-ben c-gy olasz operatársulat szerepelt a magyar színpadon.

Pepita arcképe volt szőve.[43] Táncát a bírálók közül némelyek illetlennek, sőt botrányosnak mondták, mások semmi kivetnivalót sem találtak benne, a közönség kritika nélkül lelkesedett érte. Két évvel később ugyanolyan hatalmas sikere volt.[44]

A Nemzeti Színház drámai műsorán az idegen újdonságok számát gyakran fölülmúlta a magyaroké, így pl. 1856-ban 5 idegen és 30 magyar, 1857-ben 9 idegen és 15 magyar, 1858-ban 4 idegen és 13 magyar, 1859-ben 7 idegen és 13 magyar újdonság került színre. A magyar szerzők igazán nem panaszkodhattak: minden, legalább is tűrhető darabjukat előadták. Legtermékenyebb drámaírónk Szigligeti Ede volt, kinek tíz év alatt 34 darabja került színre, utána Kövér Lajos következett 16, Dobsa Lajos 9 és Szigeti József 8 darabbal. A korszak legtöbbet játszott újdonságai a következők voltak: Szigligeti: *Liliom fi, Házassági három parancs, Nagyapó, Cigány, A mama, Fenn az ernyő, nincsen kas,* Szigeti: *Szép juhász, Viola, Vén bakancsos és fia a huszár,*[45] *Csizmadai mint kisértet, Falusiak.* Gyakran játszották még Vahot Imre *Bányarém* c. népszínművét s *Huszárcsíny* e. vígjátékát, Jókai ZhzZ-máját, Kövér Lajos *Estve és reggel* c. vígjátékát s *Szép marquisnö* c. drámáját, Szentpétery Zsigmond *Parlagi Jancsi* c. népszínművét, Obernyik *Brankovics Györgyét* s Dobsa *IV. Lászlóját.*[46]

[43] H. 1853. júl. 30., aug. 11., 13., 30., szept. 14., 25. *Divatcsarnok.* 1853. aug. 28., szept. 1., 15.

[44] H. 1855. ápr. 30., máj. 1., 10., 30. 1858-ban a német színházban táncolt.

[45] G rácban, Krakkóban, Berlinben is adták. H. 1858. márc. 9., 1859. ápr. 26., szept. 17.

[46] Bayer József: *A magyar drámairodalom története* II. 1897. és színházi műsoraim.

Katona *Bánk bánja,,* melyet már akkor „legjobb magyar drámaként“ emlegetnek, évekig nem kerülhetett színre, csak 1858-ban kezdték újra játszani. A régebbi (előbbi évtizedekbeli) darabok közül Szigligeti három népszínművét *(Szökött katona, Két pisztoly, Csikós),* Balog István *Mátyás diák-ját,* br. Jósika Miklós *Két Barcsay*-ját, Vahot *Farsangi iskoláját,* Czakó Zsigmond *Kalmár és tengerészét* és *Végrendeletét* játszották legtöbbször. Vörösmarty és Kisfaludy darabjai többször színre kerültek a korszak folyamán.

A külföldi klasszikusok közül Shakespeare! játszották legtöbbször. 1849—1859-ig a következő darabjai kerültek színre: *Hamlet, Romeo és Julia, A velencei kalmár, III. Richard, Athéni Timon, Otelló, IV. Henrik, Julius Caesar, Lear király, Tévedések vígjátéka, Coriolanus, A windsori víg nők, Makrancos hölgy, Antonius és Cleopatra, Veronai két nemes* s *Fehér és piros rózsa (VI. Henrik* összevont átdolgozása). Elég gazdag Shakespeare-müsor. Mellette Schillert látszották leggyakrabban *(Ármány és szerelem, Haramják* majdnem minden évben, *Orleansi szűz, Stuart Mária, Messinai hölgy, Don Carlos).* Goethének csak *Clavigoját* adták (1855), Lessingnek *Galotti Emíliáját,* Corneillenek csak *Cidjét* (1853), Moliérenek csak *Tartuff éjét* (több éven át) s *Bandin Györgyét* (1858), Calderonnak csak *Don Gutierre önbecsületének orvosa* című drámáját (1852).

Jól tudjuk azonban, hogy a nagy közönség akkor is szívesebben nézte a kisebb értékű, sőt néha az egészen értéktelen darabokat, ha mulatságosak, vagy hatásosak voltak, tehát a műsoron ezek bizony gyakrabban szerepeltek, mint a klasszikusok. Még Kotzebuet is elővették, s *Legjobb az egyenes út* c. vígjátékát

gyakran játszották, ugyanígy Töpfer ósdi darabját, *A falusi egyszerűségé* is. A harmincas évek óta népszerű németből átdolgozott énekes vígjáték (Láng Ádám, majd Szentpétery Zsigmond átdolgozásában) a *Tündérlak Magyarhonban* állandóan műsoron volt. Sokat játszott darabok voltak még: Birch-Pfeiffer Sarolta (színésznő) *Notredamei toronyőr* c. fércműve (Hugo Viktor regényének színre alkalmazása) s *Loivoodi árvája,* Mosenthal *Deborah* c. népdrámája, Deinhardstein *Garrick Bristolban,* Benedix *A bácsi* és *A fogház,* Görner *Angolosan* s Elz *Ö nem féltékeny* c. darabja. Az értékesebb német drámák közül Grillparzer: *A tenger és a szerelem hullámai,* Halm: *Griseldis* s *A ravennai viador,* Hebbel: *Judit,* Gutzkow: *Uriel Acosta* s *Tartuffe mintaképe* és Laube:*Essex gróf* c. művei kerültek színre. Angol darabot alig játszottak, (legtöbbször Buckstone *Szökő év* c. vígjátékát), olaszt még kevésbbé. Egyetlen értékes olasz dráma Montinak *Galeotto Manfredi-je* volt, mely Manfredi, Faenza hercege címen került színre (1857).

Műsorunkon mindvégig a francia romantikus s más könnyűtollú drámaírók uralkodtak történeti és társadalmi drámáikkal és elmésen mulattató vígjátékaikkal. A mesternek, Hugo Viktornak csak *Tudor Máriáját* s *Angeloját* adták (az utóbbit igen gyakran), annál több darabja került színre az idősebb Dumasnak (szám szerint 13, de éppen nem a legjobbak (és Scribenck) 19, közülük legtöbbször *Lecouvréur Adrienne, Egy pohár viz* s *Egy nő, aki az ablakon kiugrik).* — A fiatal Dum ásnák, az akkor legünnepeltebb francia drámaírónak, hat darabja került színre:

Gauthier Margitja, 1856-ban, kissé elkésve,[47] de legtöbb a párizsi bemutatóval egy időben, így a *Divatból gyek (Le demi-monde,* 1855), *Pénzkérdés (La question d[f] argent,* 1857), *A szerelem gyermeke (Le fils natúréi,* 1858). A nevesebb írók közül még Augier, Feuillet *(Egy szegény ifjú története,* 1859), Gozlan Leó, Légouvé, Ponsard, Sand és Sandeau darabjai szerepeltek műsorunkon, de hasonlíthatatlanul többször a ma már ismeretlen nevű, de akkoriban igen kedvelt színdarabíró-mesteremberekéi, kik legtöbbször társas cégekké alakulva ontották csekély értékű munkáikat. Legtöbbször játszották Anicet-Bourgeois, Bayard (felváltva nyolc különböző társsal együtt), Dennery, Dinaux (s társai), Dumanoir (és társai), Mellesville (s társai), Pyat-Sue gyártmányait. Az említetteken kívül még vagy ötven francia író müveit adták.[48]

Ennek a változatos műsornak sok-sok darabját kitűnő magyar művészek játszották, kik közül némelyek már a szabadságharc előtt tagjai voltak a színháznak, mások pedig ebben az évtizedben lettek azokká.

[47] A H. 1852. febr. 17. beszámol óriási párizsi sikeréről.

[48] A N. Sz. műsorán szereplő francia írók lehetőleg teljes névsora: Anicet-Bourgeois, Arago, Arnold-Fournier, Augier, Bailly, Barbier, Barriére, Battu, Bayard, Beauvoir, Bouchardy, Brisbarre, Carré, Clairville, Decourcelle, Delorme, Dennery, Desnoir, Dinaux, Ducange, Dumanoire, a két Dumas, Duvart, Duverier, Feuillet, Fournier, Fréderice, Gautier, Girardinné, Gozlan, Hugo, Jaime, P. de Kock, Lábát, Labiche, Lafitte, Laja, Laurentin, Lausanne, Légouvé, Lemoine, Lopez, Mallefille, Mailleu, Marc Michel, Masson, Mazéres, Mellesville, Méry, Pierron, Ponsard, Premeray, Prix, Pyat, Raymond, Sand, Sandeau, Sauvage, Seribe, Serret, Saint Georges, Souvestre, Thaulon, Thibou, Uchard, Vanderbourgh, Varennes, Vermont, Xavier.

A férfiak közül Lendvay Márton, a kiváló drámai hős csak 1854-ig játszott, amikor a betegség letörte (megh. 1858-ban), de Egressy Gábor, nagy kortársa továbbra is oszlopos tagja maradt a Nemzetinek. Fáncsy Lajos (megh. 1854-ben), Szentpéteri Zsigmond (megh. 1858-ban), Udvarhelyi Miklós és Szigeti József szintén a régi gárdához tartoztak. Tóth Józsefet, Feleki Miklóst és Szerdahelyi Kálmánt az ötvenes években szerződtették. Legjelesebb művésznőink, Jókainé Laborfalvy Róza, Lendvayné Hivatal Anikó, Komlóssy Ida, Felekiné Munkácsi Flóra, Prielle Kornélia és Bulyovszkyné Szilágyi Lilla voltak. Sajnos, a nagyműveltségü és jeles Bulyovszkynét az ötvenes évek végén elvesztettük, mikor Németországba költözött, hogy mint német színésznő folytassa diadalait. A rendkívül bájos és tehetséges népszínmüénekesnő, Hegedűs Lajosné, Bodenburg Lina (Blaha Luiza elődje) csak egy évig volt tagja a színháznak, s akkor huszonkét éves korában meghalt. Korai halála férjét, a Nemzeti Színház művészét is sírba vitte.[49]

Gr. Bethlen Miklós Bolnai néven szintén föllépett Pesten (1854), majd külföldön is,[50] de később otthagyta a színészi pályát.

Nagy eseménye volt színházi életünknek Rachel, a nagy francia tragika, vendégszereplése francia társulatával 1851. szeptember 5-étől 10-éig,[51] majd Ira

[49] Természetes, hogy itt csak a legkiválóbb színészeinket említhettük.

[50] 1856-ban Hamburgban játszotta *Hamletet.* H. 1856. nov. 21.

[51] A következő darabokat adták: Corneille: *Les Horaces,* Racine: *Phedre,* Moliére: *Les précveuses ridicules, Le dépit*

Aldridge-é, a világhírű néger színészé (angol társulatával) 1853-ban (március, április, augusztus és szeptember hónapokban), ki OifteZZoban, *Mackbethben, III. Richardban, A velencei kalmárban,* s egy angol bohózat Mungo nevű néger rabszolgájának komikus szerepében aratott óriási sikert. 1858-ban (február és március hónapban) újra vendégszerepelt. — 1856-ban Ristori Adél, a nagy olasz művésznő látogatott el hozzánk olasz társulatával (november 21—9-ig). Sikere rendkívül nagy volt, minden lap valóságos dicsőítő liimnusokat írt róla.[52] Bulyovszkyné azt mondta róla Vadnainak: „Tudja, ha én most tragikai színésznő volnék, magamat olyan nyomorult semmiségnek érezném, hogy vennék egy pisztolyt s agyonlőném magamat“ ,[53]

A Nemzeti Színház bizony még a régi szerény épület volt gázszagú, szűk nézőterével,[54] úgyhogy 1855-ben kénytelenek voltak újjáalakítani. A *Hölgyfutár* elragadtatással ír a megújult nézőtérről: a menynyezet fehér, arany arabeszkekkel, felül, a „homlokzaton“ a magyar címerrel, a páholyok piros bársonnyal vannak bevonva s drapériákkal díszítve, minden második után aranyozott oszlop, a 48 légszeszlángú nagy

amoureux, Hugo: *Angelo,* Dumas: *Le mari de la veuve,* Seribe: *Adrienne Lecouvreur,* Schiller: *Maria Stuart* és Barthel: *Le moineau de Lesbie.*

[52] A következő darabokban lépett föl: Schiller: Stuart Mária, Légouvé: Medea, Marenco Károly: Pia di Tóiméi, Alfieri: Mirra és Rosamonda, Silvio Pellico: Francesca da Rimini s A szerencsés féltékeny c. kis vígjátékban.

[53] Vadnai: *Irodalmi emlékek.* 24.

[54] PN. 1851. ápr. 9. *Szépirodalmi Lapok.* 1853. jan. 5. PN. 1854. okt. 1.

csillár gyönyörű.[55] 1857-ben az előcsarnok elé oszlopos bejárót építettek a fogatok számára.[56]

Személyzete 1852-ben: 23 színész, 9 színésznő, 3 gyermek, 7 operaénekes, 6 énekesnő, 21 kardalos, 6 táncos, 8 táncosnő, 2 karnagy, 4 karmester és 47 zenész volt.[57] 185 6-ban a tisztviselőkkel, munkásokkal s más alkalmazottakkal együtt 195-re emelkedett a személyzet száma.[58] Fizetésük elég tisztességes volt.[59] A színház 1855. október havi bevétele 11.000 pengőforintra rúgott.[60] A helyárak 1858-ban a következők voltak: földszinti vagy első emeleti páholy 6 frt. 30 ki·., másodemeleti páholy 5 frt. 25 kr., erkélyszék 1 frt. 60, földszinti zártszék 1 frt. 5, földszinti bemenet 70 kr. (t. i. a földszinti állóhelyre) r karzat 18 kr.[61]

A szerzők az 1854-ben meghonosított rendszer szerint csak a 2—5. előadás tiszta jövedelmének (a bérleteket leszámítva) negyedrészét kapták. Nem csoda, hogy keveselték.[62] Még 1858-ban is alig keresett egy szerző 150—200 frtot.[63]

[55] H. 1855. ápr. 5., 10. A páholybérlők maguk bútorozták be páholyaikat. U. o. márc. 17.

[56] H. 1857. máj. 6.

[57] *Szépirod. L.* 1853. jan. 16. (az 1852-es színházi zsebkönyv adatai).

[58] *Nagy Képes Naptár.* 1856.

[59] Az 1851-es *Remény* szerint (II. 6. füzet, 283. 1.) az első énekes fizetése 5000 pengőforint, az első éneskesnő fellépésenként 200 forintot kapott. Kőszeghy basszista fizetése 1857—9-ig 2200 forint volt, azután 2500-ra emelték (PN. 1859. márc. 17. saját nyilatkozata). A drámai színészek fizetése jóval szerényebb volt. L. Berzeviczy id. műnk. II. 492.

[60] BH. 1855. dec. 1.

[61] H. 1858. okt. 29.

[62] BH. 1854. máj. 30.

[63] H. 1858. szept. 24.

Ez már panasz a színház ellen, amint hogy akkor is volt elég. A lapok akkor színházi rovatukban nemcsak a bemutatókról, hanem jóformán minden előadásról írtak, bőven volt tehát alkalmuk kritikai megjegyzéseiket elmondani a darabokról és a színészekről. Itt csak néhány általánosabb panaszukról szólunk. Ezek a panaszok természetesen nem voltak mindig jogosultak. A *Hölgyfutár* pl. „botrányosankevésnek mondja, hogy egy év alatt csak 31 újdonság került színre.[64] 1858-ban kikel a sok operaelőadás ellen, melyek miatt a drámai műsor háttérbe szorul, s amelyek tavaly 17.000 frt. költségvetési hiányt okoztak.[65] A *Nefelejts* 1859-ben (ápr. 3.) így ékelődik: „beteg van a háznál. Mégpedig kettesével is; betegünk az opera és a dráma. Az első gyakori rekedtségben, az utóbbi erőhiányban szenved; sőt harmadik testvérük, a balett is gyönge lábon áll.“' Mondanunk sem kell, hogy az igazgatókat is gyakran szidják,[66] sőt Erkel Ferencet is, kinek vezetése alatt szerintük hanyatlik a zenekar,[67] az operai műsor pedig nagyon egyhangú.[68] A zenekar tagjait is megróják, hogy a nézőkkel társalognak, hogy a violon primo tréfából átveszi a brugós „szakmáját“' s ő játssza, az pedig az övét, s eredeti dalművek előadása alkalmával a kissé reminiscentiális áriákat Gutn Morgen Herr Verdi, guten Tag Herr Meyerbeer s hasonló megjegyzésekkel kísérik.[69] A *Hölgyfutár,* mivel

[64] H. 1852. jan. 7.

[65] H. 1858. szept. 24.

[66] *Divatcsarnok.* 1854. nov. 20.

[67] U. ott 1859. jan. 11. Lisztet kellene megnyerni zenei vezetőnek.

[68] H. 1855. máj. 22.

[69] H. 1854. júl. 15.

szerkesztőségi szabadj egye csak a bérleti előadásokra szólt, a bérletszünetesekről nem írt. így megtörtént az a furcsa eset, hogy Verdi *Truba*durjának bemutató előadásáról egy betű sem jelent meg a lapban, mert három első előadását bérletszünetben adták.[70] Nagy felháborodást keltett azután az igazgatóságnak az a kicsinyeskedő intézkedése, hogy a drámaíróktól s a legtöbb laptól (néhány kivételével) megvonta a szabadjegyet. Erre még azok is visszaküldték jegyüket, amelyek kaptak, csak a *Kalauz* c. jelentéktelen kis néplap tartotta meg.[71] Erre a többiek megszüntették vele a csereviszonyt. A *Bolond Miska* Albuma (1858. 2. füzete, dec. 15.) *A Kalauz* c. Jíoní-paródiát közölt az esetről: huszonkilenc újságíró s a *Kalauz* felvonulnak a színház igazgatója elé, de nem hódolnak a zsarnoknak, csak a *Kalauz,* mely elfogadja a szabadj egyet.

A német színház (Stadttheater—Pestvárosi Színház) 1849. novemberének közepétől az új téri (a mai Erzsébet-tér) ideiglenes épületében húzódott meg,[72] majd — mivel Pestnek nem volt rá anyagi ereje — 1853-ban egy részvénytársaság ugyanott új, díszesebb épületet emeltetett a német múzsa számára. Igazgatója a pesti arénát, a Várszínházát s a budai arénát (a nemrég lebontott Budai Színkört) is igazgatta.[73] A fővárosi német színészet a kormány erős támogatása ellenére sem tudott olyan magas színvonalra emelkedni, mint a magyar, pedig jeles külföldi művésze-

70 H. 1854. dec. 7.

71 H. 1858. szept. 24., okt. 2., 12.

72 Rövid ideig a hajléktalan német színészek a Nemzetiben játszottak a magyarokkal felváltva. MII. 1849. nov. 15.

73 Feldmann id. műnk. 153—4. *Délibáb.* 1853. máj. 8.

két szerepeltetett.[74] A német színház működését a magyar lapok, a hivatalos lapot kivéve, hallgatással mellőzték, még műsorát sem közölték.

Ilyen volt fővárosunk művészi élete a Bach-korszakban: a képzőművészet megindulóban, a zeneművészet erős fejlődésben, a színház teljes virágzásban.[75]

[74] Dudumi Demeter: *Pester Briefe.* I. 31—2.

[75] Vidéken is voltak jó magyar színtársulatok, s a nagyobb városokban rendes színházépületek, de a vándorszínésznyomorúság ebben a korban sem szűnt meg, s e mellett a magyar színészeknek még a kormány által erősen támogatott és pártfogolt német színészettel is viaskodnia kellett. L. Berzeviczy id. műnk. II. 493—5.

IV.

Az írók üldözése. — Cenzúra. — Olvasóközönség. — írói tiszteletdíjak. — Bajok magában az irodalomban. — Irodalmi perpatvarok. — A műbírálat. — Három legjelesebb kritikusunk. — Kritika-ellenes hangulat. — A külföldi irodalmak ismertetése. — Lexikonok. — Irodalomtörténet. — Történelem. — Földrajzi munkák. — Népies irodalom. — Ponyvairodalom. — Ifjúsági irodalom. — Irodalmi társulatok. — Nyomdák. — Könyvárusok. — Könyvkiadás. — Líránk és verses epikánk. — Drámairodalmunk.

„Az író, kinek működése minden lépten-nyomon közvetlen érintkezésbe jött a korlátozó körülmények hatalmával, — írja a *Pesti Napló* (1852. márc. 6.) — kétszeresen érezte, mily nehéz forognia azon a téren, melyen eddig forgolódott, mily nehéz eleget tennie, egyrészt önszíve sugallatának, másrészt az olvasó közönség várakozásának.[4] Ezek a korlátozó körülmények, melyeket a *Pesti Napló* ilyen óvatosan emleget, főként a Bach-korszak elején jelentkeztek igen sűrűén.

Az írók közül sokan bújdostak vagy börtönben ültek. A lapokban akkor igen gyakran olvashatunk efféle szomorú „személyi híreket“: „Kiss Károly, kit a szép irodalomból kedvezőleg ismernek nyájas olvasónőink, a forradalom következtében tíz évi fogságra

ítéltetett.“[1] — Horváth Mihály Brüsszelben van, sok kaland után jutott oda, pl. fák alatt hált. „Jobb a fa alatt lenni, mint rajta“[2] — Fényes Elek és Tóth Lőrinc szabadon bocsáttattak.[3] — Pálffy Albert és Petőfi hír szerint már külföldre menekültek.[4] — „Czuczor, szép olvasónőink kedvenc költője Kufsteinban van, egészséges és szorgalmasan dolgozik“[5] — Dobsa Lajos „vizsgálat alatt van“[6] — Dobsa Lajos fogságában új vígjátékot ír.[7] — Remellay Gusztáv tizenötévi várfogságra ítéltetett és Josephstadtba (Csehország) vitetett.[8] — A *Hölgyfutár* közli azok névsorát, kik ellen minden keresetet megszüntettek, így Vörösmarty, Nagy Ignác, Zichy Antal, Hunfalvy Pál és Kazinczy Gábor nevét.[9] — „Czuczor Gergely várfogságának hátralevő ideje elengedtetvén, pár nap múlva hihetőleg már fővárosunkban fogják e jeles költőnket üdvözölhetni barátai, tisztelői.[1]“[10]

A mondottakat megtoldhatjuk azzal, hogy regényíróink és novellistáink közül br. Jósika Miklós külföldre menekült, br. Eötvös József egy évig élt külföldön, Pálffyt Csehországba internálták, Degré Alajost Aradra. Vas Gereben majdnem egy évig bújdosott, majd vizsgálati fogságot szenvedett, s eltiltatott

[1] H. 1849. nov. 26.
[2] H. 1849. nov. 27.
[3] H. 1849. dec. 4.
[4] H. 1850. ápr. 25.
[5] U. ott máj. 17.
[6] U. ott jún. 5.
[7] U. ott júl 15.
[8] PN. 1850. júl. 23.
[9] H. 1850. júl. 27.
[10] H. 1851. máj. 22. Máj. 31-én érkezett meg. U. ott jún. 2.

az ügyvédi gyakorlattól. Vajda Jánost besorozták és Olaszországba vitték közkatonának, Jókai és Lanka egy ideig bújdosott, Frankenburgot Bécsben zaklatták sokáig, Boross Mihályt, noha komáromi kapituláns volt, 1853-ban vetették börtönbe. Az 1850-esi években fellépő fiatalok közül P. Szathmáry Károly fogságot szenvedett, Vadnai Károlyt, br. Podmaniczky Frigyest és Tanács Mártont Olaszországba, vitték katonának.

Az egyes írók személyes bajain és zaklatásán kívül az egész irodalomra ránehezedett a szigorú, rosszindulatú, s irányelveit tekintve kiszámíthatatlan cenzúra, mellyel íróknak és szerkesztőknek állandóan küzdeniük kellett.

Tóth Kálmán visszaemlékezései szerint a kinyomatott lapnak egy példányát a rendőrségnek kellett felterjeszteni, s ha egy óra alatt nem érkezett betiltó parancs, akkor szét lehetett küldeni. Ez az óra természetesen mindennap nagy szurkolás közt telt el.[11] Ismeretes, hogy Szilágyi Sándor *Magyar Emléklapok* c. füzetes vállalatát többször betiltották, s csak megváltoztatott címeken engedték folytatni, de csak egy darabig. A *Hölgyfutár* szerkesztőjét, Nagy Ignácot, Tóth Kálmán egy verse miatt becsukták, de hamarosan kiszabadult s lapját tovább szerkeszthette.[12] 1853-ban néhány hétre ismét betiltották. A *Pesti Napló* 1858-ban volt több hétre betiltva. — Tompa Mihály haditörvényszék elé állítása általánosan ismert esemény.

Az akkori cenzúra története nincs még megírva,

11 Tóth Kálmán: *Irka-firkák.* Budapest. Év n. (előszavának kelte 1877).

12 Szinnyei Ferenc: *Nagy Ignác.* Kny. az *Irodalomtört. Közleményekből.* 1902. 71.

így csak néhány újsághírrel és szerkesztői üzenettel jellemezhetjük a vele kapcsolatos kellemetlenségeket.

A *Hölgyfutár* 1849 végén ezt írja: „Az ősz“ című költemény nem közölhető, különben is énekeljünk inkább a tavaszról, az vigasztalóbb ... most a legnagyobb életbölcs az, aki éppen nem bölcselkedik, hanem úgy él, amint lehet.“[13] Frankenburg *Levelek Saroltához* c. cikksorozatának első három leveléből csak egy töredéket közölhetett a *Hölgyfutár“* ezért adja neki azután az *Ártatlan levelek* címet. A hamarosan betiltott *Pesti Röpívek* így humorizál: A sajtószabadság legélénkebb korszaka van most. Mily felséges sajtótörvények! Alább kiderül, hogy ezt a szüretről mondta. „Ha azonban a kedélyes olvasó — úgymond — ez előzmények után egyebet vár, s az újat savanyúnak találja, úgy hajtson föl búfelejtésül egy pohárt abból a régiből.“ Az írók és szerkesztők szürete különben gyenge volt. „A kötözés és nyesegetés igen is sok volt... eltenni való legtöbb termett.“[15] A *Hölgyfutár* 1851-ben ilyeneket üzen: *„Hazámról* című költemény jó, de nem közölhető.“[16] „T. írótársainkat ismételten figyelmeztetjük, hogy beküldendő műveikben minden legtávolabb politikai célzást gondosan kerülni méltóztassanak/[417] „Vannak esetek, mikben nemcsak a rosszat, hanem a nagyon jót is kénytelen csupán magának megtartani a szerkesztő/[418] Jókai 1851-ben kéri Aranyt, hogy legyen szíves közreműködni „nagy üggyel-bajjal és em-

13 H. 1849. nov. 20.
14 H. 1850. máj. 14.
15 Pesti Böpívek, 1850. 1. fiiz. okt. 6.
16 H. 1851. márc. 11.
17 U. ott nov. 20. Megismétli a kérést 1852. febr. 11-én is.
is H. 1851. dec. 19.

berhalállal szerkesztett“ füzeteik mellett.[19] A *Hölgyfutár* 1850-ben jelenti, hogy „álneveket írók és művészek sem fognak felsőbb engedély nélkül használhatni.“[20] Ez a fenyegetés azonban nem vált valóra, mert a politikailag gyanús írók ezentúl is álnéven írtak, de a többiek is szívesen használtak álneveket vagy jegyeket. Ezeket többnyire ismerte a közönség. Hogy *„Eszther* szerzője“ a halálra ítélt br. Jósika Miklós, az senki előtt sem volt titok.[21] Arany írja, hogy a T. betűt (Tompa) Szalontán „a gyermek is ismeri“.[22] Kazinczy Gábor A. B. C. jegye Pákh Albert szerint „nyilvános titok“, s „csak azért ez álarc, minthogy a valódi név bizonyos felsőbb helyeken a legveszettebb hírben áll“.[23]

A könyvlefoglalások napirenden voltak. Gyakran olvashatunk ilyen híreket: a *Népszerű Naptár* (1851) lefoglaltatott.[24] — Nem csoda, mert tele volt a Baehkorszakra vonatkozó meglehetősen merész célzásokkal, s a negyvennyolcas eseményeket is közölte időrendben. — *A közérzület Magyarhonban* (1850) c. röpirat lefoglaltatott,[25] *Honvédek napló jegyzetei* hatóságilag lefoglaltatott,[26] *Szerelem és aristokr at izmus* c. regény,

[19] *Arany J. levelezése.* I. 1888. 241. A *Remény* c. füzetes vállalatra vonatkozik.

[20] H. 1850. dec. 31.

[21] Nb. 1853-ig br. Jósika Miklós név alatt közölték novelláit! Az *Eszter* 1853-ban névtelenül jelent meg, csak azután használta az *Eszther* szerzője, *Eszther* stb. szerzője, *Eszther, A tudós leánya* stb. szerzője-féle jelzéseket.

[22] *Arany J. lev.* I. 238.

[23] U. ott IT. 1889. 86.

[24] H. 1850. nov. 21.

[25] U. ott nov. 23.

[26] U. ott dec. 20.

melyre előfizetést hirdettek, „bizonyos körülmények miatt nem jelenhetik meg“.[27]

A cenzúráról különben sokat írtak később a kortársak, de visszaemlékezéseik nem mindig megbízhatóak. Érdekes példa erre Jókainak *A varchoniták* c. novellájához később írt utóhangja *(Ossz. Munk.* XXI. kötet), melyben elmondja, hogy ez csak egy későbbi enyhébb politikai korszakban jelenhetett meg, mert annak idején a regények szigorú cenzora nem engedte volna kiadni, a drámák elnézőbb cenzora azonban ugyanezt a történetet mint drámát (Jókai *Dalma* c. drámáját) engedélyezte. A valóság az, hogy *A varchoniták* 1852. május 4-étől június 7-éig jelent meg a *Pesti Naplóban,* s október elején *Hangok a vihar után* e. kötetében, a belőle készült *Dalma* pedig csak utóbb, november 27-én került színre a Nemzeti Színházban, tehát Jókai visszaemlékezése egészen téves.

Hogy a cenzor sokszor igen figyelmetlen és felületes volt, annak klasszikus bizonyítéka Kaján Ábel (Pakh Albert) sokszor emlegetett humoreszkje, mely ilyen címen jelent meg a *Pesti Röpívekben* (1850): *Hunyadi János (Johannes Edler von Huny ad)* „Históriai novella/' Hét első sora valóban Hunyadiról szólt, azután következett egy tréfás életkép a Bach-korszakról, melyet megint néhány Hunyadiról szóló komoly sor fejezett be. A közleményeknek csak elejét és végét átfutó, s a „gutgesinnt“ német cím által is félrevezetett eensornak ez a furcsa megtréfálása akkoriban bizonyára homéri kacajt kelthetett.

Az is meglepő különben, hogy az ötvenes évek elején a cenzúra mennyi novellát engedélyezett, melyek

27 PN. 1851. ápr. 24.

a szabadságharcról vagy a Bach-korszakról szóltak. Később részletesen, ismertetjük őket.

Harmadik nagy akadálya volt irodalmunk fejlődésének a közönség részvétlensége.

Az élesszemű és mélyrelátó br. Kemény Zsigmond *Élet és irodalom* című tanulmánya szerint[28] mágnásaink nem tudnak annyira magyarul, hogy irodalmunkat igazán élvezhetnék, a politikus középnemesség, mely „a közgyűlések által kigyalult egyénekéből áll, szintén nem igazi olvasóközönség. „E szeretetre méltó férfiak — mint gúnyosan mondja — olvasóközönségnek alig járják meg.[44] Nőközönségünk jelentékeny része nem elég művelt, s „általában inkább szokott francia művekhez, eredetiben vagy német fordításokban. Az aristocratia olvasóasztalain pedig kivételként láthatók magyar könyvek/[4] Igazán megértő, fejlettebb ízlésű, s „nyelvünk szépségeit mélyen érző[44] olvasóközönségünk meglehetősen kicsiny. Általában sokan vásárolnak könyvet, — hazafias kötelességből — még mágnásaink is, de olvasni sokan nem olvassák el őket. „Feles számú vásárló mellett kevés az olvasó.“[29] Pom-

[28] PN. 1852 és 1853.

[29] Az *Újabb Nemzeti Könyvtár* c. tudományos kiadványsorozatnak Kemény szerint 1500 előfizetője volt. Az 1851-es *Kemény* szerint (283. 1.) Egressy Gábor naplójára 2000-en, Lisznyay verseire 2200-an fizettek elő, az almanachoknak is több ezer az előfizetője. Ezzel szemben Garay munkáira a főnemesek közül alig 25-en fizettek elő. Pesten 40 előfizetőt sem lehetett összetoborozni (PN. 1853. nov. 9.). Vörösmarty és Kisfaludy Károly minden munkáit leszállított áron kínálják (H. 1854. márc. 5. hirdetés). Az elhúnyt jeles írók iránt viszont bőkezű a nemzet. A Garay-árvák számára 1854-ig tízezer forint gyűlik össze (H. 1854. máj. 29. *Divatcsarnok.* 1854. jún. 5.), Deák Ferenc pedig tudvalevőleg több mint százezer forintot gyűjtött Vörösmarty árváinak.

péry János szerint[30] „a polgárzat legalsóbb osztályáig mindenütt ébredez és terjed bizonyos olvasási vágy/' A magasabb rétegekben érezhető a közöny. Azokból az osztályokból, melyekből a forradalom előtt legtöbb volt az olvasó, most aránylag kevesebb van, inkább az ú. n. középosztály olvas. Ezen valószínűleg a honoratiorokat, s a magyarosodó polgárságot érti.

Az írók a kiadókra is panaszkodtak, akár csak ma. „Ezektől akár éhen elveszhet Magyarország minden írója, ha csak ezrekre rúgó haszon nem néz ki utánuk“ — írja keserűen a *Hölgyfutár.*[31] Ugyancsak ott olvashatjuk a következő gúnyos megjegyzést: „Emich könyvárus úr házat vett harmincötezer forinton. Lám, hogy az irodalmi téren is lehet boldogulni, ha jól megválogatja az ember, kiket — nyomat.“[32]

A kiadók bizony akkor is csak olyan munkákat adtak ki, melyekből hasznot remélhettek, ezért az írók nagy része kénytelen volt előfizetőket gyűjteni, s így szedni össze legalább is a nyomtatási költséget. Az előfizetési íveket elküldték írótársaiknak és ismerőseiknek, s ezeknek kellett aztán a gyűjtő kellemetlen, sokszor megalázó szerepét vállalniok. Arany János is keservesen panaszkodik erről. 1853 júliusában írja Tompának, hogy csak tavasz óta kilenc előfizetési ívet küldtek a nyakára, de van több is, csak nem jut eszébe hirtelen mindegyik. Némelyikre egy előfizetőt sem tudott fogni. Ha késnek a könyvek, azzal gyanúsítják, hogy zsebre tette a pénzt.[33] A megküldött kötetekért ő fizeti a postai költséget, s ezért „megvan az az örömé“,

30 Irodalmunk és a magyar könyvessel. PN. 1856. jan. 3.
31 H. 1852. szept. 3.
32 H. 1852. jan. 26.
33 Arany János levelezése. I. 1888. 303.

hogy az illetőknek hazaviheti.[34] A *Hölgyfutár*[35] az előfizetési ívek özönvizéről, a *Pesti Napló*[36] „ijesztő áradatukról“ beszél. Nem csoda, hogy a közönség hovatovább elvesztette bizalmát, főként mikor rossz könyveket sóztak a nyakába,[37] sőt irodalmi szélhámosok meg is csalták. Beszedték az előfizetési pénzeket, könyveikkel pedig adósak maradtak.[38]

A korszak végén különösen megcsappant a közönség érdeklődése és részvéte, s megnövekedett az írók siránkozása, hogy a könyvek nem kelnek, a kiadók a legjobb munkák kiadására is alig mernek vállalkozni, hogy a lapok nehezen tengődnek, irodalmi vállalkozások megbuknak.[39] — Ennek bizonyára többféle oka volt: a fönt említett bizalmatlanság, a növekvő pénzhiány, de a legfőbb az volt, hogy irodalmunk ebben a korban, úgy látszik, igen is gyorsan fejlődött, s a túlságosan nagy irodalmi termeléssel nem tartott lépést a vásárlók és olvasók számának növekedése. Az 1859-es háborús izgalmak sem voltak alkalmasak a szépirodalom iránt való érdeklődés fokozására. A *Magyar Sajtó* szerint az emberek megúnták „örökös panasznyögéseit a te-

34 u. ott 307.

35 1 857. febr. 20.

36 1857. jan. 18.

37 MS. 1857. jan. 29. Ráth Mór cikke.

38 PN. 1852. márc. 6. *Irodalom.* — PN. 1857. jan. 18. L—y J.: *Előfizetési ívek.* — H. 1857. dec. 31. Tóth K.: *Visszatekintés irodalmunkra 1857-ben.*

39 H. 1858. dkt. 16., 19. és 1859. dec. 13.: Szalay László történelme rosszul kel, az Akadémia Kazinczy-emlékkönyvéből alig kelt el néhány példány, a Kazinczy-érmekből is kevés. — Vahot Imre beszély és regény tára *(Mátyás diák könyvesháza* c. füzetes vállalat), Császár Ferenc: *Magyar ősök képcsarnoka* megszűnt. *Napkelet.* 1858. febr. 28. *Délibáb.* 1858. febr. 14.

hetetlen lyrának, s füleiket s egész érdekeltségüket a harci sípokra fordíták, s ezeknek büszke riadását sóvárogják. A politikai események előszele vagy látszata minden más érdeket és kérdést tizedrendűvé süllyesztett“[40] így beszélt a politikai napilap, a szépirodalmi *Hölgyfutár* viszont kéri a közönséget, hogy midőn a háború iránt érdeklődik, „ne folytasson saját művelődése ellen háborút.“[41] A *Nővilág* szerint irodalmunk a bukás szélén áll a közönség részvétlensége miatt.[42] Mondanunk sem kell, hogy ez túlzás volt. Irodalmunk ezt a válságot is kiheverte, s hatalmasan nekilendülő fejlődése nem akadt el egy pillanatra sem.

Az írói tiszteletdíjak elég szerények voltak, bár erre vonatkozólag kevés a megbízható adatunk.[43] A *Hölgyfutár* írja 1853-ban, hogy amíg Cerrito táncosnő 600 pengőforintot kap egy fellépéséért, egy jeles magyar író háromkötetes regényét, melyen egy évig dolgozott, 550 írtért adta el.[44] Az ezen méltatlankodó *Hölgyfutár* különben eredeti beszélyekért hasábonként 20—30, fordítottakért 12—15 pengőkrajcárt, versekért többnyire semmit sem fizetett.[45] A *Pesti Napló* szerkesztőjének 1850-ben havi 70, a külföldi rovat vezetőjének 50, a tárca szerkesztőjének 40 írt. volt a fizetése.[46] Néhány egykorú, reánk maradt kiadókkal kötött írói szerződés hiteles adatai szerint Bernát Gás-

40 MS. 1859. jan. 18.
41 H. 1859. máj. 10.
42 Nővilág. 1859. febr. 20.
43 Berzeviczy A. id. műnk. II. 932.
44 H. 1853. márc. 15.
45 BH. 1854. márc 7.
46 Angyal Dávid: Fáik Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Budapest. 1926. 31.

pár egy hat és félíves füzetért 100 frtot kapott, tehát kb. 15 frtot ívenként, egy másik munkájáért már csiak 10 frtot, Degré Alajos, a kedvelt novellista pedig csak nyolcat. Beöthy László egy négy íves humorisztikus naptárát 80 pengőforintért adta el Müller Gyulának azzal a kikötéssel, hogy kétkötetes regényét is megveszi majd ugyanannyiért, s addig neki „egy tavaszi kabát, mellény és nadrágért jót álland".[47] Ezekből a tiszteletdíjakból bizony még abban az időben sem lehetett megélni, amikor egy négyfogásos ebéd 24 pengőkrajcárba került, úgyhogy majdnem minden írónak volt valami hivatala, vagy szerkesztőségi alkalmazása. A nagyobb írókat természetesen akkor is jobban fizették, Jókai pl. .Vd&o&jáért és *Kárpáthy Zoltánjáért* az egykorú lapok szerint ezer-ezer frtot kapott.[48]

Voltak azonban bajok magában az irodalomban is, melyekért már alig tehetjük felelősekké a külső körülményeket.

Hírlapirodalmunk a szabadságharc után igen megnövekedett. Politikai napilapjaink, ami 1848 előtt alig fordult elő, sok szépirodalmi anyagot közöltek, a *Hölgyfutár* pedig egyenesen szépirodalmi napilap volt, amely egymaga rengeteg verset és novellát közölt. Szépirodalmi hetilapjaink, s egyéb vállalataink is egyre szaporodtak. Ez kétségkívül nagy fejlődés volt, de nem mondható egészségesnek. A hirtelen megnövekedett kereslet nagyon sok tehetségtelent csábított az írásra. A sok lap kénytelen lévén napról-napra, hétről-hétre megtölteni hasábjait, s ezt néhány jeles írónk

[47] Szinnyei Ferenc: *Írói szerződések.* Irodalomtört. Közl. 1911. 242. ·

[48] *Délibáb.* 1853. jún. 12. — H. 1853. nov. 9.

munkáival nem tehetvén, kiadta a selejtes, sokszor egészen értéktelen verseket és novellákat is.

Br. Kemény Zsigmond kétségtelenül a jelesebb írók müveire gondolt, mikor azt állapította meg, hogy szépirodalmunk nem süllyedt, „legfeljebb ... kellőleg nem emelkedett“,[49] de ha a kor egész irodalmi termelését tekintjük, igazat kell adnunk más jeles elméinknek, akik keserűen panaszkodnak irodalmunk színvonalának süllyedéséről. Arany Jánosnak és barátainak levelei tele vannak ilyen nyilatkozatokkal. „Iszonyú sok lerudalni való állat kezdi rágni a bógácskórót Parnassus körül... Botot nekik, míg el nem rontják a közönség ízlését... Hiszen inkább semmi irodalom, mint oly botrányosan infamis! .. . Augias istállója tele van“ — írja Arany 1850-ben.[50] Hasonló sötét képet rajzol Lévay József a pesti irodalmi életről 1852-ben,[51] tehát két évvel utóbb. Megint két évvel később ugyanaz a kép: „a szépirodalmi szegénylegények . .. cimboráskodnak jobbra, balra, pletykálnak és lumpolnak. Az egész szépirodalom nem ér egy hajító fát“ — Arany szerint.[52] „Denique megfogytunk... és megromoltunk.“[53] Gyulai Pál ugyanakkor így jellemzi az írókat: a „hetyke kufárkodás, a gyerekeskedés, a botrány, az eszcveszettség, a genialiskodás, a megfeledkezés múlt és jövendőről.“[54] Kemény szerint a verses köl-

49 Föntebb idézett tanulmánya 1852—3.

50 Arany J. levelezése. I. 239. A PN. szerint (1851. nov. 19.) a költészet a forradalom óta „valóságos Árkádia berkévé lett“, s olyan állatokkal népesült meg, minők ama berkekben tanyáztak.

51 Arany J. lev. II. 4., 11—2.

52 U. ott I. 256.

53 U. ott II. 27.

54 U. ott II. 43.

tészet „űzetik, gyártatik számtalan újoncok által, a műgond és csíny kigúnyolásával... mindenik csak a maga hangját hallja, csak önimádásra szokik“.[55] Greguss Ágost is szemére veti az íróknak, hogy készültség és érettség nélkül pongyolán és sietve dolgoznak. Sietve írják regényeiket, nem különben „összes költeményeiket“. A kiadók haszonvágya is hibás ebben. Az íróknak hamar, sokat, sokfélét és sokfelé kell dolgozniok.[56].

Sokszor hangoztatják ebben az időben, hogy szigorúbb kritikára volna szükség,[57] de még az enyhébbért is megharagusznak, s rögtön megindulnak a goromba és személyeskedő viták, irodalmi pörpatvarok. Ez a durva és személyeskedő hang, mely nekünk ma már meglehetősen szokatlan, de akkor mindennapi volt, még jobban megerősíti a föntebb mondottakat.

Először is maguk a lapok veszekednek egymással. A *Pesti Naplónak* pl. az volt a szokása, hogy szóvátette (legtöbbször jogosan) más lapok hibáit, tévedéseit. Ezek természetesen visszavágtak, s így állandó volt köztük a csipkelődés, veszekedés, polémia. Különösen a *Hölgyfutár* hadakozott az „elefánttal“, ahogy akkor a *Pesti Naplói* tréfásan nevezték.[58] A *Budapesti Viszhang* leszólta a *Hölgyfutárt,* hogy silány, értéktelen újság, melyben csak rossz élcek és rossz versek vannak, jó írók nem is dolgoznak bele.[59] A *Délibáb* megtámadta a *Növilágnt,* mely durván felelt, ez ellen

[55] Br. Kemény id. tanulmánya.

[56] *Irodalmi körültekintés.* MS. 1855. júl. 6—szept. 30.

[57] Br. Kemény id. tanulmánya, Greguss most id. tanulmánya, H. 1853. febr. 1. stb.

[58] Tóth Kálmán: *Irka-firkák.* 140.

[59] *Budapesti V.* 1852. szept. 5., 12.

viszont néhány író tiltakozott a *Hölgyfutárban.* A szerkesztő megrója a *Délibáb* önhitt modorát, de a *Növilágét* is, s békét, igazságot és finomságot hirdet.[60] A *Vasárnapi Újság* a *Pesti Napló* támadására goromba humorral felel, pl. azt mondja, hogy a P. N. kapuja alatt külön lyuk van, ahonnan „egy dühös quidam“ elö-elörohan. Ezt a lyukat,úgy látszik, János szerkesztő (Pompéry János) kizárólag önmagának rezerválta.[61] A *Hölgyfutár* elítéli a *Pesti Napló* bíráló modorát. Majdnem minden cikkük mutatja, hogy „destruetiv iránnyal bírnak... pusztítanak, de nem növelnek. Az írók csak gúnyt hallanak tőlük és jó tanácsot soha. “ [62] A *Pesti Napló* lekicsinylő válaszára persze nem marad adós a felelettel.[63] A *Szépirodalmi Közlöny* csipkelődéseire is gorombán felel: mindig örül — úgymond — a *Szépirodalmi K.* megjelenésének, mert nagyszerűen mulat naivságain. „Olyan indián ékeket, mint a Közlöny, senki sem csinál. . ,“[64] Néha csak enyhén csipkelődnek, s humorizálnak egymás rovására. így Pákh Albert lapja, a *Szépirodalmi Lapok Hét nemzetség* címen tréfás verses operaszöveget közöl, melyben az akkori lapok szerepelnek (1853. márc. 27.). Erre a *Divatcsarnok* (1853. máj. 19.) ugyancsak operaszöveggel felel s kifigurázza Pákhot. Címe *A troubadour és családa.* Ad nótám *A sípládás és fia* (Pákh) egy régi humoreszkjének címe)’ „Operaszöveg faképpel.“ A képen Don Pákfonso spanyol öltözetben gitározik, mel-

60 H. 1857. jan. 27.

61 *Vas. Ujs.* 1857. okt. 11.

62 p. Kis Sándor: *A Pesti Napló Ítészeiéről.* H. 1858. máj. 5.

63 U. ott máj. 11. és 18.

64 H. 1858. júl. 17.

lette állnak Gyulai és Kertbeny, a hírhedt fordító. Elég jó karikatúrák. Don Pákfonso megkéri Desdemonát, de az kikosarazza (verses szöveg). A *Szépirodalmi Lapok* erre is válaszol (máj. 26.). A *Hölgyfutár* előfizetési felhívása mellett egy fametszetet közöl (1853. jún. 4.), mely egy kávéház sarokasztalát ábrázolja, mellette egy álló alak a *Hölgyfutárt,* olvassa, ketten ülnek és alusznak kezükben a *Divatcsarnokká]* és *Déli*-óífóbal, a negyedik az asztalra borulva alszik, előtte a *Szépirodalmi Lapok.*

Mikor a lapok így kitesznek magukért gorombaság, s egymás rovására való élcelődés dolgában, az írók sem maradhatnak el ezen a téren.

Császár Ferenc ellenséges és embertelen indulatot vet Pákh Albert szemére, amire Pákh azt válaszolja, hogy Császár nyilatkozata jellemzi írói-ját, olyan mint „egész költészete s szépirodalmi működése, azaz: tele álpáthosszal, üres phrasissal, valótlansággal, affectáltsággal, részvét-haj hászattal, szóval: nevetséges".[65] Császár Ferenc akkor negyvenhat éves, a Bach-kormány által állásától megfosztott, érdemes író volt, kit jóval fiatalabb írótársa így tisztelt meg. A huszonkét éves Tóth Kálmán ugyancsak fiatalos fölényeskedéssel és gorombán támadta meg Császárt.[66] Viszont Tóth Kálmánt Vas Gerebennel együtt Friebeisz István gyalázta le egy nyílt levélben mint jellemtelen fráterekét.[67]

Még jelesebb íróink is kelleténél jobban meg-

65 Szépirodalmi Lapok, 1853. máj. 15.

66 H. 1859. júl. 1.

67 A Divatcsarnok 1854. aug. 20-i száma után van kötve a N. Múzeum példányában. Ügy látszik, ahhoz mellékelve jelent meg — négy külön oldalon.

nyomták a pennát polémiáikban, Jókai pl. „önteltséget“ és „hiúságot“ vetett Gyulai szemére, mert szerinte Ristori asszonyt dicsérő cikkeiben lebecsülte a magyar színészeket.[68] A *Divatcsarnok* három kis gúnyverset közölt Gyulai ellen, többek közt ezt mondva:

„Nem láttam még soha ilyen
Kalvinista-kritikát!“[69]

A *Budapesti Hírlap* a versek ellen a lehető leggorombább hangon kelt ki, s a *Divatcsarnok* válaszára újra gorombán felelt.[70] Gyulai Pál Török János szerkesztő ellen nyilatkozott a kelleténél ingerültebb hangon.[71] Csengery Antalra plágiumot akartak rásütni.[72] A nők számára szerkesztett gyengéd *Növilágban* ezt a tömör nyilatkozatot olvashatjuk: „Ha Vahot Imre továbbra is merészelné alávaló gyanúsításait ellenünk folytatni, ez ellen majd egyéb módokhoz nyúlunk, mostan csupán egyszer mindenkorra nyilvánítani jónak láttuk, hogy Vahot Imrével, irodalmi és minden tekintetbeni süllyedése miatt többé nyilvános téren szóba állani nem fogunk.“[73] A *Vasárnapi Újság* viszont „massiv hetvenkedést“ és „karcsú pöffeszkedést“ hányt Vahot sze-

68 Vas. Újs. 1855. dec. 23.

69 Alpár: Egy kis kritikusnak. Divatcs. 1855. júl. 15. Kozocsa Sándor közölte mind a hármat (Mentovich Ferenc gúnyverse Gyulai Pálról, a kritikusról. Irodalomtörténet. 1939. 105.)

70 BH. 1855. júl. 18., 28.

71 H. 1855. szept. 13.

72 MS. 1855. szept. 13.

73 Nővilág. 1857. jan. 25.

mére,[74] kit Kovács Pál sajtópörrel fenyegetett meg támadásai miatt.[75]

Mulatságos, hogy a *Hölgyfutár,* mely a legveszekedőbb és leggorombább lapok közé tartozott, a többiek „hallatlan hang"-ját és „amerikai stílusú" gorombaságait kemény hangon ítélte el. A közönség — úgymond — sújtsa megvetéssel az ilyen lapokat.[76]

Mondanunk sem kell, hogy az Akadémiát akkor is, éppen úgy mint ma, szívesen gúnyolták és szidalmazták a tudatlan és léha újságfirkálók. „A tudós társaság még nem ül ugyan (vagyis nem tart üléseket), hanem azért mégis tökéletesen úgy áll, mint hajdan" — írja a *Hölgyfutár.*[11] Később így szellemeskedik: „A tudós társaság folytatja üléseit, ezt azonban ne méltóztassék a nyájas olvasó a fönnebbi borzasztó szerencsétlenségekhez csatolni."[78] A *Pesti Röpívek* az Akadémia új folyóiratáról így emlékezik meg: „Új Magyar Múzeum keletkezik. A múmiák újra bebalzsamoztatnak. A mammutnak csontjai mutogattatnak. Régi csizmák fejeltetnek."[79]

Pályázatainak eldöntésével ritkán vannak megelégedve az érdekeltek. így pl. 1857-ben mérges kirohanásokat intéznek ellene a drámaírók a Teleki-pályázat miatt.[80] A *Budapesti Hírlap* pedig kifigurázza az akadémiai emlékbeszédeket.[81]

74 Vas. Újs. 1857. aug. 9.
75 Győri Közlöny. 1858. ápr. 22., máj. 6. τβ H. 1858. okt. 19.
77 H. 1850. ápr. 9.
78 H. 1850. júl. 10.
79 Pesti E. 1850. okt. 6.
80 H. 1857. márc. 24.
81 BH. 1855. júl. 4—6.

A fiatal óriások Arany, Tompa s más jelesek neveit holmi „tempi passati“-féle sóhajok kíséretében szokták emlegetni,[82] Tóth Kálmán pedig nyilvánosan is felszólalt a szerinte túlságos Arany-kultusz ellen, mely Petőfi rovására kezd menni, pedig „par excellence *nemzeti* költő csak egy, és az Petőfi/[483]

Ha dicsértek, sokszor túlzottan és ízléstelenül tették. Válkai Imre: *Irodalmi és művészeti Daguerrotypek* e. füzetében (Bécs, 1858.) pl. majdnem minden írót agyondícsért felszínesen és újságírói fecsegéssel.[84] íme a Bach-korszakbeli irodalmi dzsungel néhány jellemző példán bemutatva. Nem csoda, hogy a komolyabb kritikának keményen kellett dolgoznia, hogy ezt a bozótot egy kissé megtisztogassa.

A komoly, alapos kritika szükséges voltát állandóan hangoztatták, így br. Kemény Zsigmond a korszak elején,[85] Pompéry János 1856-ban.[86] A *Budapesti Hírlap* ugyanakkor egy komoly revue-t szeretett volna a *Revue des deux Mondes* mintájára.[87] Arany János állandóan figyelte — mint említettük — az irodalom züllését. 1857-ben az elhallgattatott Kisfaludy-Társaság helyett egy Kazinczy-Társaság alapítására gondolt, mely központ lenne a „chaoszban“, s visszaadná „tekintélyét a kritikának[44].[88] Ezekből és más hasonló nyi-

82 Arany J. lev. II. 86.

83 H. 1857. febr. 12.

84 A PN. 1858. ápr. 2. meg is rója ezért.

85 L. Kemény idézett tanulmányát.

86 PN. 1856. jan. 9.

87 BH. 1856. ápr. 26.: Egy fontos teendő irodalmunk körül.

88 Arany J. lev. II. 136.

latkozatokból azt kellene következtetnünk, hogy az egész korszakon keresztül hiányzott az igazi, komoly kritika. Ez, mint tudjuk, nem így volt. A felszólalók pesszimista nyilatkozatait azzal magyarázhatjuk, hogy előttük a kritikák nagy többsége lebegett, melyek meglehetősen értéktelenek voltak.

A színi bírálat, úgy mint ma, a legjobban virágzott. Minden újságnak megvolt a maga színbírálati rovata. Ezekben az újonnan előadott darabokról részletes ismertetéseket közöltek, ezenkívül majdnem minden előadásról írtak valamit, leginkább a színészek játékáról, de néha másról is. Természetesen ezek az apróbb ismertetések és megjegyzések legtöbbször felszínesek és jelentéktelenek voltak. Az érdemleges bírálatokban is sok volt az elfogultság, nem egyszer személyeskedés, a túlságos és indokolatlan magasztalás, vagy ledorongolás. A bírálók többnyire fiatal újságírók voltak (pl. Bulyovszky Gyula, Tóth Kálmán, Székely József, Szegfi Mór, Vajda. János stb.), akiknek fürge volt a tollúk, de kevés a képzettségük.

A színi bírálatok óriási tömegével szemben a többi szépirodalmi művekről: regényekről, novellákról és versekről szólók aránylag csekély számúak, s ezek közt is igen sok az apróbb, mely inkább rövid ajánlása vagy tartalmi ismertetése a műnek, sokszor csak általánosságban mozgó dicsérő vagy gáncsoló megjegyzések összefoglalása, s nem igazi bírálat.

A dicséretek és lerántások gyakran kapcsolatban vannak azzal a körülménnyel, hogy az író dolgozótársa-e a lapnak, jó viszonyban van-e vele, vagy könyve annál a kiadónál jelent-e meg, aki a lapnak is tulajdonosa. Mindez manapság is így van. A pajtáskodó dicséret akkor is olcsó volt, s a különféle, de nem iro-

dalmi okokon alapuló ledorongolás éppen olyan gyakori.

A közepes vagy egészen jelentéktelen bírálatok özönéből azonban komolyak és értékesek emelkednek ki, azoknak a jeles gondolkozóknak munkái, akik alaposabb esztétikai képzettségükkel, széleskörű s a külföldi irodalmakra is kiterjedő ismereteikkel, éles elméjükkel, finom ízlésükkel és igazi bíráló-hivatottságukkal messze kimagaslanak azok közül az alkalmi, felszínes és működvelő bírálók közül, akikből ezek a szükséges tulajdonságok többnyire hiányzottak.

A lapok közül a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Napló* közölte (kevés kivétellel) a legjobb bírálatokat, a többiek messze mögöttük maradtak. A kor három legjelesebb műbírálója: Greguss Ágost, Gyulai Pál és Salamon Ferenc e két lap dolgozótársai voltak. Talán a legszorgalmasabb, legtöbbet-író Greguss volt köztük, de egy kissé merev, iskolás, bár elmés és finom ízlésű. Egyik-másik regény- és drámabírálatát ma is érdekkel olvassuk. Salamon izmosabb, eredetibb tehetség volt, kinek bírálatait nemcsak érdeklődéssel, hanem sokszor a legnagyobb élvezettel olvashatjuk, akár Jósika regényeiről, akár Szigligeti darabjairól, akár a kiváló magyar, vagy külföldi színészek játékáról ír. Gyulai őt is fölülmúlja az írás művészetében, s az elemzés élességében és mélységében. Salamon humora benne sokszor metsző gúnnyá változik. Jókai *Dózsa Györgyéről* írt bírálatáért a szerző megtámadta. Gyulai válaszának elején ezt írja: „Jókai polémiája igen sokban hasonlít tragédiájához. Tragédiájában a tragikum hiányzik, polémiájában az okadatolás; ott a politikai, itt az irodalmi éretlenek tapsait vadássza, sőt, tragédiájának egész mellékdarabját írja meg, melyben ő maga

játssza az ártatlanul elkínzott hősi szerepét nagy színpadi hatással.“ Ezt az éles hangot, mely rokon a föntebb jellemzett irodalmi perpatvarokéval, ma már túlságosnak tartjuk, s akkor is többen annak tartották, de mint Gyulai puritán, meg nem alkuvó jelleméből és megvesztegethetetlen igazságérzetéből fakadót nem ítélhetjük el. Akkori bírálatai, melyeket pl. br. Kemény Zsigmond elbeszéléseiről, az egykorú epikusokról és lírikusokról, Ristoriról, vagy egyes magyar és külföldi színdarabokról írt, ma is remekei a magyar kritikának.

E jeles bíráló-trias munkáit egyebek közt az is értékesekké teszi, hogy sok bennük az elvi jelentőségű esztétikai, dramaturgiai, s világirodalmi tanulságokat levonó megjegyzés és fejtegetés, melyekből a kortársak, írók és olvasók igazán tanulhattak, sőt még mi is tanulhatunk.[89]

Br. Kemény Zsigmondot és Erdélyi Jánost nem számíthatjuk a szó szoros értelmében vett kritikusok közé, Arany János kiváló mübírálói tevékenysége pedig csak 1860-ban kezdődik. Toldy Ferencet ebben az időben már majdnem egészen lefoglalta irodalomtörténeti munkássága.

Három kiváló mübírálónkon kívül még Csengery Antal írt magvas kritikákat és Brassai Sámuel, aki különösen képzett zenebíráló volt (gyakran Canus né-

[90] Császár Elemér: *Salamon Ferenc esztétikája* c. nagyszabású tanulmányának végső megállapítása: „A nemzet esztétikai nevelőinek sorában a kritikusok között Gyulai után az első hely Salamon Ferencet illeti.“ *Budapesti Szemle.* 1927. Értékes dolgozat az e korbeli kritikáról Oravecz Eleonóra: *Az ötvenes évek kritikájának története a folyóiratokban és a napilapokban.* Győr. 1932.

ven írt). Ő volt az, aki egy kritikai közlönyt indított meg *Critical Lapok* címen 1855-ben, de egyetlen füzetnél több nem jelent meg belőle. Ebben bírálta meg a tudós szerkesztő br. Jósika Miklósnak *A tudós leánya* c. regényét. Jósika igen zokon vette a szigorú bírálatot, s felelt is rá.[90] Regényírásunk érdemes megteremtője különben is nagyon érzékeny volt a bírálat iránt, és szükségesnek látta, hogy egész könyvvel védekezzék ellene *(Regény és regény ítészét.* 1858.). Ebben a 177 lapos kötetkében elmondja nézeteit a regényírásról és a bírálatról. Főként az utóbbival foglalkozik, s a regényről szólva is a bíráló szempontjából tekinti a dolgot: hogy a jó bírálónak és nem „kritikasternek“ mi mindenre kell ügyelnie a regény bírálatában. A kritikáról elmond minden közhelyet, hogy pártatlannak, nem személyeskedőnek, nem durvának, hanem müveit emberhez méltónak kell lennie stb., s végül egy kritikai lap megindítása mellett emel szót, melyet nagyobb tőkével alapítanának, s mely minden párttól független lenne. Természetesen legtöbbször „pro domo“ beszél, bár ennek látszatát el akarja kerülni.

A komoly kritikát, amely egy műnek értékei mellett hibáit is szóvá merte tenni, akkor sem szerették az írók, s rögtön hajlandók voltak a szigorúbb bírálókat elfogultsággal és rosszakarattal, meg klikk-szellemmel vádolni. Gregussnak, Salamonnak és Gyulainak bőven kijutott az ilyen támadásokból,[91] az utóbbinak, mint tudjuk, Tóth Kálmánnal még párbajoznia is kellett.

— Dobsa Lajos Lisznyayhoz nyílt levelet intézett,

[90] MS. 1856. ápr. 20., máj. 7.

[91] MS. 1856. ápr. 1.: „Egy irodalmi titkos társulat van Pesten, címe Société d 'admiration mutuelle et reciproque..

— H. 1858. máj. 15.: P. Kis Sándor: *A klikk.*

melyben dicsőítette verseit, s biztatta, hogy írjon csak úgy, mint eddig, s ne törődjék semmit a kritikával. Ez persze nem volt elfogultság és klikk-szellem.[93]

Még legjobban akkor jártak a kritikusok, ha kifigurázták őket, ezen legalább maguk is nevethettek. A *Délibáb* pl. egy kis tréfás színdarabban szerepeltette a „gyilkos[44] színi bírálókat: Gyulait, Salamont, Gregusst, Színi Károlyt, Vadnait, Bulyovszkyt, Vajda Jánost és Kakas Mártont (Jókait).[93] Szigligeti ugyancsak színdarab-formában vitatkozott Salamonnal: Cí^ánt/-ának Gyuriját és Salamont beszéltetve a *Magyar Postában.*[94] Ugyanott *A dühöngő Borneo* és *Borneo futása* c. kis színdarabok Vajda Jánost figurázták ki.[95]

A komoly bírálatokkal kapcsolatban említjük meg, hogy képzett műbírálóink s néha mások is nagy gondot fordítottak a külföldi irodalmak ismertetésére. A *Hölgyfutárban* pl. Székely József a következő regényírókról rajzolt irodalmi arcképeket: Dickens, Thackeray, Sealsfield, Prévost abbé, Sue, Dumas, Sand, Balzac, Musset, Feuillet, About, Murger, Achard, Auerbach, Freytag, Ludwig Ottó, Lermotov, Manzoni, Girardin és Girardinné.[96] Ács Károly a *Magyar*

[92] *Szépirodalmi Közlöny,* 1858. jan. 10.

[93] *Délibáb.* 1857. okt. 18.

[94] *M. Posta.* 1857. okt. 22—3.

[95] U. ott, nov. 1. és 8. — A H. (1856. márc. 10.) tréfás színlapja már nemcsak a kritikusokat, hanem az írókat is kifigurázza (Jago, a zenebonás: Gyulai, Falstaff a szerény: Vahot, Holofernes zsarnok vezér: Vajda János, Peleskei nótárius: Vas Gereben stb., stb.).

[96] H. 1857. 156., 159., 167., 172., 177., 185., 186., 199., 209., 229., 247., 249. sz. (a két utóbbi nem Székely J. aláírással) .

Sajóban a román és szerb népköltészetről s a román népballadákról írt.[97] Salamon Ferenc Ampere J. két felolvasását ismertette a világirodalomról, beleillesztve a magyar irodalmat,[98] írt az orosz irodalomról,[99] s Balzacról egy magvas tanulmányt *(Budapesti Szemle.* 1858.). Részletesen foglalkoztak a lapok Maquet Ágost Dumas elleni pőrével, melyet azért indított, hogy neve mint társszerzőé Dumas regényeinek címlapjára kinyomattassék.[100] Dallos Gyula kis angol irodalomtörténetet írt a *Délibáb Naptárba,* (1858). Megemlékeztek az elhunyt külföldi írókról, így pl. Vadnai Heinéről,[101] a *Budapesti Hírlap* Sueről.[102] Egyes lapok, pl. a *Magyar Sajtó* rendes külföldi szemléket és külföldi könyvészetet is közöltek. Ez a kis elsorolás természetesen nem akar kimerítő lenni, csak rámutatni erre az örvendetes jelenségre.

Lássuk mosit nagyjából ennek a korszaknak nem szépirodalmi, de regény- és novellairodalmunk szempontjából figyelembe veendő könyvtermelését.

Heckenast Gusztáv 1850 elején megindította az *tjjabbkori Ismeretek Tára* c. lexikont, mely füzetekben jelent meg (egy kötet hat füzetből állott), s 1855 szeptemberében fejeződött be a hatodik kötettel. Az első kettőt Tóth Lőrinc, a többit Pákh Albert szerkesz-

97 MS. 1857. 213., 238—47., 269—70., 277. sz.

98 BH. 1855. 866., 869—72.

99 U. ott, 1856. 20., 23.

l00 H. 1858. febr. 25. MS. 1858. febr. 9., 1. még H. 1857. ápr. 10.

101 H. 1856. febr. 23.

102 BH. 1857. aug. 8.

tette és maga is sok cikket írt bele.[103] Jeles munkatársai voltak. Ennek folytatása volt a *Jelenkor* c. szintén füzetekben megjelenő egykötetes lexikon, mely 1856-ban indult meg s 1858-ban lett teljessé. Tóth Lőrinc szerkesztette.[104] Ugyancsak Heckenast adta ki az *Ismerettár* c. képes lexikont „a magyar nép számára*[4], mely 1857-ben indult meg Tóth Lőrinc szerkesztésében, s 1864-ben fejeződött be a 10. kötettel.[105] Korszakunk végén (1859) indult meg a Szent István-Társulat kiadásában az *Egyetemes Magyar Encyclopaedia,* melyet Török János szerkesztett, s mely csak 1876-ban végződött be a 13. kötettel. Ezekben a lexikonokban, melyeket szépíróink is haszonnal forgattak, sok az értékes anyag. Igen kívánatos volna, ha valaki megírná a magyar lexikográfia történetét. Rendkívül értékes szellemtörténeti tanulságokkal járna.

Regényíróink és novellistáink és az olvasó közönség a kritikán kívül az irodalomtörténetből tanulhattak legtöbbet. Vessünk tehát ennek fejlődésére is egy futó pillantást.

„Irodalomtörténetünk atyjának“, Toldy Ferencnek munkássága ebben a korban vált igazán nagyarányúvá. Páratlan szorgalommal hordta össze irodalomtörténetünk anyagát. Kiadta többek közt Faludi Ferenc, Zrínyi Miklós, Székely István és Heltai Gáspár munkáit, a Katal in -legendát, a Nádor-kódexet s régi irodalmunk sok más termékét, Bajza verseit, a magyar

103 H. 1850. márc. 4., H. 1855. szept. 14., Üj Magyar Múzeum. 1850. 236. Szinnyei: Magyar írók. Pálkh A. és Tóth L. alatt.

104 pn. 1856. nov. 15., Szinnyei: Magyar írók. Tóth L. alatt.

105 pn. 1857. márc. 18.

remekírók gyémántkiadásának köteteit, megindította *A magyar nemzet classicus írói-nak* negyvenkötetes sorozatát (1859-ben). Bevezetéseiben és tömérdek tanulmányában, melyek legnagyobbrészt a maga szerkesztette *Új Magyar Múzeumban* s a *Magyar Akadémiai Értesítőben* jelentek meg, óriási addig ismeretlen anyagot tárt fel. Megindította a rendszerezés nagy munkáját is. *A magyar nemzeti irodalom történetében* (Ó- és középkor),[106] s *A magyar költészet történetében* (1854).[107] Iskolák számára írta *Magyar chrestomatiáját* (1853) s *A magyar nyelv és irodalom kézikönyvei* (alcíme: *A magyar költészet kézikönyve),* mely életrajzokban és jellemző verses és prózai szemelvényekben mutatta be a magyar irodalom történetét (1. 1855., II. 1857.). Az utóbbi különösen fontos volt abban a korban, mikor Ferenczy Zsigmond Jakab gyenge összefoglalásán (1854) és Lonkay Antal olvasókönyvén (1855) kívül nem volt más irodalomtörténeti kézikönyvünk. Az ő rendszeres kézikönyve csak 1864—1865-ben jelent meg.

Vele egy időben más jeles elmék is dolgoztak irodalomtörténetünk szépen emelkedő épületén: Greguss Ágost könnyed tollal írt írói arcképeivel *(Jeles írók csarnoka.* A *Pesti Napló* tárcájában 1853—5.), báró Kemény Zsigmond eszmékben gazdag tanulmányaival *(Élet és irodalom.* 1853. *Eszmék a regény és dráma körül.* 1853. *Arany Toldi-ja.* 1854.), Gyulai Petőfi első

[106] I. és II. köt. 1851. — 1852-ben már 2. kiadása jelent meg. Sajnos, félben maradt, folytatásából csak egy füzet jelent meg 1853-ban.

[107] Egyetemi előadásai. Előbb a PN. tárcájában jelent meg 1853—1855-ig.

nagyszabású értékelésével,[108] Erdélyi János huszonöt év irodalmának (1830—1855) áttekintésével.[109] Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a föntebb méltatott kritikákat sem, mert nem egy akkor csak időszerűnek, vagy szubjektívnak tetsző megállapításuk később általánosan elfogadott irodalomtörténeti értékeléssé emelkedett. Toldynak kissé konzervatív felfogása, tudományosan száraz, merev, s nem egyszer felszínes értékelése mellett ők képviselték a modernebb, hajlékonyabb felfogást, a mélyebbre ható elemzést, a kifinomultabb műérzéket. Arany János ekkor még csak két nagyértékű verstani tanulmányával járult a magyar költemények helyesebb megértéséhez,[110] de 1857-ben írta már tanulmányát *Naiv eposunkról,* s 1859-ben már dolgozott Bánk bán-tanulmányán s *Zrínyi és Tassoján,* mely a Zrinyiásznak legelső mélyen járó fejtegetése s világirodalmi keretébe való beleillesztése.

Nevezetes eseménynek mondhatjuk egy új, modern írói lexikonnak megjelenését: a Ferenczy Jakab és Danielik József *Magyar írók* c. „élet raj z-gyűjtemény"-éét (I. 1856., II. 1858.), melyet a Szent István-Társulat adott ki, s mely 1525 életrajzot tartalmazott. Hasznos volt a Heckenast által kiadott *Magyar írók arczképei és életrajzai* is (1858), mely 40 írót foglalt magában, s a *Hölgyfutár* műmellékleteként kiadott *Arckép album* (I. 1855., II. 1856.) 48 arcképpel, életrajzi adatokkal, sőt, szemelvényekkel.

[108] Petőfi és lyrai költészetünk. Ej M. Múzeum. 1854. Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. PN. 1855.

[109] Valami az asszonánczról (teljesen először az Új M. Múzeumban. 1854.) s A magyar nemzeti versidomról. (U. ott 1856. s a nagykörösi ref. gimnázium értesítőjében).

Tudtommal ekkor keletkezett a legelső iskolai jegyzetes kiadás: Kisfaludy Károly *Szeget szeggel* c. vígjátéka, melyet kiadója, Glatz Gyula, nagyszebeni gimnáziumi tanár, német életrajzzal, nyelvi magyarázatokkal s egy kis szótárral látott el. A szebeni ev. gimnáziumban használták a magyar nyelv tanítására.[111] Br. Kemény Zsigmond örömmel mutatott rá[112] tudományos irodalmunk fejlődésére: több tudományos könyv jelenik meg, mint azelőtt, köztük nagyterjedelmű munkák, s belső értékük is magasabb az eddigieknél. Ez a megállapítása főként a történetírásra vonatkozott, mely ebben az időben igazán magas színvonalú müveket is alkotott. Kemény arra is rámutatott, hogy történeti regényíróink fejlődésére üdvös hatása lesz a régi krónikák kiadásának. Hozzátehetjük, hogy a történetírás fejlődése általában erősen fejleszti a történeti regény- és novellaírást, hiszen az írók így több és jobban feldolgozott anyagból meríthetnek.

Itt csak röviden mutathatunk rá e korbeli történetírásunk fejlődésére. Legelőször Szalay László kiváló *Magyarország történetét* kell megemlítenünk, melynek I—IV. kötete Lipcsében (1852—4), az V. és VI. pedig Szalay hazatérése után itthon jelent meg (1857—9). Sajnos, a nagyszabású munka félben maradt. Az emigráns Horváth Mihály nem vehetett tevékeny részt történetírásunkban, csak 1848 előtti müvei voltak forgalomban, hatkötetes nagy történelme pedig csak 1860-ban indulhatott meg. Teleki József gróf *Hunyadiak kora Magyarországon* c. hatalmas méretű

111 PN. 1852. dec. 10.

112 Többször idézett tanulmányában. — A PN. megállapítja, hogy az 1857-i tudományos irodalom sokkal értékesebb a szépirodalomnál.

monográfiájának kiadása is ebben a korban történt Szabó Károly közreműködésével. 1852—1857-ig nyolc kötete jelent meg, a többiek később. Teljesen befejezve ma sincs. Nagy Iván nagyszabású családtörténeti lexikona: *Magyar ország családai* 1857-ben indult meg füzetekben, de csak 1865-ben fejeződött be a 12. kötettel. Nevezetes könyv volt még a *Magyar szónokok és status fér fiák* (1851), melyet Csengery Antal adott ki, s melybe br. Kemény Zsigmond írta a Széchenyi Istvánról és a két Wesselényiről szóló történeti arcképeket, ekkori történetírásunknak talán legmélyebb és legmüvészibb alkotásait. Szalay történetéről írt cikke (1853) is kiváló a maga nemében.

Hasznosak voltak az erdélyi történetbúvár, Kőváry László gyűjteményei is: *Erdély régiségei* (1852) és *Száz történelmi rege* (Kolozsvár. 1857).[113] A folyóiratokban [114] megjelent tanulmányokban is sok értékes anyagot hoztak napfényre történetíróink, kik közül még csak Szilágyi Sándort, Szabó Károlyt és Salamon Ferencet említjük, kik már ekkor megkezdték ké-

113 Kevésbbe jelentősek: Sárvári Béla: *Történelmi visszhangok* élet-, kor- és jellemrajzokban (a borítékon 1858, a címlapon 1857) és Vereby Soma: *A testvérhasa történetkincsei* (1856—7. Mindenféle történeti adat, kép főleg egyes helyekről: Zirc, Dombóvár stb.). Kerékgyártó Árpád: *Magyarok életrajzai* (1856—9), *Magyarország művelődésének története* (I. 1859), Jászay Pál: *A Magyar nemzet napjai* (1855) is ennek a kornak termékei.

114 *Magyar Történelmi Tár* (1855-ben indult meg Toldy szerkesztésében), *Archaeologiai Közlemények* (1859), sok az *Új Magyar Múzeumban, Akadémiai értesítőben, Budapesti Szemlében,* Török János *Hazánk*jában (1858—9) s másutt (lapokban).

sobb nagyszabásúvá vált történetírói munkásságukat.[115] Nevezetesek e kor történeti kútfőkiadványai is: Cserei históriája, Szalárdi János Siralmas krónikája,[116] Kemény János és Bethlen Miklós önéletírása,[117] s az Akadémia nagy kiadványsorozata.[118]

A világtörténelmet inkább fordítások képviselték, így Cantú Cézár világtörténelme, Macaulay Anglia története, Thierry Amadé Attilája stb.[119] Művészettörténetünk akkor még csak lassan bontakozott néhány későbbi kiváló műtörténészünk és régészünk tanulmányaiban, nem hiában nevezi a *Pesti Napló* Ormós Zsigmond *Adatok a művészet történetéhez* c. munkáját (1859) „irodalmunkban csaknem egyedül álló"-nak.[120] Földrajzi irodalmunk, ha nem is vetekedhetett a történetivel, szintén mutathatott fel érdemes, vagy

[115] Br. Eötvös József európai hírű állam- és társadalombölcseleti müve *(A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.* 1851., 1854.) nem szorosan vett történelmi mű, Ipolyi Arnold *Magyar mythologiája,* (1854) néptudományi szempontból jelentős.

[116] Az *Újabb Nemzeti Könyvtárban.*

[117] Szalay László kiadásában.

[118] *Magyar történelmi emlékek* 1857-től. 1860-ig 13 kötete (6 k. okmánytár, 7 k. írók) jelent meg.

[119] Cantü világtörténelme 1856-ban indult meg füzetekben s 1876-ban fejeződött be a 15. kötettel a Szent István Társulat kiadásában. — *Anglia története.* I., IT. 1853—4. Csengery fordításában (a többi köteteket később fordította le Zichy Antal). — Az *Attila* Szabó Károly fordításában 1855-ben.

[120] PN. 1859. júl. 8. Magyar, osztrák, francia, spanyol, németalföldi és olasz festőkről szól, egyetlen fejezete a szobrászatról. — A *Magyar képek albuma.* 1859. Barabás Miklós egy csomó rajzát tartalmazta acélmetszetekben Vajda János szövegeivel. Benne van Jósika .4 dákjának egy ma is ismert illusztrációja: A fürdő.

legalább hasznos munkákat, ilyenek a szorgalmas, s már az előző évtizedben is sikerrel működő Fényes Eleknek müvei: *Magyar ország geographiai szótára,* 1851. (4 kötetben), *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása,* 1857., *Magyarország 1859-ben,* 1859—60. (mely az összes vármegyék leírását felölelte volna, de 7 megye feldolgozása után elakadt). Ilyenek Palugyai Imre *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása,* 1852—5. (4 kötet, félben maradt), a Kubinyi Ferenc és Vahot Imre szerkesztette gyűjtemény: *Magyar- és Erdély or szag képekben,* 1853—4. (4 kötet), s Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben* I. II. 1856—60. (a III. csak 1865-ben) c. munkája, mely németül is megjelent.[121] A külföldet ismertető munkák: Vahot Imre: *A nagy világ képekben,* 1855. (kétszáz képpel), Fényes Elek: *A török birodalom leírása,* 1854. Ütirajzirodalmunk is föllendült. Ekkor jelentek meg gróf Andrássy Manó, Magyar László, Xantus János, Úrházy György, Hámos Gusztáv és Kubinyi Lajos és gr. Kálnoky Dénes könyvei.[122]

121 Első kötete Budapestről és környékéről külön is megjelent. Pestről és Budáról különben több ismertető útikönyv is jelent meg. — Kisebb jelentőségű kiadványok: Kőváry László: *Erdély földe ritkaságai.* 1853. (fametszetekkel). Br. Prónay Gábor: *Vázlatok Magyarhon népéletéből.* 1855. (képes díszmű). Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet* c. érdekes műve (1855., 2. kiadása már 1856.) figyelemreméltó társadalomrajz.

122 Gr. Andrássy Manó: *Utazás Kelet-Indiában.* 1853. (nagyívrétű, rendkívül pazar díszkiadás). *Magyar László délafrikai levelei és naplókivonatai.* 1857. (Kiadta Hunfalvy János.) *Magyar László délafrikai utazásai 1849—1857. években.* I. 1859. (németül is, Hunfalvy kiadása). *Xantus János levelei fijszakamerikából.* 1-858. Ürházy György: *Keleti képek.* 1854.

A többi tudományok irodalmáról, mely már csak igen laza kapcsolatban van novella- és regényirodalmunkkal, szükségtelen volna még ilyen futólagos áttekintést is adnunk.[123]

Feltűnő, hogy az ötvenes években íróink milyen sokat foglalkoztak a néppel. Valószínű, hogy ez még a negyvenes évek demokratikus irányzatának utóhatása, másrészt azzal magyarázható, hogy a Bach-rendszer az osztrák-ellenes nemesség ellensége lévén, szintén szeretett demokratikusnak, a népérdekek védőjének látszani. Ezért a magyar középosztály fokozottan iparkodott tenni valamit a népért — legalább irodalmi téren, nehogy elveszítse irányító hatását a népre. Végül az üzleti érdek is belejátszott a dologba, mert a népies kiadványok kelendők voltak, legalább is közülük némelyek. Pompéry János 1856-ban azt állapítja meg, hogy míg szépirodalmi lapjaink is alig tudják magukat fenntartani az előfizetésekből, a népies vállalatoknak viszont ezer meg ezer előfizetőjük van.[124] A *Budapesti Hírlap* az „irodalmi kórjelek[44] közé számítja, hogy az olcsó népies irodalom „rendkívüli, csaknem lázas életnek indult".[125] Br. Eötvös József a *Növérek-*

(Szerbia, Törökország). Hámos G. és Kubinyi L.: *üti jegyzetek Nyugateurópa városaiban 1852—3-ból.* 1854. Gr. Kálnoky Dénes: *A vándor emlékei.* 1855. (Európa országai.) Bulyovszky Lilla érdekes útinaplója, sajnos, csak németül jelent meg: *Mein Reisetagebuch.* Pest. 1858. Különben magyarul is sokat közölt belőle: PN. 1856. dec. 4—5., H. 1857. okt. 1—3., 15—19., *Nefelejts.* 1859. okt.-tői.

123 L. még Berzeviczy id. munkájának értékes áttekintését tudományos irodalmunkról. H. 467—81.

124 PN. 1856. jan. 3.

125 BH. 1856. ápr. 25.

ben (1857)[126] szintén nem. szól valami nagy lelkesedéssel a népies irodalomról, noha maga isi írt népies novellákat.

Mivel a lapokról a következő fejezetben részletesen szólunk, itt csak megemlítjük, hogy a korszak folyamán ezek a néplapok jelentek meg: *Katholikus Néplap* (1850—), *Népbarát* (1850. Kolozsvárt, csak félévig), *Polgár és Gazdabarát* (1850), *Magyar Néplap* (1856—), *Kalauz* (1858—), *Társalgó* (1858), mely hamarosan beleolvadt a *Hírmondóba* (1858—), *Két Garasos Újság* (1858—9), folytatása a *Képes Újság* (1859), *Falusi Gazda* (1857—, eleinte füzetes vállalat volt). A *Vasárnapi Újságot* nem tekinthetjük egészen néplapnak.

Ezeken kívül se szeri se száma a legkülönfélébb füzetes vállalatoknak, melyek mind a népet akarták komolyan vagy mulattatva oktatni és mindenféleképpen felvilágosítani. Lássuk őket mind együtt: Vasi Gereben és Atádi Vilmos: *A Falu Könyve* (1851) és *Falusi Esték* (1853—4), a Csengery és Kemény Zsigmond szerkesztette *A Magyar Nép Könyve* (1854—6), ez volt a legértékesebb valamennyi között, első füzetébe br. Eötvös, Gyulai, Jókai írtak novellákat, de azután hamar lehanyatlott, s csak fordításokat közölt, Friebeisz István: *A Magyar Nép Könyvtára* (1854—5), Vahot Imre: *Mátyás Diák Könyvesháza* (1857), Vas Gereben: *Peleskei Nótárius* (1857, csak 1 füzet), *Protestáns Népkönyvtár* (1857), Boross Mihály: *Nyugalom órái* (1856, csak 1 füzet), *Boross 6 krajcáros Könyvtára* (1857), Boross: *Boldogházi Esték* (1857—58). A következő fejezetben lesz róluk szó részletesebben.

[126] Első könyv, 8. fejezet.

Külön ki kell emelnünk Heekenast Gusztáv *Vasárnapi Könyvtár* c. jeles vállalatát, mely Hajnik Károly szerkesztésében jelent meg 1856—9-ig 30 füzetben. Eleinte kitünően ment, első évfolyamából (10 füzet) 12.256 példányt küldtek szét 1256 városba és faluba,[127] de az érdeklődés fokozatosan csökkent, úgyhogy a kiadó „részvét hiánya miatt“ kénytelen volt megszüntetni.[128]

Tartalma igen gazdag volt. A magyar szépirodalomból közölte Kisfaludy Sándor regéit, Kisfaludy Károly víg elbeszéléseit, újabb költők verseit, Jókai és br. Jósika novelláit, a külföldi szépirodalomból a következőket: Zschokke: *Boldogháza,* Gotthelf Jeremiás: *András a szolgalegény,* Goldsmith: *A vékfildi pap,* Defoe: *Robinson Crusoe,* Bernardin de St. Pierre: *Pál és Virginia,* francia mesék. Történelmi tárgyú füzeteiben jelent meg Szalay: *A tatárjárás Magyarországon,* br. Jósika: *Hunyady Mátyás király,* Jókai: *A legvitézebb huszár* (Simonyi óbester élete), Gaal József: *Gróf Benyovszky Móricz élete és viszontagságai* és *Rontó Pál élete és viszontagságai, Peru fölfedezése és elfoglalása,* Fényes Elek: *Szigetvár ostroma,* Pálffy Albert: *Attila, Isten ostora.* Néhány ismeretterjesztő füzete is volt. — Sajnos, hogy kiváló dolgozótársai s magas színvonalú tartalma sem menthették meg a bukástól. Ennek oka leginkább az lehetett, hogy különböző közönséget akart kiszolgálni: a népet, az ifjúságot s részben a műveltebb olvasókat is. A népnek azonban sok füzete túlságosan magas színvonalú s drága volt, a műveltebbeknek pedig talán mint szerényebb kiállítású népkönyvtár nem kellett.

127 *Vasárnapi Újság.* 1856. dec. 21.
128 H. 1859. febr. 19.

A sorozatos vállalatokon kívül még számos nép számára írt regény, elbeszélésgyűjtemény (ezekről a maguk helyén szólunk) és vegyes tárgyú kötet és füzet jelent meg.[129] Rengeteg volt ezeken kívül a nép számára kiadott olcsó naptár telve apró, mulattató és oktató közleményekkel, vallásos, erkölcsi és egyéb tanácsokkal. Igen népszerű volt köztük az *István bácsi Naptára* (1856—), melyet Májer István szerkesztett.

Sokat írtak a nép számára: Boross Mihály, Májer István, Garay Alajos, Vas Gereben, Atádi Vilmos, Szabó Imre, Táncsics Mihály.

Hogy ez a nagy népies irodalom csak részben érte el a célját, az természetes. Sok volt benne a selejtes, műkedvelő íróktól való, sok a túlságosan tudákos és oktató, sok a nép gondolkozását és nyelvét eltorzító. A *Szépirodalmi Közlöny* ki is emelte, hogy az úgynevezett népies irodalom inkább a papok, tanítók, jegyzők s tehetősebb gazdák számára való, az igazi szegény népnek nem írnak.[130] Ebben sok volt az igazság. A nép bizonyára szívesebben olvasta a kalendáriumokat és a ponyvairodalom olcsó és selejtes termékeit, melyekkel a vásárokon elhalmozták az élelmes kiadót. Kónyi János *Ártatlan mulatsága* és *Várta mulatsága* még ekkor is kapós olvasmányai voltak, amit bizonyítanak ötvenes évekbeli új meg új kiadásaik. Igen sok ponyvatörténetet adott ki Réthy Lipót vidéki nyomdász, Pes-

129 p]. *Arany tanácsok vándorló mesterlegényeknek útravalóul.* 1852. *István bácsi, a boldog családatya és okos gazda.* 1854. *Arany tanácsok…* mindenféle cselédek számára. 1855. *A regélő István bácsi.* 1858. — Fekete János: *Életiskola a magyar nép számára.* 1858. (versek). Alvinczi Ferenc: *Erkölcsi példák.* 1858 (ez a vaskos könyv a népoktatók számára készült).

130 *Szépirodalmi Közlöny.* 1858. jún. 10.

ten pedig Bucsánszky Alajos ontotta százszámra Tatár Péter (Medve Imre) verses históriáit 1855-től kezdve, 1857-től kezdve pedig *Tatár Péter regekunyhója* címen 80-lapos füzetes sorozatot indított, minden füzetben hét-nyolc „regével". 1859-ig már 15 füzete jelent meg, s azután is folytatódott évtizedekig. A sajtó hiába kelt ki ez ellen a „ponyvairodalom" ellen: legkínosabb rímek, legprózaibb — konyhai nyelv, siralmas történetek á la Flórenc, Brunszwik ... minek „e rongyokért" pénzt adni.[131] A nép természetesen nem vett tudomást e lesújtó bírálatról, s tovább is gyönyörködött Tatár Péter remekeiben.

E túlságosan is „virágzó" népies irodalom mellett egy jóval kisebb, de igen kelendő és népszerű „adomairodalom" is virágzott a Bach-korszakban. A magyar mindig anekdotázó kedvű volt, ennek a kornak bús magyarja pedig — úgy látszik — még szívesebben adomázott és olvasott adomákat. Ekkor indította meg az adoma nagy mestere, Jókai[132] az első életrevaló magyar élclapot (Lanka *Charivari-Dongó-ja,* 1848-ban rövidéletű kísérlet volt csak), az *Üstököst* (1858). Ennek előfutárai voltak a vegyes tartalmú humoristikus gyűjtemények: Beöthy László: *Puncs* (3 füzet), *Nesze semmi, fogd meg jól!, Laci konyha, 101 Cholera-cseppü, Beöthy László mint pesti arszlán* c. füzetei, Jókainak *A Nagy Tükör* c. füzetes vállalata, s *Kakas Márton Albuma* (csak 1 füzet) és néhány humoristikus naptár: *Ördög Naplója, A ki vesz, annak lesz!* (Beöthy naptárai), *Bolond Miska Naptára, Zöld Ör-*

131 MS. 1856. dec. 2.

132 György Lajos szépen méltatta ebbeli érdemeit *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* c. jeles művében. Budapest. 1934.

dög Naptára, s általában a rendes naptárakban megjelent ezer és ezer adoma. Önálló adoma gyűjtemény is sok jelent meg ebben a korban: Aszalay József, Jókai, Vas Gereben és mások adomás könyvei.[133]

[133] Karádfi (Szilágyi Sándor): *Honvéd és huszárélet anekdotákban.* 1850. — Vas Gereben: *Nevessünk!* 1855. *No még egyet nevessünk!* 1856 (tárgyi csoportok szerint: diák-, huszár-, színész- stb. adomák). Aszalay József: *Szellemi omnibus.* I—III. 1855—1856 (betűrendbe szedett címszók alatt anekdoták, szálló igék, történeti, statisztikai adatok, elmefuttatások stb.). *Eszmék az életnap fogyatkozásai- s leáldoztáról.* 1858. *Szellemi röppentyűk* történelmi és humorisztikus színezettel. 1859 (mind a három Weber híres *Demokritosa* alapján György L. szerint). Jókai: *A magyar nép adomái.* 1856., 2. százötven adomával bővített kiadása. 1857 (tárgyi csoportok szerint). Hajnik Károly: *Visszaemlékezések.* 1856 (sok benne a politikai, országgyűlési adoma 1825—48-ig). Kováry László: *Történelmi adomák.* 1857 (sokat ír ki Csereiből, Bethlenből stb.). Hegedűs Lajos („öreg[4]*): *Eredeti tréfák, adomák s mondák a cigány életből.* 1857. Bernát Gáspár: *Kacagányok.* 1857. Kmety István: *Szeszélyes orvos* vagy gyógyászati rendelvények a szenvedő és vigadó emberiség számára. 1858. Garam (Szokoly Viktor): *Élezek és adomák a magyar köz- és magánéletből* (2 köt. tárgyi csoportokban). 1858. — *Adomák és jellemvonások a magyar huszáréletből* (összegyűjtő egy kiszolgált huszár). 1858. *Adomák és jellemvonások a magyar színészéletből* (összegyűjtő egy régi pályatárs). 1858. — Vig Dezső (Fabó András): *Czigámy adomák.* 1858. — Azt hiszem, összeállításunk teljes — ellenőrizve György Lajos könyvéből. A legtöbb 1856 és 1858 közt jelent meg. — Itt említjük, bár nem tartozik az adomás könyvek közé, dr. Hegedűs Lajos Kandid *Árnyak* c. kétkötetes gyűjteményét (1859), mely kisebb méretű magyar „Pitaval·[4] akart lenni (Pitaval ügyvéd híres *Causes célébres et interessantes.* 1734. c. gyűjteménye mindenfelé elterjedt fordításokban és átdolgozásokban). Ez is „nevezetes bűnesetek gyűjteménye[44] volt. Benne van a „kalóz-király“ története is, melyet Jókai már 1852-ben feldolgozott *A kalóz-király* e. novellájában. — Már közelebb áll az adomagyűjteményekhez Forster Rudolf füzete:

Ifjúsági irodalmunkról kevés a mondanivalónk. Brassay Sámuel és Gönczy Pál próbálkozott ifjúsági újsággal. Amazé, a *Fiatalság Barátja* (1851) egy évig élt, emezé, az *Ifjúság Lapja,* 1853—54-ig tengődött, s akkor megszűnt az előfizetők hiánya miatt.[134] Hasonló sorsra jutott az *Ifjúsági Plutarch* c. vállalat, melyet a pápai katolikus gimnázium tanárai — köztük Vaszary Kolos — adtak ki (I. 1858. Eger. II. 1859. Bécs). Tanulságos és erkölesnemesítő életrajzokat tartalmazott. Egy-két írónk megpróbálkozott eredeti ifjúsági regények írásával, pl. Remellay Gusztáv,[135] Győry Vilmos.[136] Ney Ferenc is folytatta az előbbi korban megkezdett ifjúsági írói működését. Schmid Kristóf híres ifjúsági novelláinak magyar gyűjteménye már 1847-ben megindult, 5—10. kötete 1850—51-ig jelent meg, 1859-ben pedig új sorozata indult meg. A másik népszerű német ifjúsági elbeszélő, Hoffmann Ferenc munkáit 1857-ben kezdték fordítani.[137] Ifjúsági irodalmunk általában nagyrészt fordításokból állott.

Irodalmi társulataink közül az Akadémia — működésének 1858 végéig tartó erős korlátozottsága elle-

ni *víg pesti* (Pest, 1855). „Uledelmi, társalgási, büvészeti, szavalat! és humoristicai zsebkönyv és kalauz minden mulatságban". A sokoldalú könyvecske tartalma (adomák is) korrajzilag érdekes. U. ilyen Kmety István: *Társalmi (!) csarnoka.* (Nagykanizsa. 1856).

134 *Új Magyar Múzeum.* 1854. II. 95. Az 1852-ben megindult katolikus *Családi Lapoknak* is volt ifj. rovata: *Ifjúsági csarnok.*

135 Mulattatva oktató Beszély-tár a mindkét nembeli ifjúság számára: *Julcsa, a század leánya.* 1857—8. *Józsa a kis jancsár.* 1857.

136 *Balassa János.* 1858.

137 *Az árvák.* Ford. Remellay G.

nére is — élénk munkásságot fejtett ki ülésein, melyekről az egykorú lapok állandóan részletes tudósításokban számoltak be (nem úgy, mint manapság), és a tudományos munkák és folyóiratok kiadása terén *(Akadémiai Értesítő* folytatva 1850-től, *Éj Magyar Múzeum* 1850-től stb.). Támogatása nélkül a magyar tudomány igen szomorú állapotba került volna.

A Kisfaludy-Társaság hiába tett kísérleteket alapszabályainak megerősítésére, minden ebbeli törekvése megtört a kormány ellenállásán. Csak néhány kiadványával adhatott némi életjelt magáról. Ez a kényszerű és szomorú tétlensége csak 1860-ban szűnt meg.[138] Az 1848-ban megindult „Jó és olcsó könyvkiadó Társulat^ 1852-ben Szent István-Társulat nevet vett fel.[139] Jókai 1856-ban nagy elismeréssel szólt működéséről: százezerre menő népszerű könyvet oszt szét évenként ingyen vagy csekély árért.[140] Korszakunk végén 6099 tagja volt.[141] .

A szabadságharc előtt dolgozó nyomdák közül a Bach-korszakban is folytatták munkájukat: az Egyetemi nyomda (a Várban), Bagó Mártoné (a Víziárosban), Landerer és Heckenasté (mely 1852-ben a Hatvani — a mai Kossuth Lajos-utcából az Egyetem-utcába költözött),[142] a Trattner—Károlyié (az Úri-, ma Petőfi Sándor-utcában, a ma is fennálló, kétudvaros Trattner-házban), a Beimelé, mely a Kozma Vazulé-

138 L. Kéky Lajos: *A Kisfaludy-Társaság története. A százéves K. T.* c. emlékkönyvben. 193ö.

139 H. 1852. aug. 24.

140 Jókai: *Nemzeti haladásunk 1855-ben. Vas. Újság.* 1856. jan. 6.

141 H. 1859. júl. 14.

142 PN. 1852. ápr. 5.

val egyesült (a piaristák épületében). Nagyobb nyomdák voltak még a Herz Jánosé (az Országúton, a mai Múzeum-kőrúton), Emiché (az Úri-utcában),[143] Müller Emilé (a Szervita-téren) és Bucsánszky Alajosé (az Ősz-, ma Szentkirályi-utcában).[144]

A régebbi könyvkereskedések közül e korban is megvoltak a következők: Eggenberger (a Barátok-, ma Ferenciek-terén), Hartleben (a Váci-utcában), Emich (az Úri- és Kígyó-utca sarkán, honnan 1855-ben az Üri-u. és Kristóf-tér sarkára költözött),[145] kinek üzletét utóbb Pfeifer Ferdinánd vette meg, Geibel (a Kristóf-téren), Heckenast (a Váci-utcában, majd a Kalap-, ma Irányi-utca s a Barátok-tere sarkán).[146] A pesti útikönyvek és címtárak még a következőket említik: ifj. Kilián György (a Váci-utcában), Müller Gyula (a Szervita-téren), Magyar Mihály (az Egyetem-utcában), Lantosy és Lampel Róbert (az azóta megszűnt Városház-téren),[147] Id. Kilián és Weber (az Aranykéz-utcában). Volt egy zsidó-nyelvű vallásos könyveket áruló kereskedés is a Király-utcában, és több antikvárium, melyeknek tulajdonosai mind zsidók voltak. Kölesönkönyvtára Heckenastnak és Lampelnek volt.[148] 1857-ben nyílt meg Ráth Mór könyvesboltja a Váci- és Kis híd-utca, ma Türr István-u. szögletén.[149] Szűk keretünkben nem térhetünk ki ezeknek a nyomdászoknak és könyvkereskedőknek a magyar

143 1855-től az Egyetem-u. 2. sz. alatt. H. 1855. máj. 9.
144 Feldmann id. munk. 149—50.
145 BH. 1855. máj. 1. H. 1858. máj. 3.
146 Délibáb. 1856. dec. 28.
147 H. 1852. jan. 29.
148 H. 1852. jan. 29.
149 H. 1857. jún. 3.

könyv- és lapkiadás terén kifejtett nagyarányú működésére. Az kétségtelen, hogy bármennyire panaszkodtak is ellenük az írók, az ő áldozatkészségük és vállalkozó szellemük nélkül nem jelenhetett volna meg annyi kisebb-nagyobb újság és könyv, mint amennyi megjelent a Bach-korszakban. A könyvtermelés messze fölülmúlta a szabadságharc előttit. A *Pesti Napló* 1854-ben 571 könyvet sorolt fel,[150] 1855-ben pedig 674 volt a megjelent magyar könyvek száma.[151]

A könyvi erjesztés ebben az időben még nehezen ment és lassú volt, pl. a Pestről augusztus 4-én útnak indított *Délibáb Naptár* Kolozsvárra szeptember 16-án, Aradra november vége felé érkezett meg! A pesti könyvárusok a vidékieknek igen kis hasznot biztosítottak, melyből azoknak a fuvart is fizetniük kellett. Ha egy könyvet sürgősen, postán akartak meghozatni, akkor ráfizettek az üzletre.[152]

A kiadókat 1851 óta kormányrendelet kötelezte, hogy minden nyomtatványukból egy példányt („kötelességi példány“) küldjenek a Nemzeti Múzeum könyvtárába.[153]

#

Mielőtt befejeznők novella- és regényirodalmunk művelődéstörténeti hátterének felvázolását, még szótanunk kell röviden szépirodalmunknak másik két főágáról: a verses költészetről (líráról és epikáról) s a

150 PN. 1855. jún. 27.

151 *Délibáb.* 1856. jan. 6. (1936-ban 2822 magyarnyelvű könyv' jelent meg).

152 Friebeisz István: *Magyar könyvek kelendőségének akadályairól. Délibáb.* 1856. dec. 14.

153 Berzeviczy id. műnk. II. 482. és H. 1854. jan. 18.

drámairodalomról, természetesen csak tárgyunkkal szoros kapcsolatban.

A kor lírai költészetét a kortársak több gánccsal illették, mint dicsérettel. A *Pesti Napló* már 1852-ben kikelt a *Hölgyfutár* poétái ellen (itt jelent meg a legtöbb, s így legkülönfélébb értékű vers): „Ezen verselő had par excellence Petőfi iskolájának szereti magát képzelni és nevezniPetőfi ugyancsak szétütne köztük. Székely József „kurtakocsmai és bordélyházi poesisét“ különösen megrótta.[154] Gyulai Pál *Petőfi Sándor és a lyrai költészet* c. tanulmányában (1854), majd *Szépirodalmi szemléjében* (1855) mondott lesújtó ítéletet legtöbb lírikusunkról, Erdélyi János pedig a korszak végén *(A magyar lyra, 1859:,* az 1859-es *Budapesti Szemlében)*,[155] Vádjaik sokfélék és jogosultak voltak: Petőfi utánzása, eredeti tulajdonságainak tulságba vitele, elsekélyesítése, vidékiesség, póriasság, vad eredetieskedés, zseniáliskodás, éretlen pesszimizmus, ízléstelen őszinteség, a kompozíció teljes hiánya („Ahol tetszik, abba hagyom. A rövid lesz lyra, a hosszabb elbeszélés, a leghosszabb épósz.“ Erdélyi), a nyelvnek, verselésnek művésziétlensége és pongyolasága stb.

Tömérdek vers jelent meg lapokban elszórtan és a gombamódra termő verskötetekben. A költők neveinek elsorolása is lapokra terjedne. Itt csak néhányat említhetünk. Lisznyay Kálmán és Szelestev László voltak a fő „vidékieskedők“. Amaz a palócok, emez a vasmegyei Kemenesalja népének lelkét akarta belevinni líránkba minden vidéki eredetiségével együtt, s

[154] *Szépirodalmunk a forradalom után.* PN. 1852. II. 783., 789., 804. sz.

[155] L. még Greguss: *Irodalmi körültekintés.* MS. 1855. júl. 6—szept. 30.

így Petőfi népiességét tősgyökeresen helyi színezetűvé hatványozni. Példájukat mások is követték a „néprajzi“ líra terén, s így termettek a bakonyvidéki, rábaközi, hegyháti, gyöngyösvidéki, nagykúnsági stb. költők: Meáncsek, Csermelyi Sándor, Spetykó Gáspár és mások. Székely József a „szeszélyes“ Petőfit túlozta dagályossá, Zalár József is a túlzók közé tartozott. A túlzásra, dagályra való hajlam még a vallásos költőkre is átragadt (Kemenes). Voltak azután több ízléssel utánzók, kiknek már egyénisége is megmutatkozott. Ilyen volt Tóth Endre, Losonczy László. Tóth Kálmánnak mélabúsan epedő és sokszor közvetlen hangú, kedves szerelmi dalaiban még kevesebb volt a Petőfi-utánzás és még több a tehetség. 0 már a kor jobb lírikusai közé tartozott, úgy mint Vajda János, kinek költészetéből később egészen eltűnt a Petőfi-hatás. Zordon, háborgó, nagy kérdésekkel meddőén viaskodó egyénisége még akkor nem bontakozott ki teljesen.

Íme az előbb még vigasztalan kép derülni kezd, hiszen nemcsak silány epigonok termettek a Bach-korszakban (s még az ő verseikben is akadt érték: új szín, új hang), hanem tehetségesek is. S ha még tovább tekintünk, ott látjuk Arany János barátait, Szász Károlyt, Lévay Józsefet, Tompa Mihályt és Gyulai Pált. Ne feledjük, hogy ennek a kornak termékei a *Tornácomon, őszi tájnak, Levél egy kibújdosott barátom után, A gólyához, A madár fiaihoz, Isten akaratja* (Tompa), vagy a *Szüreten, Szeretnélek még egyszer látni, Pókainé* (Gyulai). S mindvalamennyi közül magasan kiemelkedik a legnagyobbnak, Arany Jánosnak alakja. Vörösmarty elhallgatott, Petőfi elhalt, maga maradt a legnagyobbak közül. A lírában nem tudta pótolni őket, bár vannak versei, melyeket azok sem

tudtak volna jobban megírni: a *Fiamnak* címűt melegebben, az *összel-t* vérzőbb szívvel, a *Dante A* mélyebben. Verses epikánkat pedig ebben a korban emelte eddig senki által el nem ért magaslatra, hiszen ekkor jelent meg a *Toldi estéje* (bár előbb készült), *A nagyidai cigányok,* a *Katalin,* a *Bolond Istók* első éneke, s a kisebbek közül *A Jóka ördöge, A bajusz, Pázmán lovag, Keveháza, A fülemüle, A hegedű, Szent László, Hatvani* — mind más, mind új, műforma, hang, nyelv tekintetében, s mind remek, s ekkor jelent meg balladáinak körülbelül fele.

Verses költészetünk kúsza bozótjából íme sok kisebb-nagyob szép és egészséges fa és nem egy hatalmas sudár emelkedett ki, melynek koronája külföldre is ellátszik.[156]

Ha regény- és novellairodalmunkkal összemérjük, meg kell állapítanunk, hogy csak ezen a téren termettek ebben a korban br. Kemény Zsigmond, Gyulai és Jókai regényeivel és elbeszéléseivel azonos színvonalú, sőt néha ezeket fölül is múló alkotások.

Sajnos, dráma irodalmunkról éppen ennek ellenkezőjét kell mondanunk. Itt ilyen müvekkel, vagy ezeket csak megközelítőkkel is nem találkozunk.

Drámairodalmunk igen erős francia hatás alatt állt, egyrészt a francia romantikusok, másrészt a könnyűtollú vígjátékírók hatása alatt. Ezt az előbbi fejezetben mondottak után, hol részletesen ismertettük a Nemzeti Színház francia műsorát, fölösleges volna bizonyítanunk. Drámaíróink Hugótól, Dumastól s gyengébb társaiktól, vígjátékíróink pedig főként a

156 Jó tájékoztatást ad verses költészetünkről: Alszeghy Zsolt: *A XIX. század irodalma.* 1923. és *Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete.* VI. 1933.

nagy vígjátékgyárostól, Scribetol tanultak, de tanulhattak Anicet-Bourgeoistól, Bayardtól, Dennerytől, Dumanoirtól, kik szintén százával írták darabjaikat, s más tucat-íróktól is.

A magyar színdarab-termés ez alatt a tíz év alatt aránylag igen csekély volt, a másfélszázat sem érte el. Igaz, hogy az operákkal agyonterhelt Nemzeti Színházban többet nem tudtak volna előadni, már pedig, mint Bayer helyesen mondja: „a Nemzeti Színház műsora jelentette a magyar drámairodalmat.“[157] A darabok közül legtöbb volt a vígjáték, azután a történeti dráma és népszínmű, társadalmi dráma alig került színre néhány.

Történeti drámáinkban a francia romantika túlzásai tombolnak. Dobsa Lajos pl. Gruttenberg-jében (1852) a derék nyomdászból félistent csinál: „Guttenberget, e félistent imádni tán, szeretni nem lehet“ — mondja egyik alakja. „Átkozott legyen a boldogság, — így szaval a másik — ha kívüled lakik. Átkozott legyen az, aki e tanácsra ajkaidat betanítá. Átkozott legyek én, ha mennyben is, de nélküled föllelném üdvömet.[44][158] Csupa dagály, túlzott érzelem, lehetetlen jellem. Nem csoda, hogy történeti drámáink fele megbukott. Legszebbek még Jókai drámái, főként *Könyves Kálmán* (1855) és *Dózsa György* (1857). Nem jó darabok ezek sem, megvan bennük a francia romantika hatásvadászata, szertelensége, érzelgése és hamis pátosza, úgyhogy a kritika (Bayer is) könnyen rámutat-

[157] *A magyar drámairodalom története.* II. 1897. 207. Bayer kitűnő és teljes áttekintésének különben több adatunkat köszönhetjük.

[158] *Doösa Lajos színművei.* 1853. II. 219. és 185.

hatott hibáikra, de igazságtalanság ki nem emelni verses voltukat, helyenként Vörösmartyéra emlékeztető igen szép költői nyelvüket, egy-két jól jellemzett alakjukat (a nagyravágyó, vakmerő, szenvedélyes és hálátlan Álmos, a gőgös és elméskedő Szapolyai), sikerültebb jeleneteiket (Lőrinc pap durván elmés népszónoklata, a humoros népjelenet, a lantos lírai szépségű jelenete). Többi darabjai is, *A varchoniták* c. novellájából készült *Halma* (1852), s a Carmusból készült *Manlius Sinister* (1853) elhibázott munkák voltak, de Jókai kivételes költői képzelete ezekben is föl-fölragyogott, s megkülönböztette őket a nem-költő drámaírók munkáitól. Szigligetinek csak a Nagy Constantinus császárról szóló *Világ ura* (1856) c. Teleki *Kegyencére* emlékeztető drámája hasonlítható hozzájuk.

A társadalmi drámák közül még a legjobbak (Obernyik: *Anya és vetély társnő,* 1850. és Kövér Lajos: *Célesztina.* 1856.) is gyöngék francia romantikájukkal, elrajzolt alakjaikkal. Hatásos jelenetek ezekben is vannak. A hatáskeltésnek színpadi mesterségét jól eltanulták a franciáktól akkori drámaíróink, kik közül sokan színészek is voltak.

A kor legnagyobb népszínmű-sikerei Szigeti Józsefnek *Vén bakancsos és fia a huszár-ja* (1855) kitűnő, talpraesett fő- és több jó mellékalakjával, hatásos jeleneteivel, és Szigligeti *Czigánya* (1853) voltak.

A vígjátékokban sok a franciából magyarra fordított alak és környezetrajz, de némelyikben már igazi magyar levegő is van. Ilyenek Szigligeti egy két darabja, pl. a *Fenn az ernyő, nincsen kas* (1858) s a *Házassági három parancs* (1855). Az utóbbi nem vígjáték, mint maga a szerző nevezte *(Liliomfiját* is annak mondta), hanem igen ügyes bohózat. Magyar a leve-

gője Kövér *Hűség hűtlenségből* (1856) c. vígjátékának, s különösen a Szigetiének *(Falusiak,* 1858), melynek aranyos, régimódi, jóhumorú urabácsi alakja törülmetszett magyar, s lelke az egész mulatságos darabnak, melyet akkor aktuális, hazafias irányzata is rokonszenvessé tett.

Drámairodalmunk, mint mondottuk, s ebből a kis áttekintésből is látjuk, nem vetekedhetik sem verses költészetünkkel, sem prózai elbeszélő irodalmunkkal minőség és mennyiség tekintetében. Alkotásai legfeljebb jó középszerűek, ma már egyik sem él és hat igazán.

A mondottakkal már előre rámutattunk regény- és novellairodalmunk jelentőségére, mely a részletes tárgyalás folyamán mind jobban ki fog tűnni. Itt csak egy körülményt emelünk ki, hogy a regény- és novellaanyag hogyan viszonylik mennyiség tekintetében verses költészetünk és drámairodalmunk anyagához. Hasonlítsuk össze pl. Jókai *Könyves Kálmánját* (tehát egy színdarabot), *A nagyidai cigányokat* (tehát egy hosszabb verses elbeszélést), Tompa Mihály verseinek II. kötetét (1854) Jókai *Egy magyar nabob*jával (az első négykötetes kiadás 581 lap), vagy *Egy bujdosó naplójával* (tehát egy novellás-kötettel, melynek első kiadása 212 lap), s rögtön látjuk, hogy a három első terjedelem dolgában eltörpül a másik kettő mellett nemcsak nagyobb lapszámánál, hanem a lapoknak szavakkal való teltségénél fogva is. Vagy hasonlítsuk össze a *Hölgyfutár* egy-egy száma rövid versének terjedelmét a benne közölt több sűrű nyomású hasábra terjedő novelláéval (s gondoljuk el, hogy a *Hölgyfutár* tíz évfolyama kb. 3000 számra terjed), s ugyanezt fogjuk megállapítani. — Regény- és novellairodalmunk

tehát verses és drámairodalmunknál hasonlíthatatlanul nagyobb, s így szépirodalmunknak terjedelem tekintetében legnagyobb része. Ugyanez az arány természetesen minden korban és minden irodalomban.

Ezért került e korszak teljes regény- és novellaanyagának (219 kötet regénynek és több mint 2600 novellának) elolvasása egyéb ezzel kapcsolatos kutatásokkal (pl. tíz év teljes lap- és folyóiratanyagának tüzetes átnézésével) együtt tíz esztendei munkánkba.

II.

Hol jelentek meg elbeszéléseink?

I.

Politikai és szépirodalmi lapok, folyóiratok, zsebkönyvek, albumok s más időszaki vállalatok 1849—1852-ig: Hölgyfutár, Magyar Hírlap, majd Budapesti Hírlap, Figyelmező, Pesti Napló, Magyar Emléklapok és folytatásai, Csokonai Lapok, Katholikus Néplap, Népbarát, Remény, A falu könyve, Losoncéi Phoenix, Romemlékek, Nagyenyedi Album, Családi Lapok, Értesítő, Budapesti Viszhang, Őrangyal.

Novelláinknak legnagyobb része és regényeink közül is sok a lapokban, zsebkönyvekben s más időszakonként megjelenő vállalatokban látott napvilágot, tehát legelőször ezekről kell röviden megemlékeznünk.

Nem szándékozunk itt ezeknek történetét megírni, hisz ez főcélunktól messze vezetne, s csak külön munkában volna lehetséges,[1] csak néhány jellemző adatot följegyezni róluk, s kiemelni jelentőségüket novella- és regényirodalmunk szempontjából.

[1] Ferenczy József munkája: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig.* Bpest. 1887. csak 1849-ig halad, az 1849—1867-ig terjedő időszak hírlapirodalmáról pedig csak igen rövid, 19 lapnyi futólagos és hézagos szemlét ád. Kereszty István: *Hírlapok és folyóiratok 1867-ig.* (A Magyar Nemzeti

Hogy áttekinthető vázlatot adhassunk, évről-évre fogunk haladni. Az illető évben meginduló vállalatot megszűnésének évéig, vagy a korszak végéig fogjuk összefoglalóan ismertetni, azután térünk át a többiekre.

A szabadságharc után legelőször a *Religio* c. katolikus egyházi lap indult meg újra 1849. szept. 27-én, utána Vida Károly *Figyelmező* c. politikai napilapja november 13-án (a 102. számmal), de már 1850. jan. 8-án betiltották. Magyar novellákat nem közölt, csak egy Dumas-regény fordítását kezdte meg.

Két nappal később, november 15-én két új lap indult meg, a *Hölgyfutár* és a *Magyar Hírlap.*

A *Hölgyfutár* „közlöny az irodalom, társasélet, művészet és divat köréből·[4] napilap volt, még pedig nem politikai, hanem szépirodalmi napilap, mely minden délután megjelent a vasár- és ünnepnapok kivételével.[2] Vakmerő vállalkozás abban az időben! Tulajdonosa és szerkesztője a negyvenes évek népszerű újságíró-novellistája Nagy Ignác volt, kinek sikerült hamarosan annyi előfizetőt toboroznia, hogy lapjának fennállását biztosíthatta. Ez nagyon biztató jele volt szépirodalmunk életrevalóságának és éppen nem reménytelen jövőjének. Nagy Ignác halála után 1854. ápr. 6-tól Berecz Károly, majd 1856. ápr. 1-től Tóth Kálmán szerkesztette. Segédje és legbuzgóbb dolgozó-

Múzeum könyvtárának címjegyzéke V.) Bpest. 1916. nélkülözhetetlen bibliográfia. — Hasznos és értékes ismertetések: dr. Kristóf György: *Az erdélyi magyar időszaki sajtó az abszolutizmus korában. Erdélyi Irodalmi Szemle.* 1929. és egyes tárgyi hibái ellenére Maliotka Jenő: *Szépirodalmi folyóirataink története az abszolutizmus korában.* Bpest. 1934.

2 1859-től kezdve minden másodnap jelent meg kettős terjedelemben, hogy az akkor meghonosított hírlapbélyeg árát csökkentse, s ne kelljen előfizetési árát emelnie.

társa Vadnai Károly volt.[3] A laptulajdonos Nagy Ignác özvegye maradt.

Eleinte a negyvenes évek divatlapjainak formájában jelent meg (negyedrét alakban), de 1850 júliusától kezdve nagyobb, háromhasábos alakra tért át, melyet 1856. ápr. 1-től kezdve ismét megnagyobbított egy kissé.[4] Előfizetési ára egy évre 13 frt. volt Pesten, vidéken pedig a postaköltség miatt 16 frt.[5]

1850 szeptemberében a szerkesztő fogsága miatt két száma nem jelent meg, 1853-ban pedig febr. 13-tól márc. 4-ig volt betiltva.

Verseken, novellákon és regényeken kívül különféle hír-, színházi-, mulattató- és egyéb rovatai voltak, melyek gyakran változtak: régiek megszűntek, újak keletkeztek, címeik is változtak, ezért rendszeres felsorolásukat mellőznünk kell, éppen úgy, mint a többi lapokét is. Hogy mégis egy kis áttekintést adjunk róluk, nagyjából elsoroljuk a korszak összes szépirodalmi és politikai lapjainak rovatait s jellemző címeiket.

A fővárosi, vidéki és külföldi hírrovatok címei: Hírharang, Hírvásár, Hírkürt, Hírszemle, Hírfüzér, Fővárosi Napló, Heti Krónika, Hírek és tények, Mi újság?, Fővárosi Hírtár, Újdonságok, Napi Hírek és Események, Vegyes Hírek és Események, Budapesti

3 1853-ban írja (nov. 9.), hogy megelégszik ezer előfizetővel is, abban az időben tehát ennyi előfizető egészen biztosította egy napilap fennállását.

4 1857-től kezdve a verseket és novellákat közlő rész k éthasábos, a többi rovatokat közlő háromhasábos.

5 A *Hölgyfutár,* valamint a többi lapok szerkesztőségének helyét — bár érdekes volna — nem· közöljük, mert a szerkesztők gyakran változtatták lakásukat, s így felsorolásuk hosszadalmas volna. A *Hölgy fut árnak* pl. tíz év alatt kilencszer vál tozott a szerkesztősége.

Hírek, Hírvivő, Tárogató, Hírmondó, Bel- és Külföldi Hírek, Budapesti Újdonságok, Kis Hírnök, Balesetek és Elemi csapások, Ali hír Budán?

A színházi, irodalmi, művészeti és tudományos rovatok címei: Nemzeti Színház, Nemzeti Színházi Szemle, Színházi Napló, Irodalom, Irodalmi Szemle, Irodalmi Élet, Irodalmi Ismertetések, író- és Művészélet, Mozgalmak Irodalmunk Terén, Műbírálati Rovat, Irodalom és Művészet, Társulati Működések (főként akadémiai hírek), Magyar Akadémia, Műbírálat, Művészet, Műtárlati Séták, Hangverseny, Tudomány, Népisme, Hon ismertető, Házi Könyvtár (bírálatok), Magyar Könyvészet, Külföldi Könyvészet (bibliográfiák).

Összefoglaló szemlék és csevegések címei: Vidéki Élet, Vidéki Szemle, Külföldi Szemle, Szépirodalmi Szemle, Társaséleti Szemle, Fővárosi Séták, Budapesti Társasélet, Vasárnapi Levelek, Külirodalmi Levelek, Fővárosi Tárca, Budapesti Szemle, Lapszemle.

Vidéki és külföldi levelek magyarországi és külföldi városokból, fürdőkből, sőt falvakból minden újságban jelentek meg.[6]

Minden szépirodalmi lapban volt divat-rovat is (Divat, Divattudósítás, Divat jelentések, Női divat- és mütancsarnok, Párisi Divatszemle).

A hasznos és mulattató rovatok címei: Vegyes, Papírszeletek, Charivari, Darázsfészek, Társaságos és Mulattató Elegytár, Adomák, Curiosa, Csörgetyű, Tarka Képek, Egyveleg, Mindenes Gyűjtemény, Eszmeszikrák, Tréfa és Való, Emlékkönyv (emlékkönyvbe való

6 Ezek sokszor a borítékokra szorultak (néha más rovatok is) és — sajnos — a borítékokkal együtt gyakran hiányoznak könyvtáraink példányaiból.

versek, mondások), Lyrai áloék (versek), Régi képek (anekdoták), Apróságok, Víg cimborák, Mulassunk, Közhasznú Ismeretek, Háztartási tanácsadó, Házi Gazdaság, Társasági Játékok, Kép talányok.

A szerkesztői üzenetek címei: Nyílt Posta, Szerkesztői Telegraf, Mondanivaló, Szerkesztői és Kiadói Sürgöny, Szerkesztői Mondanivaló, Értesítő, Szerkesztőségi Posta, Szerkesztői Nyílt Posta, Szerkesztői Fekete Tábla, Szerkesztői Értesítés az írókhoz, Galambposta, Szerkesztői Távirda, Levéltárca, Gyalogposta, Szerkesztői Sub Rosa, Szerkesztői Levelezés.

A politikai lapokban a „Tárca"-rovatban (néha a szépirodalmi lapokban is használják különféle rovatok gyűjtő-címéül) jelentek meg a regények, novellák, versek, nagyobb kritikák, szemlék és más bennünket közelebbről érdeklő közlemények. A hír- s a színházi rovat külön volt.

A szépirodalmi lapok a rendes divatképeken, szabás- és kézimunka-mintákon, zenemellékleteken kívül kőnyomatú arcképeket, egyes festmények másolatait, sőt nagyobb műlapokat is adtak. A *Hölgyfutár* némelyik évfolyama huszonöt-harminc mümelléklettel is kedveskedett olvasóinak. A kor jóformán minden nevesebb írójának és színészének arcképét (többnyire Barabás rajzait) közölték így értékes mellékleteiken.[7] Némely lap könyvilletményeket is adott, képtalányainak megfejtői között pedig jutalmakat osztott ki.

A *Hölgyfutárra,* visszatérve ki kell emelnünk nagy jelentőségét szépirodalmunk fejlesztése terén.

[7] Ezeket akkoriban az irodalom és művészet barátai bekeretezve lakásuk falaira függesztették. Édesapám dolgozószobájában sok ilyen arckép volt.

Sok panasz hangzott el ellene, mint az előbbi fejezetben láttuk, hogy selejtes termékekkel árasztja el a közönséget. Az *Új Magyar Múzeum* 1854-ben (I. 14.) egyenesen a „legüresebb“ lapnak mondja, melyben a „céltalanul mulattató elem dönt[44], s mely „valósággal csak felnőtt gyermekeknek való[44]. Ez a szigorú ítélet nagyon igazságtalan. Igaz, hogy sok rossz verset és novellát közölt, de hát honnan vehetett volna csupa jót minden számába? Hiszen, ha jelesebb íróink csak neki dolgoztak volna, akkor sem tudta volna hasábjait minden nap munkáikkal megtölteni. A szigorú bírálók bizonyára elfeledték, hogy pl. nemcsak fűzfapoéták dolgoztak bele, hanem Arany, Tompa, Gyulai, Lévay, Szász Károly, Tóth Endre, Mentovich, Vajda János, Tóth Kálmán s más jobb nevű költők is.

Eredeti novellát és regényt tíz év alatt 781-et, fordítottat pedig 176-ot közölt, tehát összesen majdnem ezret. E tekintetben tehát minden más időszaki sajtóterméket fölülmúlt.

Legtöbb fordítást közölt Dumastól s a francia romantikusoktól (Sue, Féval, Soulié, Méry stb.), de hasábjain jelent meg Sand *Ördögmocsár* c. novellája, ifj. Dumas *Kaméliás hölgye,* Mérimée *Colombája* s Feuillet egy regénye *(A kis grófné)* is. Az angol írók közül főként Dickenstől közölt elbeszéléseket, de Thackeray-től, Bulwertől, Levertől is. Még Manzoni és Lermontov neveivel is találkozunk hasábjain.

Jókai kilenc novellát és egy regényt írt bele *(A janicsárok végnapjai),* a negyvennyolc előtti nevesebbek közül *Beöthy* László,[8] *Bernát* Gáspár, *Boross* Mihály,

8 A dűlt betűkkel szedett nevek a H. legszorgalmasabb dolgozótársainak nevei.

Degré Alajos, *Frankenburg,* Kelmenfy, Kovács Pál, Kuthy, *Lauka,* Nagy Ignác, Obernyik, Pálffy Albert, *Benxellay* Gusztáv, Vajda János és Vas Gereben voltak dolgozótársai.

Az ifjabb nemzedék közül itt léptek fel először: *Abonyi* Lajos, Ágay Adolf, Almásy (Balogh) Tihamér, *Balázs* Sándor, Kövér Lajos, gr. Lázár Kálmán, Lévay József, *Madarassy* Klotild, *P. Szathmáry* Károly, *Szegfi* Mór, *Tanács* Márton, *Vadnai* Károly, *Vértesi* Arnold, s még harminc más novellaíró. Nem itt léptek fel, de dolgoztak bele: Ábrái Károly, Bus Vitéz (Matkovich Pál), Bulyovszky Lilla, Dobsa Lajos, Győry Vilmos, Kanya Emilia, Kempelen Riza, Paulikovics Lajos, Szász Károly, *Szokoly Viktor.* Ez a hosszú névsor bizonyítja, hogy a *Hölgyfutárnak* nagyon jelentős szerep jutott novella- és regény irodalmunk történetében. Ha sok rosszat közölt is, a sok között jót és jó közepest is adott olvasóinak, nem egy fiatal kezdőt ő pártolt és nevelt föl, és naponkénti megjelenésével állandóan fönntartotta a közönség érdeklődését szépirodalmunk iránt.

1849. november 15-én indult meg a *Magyar Hírlap* c. ívrét formájú, politikai napilap is,[9] Szilágyi Ferenc szerkesztésében. Ez volt a kormány hivatalos lapja, címe fölött a kétfejű sassal. 1853-ban nevét *Budapesti Hírlapra* változtatta. 1853. június 2-től december 31-éig a *Napi Tudósító* c. melléklappal együtt jelent meg. 1856-ban Nádaskay Lajos lett társszerkesztője, 1857-től kezdve pedig egészen ő vette át a szerkesztést. Minden reggel megjelent hétfő és ünnep utáni nap

[9] Háromhasábos, 1851-töl kezdve nagyobb alak.

kivételével.[10] Előfizetési ára Pesten 16, vidéken 20 frt. volt (forinton mindig pengőforint értendő). Mint afféle hivatalos lap, kissé unalmas és száraz volt. Tíz év alatt mindössze 23 eredeti és 27 idegen novella jelent meg tárcájában (az 1856. évben egy sem). Jókai, br. Kemény, Bérczy Károly, br. Jósika s más nevesebb írók dolgoztak bele. A külföldi írók közül többek közt Dumastól, Sandtól, Sandeautól, Dickenstől, Thackeraytől s Puskintól közölt novellákat. Itt jelent meg Ludwig Ottó híres elbeszélése, az *Ég és föld között.*

*

1850. márc. 9-én indult meg a *Pesti Napló.* Szerkesztői gyakran változtak a következő sorrendben: Szenvey József, Bécsi Emil, Bánffay Simon, Récsi Emil, Török János, Szenvey, br. Kemény Zsigmond (1855. jún. 22.—1856. dec. 8.), Pompéry János, báró Kemény (1857. dec. 10.—1858. júl. 13.), Királyi Pál, ki mellett Kemény főmunkatárs maradt. Minden nap megjelent ünnepnapot kivéve, majd az ünnep utáni napot kivéve.[11] Előfizetési ára 15 és 18, utóbb 16 és 20, majd 12 és 16, végre 1858-tól kezdve a bélyegadó miatt 18 és 22 forint volt. 1858. febr. 21—márc. 15-ig be volt tiltva. Sokkal élénkebb, tartalmasabb lap volt, mint a *Budapesti Hírlap.* Jeles belső munkatársai (Greguss, Bérczy, Pompéry, Urházy György, Csengery, Fáik Miksa és mások) gondoskodtak magas színvonalának

10 1855-ben d.. u. 4 órakor jelent meg (így vasár- és ünnepnapon nem), mert így a reggel érkező bécsi postát még feldolgozhatták, de 1856-tól kezdve ismét reggeli lap lett.

11 1855-ben esti lap volt, mint a BH., 1856-tól hétfőn is megjelent fél-terjedelemben.

fenntartásáról. Tudjuk, hogy politikai súlya és jelentősége is legnagyobb volt a Bach-korszakban. Az *Új Magyar Múzeum* szerint keleti tudósítójának leveleit nemcsak a német lapok, hanem a Morning Chronicle is átvették (1854. I. 398.). „Tekintve rétjét és nyomatát“ nemcsak a magyar lapok, hanem az egész ausztriai birodalom valamennyi lapja közt legterjedelmesebb (1854. I. 9.). Talán nagysága miatt csúfolták akkor „elefánt“-nak.

Novella- és regény irodalmunk sokat köszönhet neki. Jókainak több terjedelmes novelláján kívül itt jelentek meg a következő regényei: *Erdély aranykora, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, A régi jó táblabirák, Szomorú napok* s *Az elátkozott család.* Itt jelent meg Vas Gereben regénye: *A nemzet napszámosai.* Többi elbeszélői is jónevüek voltak. Összesen 42 eredeti és 44 küföldi regényt és novellát közölt. Az utóbbiak közül Dumas, Sue, Féval, Montépin, Sand, Musset és Turgenyev munkáin kívül megemlíjük Foscolo Hugó *Jacopo Ortis utolsó levelei,* ifj. Dumas: A *gyöngyös hölgy,* Auerbach: *Buchenbergi Diethelm története* és Feuillet: *Egy szegény ifjú története* c. regényeit.

Érdekes, hogy az akkori regények és novellák folytatásai nem egyfolytában következtek egymás után, hanem sokszor napokra megszakadt a közlésük, s a tárcarovat közben tudományos értekezéseket, bírálatokat, ismeretterjesztő cikkeket és egyebeket közölt. A *Pesti Napló* tárcájában pl. megjelent egy hosszú cikksorozat, mely véges-végig ismertette a Nemzeti Színház operamüsorát, megjelentek Toldy Ferenc egyetemi előadásai *(A magyar költészet története),* Greguss írói arcképei (két éven keresztül), sőt magyar

verstana is. Mármost képzeljük el a lap olvasóit, akik a *Karpáthy Zoltán* folytatását izgatottan lesték, s néhány napig, néha egy hétig verstant, s egyéb száraz tudományos fejtegetéseket élveztek, s csak azután tudták meg, hogy mi is történt tovább a regény szereplőivel.

A *Hölgyfutár, Magyar Hírlap* és *Pesti Napló* mellett 1850-ben, az utóbbival egy időben (márc. 9-én) indította meg Szilágyi Sándor füzetes vállalatát, a *Magyar Emléklapokat* („történeti és szépirodalmi közlöny az utolsó forradalom korából"), mely főként a szabadságharcra vonatkozó közleményeket közölt. Június közepéig 6 füzete jelent meg (előfizetési ára 3 frt., postán küldve 3 frt. 36 kr. volt). Az új folyam 1. füzetét lefoglalták, s a vállalatot betiltották. Szilágyi *Magyar írók Füzetei* címen folytatta, de a 4. füzettel (melyet lefoglaltak) ennek is meg kellett szűnnie.[12] Most *Pesti Röpívek* címen szépirodalmi hetilappá alakította. Október 6-tól december 8-ig 10 füzete jelent meg az utolsó *Pesti ívek* címen) különféle rovatokkal, akkor ezt is betiltották.[13] A kalandos életű vállalat folytonos küzdelmet folytatott a cenzúrával, mely végre is megbuktatta. 45 eredeti s 1 fordított novella jelent meg benne. Legjelesebb íróink támogatták. Jókai 15 novellát írt bele (14-et Sajó álnéven).

Az Orbán Pető és Oláh Károly szerkesztette debreceni *Csokonai Lapok* csak július elejétől október

[12] A 4 füzetet utóbb összekötve *Magyar írók albuma* címen árulták.

[13] L. Szinnyei Ferenc: *A Magyar Emléklapok. Irodalomtörténet.* 1912. — A *Pesti Röpívek* előfizetési ára negyedévre 3, vidékre 4 forint volt. A M. Emléklapok sötétkék, folytatásai rózsaszínű borítékban jelentek meg.

elejéig élt. Hetenként kétszer jelent meg.[14] Novellái egészen értéktelenek.

1850-ben indult meg a Szent István-Társulat kiadásában a *Katholikus Néplap* (1859-ig többen szerkesztették). Számos rövid elbeszélést közölt, de ezeknek nincs irodalmi értékük. Szerzőik nem is törekedtek erre, csak a nép vallásosságának és erkölcsiségének emelésére. A Makoldi Sámuel szerkesztésében hetenként háromszor megjelenő *Kolozsvári Lap* (1850. jan. 1—1852. jún. végéig)[15] száraz és tartalmatlan újság volt, mely szépirodalmi dolgozatokat nem közölt. Társlapja a *Népbarát* (ezt is Makoldi szerkesztette), mely vasárnaponként megjelenő néplap volt, csak januártól júniusig élt. Népies történetei nem álltak irodalmi színvonalon.[16]

1850- ben még csak egy album jelent meg, a *Reguly-Album* Reguly Antal fölsegítésére (február végén). Egy novellát közölt Jósikától, egyet Jókaitól (Jósika saját neve alatt közölte elbeszélését, nem névtelenül, mint a későbbieket).

*

1851- ben a három főlap mellett Vahot Imre február elején megindította a *Remény* c. zöldborítékos füzetes vállalatát „a magyar szépirodalom és művészet érdekében.“ Előfizetési ára 12 füzetnek 5, postán 6 frt. volt. Június közepéig 6 füzete jelent meg bizonytalan

14 3. számát még ennek is lefoglalták. H. 1850. júl. 16.

is Állítólag már 1849. nov. 16-án. megindult.

16 Az *Új Magyar Múzeum* (1850—), *Akadémiai Értesítő* (1850—), a *Polgár- és Gazdabarát* (1850), *Gazdasági Lapok* (1850—) s az *Aradi Hirdető* (1850—) novellákat nem közöltek.

időközökben, júliustól kezdve pedig mint „szépirodalmi, művészeti és társaséleti folyóirat“ folytatódott tovább divatlapszerü néhány rovattal, de ez sem jelent meg rendesen — bizonyára a cenzúra miatt. A 2. és 3. füzet pl. csak szeptember elején jelent meg egyszerre, a 6. december közepén. Ezt már Jókaival együtt szerkesztette Vahot. 24 eredeti novella jelent meg benne és 4 fordítás (vagy legalább is gyanús eredetiségü). Jeles írók támogatták, Jókai egymaga 10 elbeszélést írt bele. „Nem részvéthiány miatt szűnt meg“ *(Pesti Napló,* 1852. 783. sz.), tehát ezt is a kormány tiltotta be.

Vas Gereben füzetes vállalata, *A falu könyve* (félév alatt 12 füzete jelent meg)[17] csak népies, oktató elbeszéléseket közölt, melyek nem voltak irodalmi színvonalúak.

Új zsebkönyv (album) három jelent meg 1851-ben, először Vahot Imre *Losonczi Phőnix-e,* melyet „az 1849-diki háborúban földult és elpusztított Losoncz város némi fölsegélésére“ adott ki. Első kötete február végén, a második augusztus elején, a harmadik pedig 1852 február végén jelent meg. A magasszínvonalú album (legjelesebb íróink támogatták) kelendőségét bizonyítja, hogy első kötete második kiadást ért, s hogy a szerkesztő már 1850 végén kétezer forintot küldhetett a losonciaknak az előfizetési pénzekből.[18] 15 eredeti novella jelent meg benne, köztük Gyulai *Vén színésze.* Egy kötet ára 2 frt. volt. — Valószínűleg Vahot pél-

[17] A második kötetnek (félévnek) is jelent meg 2 füzete a PN. szerint (1851. aug. 27., szept. 1.),

[18] *Pesti Röpívek.* 1850. 9. fűz. — A *Virányfüzér* c. szegedi ifjúsági zsebkönyv is a losonciak javára jelent meg 1851-ben.

dája indította Beöthy Lászlót arra, hogy szülővárosa, Komárom javára, melyet 1848-ban a tűz, 1849-ben az árvíz pusztított el, szintén albumot adjon ki. Ez *Rom-emlékek* címen október vége felé jelent meg (4 novella). Ugyancsak október végén látott napvilágot az oláhok által elpusztított Nagyenyed fölsegélésére a Szilágyi Sándor szerkesztette *Nagyenyedi Album,* mely 3 novellát közölt, köztük br. Kemény Zsigmondét, *A szív örvényeit.* Második kötete 1852 végére készült el, de nem jelenhetett meg.[19]

*

1852-ben a *Hölgyfutár, Magyar Hírlap, Pesti Napló* és *Katholikus Néplap* mellett két új lap indult meg. — A Szent István-Társulat kiadásában jelent meg a *Családi Lapok* minden hó 15-én s utolsó napján,[20] 1856 májusában hetilap lett, de 1858-ban füzetes vállalattá alakult, utolsó füzete 1860-ban jelent meg. Klezsó József, Ney Ferenc, majd ismét Klezsó szerkesztette, de — úgy látszik — nem igen pártolták, mert már 1855-ben bukófélben volt, s innentől kezdve csak tengődött. Valláserkölcsi céljának jól megfelelt, de novellatörténeti szempontból nem nagyon jelentős. Itt lépett föl először Szokoly Viktor, Kuthen (Barina

19 Bányay László *Barsi Emlénye* (Pest. 1851.) irodalmi színvonal alatt állt egy régimódi, rossz novellájával. A PN. szerint (1851. szept. 30.) „ilyen munkát a könyvnyomtatás mesterségének föltalálása után, magyar nyelven, soha senki nem irt“. Korányi Viktor *Losonczi Albuméiból* (1852) csak egy részt nyomtak ki, de ezt lefoglalták.

20 *Ifjúsági Csarnok* c. rovata is volt gyermekeknek való olvasmányokkal.

Vendel) és Sarkady István, néhány jobbnevű író is dolgozott bele (protestánsok is, pl. Szász Károly, Győry Vilmos). 75 eredeti és 35 fordított novellát közölt. Ára 7, postán küldve 8 frt. volt (a végén 6 frtra szállították le).

Február 3-án indította meg Szilágyi Virgil hetenként háromszor megjelenő lapját, az *Értesítőt* („irodalmi, művészeti, ipar- és kereskedelmi lap“). Közölt néhány értékes verset és 2 novellát, különben unalmas és száraz volt. A május 1-i (38.) számmal megszűnt, s *Budapesti Viszhang* (így egy sz-el!) az élet és irodalom köréből címen szépirodalmi hetilappá alakult (1. száma máj. 9-én). Formája kéthasábos régi divatlapfonna (kékborítékos). Bukdácsoló, részvéthiánnyal küszködő lap volt ez is. 1853. ápr. 10-e után megszűnt (beleolvadt a Déh'M&ba), 1854. május 7-én újra megindult nagy nyolcadrétü könyvalakban, majd negyedrétü kéthasábos (rózsaszínű borítékos), végre nagyobb, háromhasábos alakban folytatódott. 1854-től Vas Gereben volt a főmunkatársa, kiadói is folyton változtak. Végre 1857-ben a 3. (jan. 15-i) számmal megszűnt. 174 eredeti és 21 fordított novellát közölt. Igen jó írók támogatták, többek közt: Jókai, Kemény, Gyulai is, később azonban — úgy látszik, Vas Gereben hatása alatt — különösen „humoros“ dolgokat közölt és igen elsekélyesedett, úgyhogy hiába szállította le előfizetési árát 5 frtra (1856), s hiába hirdette, hogy a „legolcsóbb lap“, nem kerülhette ki a megérdemelt bukást.

Zsebkönyv a *Losonczi Phönix említett* III. kötetén kívül csak egy jelent meg. A negyvenes években kedvelt katolikus almanachot, az *őrangyalt* próbálta felújítani Sujánszky Antal, de csak egy kötete jelent

meg 1851. dec. végén 1852-es évszámmal. Ezt is támogatták a protestáns írók (pl. Tompa, Gyulai, Szász Károly). Kiállítása díszes volt (Emich kiadása).

5 gyenge novella jelent meg benne.[21]

[21] Nem közöltek novellákat a *Borsodi Értesítő* (1852—), később *Megyei Közlöny* (Miskolc), *Rendőrségi Lap* (1852—), *Debreczen—Nagyváradi Értesítő* (1852—) és a kolozsvári gazdasági, ipari és kereskedelmi folyóirat, a *Hetilap* (1852—3).

II.

1853—1855: Szépirodalmi Lapok, Délibáb, Divatcsarnok, Hetilap, Magyar Thalia, Szikszói Enyhlapok, Nők Könyve, Falusi Esték, Vasárnapi Újság, A magyar nép Könyvtára, A magyar nép Könyve, Részvét Hangjai, Magyar Sajtó, Család Könyve, Nefelejcs, Estike, Laczikonyha, Fáncsy-Album.

1853-ban a *Hölgyfutár, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Katholikus Néplap, Budapesti Viszhang* és *Családi Lapok* mellett[1] három új lap indult meg: a *Szépirodalmi Lapok,* a *Délibáb* és a *Divatcsarnok.*

A Pákh Albert szerkesztette *Szépirodalmi Lapok* magasabb irodalmi színvonalú lap akart lenni, és az is volt. Gyulai Pál lett a főmunkatársa,[2] Kemény is támogatta. Vasárnap és csütörtökön jelent meg (1. száma jan. 2-án), ára 5, vidéken 6 frt volt. Címlapját Budapest képe díszítette a Lánchíddal. 15 eredeti és 6 fordított novellát közölt. Az előbbiek között Kemény, Gyulai, Pákh és Bérczy elbeszéléseit látjuk. Érdekes, hogy Bessenyei *Tariménes-éből* is közölt mutatványt.

1 Minden év elején azért sorolom el a már tárgyalt lapokat is, hogy így az olvasó állandóan számon tarthassa minden évnek minden jelentős lapját.

2 L. Papp Ferenc: *Gyulai Pál.* Bpest. 1935. 252—5.

A külföldiek közül Berlioz Hektor, Sandeau, Irving és Gogoly említendők. — Sajnos, a közönség nem támogatta a jeles vállalatot, 300 előfizetője 220-ra apadt,[3] így a szerkesztő kénytelen volt a jún. 30-i számmal megszüntetni.

A *Délibábot* jan. 2-án indította meg gr. Festetich Leó, a Nemzeti Színház igazgatója. A „Nemzeti színházi lap“ rózsaszínű borítékját a színház képe díszítette, felette volt a lap címe árvízszerű vízben tükröződve, házakkal, fákkal (délibáb), s egy koszorús, fátylas, lebegő nőalakkal (később az egyes számok első lapján is megjelent a színház képe). A szerkesztő gróf mellett Jókai működött főmunkatársként, de tulajdonképpen ő volt az igazi szerkesztő. Hetilap volt, ára egy évre 12, azaz 15 frt. Csak 1854. febr. 19-éig élt, akkor beleolvadt a *Hölgyfutárt.* Körülbelül mástfélévi szünetelés után, 1855. jún. 17-én Friebeisz István, mint laptulajdonos szerkesztő, támasztotta fel hamvaiból új lapként, szép kiállítású, kéthasábos negyedrét alakban, sárgás borítékban. Vasárnaponként jelent meg, ára 18 frt. volt (külön vidéki ár nincs jelezve). A borítékon a lap címbetűi vizet utánzó, tükröződő felületen állanak. Az 1856. évfolyam 51. számában közölte több mint ezer előfizetőjének névsorát (ezt egyik lap sem tette), 1857-ben ismét (az 50. számban), ekkor már 1434 volt az előfizetők száma, úgyhogy az erdélyi nemzeti múzeum javára 500 frtos alapítványt is tehetett. Az akkori viszonyokhoz képest fényesen támogatott lap 1858. dec. 5-én mégis megbukott, mert a könnyelmü szerkesztő pénzügyletei miatt megszökött Pestről. — A két *Délibáb 127* eredeti és 79 fordított novel-

3 rr. ott 252.

lát közölt. Jókainak itt jelent meg *A balkánit harc* (utóbb *Fehér rózsa)* c. regénye, *A jancsárok* (sic!) végnapjainak eleje (a *Hölgy futárban* folytatódott) s 7 novellája, köztük az *Oceania.* Itt jelentek meg Keménynek *Egy kaland a Missouri mellől, Erény és illem* s *Szerelem és hiúság* c. novellái. Más jeles novellisták is dolgoztak bele. Külföldi novellái többnyire gyengék voltak egy-kettő (Dickens, id. és ifj. Dumas, Irving, Turgenyev, Poe, Andersen novelláinak) kivételével. Az akkoriban divatos német regénygyárostól, Mühlbach Luizától is közölt egy regényt.

A *Divatcsarnok* „tudományos, szépirodalmi, művészeti és divatközlöny[44] április 3-án indult meg. Tulajdonos-szerkesztője Császár Ferenc az egykori *Honderűből* hasonló szalon-lapnak szánta, mely a felsőbb körök nőolvasóinak is tessék (ezért sok személyi és egyéb hírt közölt a főúri életből). Az írók, noha nem igen szerették arisztokratikus irányát, szívesen támogatták. Maga Arany is helyeselte Császár törekvését, s dolgozott bele.[4] Borítékának színe gyakran változott, nagy nyolcadrét-alakú, a régi *Életképekre* emlékeztető lap volt, ára 14 (15.20) frt., megjelent minden vasárnap és csütörtökön, 1854-től kezdve ötnaponként (a hó következő napjain: 5., 10., 15., 20., 25., 30.). 1853. novemberétől 1854 végéig Friebeisz István volt Császár szerkesztőtársa.[5] 1856. márc. 30-án Császár „ügyvédi bokros elfoglaltsága[44] s kilencedik hónapja tartó gyöngélkedése következtében megszüntette lapját, 1857. jan.

[4] *Arany J. levelezése.* II. 18.

[5] *Divatcsarnok.* 1854. dec. 5. 1854 elején említi a szerkesztő, hogy lapjának 312 előfizetője van, pedig még 338-ra volna szüksége (tehát 650-re), hegy a kiadás költségei födözt essenek. Jellemző adat!

15-én azonban újra megindította, mint havi folyóiratot (minden hó 15-én jelent meg) háromíves füzetekben (ára 5 frt. volt). 1858-tól kezdve ismét hetilap lesz (ára 8 frt.). A szerkesztőnek 1858. aug. 17-én történt halála után. Szilágyi Virgil szerkesztette tovább (tulajdonosa az özvegy maradt), 1859. júliusától kezdve pedig Szabó Richárd. Szept. 27-től novemberig szünetelt, aztán nov. 8-án újra megindult, kéthasábos nagy negyedrét-alakban (ára 10 frt. volt). — 142 eredeti és 64 külföldi novella jelent meg benne. Degré Alajos volt a legszorgalmasabb novellistája, de írtak bele Jókai, Kemény *(A szerelem élete),* Bérczy, Pálffy Albert *(A szebeni ház),* Jósika s más jelesek is. A külföldiek közül Boecaceiot, Andersent, Dickenst, Irvinget, Sand-t, Suet, Gozlant, Musset-t, Dumast említhetjük.

Az 1852-ben megindult kolozsvári *Hetilap* 1853. márc. 5-étől tartalmasabbá vált, szépirodalmat, színi kritikákat is kezdett közölni. Jún. 1-től hetenként kétszer jelent meg, júl.-tól háromhasábos ívrét-alakúvá változott. Berde Áron szerkesztette, ára félévre 4 frt. 48 kr. (5 frt. 40) volt. 1855. márc. 31-én megszűnt. 18 eredeti és 17 külföldi novellát közölt, ezek azonban jelentéktelenek voltak.[6]

Vahot Imre „játékszíni almanach"-ja, a *Magyar Thalia* 1853-as évszámmal már 1852 november vége felé megjelent. 3 novellát közölt. II. kötetének kiadását a *Divatcsarnok* szerint (1854. jan. 20.) „elhalasztották". Nem is jelent meg. — Az 1852-ben leégett

6 A *Kassa—Eperjesi Értesítő* (1853—), mely piaci árakat s egyéb üzleti hirdetéseket közölt, mint a többi ilyen „Értesítő", természetesen nem hozott novellákat. Gönczy Pál *Ifjúsági Lapja* csak 1853 első felében jelent meg. A mi szempontunkból nem számít.

Szikszó fölsegélésére adta ki Császár Ferenc a *Szikszói Enyhlapokat* február elején. 5 novella jelent meg benne. — A *Nagyenyedi Album* tervezett II. kötete helyett az előfizetők kárpótlására, s a nagyenyediek fölsegélésére adta ki április közepén Szilágyi Sándor a *Nők Könyve* c. almanachot. 4 novella volt benne, köztük Gyulai *Fanni*-ja.

Június 20-án indította meg Vas Gereben *Falusi Esték* c. füzetes vállalatát, melynek 1854 júniusáig 4 füzete jelent meg. Itt látott napvilágot Aranynak *Az első lopás* c. népies költői elbeszélése „igaz történet" jelzéssel. Novellát csak Vas Gereben írt bele ötöt. A *Hölgyfutár* szerint (1853. máj. 21.) négyezer előfizetője volt, sőt később már nyolcezerét mond. Fantasztikus és valószínűtlen szám. Ha annyira kapós lett volna, a szerkesztő nem szüntette volna meg.

*

1854-ben a *Hölgyfutár, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Katholikus Néplap, Budapesti Viszhang, Családi Lapok, Délibáb, Divatcsarnok* és *Hetilap* mellett ismét egy új, még pedig ugyancsak életrevaló és hosszúéletű hetilap indult meg március 5-én, a *Vasárnapi Újság.* Pákh Albert szerkesztette és Jókai Mór volt a főmunkatársa, helyesebben szerkesztőtársa. Címképének közepét egy bástya-koronás, kezében pajzsot tartó, palástos nőalak foglalta el. A pajzson volt a lap száma, szalagon a lap címe. Balról iddogáló, pipázó, újságot olvasó paraszt ember ült asztal mellett (a házikó tetején gólyafészek), jobbról kávéscsésze mellett pipázó és olvasó, sapkás, házikabátos úr ült az asztal mellett (a házikó tetején galambdúc). Ezzel jelezte az új lap,

hogy a nép és a középosztály egyaránt olvashatja. Nagy nyolcadrét-alakú volt, címlapján arcképet (a legelső Omer basáé volt) vagy más képet közölt, később mind több és több fametszet jelent meg benne. Az olcsó lap iránt (ára félévre 1 frt. 30 kr., vidéken 2 frt. volt) már kezdetben hatalmas érdeklődés nyilvánult meg. A 4. számban jelentik, hogy az első számokból új kiadást kellett nyomatni, a 8. számban pedig azt, hogy az eddigi 6000 példány nem elég, az 1—7. számot újra kell nyomatni. Példátlan siker abban az időben. 1856-ban, jún. 1-én indítja meg benne Jókai híres tréfás rovatát: *Kakas Márton a színházban* (néha K. M. a mütárlatban, K. M. imitt-amott). 1859. dec. 11. számában közli az első sakkrejtvényt, mely a lapnak sok évtizeden keresztül jellemző rovata maradt. Híressé vált a *Szerkesztői Mondanivaló* rovata is, melyet Pákli Albert írt (néha Jókaival együtt), aki egykor nagy reményekre jogosító humorista tehetségét itt váltotta aprópénzre. Üzeneteit számozta: az 1858. év utolsó üzenete a 4216. volt.[7] 59 eredeti novella jelent meg benne (fordítottat nem közölt), köztük Jókainak 19 el-

7 Néhány mutatvány a híres rovatból (1858-ból): *Julis-kához. ...hoz.* Mutatványul közöljük az utolsó strófát:

És
Éretted a szerelmi küzdés
Szivemben mint a tenger olly nagy .. .
Hogy vagy?

Köszönjük kérdését; csak megvagyok valahogy.

Mikor látlak újra? Ebben az életben alig. Nem· szoktuk visszaküldeni a verseket.

Huszárdal. Hogy egypár huszárkadeneia van benne, azért még nem huszár dal. A vasas német is lóháton jár.

beszélése, s Gyulainak *A legelső* (sic!) *magyar komikus* c. pompás humoros rajza.

A Friebeisz István szerkesztette füzetes vállalat, *A magyar nép könyvtára* ápr. végén indult meg, s 1855 júliusáig 5 füzete jelent meg. 6 novellát közölt. Nagyobb jelentőségű vállalat volt *A magyar nép könyve,* mely br. Kemény Zsigmond és Csengery Antal szerkesztésében jún. 5-én indult meg. 6 füzete jelent meg, 1855-ben szintén 6, 1856-ban pedig 5. Ára egy évre 1 frt. (1 frt. 30 kr.), alakja nagy nyolcadrét, borítékja rózsaszínű volt. Kitűnő írók támogatták: itt jelent meg a közölt 6 eredeti novella között br. Eötvös József három népies elbeszélése, Jókai két novellája és Gyulai kitűnő *Varjú Istvánja.* Fordított novellát 5-öt közölt, az utolsó évfolyamban csupa fordítottat.

A *Részvét Hangjait* a Garay-árvák fölsegítésére Sziegmund Vilmos és Huszár Imre szerkesztették a „pesti felgymnasium és mások közremunkálásával". A piarista gimnázium ifjúságának ezt az almanachját csak azért említjük meg, mert 5 novellája közül az

Rágyújtottam. Okosan tette ön. Ezután is csak dohányozhasson.

Szeretsz-e még? Igenis — nem.

Válkai Imre az *Irodalmi és művészeti Daguerrotypelc*-ben (Bécs. 1858.) azt írja, hogy Pákh Albert grafenbergi tartózkodása alatt (1854) maga Jókai szerkesztette a lapot. „Ekkor hozattak be az irodalmi hírű szerkesztői mondanivalók[44].

A *Vasárnapi Újság* német utánzata 1856-tól Saphir Zsigmond *Sonntags-Zeitung-ja,* a „német Vasárnapi Ujság" — mint a BH. mondja (szept. 30.). Ezt is Heckenast adta ki, mint a Vas. Újságot.

egyik Győry Vilmosé. Szily Kálmán, a későbbi jeles fizikus és nyelvész, szintén írt bele egy novellát.[8]

*

1855-ben a *Hölgyfutár, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Kathólikus Néplap, Budapesti Viszhang, Családi Lapok, Délibáb, Divatcsarnok, Hetilap* és *Vasárnapi Újság* mellett új politikai napilap indult meg Bécsben, a Török János szerkesztette *Magyar Sajtó,* a „politika, nemzetgazdászat, irodalom és művelődés közlönye/[4] Az ünnep utáni nap kivételével mindennap megjelent négyhasábos ívrét alakban, ára Bécsben és Pesten 14, vidéken 18, utóbb 12 (16), majd 14 frt. volt. Júl. 1-én indult meg. 1857-től kezdve Pesten jelent meg, s jan. 6-tól Hajnik Károly vette át a szerkesztését, júl. 6-tól kezdve Jókai lett a lap „fődolgozótársa[44]. 1858-ban a bélyegadó miatt csak kedden, csütörtökön és szombaton jelent meg, de 1859. ápr. 1-től kezdve újra napilappá lett (de jóval kisebb ívrét formában). Jókai 1858-ban sok tréfás apróságot írt bele *(Szombati tárcza,* ebben többek közt a „politikus csizmadia[144] politikai elmélkedései). A *Hölgyfutár* szerint (1859. szept. 24.) a *Magyar Sajtó* volt a legelterjedtebb napilapunk, több mint 4000 példányban jelent meg. 10 eredeti és 11 fordított novellát és regényt közölt, köztük Vas Gereben: *Nagy idők, nagy emberek,* br. Jósika Miklós:

8 A *Garay Album,* melyet az aradi gimnázium nyolcadik osztálya adott ki a Garay-árvák javára (megj. Pesten 1854. okt. vége felé, csak 5 ifjúsági novella-kísérletet tartalmaz, a *Pesti Emlény* pedig (megj. nov. végén) csak Wiener Salamon és Lovászy Sándor rossz verseit és 3 rossz novelláját tártál mázzá.

Két királynő, A hat Uderszky leány (csak első 3 kötete), Jókai: *Felfordult világ* (mely szintén félbeszakadt) s Pálffy Albert: *Az atyai ház* c. regényeit. A fordítások közül Lermontov regénye, a *Korunk hőse* nevezetes.[9]

A Greguss Ágost és Hunfalvy János szerkesztette *Család Könyve* jan. 28-án indult meg. 10 füzete jelent meg egy évben. Ismeretterjesztő folyóirat volt, mely novellákat nem közölt, csak az 1857. (utolsó) évfolyamban adott mutatványt br. Kemény *Özvegy és leányának* sajtó alatt lévő III. kötetéből s egy humoros apróságot Bernát Gáspártól.

Friebeisz István füzetekben megjelenő „évkönyvet" indított meg (1. füzete már 1854 legvégén), a *Nefelejcset,* mely negyedrétű, divatlapszerü, fametszetekkel díszített folyóirat volt. I. kötete 4 füzetből állott (a 4. *Tavasz* címen külön is megjelent), a II. kötet három füzete november közepéig jelent meg. Mivel júniusban megindította a *Délibábot,* valószínűleg nem akart önmagának versenyt támasztani. 7 eredeti és 9 fordított novellát közölt (Jókai, Degré, Obernyik is írtak bele).

Sziegmund Vilmos *Estike* címen indított meg jan. 17-én egy folyóiratot, mely az egykorú kritika szerint a *Nefelejcset* „majmolta". Csak két füzete jelent meg (a 2. márc. 27-én) 5 eredeti novellával.

Beöthy László is kiadott egy almanachot január végén, ez a *Laczikonyha* „a legjelesebb magyar fősza-

9 A Brossai Sámuel szerkesztette *Critikai Lapok* (1855), melynek csak egy füzete jelent meg, a *Néptanítók Könyve* c. vállalat (1855—58) Szarvason (később Gyulán Szeberényi Lajos szerkesztésében), s a *Politikai Újdonságok* (1855—), a *Vasárnapi Újság* társlapja, nem közöltek novellákat.

kácsok, alszakácsok és kukták közreműködésével feltálalta Beöthy László“. 8 eredeti novelláját Jókai, Degré, Beöthy s mások írták.

Az év végén jelent meg Szilágyi Virgil szerkesztésében a *Fáncsy-Album,* mely 4 eredeti novellát közölt.[10] A sok divatlapnak legjobbjaink nem nagyon örültek. Gyulainak egyik sem tetszett,[11] Arany pedig ezt írta Tompának 1855-ben: „Miután egy lapot nem képesek jó munkákkal ellátni, csinálnak hatot/*[12]

10 A *Hölgyfutár* műmellékletül adott *Arckép-Albuma* (1855) az írók arcképei mellett kis terjedelmű mutatványokat is közölt megjelent munkáikból (csak a P. Szathmárytól közölt regénymutatvány volt új). — Nb. a magyar lapok mellett sok német lapunk volt. 1855-ben pl. a következők jelennek meg; Pest-Ofner Zeitung, Pester Lloyd (1854—), Pester Sonntagsblatt, Pester Localblatt, Ungarische Post, — Arader Zeitung, Kronstádter Z., Pressburger Z., Temesvárer Z. stb. Jelentek meg tót, szerb, horvát, román és rutén nyelvű lapok is. Ezek kétségkívül sok olvasót elvontak a magyar lapoktól. L. Kereszty István: *Hírlapok és folyóiratok 1867-ig.* Bpest. 191ő. s az egykorú magyar lapok föl jegyzéseit.

11 Papp Ferenc: *Gyulai Pál.* Bpest. 1935. 272.

12 *Arany J. levelezése.* I. 378.

III.

1856—1857: Kolozsvári Közlöny, Magyar Futár, Erdélyi Múzeum, Magyar Néplap, Emlény, Gyulai Árvízkönyv, A Nagy Tükör, Szépirodalmi Album, Napkelet, Nővilág, Magyar Posta, Kalauz, Győri Közlöny, Szépirodalmi Közlöny, Budapesti Szemle, Az én Albumom, Erdélyi Múzeum, Mátyás diák Könyvesháza, Peleskei Nótárius, Protestáns Népkönyvtár.

1856-ban a *Hölgyfutár, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Katholikus Néplap, Budapesti Viszhang, Családi Lapok, Délibáb, Divatcsarnok, Vasárnapi Újság* és *Magyar Sajtó* mellett Kolozsvárt Berde Áron a megszűnt *Hetilap* helyett megindította a *Kolozsvári Közlönyt* márc. 31-én. Hetenként kétszer jelent meg, novellákat nem közölt. Jún. 29-én azonban megszüntette lapját. A *Magyar Sajtóban* (júl. 26.) megjelent nyilatkozatából megtudjuk, hogy Vida Károly is kapott engedélyt lapkiadásra, de aztán hozzá csatlakozott, s együtt adták ki a *Közlönyt,* Vida azonban veszekedő, s mindenféle érdeket sértő cikkeivel tönkretette a lapot. Berde okt. 1-én újra megindította, s ettől kezdve nyugodtan folytatta is. Formája olyan volt, mint a pesti politikai napilapoké (négy-, majd megint háromhasábos), előfizetési ára egy évre 10, utóbb 12 frt. volt.

Hetenként kétszer jelent meg, kiállítása, betűi évről-évre javultak. 1859. febr. 24-től Dózsa Dániel (ki előbb főmunkatársa volt) vette át mint tulajdonos-szerkesztő. 14 eredeti s 3 fordított elbeszélést közölt (köztük Halmágyi Sándor és Dózsa egy-egy regényét).

Vida Károly, mikor a *Közlöny* megszűnt, *Kolozsvári Magyar Futár* címen új lapot indított júl. 3-án, mint annak folytatását. Címét okt. 2-től kezdve *Magyar Futárra* változtatta (hetenként kétszer jelent meg). 1859-ben szűnt meg az okt. 16-i számmal. Vida azzal indokolta megszűnését, hogy egy cikke miatt pörbe fogták közcsendháborítás miatt, másrészt erre betegsége is kényszerítette. Silány lapocska volt, 13 eredeti és 3 fordított novellája jelentéktelen.

Az első *Kolozsvári Közlönynek!* volt egy melléklapja is[1], az *Erdélyi Múzeum* (ápr. 3-tól), mely aztán a *Magyar Futár* melléklapja lett, s szept. 25-ig állott fönn mint külön lap, akkor beleolvadt a *Magyar Futárba* mint ennek tárcája. 5 eredeti és 3 fordított novellát közölt.

Július 1-én indította meg Pesten dr. Szabó Alajos „tudor és tanár*“ a *Magyar Néplapot,* mely „politikai, ismeretterjesztő, szépirodalmi képes újság“ volt, hasonló a *Vasárnapi Újsághoz.* Hétfőn és pénteken, 1857-től szerdán és szombaton jelent meg, előfizetési ára 6 frt. volt, mely 1858-ban a bélyegadó miatt 8 frtra emelkedett. 1859 májusától nagyobb, ívrét formában jelent meg, mint a napilapok. Mint olcsó újságnak sok előfizetője volt: 1857-i 1. számát 4000 példányban nyomatták, de ez nem bizonyult elégnek (jan. 17. száma szerint). 1859-ig 68 eredeti és 10 fordított novellát közölt. Értékük általában csekély, noha néhány jobb nevű író is dolgozott bele.

Geibel Ármin kiadott egy *Emlény* c. „zsebkönyvet“ 1856-os évszámmal már 1855. nov. végén (ára 3 írt. 20 kr.). A négy acélmetszettel díszített, aranymetszésű régimódi almanach azonban csak 4 fordított novellát közölt (kettőt Zschokkétől!). — Az 1855-i tavaszi árvíz által tönkretett Gyula fölsegélésére adta ki Szathmáry Károly (nem P. Szathmáry) a *Gyulai Árvízkönyvet* Gyulán. Nagy nyolcadrétü könyv volt (ára 2 frt. 30 kr.). 775-en fizettek rá elő, 6 eredeti novellát közölt jónevű íróktól.

November 12-én indított meg Jókai Mór egy fametszetekkel illusztrált humoros[1] füzetes vállalatot *A Nagy Tükör* címen, melynek utolsó 9. és 10. füzete 1858 februárjában jelent meg. Több ezer előfizetője volt. A sok humoros apróságon kívül 28 eredeti elbeszélést közölt (Jókai és Bernát Gazsi írt bele legtöbbet). Itt teremtette meg a „politikus csizmadia“ alakját, melyet 1858-ban a *Magyar Sajtóba,* utóbb az *Üstökösbe* költöztetett át.

Ugyancsak 1856-ban adta ki Enyedy Miklós *Szépirodalmi Albumát,* mely 7 eredeti elbeszélést közölt, köztük Almási Tihamér első regényét.[1]

1857-ben a *Hölgyfutár, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Kath. Néplap, Családi Lapok, Délibáb, Divatcsarnok, Vasárnapi Újság, Magyar Sajtó, Magyar Néplap, Kolozsvári Közlöny, Magyar Futár* mellett jan.

[1] A Lonkay Antal szerkesztette *Tanodái Lapok* (1856—) és Török János *Kelet Népe* e. tudományos revue-je (1856—7) nem közölt novellákat.

8-án két új divatlap indult meg: a *Napkelet* és a *Nővilág.*

A *Napkeletet* Vahot Imre, a tulajdonos szerkesztette. A „budapesti képes újság, a hasznos ismeretek, társasélet, irodalom, művészet és divat érdekében, hölgyek és férfiak számára egyaránt“ rózsaszínű borítékján (s magán a lapon) a fölkelő napot ábrázoló kép volt, továbbá szobor, lant, paletta, lombik, távcső, fogaskerék stb. Hetenként egyszer jelent meg vasárnaponként kéthasábos nagy nyolcadrét alakban számos fametszettel. Ára 6 frt., s a dec. 6-i szám szerint 2000 előfizetője volt. Sok műmelléklete ellenére meglehetősen gyenge lap. 144 eredeti s 2 fordított novellája kevéssé jelentős.

A *Növilág,* „hetilap a magyar hölgyek számára“ sokkal magasabb színvonalon állott. Vajda János szerkesztette. Címképe öltözködő és kézimunkázó nőket ábrázolt egy sok mindenfélével borított asztal körül, a második félévtől kezdve pedig a Növilág feliratú szalag osztja ketté a képet: lent tükör előtt öltözködő nő, fenn pedig valami múzsa-féle, páva stb. Végül ez is elmaradt, s a tipográfiailag fejlődő lap ezzel is ízlésesebbé vált. Rózsaszínborítékos, nagy nyolcadrét, utóbb kis negyedrét alakú, kéthasábos lap volt, melynek ára 5 frt.-tól 8-ig emelkedett. Divattudósításait Brüsszelből br. Jósika Júlia írta finom tollal. 66 eredeti és 33 külföldi novellája közt értékesek is voltak (Jókai s más jónevü írók, Dumas, Puskin munkái).

Július elsején új politikai napilap indult meg Úrházy György szerkesztésében, a *Magyar Posta* (csak ünnep utáni napon nem jelent meg). Alakja jóval kisebb volt a *Pesti Naplóénál* (háromhasábos, a 4. lap négyhasábos). így lehetett ára 3, vidéken 4 frt. Ezért

hirdethették, hogy a „legolcsóbb napilap“, sőt az előfizetőknek adott nagy műmelléklet (Barabás: Régi magyar huszárok) értékét tekintve „ingyen lap“. A hírlapbélyeg miatt azonban a következő évben 5 frt. 30 kr.-ra (vidéken 7 frtra) kellett emelni az árát, ami megbuktatta. 1858. jan. 17-én szűnt meg. A kiadó — mint jelentették — „a hírlapbélyeg súlyát el nem hordozható“. Tegyük hozzá: kevés előfizetőtől támogatva, mert az igazi ok ez volt. 6 eredeti novellája között Gyulai: *Egy régi udvarház utolsó gazdája,* a 3 külföldi között pedig egy Puskin-novella a legnagyobb értékű.

Július 4-én új néplapot indított meg Boross Mihály, a szombatonként megjelenő *Kalauzt,* melyet „a nép jólétére“ szerkesztett, s a „legolcsóbb néplapénak hirdetett (ára 2, majd 3 frt. volt), alakja kisebb a *Vasárnapi Újságénál.* Olcsósága azonban nem ellensúlyozhatta silány tartalmát, 61 eredeti és 5 külföldi novellája közt alig akad egy-két jobbfajta. 1858. jún. 19-től Kubinyi Lajos szerkesztette, majd 1859-ben maga a kiadó (!), Magyar Mihály vette át a szerkesztést. A szept. 24-i számmal szűnt meg.

Október 1-én új vidéki lap indult meg Zetykó József kiadásában és szerkesztésében, a *Győri Közlöny* „kereskedelmi és szépirodalmi lap“, utóbb „kereskedelmi, műipari, mezőgazdászat! és szép irodalmi lap“. A kisebb ívrétű, háromhasábos lap csütörtökön és vasárnap jelent meg (ára 5 és 6, majd 6 frt. 30 és 8 frt. volt). 17 eredeti és 5 külföldi novellája gyenge, csak Virághalmi Ferenc regénye értékesebb a többinél.

Október 4-én indította meg Szelestey László mint szerkesztő és kiadó a *Szépirodalmi Közlönyt,* mely nem divatlap, hanem csak szépirodalmi lap akart lenni. Az

önzetlen szerkesztő azt tervezte, hogy a lap tiszta jövedelmét „visszaárasztja“ az olvasókra és írókra. Amazoknak ingyen könyveket fog adni, emezekkel megosztja jövedelmét, sőt később azt ígérte, hogy, ha 3000 előfizetője lenne, 1800, ha pedig 4000, akkor 3000 pengőforintot fog az irodalom s egyes intézetek javára fordítani. Sajnos, a szép tervekből semmi sem lett, mert az 1858-ban (márc. 4.) közölt nyilvános elszámolásból az tűnt ki, hogy a várt tiszta jövedelem helyett 1243 frt. volt a lap deficitje. Vasárnap és szerdán, majd vasárnap és csütörtökön jelent meg nyolcadrét alakban (ára 10 frt. volt). 1858. szept. 30-án a szerkesztő már azt jelentette, hogy a borítékot s a könyvilletményeket kénytelen megszüntetni, e helyett félíven önálló müveket fog adni külön lapszámozással, hogy bekötve külön kötetek legyenek. 1859. febr. 3-tól Székely József vette át a lapot jókora adóssággal együtt, de csak a máj. 26-i számig tudta folytatni, akkor kéthetenként, majd öthetenként megjelenő füzetekké akarta, átalakítani, de mivel erre csak 39 előfizető jelentkezett, le kellett mondania tervéről.[2] Jókai s más neves írók támogatták. 84 eredeti és 18 fordított elbeszélést közölt, az utóbbiak közt Disraeli *Coning sby* és Dickens *Pickwick-klub* c. regényét (az utóbbiakat külön mellékleteken, később ezek is félben maradtak).

Az első igazi, magas színvonalú magyar revue, a *Budapesti Szemle* Csengery Antal szerkesztésében és kiadásában okt. 7-én indult meg. A mi szempontunkból főként azért érdekes, mert itt jelent meg az 1—4. füzetben (1858. februárig) br. Kemény *Zord* időjének első része. Több elbeszélést nem közölt.

[2] *Szépirod. Közlöny.* 1859. máj. 5. és 26. H. 1859. szept. 15.

Az én albumom Sárossy Gyula szerkesztésében dec. vége felé jelent meg nagy negyedrétü alakban, díszes vászonkötésben, aranymetszéssel. 5 eredeti novellát közölt Jókaitól s másoktól.

A Szabó Richárd és Balázs Sándor szerkesztette *Erdélyi Múzeum* c. „almanach“ nagy nyolcadrét alakú, cifra, színes borítékú album volt (Pesten jelent meg), 7 nem nagy értékű eredeti novellával

Népies vállalatok voltak Vahot Imre: *Mátyás Diák Könyvesháza* „közhasznú kézikönyv a magyar nép számára“. Aug. közepéig 6 képes füzete jelent meg 6 jelentéktelen novellával; Vas Gereben *Peleskei Nótáriusa* („népkönyvtár“), melynek csak 1 füzete jelent meg júliusban 1 befejezetlen Vas Gereben-novellával, s a Szeberényi Gyula-féle *Protestáns Népkönyvtár* (6 füzete jelent meg Gyulán), mely egészen jelentéktelen népies elbeszéléseket közölt.[3]

[3] Mészáros Károly és Sárossy Gyula revue-je, a *Magyar Evlapok* (1. füz. aug. 18.) csak egy Pope-fordítást közölt. Petrik szerint 1858-ig 15 füzete jelent meg, de ennek semmi nyoma. Én csak egy füzetről tudok, több aligha jelent meg. Fényes Elek *Falusi Gazdája,* (1857—), Vahot Imre *Magyar Írók Pályakönyve* (1857), Erdélyi János egyházi folyóirata, a *Sárospataki Füzetek* (1857—) és Bérczy Károly lapja: *Lapok a vadászat és lovászat köréből,* majd *Vadász és versenylap* (1857—) novellákat nem közöltek. Az *Ifjúság Hajnala* c. pesti ifjúsági almanach (1857) egészen jelentéktelen.

IV.

1858—9: Delejtü, Társalgó, Üstökös, Aradi Híradó, Kétgarasos Újság, Hírmondó, Bolond Miska Albuma, Remény, Kakas Márton Albuma, Szépirodalmi Album, Nefelejts, Szegedi Híradó, Képes Újság, Kolozsvári Színházi Közlöny. — Összegezés.

1858-ban a *Hölgyfutár, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Katholikus Néplap, Családi Lapok, Délibáb, Divatcsarnok, Vasárnapi TJság, Magyar Sajtó, Magyar Néplap, Kolozsvári Közlöny, Magyar Futár, Napkelet, Növilág, Magyar Posta, Kalauz, Győri Közlöny, Szépirodalmi Közlöny* és *Budapesti Szemle* mellett újra több lap indult meg. „Az előfizetők egyre fogynak, a lapok száma ellenben egyre növekedik. . .“ — írja a *Hölgyfutár* (jún. 26.)?

Júl. 6-án Temesvárt Pesty Frigyes kiadásában és szerkesztésében megindult a *Delejtű* c. minden kedden

[1] Vahot Imre egy 1858. szept. 28-áról keltezett magánlevelében *(Irodalomt. Közlemények. 1932.)* írja, hogy a Vasárnapi Újságnak 6000, a Napkeletnek 2400, a Szépirodalmi Közlönynek 1100, a Nővilágnak 1000, a Délibábnak 700, a Hölgyfutárnak 600 előfizetője van, a „politikai lapok aránylag még gyöngébben állnak“. Kérdés, hogy adatai megbízhatók-e. A *Hölgyfutár* (1858. dec. 1.) azt írja, hogy 1000 előfizetője van.

megjelenő lap, „a tudomány, anyagi érdekek és szépirodalom közlönye'[4]. Kis negyedrét alakú volt, ára 6 frt. Ezen a vidéken ez volt az első magyar újság. Két év alatt csak 10 jelentéktelen eredeti novellát közölt.

Aug. 7-én indította meg Pesten Boross Mihály mint tulajdonos szerkesztő a *Társalgót* („a szépirodalom, nevelés és gazdálkodás terén[44]), mely kéthasábos nagy negyedrét alakban szombatonként jelent meg (ára 3 frt. volt). A szerkesztő szerint „pusztán népies[44] lap volt, de nem élt sokáig, csak nov. 6-ig, akkor beleolvadt a *Hírmondóba,* melynek Boross is munkatársa lett. 5 gyenge novellát közölt.

Aug. 21-én indította meg Jókai Mór a maga kiadásában az első, életrevaló, igazi magyar élclapot, a nagyon hosszúéletű *Üstököst.*[2] Első címképe egy kakasfejű üstökös· volt, melynek fénycsóváján az Üstökös név volt mindenféle figurából összeállítva, alatta: „Az Üstökös. Humoristico-belletristicus hetilap[44], ez alatt a földgömb felső szegélye, rajta: Humoristicus hetilap. Az 1859. máj. 7-i számon jelent meg az új címkép, mely aztán mindvégig megmaradt: az üstökösön lovagló Kakas Márton, s a földgolyóról felkapaszkodó és visszapottyanó alakok, s az üstököst lefelé húzó emberek, kiknek kötelük elszakad. A neve időszerű volt, mert akkoriban jelent meg a Donati-féle üstökös.[3] A pompás képes élclapba igen sokat maga Jókai írt, sőt eleinte képeit is maga rajzolta, vagyis a rajzolók

2 Jókai azt állítja, hogy valami váratlan anyagi csapás bírta rá erre a kockázatos vállalkozásra *(össz. Murik.* 96. kötet, 31.), ugyanezt írja Mikszáth Jólkai életrajzának II. kötetében (10—11 1.). Tréfás programmját közölte a *Délibáb* (júl. 18.).

3 *Délibáb.* 1858. szept. 19.

az ő vázlatai alapján dolgoztak (ilyen vázlata több maradt ránk). 33 novella jelent meg benne.

Október 3-án indult meg az *Aradi Híradó* (kiadó-szerkesztő Grünwald Manó, főmunkatárs Óváry Lipót). A „kereskedelmi és szépirodalmi hetilap" vasárnaponként jelent meg (ára 5 frt. 25 kr.). Elég szép kiállítású volt és fokozatosan szépült. 8 novellája jelentéktelen.

Ugyancsak okt. 3-án indította meg Vas Gereben mint szerkesztő-kiadó *Kétgarasos Újság* c. hetilapját. A nagy-negyedrétü újság (ára 5 frt. volt) címképe egy asztalnál ülő olvasó kört ábrázol, jobbra a Nemzeti Múzeum, balra a Lánchíd, 1859-ben új eímképén Buda vára, a Gellérthegy és a Lánchíd látható, jobbra egy vonat, balra a Dunán egy hajó. 1859. jún. közepén megszűnt. Vas Gereben írt bele legtöbbet, az ő túlságosan zamatos magyarsága, sekélyes elméskedése (pl. a hírekben) jellemezte az egész lapot. 16 eredeti és 12 fordított novellát közölt.

November 16-án indult meg Hajnik Károly szerkesztésében a *Hírmondó,* „újság a magyar nép számára". Hetenként jelent meg kéthasábos ívrét alakban, ára egész évre 1 frt. volt. A *Vasárnapi Újság* a szerkesztő szerint „inkább a középrend újságjává fejlődött[1]", az ő újságja lesz az igazi néplap. Címképe egy kürtöt fújó magyart ábrázol, a kürtről lobogó zászlón a Hírmondó cím, a kürtös által tartott pajzson pedig Újság felirat. Csak 5 valódi novellát közölt a sok apró történetkén kívül, kettőt Jókaitól.

Nov. 1-én az *Üstökös* mellett új humorisztikus, fametszetekkel díszített füzetes vállalat indult meg, a *Bolond Miska Albuma.* Kéthasábos negyedrét-alakú volt, 10 füzetének ára 2 frt. 10 kr., de 1859 végéig

csak 6 füzete jelent meg bizonytalan időközökben, akkor Frankenburg Adolf, a szerkesztő, betegeskedésére hivatkozva megszüntette. A *Hölgyfutár* szerint (1859. jan. 22.) „írójáról látszik, hogy távol élvén a mi művészvilágunk központjától (Frankenburg Bécsben lakott), annak eseményeivel alig ismerős... az egész vállalat igen bágyadt és fölösleges az életrevaló Üstökös mellett". A sekélyes humorú vállalat bizony gyenge volt 11 novellájával együtt, ez a gyöngeség okozta bukását. Hat füzetét összekötve barna borítékban árulták, melyen Bolond Miska nagybajuszos alakja látható, amint háta mögé köveket dobál, s ezek mindenféle embert eltalálnak. Különben minden közleménye névtelen volt.

1857. dec. végén jelent meg a *'Remény,* Zsebkönyv az 1858. évre, melyet a címlap szerint Vachott Sándorné, de valójában Gyulai Pál szerkesztett.[4] 4 acélmetszettel volt díszítve, 3 novelláját Jókai, Fáy András és Vachottné írták. Ebben jelentek meg br. Eötvös József versei összegyűjtve először.

A Nagy Tükör folytatása lett volna a *Kakas Márton Albuma* (május végén jelent meg), mely képeket, humoros apróságokat és 3 novellát közölt, Jókai azonban az első füzettel megszüntette. *A Nagy TükörrA* együtt az *Üstökös* előfutár ja volt.

A dec. közepén megjelent *Szépirodalmi Album* (szerkesztette Szelestey László) a *Szépirodalmi Közlöny* első könyvilletménye volt. 4 novelláját Jókai, Gyulai, Vadnai és Kövér Lajos írták.[5]

*

4 Papp Ferenc: *Gyulai Pál.* I. 1935. 426.

5 A Török János szerkesztette *Hazánk*- c. történeti és ismeretterjesztő folyóirat (1858) csak 1 Vas Gereben-novellát

1859-ben a *Hölgyfutár, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Katholikus Néplap, Családi Lapök, Divatcsarnok, Vasárnapi Újság, Magyar Sajtó, Magyar Néplap, Kolozsvári Közlöny, Magyar Futár, Napkelet, Nővilág, Kalauz, Győri Közlöny, Szépirodalmi Közlöny, Budapesti Szemle, Delejta,, Üstökös, Kétgarasos Újság, Aradi Híradó, Hírmondó* mellett ismét négy új lap keletkezett.

Ápr. 3-án indult meg Bulyovszky Gyula *Nefelejts* c. divatlapja kéthasábos negyedrét alakban, amorettekkel körülvett díszes címbetüs vignettával. 18 eredeti novellát közölt jónevíi íróktól és 6 külföldit.

Máj. 1-én indult meg a *Szegedi Híradó* Kempelen Győző szerkesztésében. Nagy-ívrétü, háromhasábos, szép kiállítású lap volt (ára Szegeden 6, vidéken 8 frt.), mely csütörtökön és vasárnap jelent meg. 4 elbeszélést közölt jó íróktól a szerkesztő regényével együtt.

Júliusban indult meg[6] a *Képes Újság,* a *Kétgarasos Újság* folytatása. Ennek is Vas Gereben volt a szerkesztője és tulajdonosa. Vasárnaponként jelent meg háromhasábos kis-ívrét alakban (ára 10 frt. 50 kr.), jó papiroson, szép képekkel. Néplapnak drága

közölt, Mentovich Ferenc folyóirata a *Marosvásárhelyi Fűzőtek* (1858—) pedig csak 1 gyanús eredetiségü novellát. Boross Mihály *Nyugatom Órái* c. népies vállalatában (1858) csak 1 jelentéktelen falusi történet van. Az ifjúsági almanachok: a bajai *Emlény* (1858) és *Vörösmarty Album* (1859—60), a székesfehérvári *Tanodái Emlék* (1858) novellatörténeti szempontból jelentéktelenek. A *Kecskeméti Protestáns Közlöny* (1858—) s a Ballagi Mór *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapja,* (1858—) novellákat nem közöltek.

[6] Két első számán nincs kelet, a 3. sz. aug. 7-én jelent meg.

volt, inkább középosztályú olvasókra számított. Címképén a királyi vár, a Lánchíd s különféle alakok voltak. 8 eredeti és 2 külföldi novellát közölt.

November 5-én indult meg Kolozsvárt az első magyar színházi lap, a *Kolozsvári Színházi Közlöny* (tulajdonos szerkesztője Havi Mihály színigazgató volt), mely minden nap megjelent péntek kivételével (akkor t. i. nem volt színielőadás). Negyedik oldalát az aznapi színlap foglalta el. A *Vasárnapi Újság* szerint (nov. 13.) ez volt a lap legjobb közleménye. 3 eredeti és 2 külföldi novellát közölt.[7]

*

Hírlapirodalmunk, mint látjuk, igen élénk volt és lapjaink száma folytonosan növekedett. Míg 1850-ben 6, 1859-ben már 26 lapunk és folyóiratunk volt, és láttuk, hogy időközben is mennyi keletkezett és szűnt meg. A sok, mondhatjuk fölöslegesen sok vállalat közül életrevaló és értékesebb természetesen kevés volt, de hiszen ez minden korban így volt és így lesz. Olyan újság, mely egész korszakunk elejétől végéig fennállt, csak 4 volt: a *Hölgyfutár, Pesti Napló, Budapesti Hírlap* s a *Katholikus Néplap.*

A lapok és folyóiratok száma összesen 42, a zsebkön yvek, albumok és füzetes vállalatoké 28. Ebben a 70 vállalatban 2293 eredeti és 605 fordított novella és regény jelent meg.

7 Az *Iparosok Lapja* (1859—) novellákat nem közölt.

V.

Naptárak. — Novella- és regénytárak. — Önállóan megjelent regények és novelláskötetek. — Regényíróink és novellistáink.

A szabadságharc után naptárirodalmunk is fejlődésnek indult. Azelőtt a kiadók a szépirodalmi részt egyszerűen kiollózták, most jó írókkal új novellákat és verseket Írattak naptáraikba, s rendes tiszteletdíjat fizettek nekik.[1] Hozzátehetjük, hogy a szerkesztést is az írókra bízták, sőt nem egy író maga adta ki naptárát. A kalendáriumcsinálás, főként kiadás t. i. jó üzlet volt akkoriban, amiről a következő néhány adat tanúskodik. A Jókai szerkesztette *Országos Nagy Naptár* (1853) 1852. november végén már második kiadást ért.[2] Nagy-naptáraknak hívták a szebb kiállítású, jobb tartalmú, drágább naptárakat. A naptárak természetesen hónapokkal előbb jelentek meg, körülbelül az előző év szeptemberétől kezdve. Az 1853-as *Igazmondó* 4000 példányban jelent meg.[3] Az 1854-es *Igazmondó* naptárból 1853. okt. végéig 20,000 példány

1 *Naptárirodalmunk.* PN. 1852. 815.
2 H. 1852. nov. 26.
3 PN. 1852. nov. 25.

fogyott el, úgyhogy új kiadást kellett nyomatni.[4] Az 1854-es *Müller Gyula Nagy Naptárából* 12.000 példány kelt el, úgyhogy 1853 végén 2. kiadása jelent meg.[5] Ugyanennek a naptárnak (1855) 1854. augusztusában annyi volt az előfizetője, hogy már kinyomtatott íveit újra kellett szedetni.[6] — Landerer és Heckenast 1855- re egymaga 6 magyar és 1 német naptárt adott ki.[7] A *Pesti Napló* szerint (1854. máj. 11.) az ú. n. nagy-naptárak együttvéve sem forognak annyi példányban közkézen, mint a kis, 6—8—12 pengőkrajcáros naptárak közül egyik-másik. A komáromi, győri, miskolci, debreceni, szarvasi s Bucsánszky-féle naptárak 30—80.000 példányban kelnek el. Nem csoda, hiszen a népnek fő szellemi tápláléka a kalendárium volt akkor is. — *István óácsi Naptárának* (1856) 10.000 példánya fogyott el, hamarosan 2. kiadása jelent meg.[8] Az 1857-es *Délibáb Naptár* 15.000 példányban kelt el.[9]

A naptárszerkesztési lázról többször ír a *Hölgyfutár* 1856-ban, július 25-én Bernát Gazsi mondását idézi, amely szerint csak két író van, aki naptárt nem szerkeszt: egyik meghalt, a másik pedig még nem született meg. 1857-ben viszont már azt jelenti, hogy „a naptár-irodalom“ „többé nem virágzik“, a naptárak nem kelnek úgy, mint eddig.[10] A *Pesti Napló* ugyanezt állapítja meg mint örvendetes jelenséget. A naptár-

4 II. 1853. okt. 31. A 2. kiad, megjelent. PN. 1853. dec. 11

5 *Divatcsarnok.* 1854. jan. 10.

6 U. ott 1854. aug. 15.

7 *Vas. Újs.* 1854. nov. 12.

8 PN. 1855. szept. 11., okt. 2.

9 *Délibáb.* 1857. márc. 22.

10 H. 1857. szept. 3.

olvasók száma fogy. „Biztosan állíthatjuk, hogy a tízezer példányú naptárak alig bírnak összetrombitálni 3—4 ezret.“[11]

1850-ben az előző évi forradalom miatt értékesebb naptár nem jelent meg. 1852-ben indult meg *Mutter Gyula Nagy Naptára,* mely 1856-ig minden évben megjelent Friebeisz István szerkesztésében (ára 1 frt. 20 kr. volt). Jókai, Kuthy, Bernát, Vadnai, Obernyik, Beöthy László, Vahot, Bérczy, Lauka, Császár Ferenc, Degré és Balázs Sándor írtak bele. 1857-ben *Mutter Gyula és Vahot Imre egyesült Magyar- és Erdélyországi Nagy Képes Naptára* címen jelent meg (ára 1 frt. 30 kr.). 1853-tól az *Országos Nagy Naptárt* említhetjük, melyet Jókai szerkesztett s jóformán maga írt, 1854. évi folyama is tartalmas volt, 1854-ből a Török János szerkesztette *Igazmondó* c. „kis mezei naptárt“ és *Vas Gereben Nagy Naptárát* (ára 1 frt.), mely a következő évben is megjelent. 1855-ben nevezetesebb Császár Ferenc szerkesztésében és kiadásában megjelenő *Magyar Hölgyek Naptára* (1856-ban s 1857-ben is), 1856-ban a *Nemzeti Képes Naptár* (Tóth Lőrinc, Brassai Sámuel és Galgóczy szerkesztette; 1857-ben is), *Vas Gereben kis Képes Naptára,* 1857-ben az igen szép kiállítású *Délibáb Képes Naptár,* melyet br. Podmaniczky Frigyes, Degré és Friebeisz István szerkesztett (ára 2 frt. volt). 1858-ban és 1859-ben csak Friebeisz szerkesztette, s igen drága árát a felére szállította le. 1857-ben még nevezetes a gr. Bethlen Miklós (színészi nevén Bolnai), Dobsa és Tóth Kálmán szerkesztette *Színházi Naptár,* melyben sok a színészetre vonatkozó érdekes közlemény. 1858-ban szerkesztette

11 PN. 1857. szept. 16.

és adta ki Szigeti József a *Nemzeti Színházi Nyug-Intézeti Naptári,* mely szép kiállítású és képes volt (ára 1 frt. 40 kr.), 1859-ben Jókai szerkesztette a *Kaka^ Márton Naptárát* (1860-ban is), 1860-ban pedig Vahot Imre szerkesztette *Emich Gusztáv Magyar- és Erdélyországi Nagy Képes Naptárát.* Ezekben jelentek meg a legjobb novellák.

A következő naptárak már gyöngébb elbeszéléseket közöltek: *Pesti Nagy Képes Naptár* (1851, szerkesztette Nagy Ignác), a *Történeti Naptár* (1851, a szabadságharcra vonatkozó tartalommal), a *Népszerű Naptár* „Mind azok használatára, akik az 1850. év után Magyarhonban még magyarokul megmaradtak" (1851, Emich kiadása). Humorisztikus naptár, tele az akkori viszonyokra vonatkozó keserű tréfával. Nem csoda, hogy a rendőrség lefoglalta. A Beöthy László szerkesztette *Ördög Naplója* (1856) szintén humorisztikus naptár volt sok talpraesett ötlettel, valamint a *Bolond Miska Naptára* (1858—), s a *Zöld ördög Naptára* (1860) is, *István Bácsi Naptára* (1856—, szerk. Alájer István), *Magyar Nép Naptára* (1856, szerk. Vahot), *Vahot Imre Nagy Képes Naptára* (1856), *Nemzeti Kalendárium* (1856), *Protestáns Naptár* (1856), *Részvét Naptár* (1856. Szombathelyen, a Nemzeti Színház Nyugdíj intézete javára), *Mátyás Diák Naptára* (1857—8, Vahot), *Családi Naptár* (1858), *Keresztény Naptár* (1858), *Protestáns Képes Naptár* (1858, szerk. Ballagi Mór), *Bucsánszky Alajos Nagy Képes Naptára* (1859), *Girókuti Erdélyi Naptára* (1859), *Magyar- és Erdélyországi Családi Képes Naptár* (Bucsánszky kiadása, 1859), *Sárospataki Népszerű Naptár* (1859), *Budapesti Naptár* (mely Kolozsvárt jelent meg I860., szerk: Girókúti Ferenc), *Ma-*

gyár- és Erdély országi Családi Képes Naptár (Bucsánszky, 1860), *Alföldi Kalauz* (Aradon, I860., szerk. Öváry Lipót).[12]

A felsorolt naptárakban 97 jó, vagy jelentékenyebb és 72 jelentéktelen novella jelent meg először.[13]

*

12 Az évszámok nem azt jelentik, hogy az illető naptár csak abban az évben jelent meg, hanem csak azt, hogy abban az évben közölt novellákat. Az 1860-as naptárak 1859-ben jelentek meg, azért említjük meg őket.

13 A következő naptárak nem közöltek elbeszéléseket, vagy csak ponyva-dolgokat, irodalmi színvonal alattiakat. Ezeket csak azért sorolom föl, hogy legyen némi fogalmunk a kor nagy naptártermeléséről: Aradi utasító Naptár, Budai Kalendárium, Bucsánszky Alajos kis képes Naptára, B. Alajos keresztény N., Családi N.j Debreczeni N., Erdélyi N., Fehérvári N., Gazdasági N., Győri cím- és ügynaptár, Házi N., Humoristicai gaz dasági kézi N., Humoristicus N., Jász-kún nép Naptára, Kecskeméti N., Keresztény N., Kilenczven torzkép N., Komáromi Kalendárium[1], Közhasznú házi N., Közhasznú birodalmi N., Közhasznú és mulattató nemzeti vagy hazai Kalendáriom, Kolozsvári N., Legújabb közhasznú és mulattató kassai képes N., Losonczi N.j Magyar- és Erdélyországi Áldozár N., Magyar Alföldi legújabb Kalendáriom, Magyar Házi Barát, Magyar- és Erdélyországi új képes N., Magyar- és Erdélyországi új és ó Kalendáriom, M. és Erdélyországi legújabb kis képes N., Mulatságos Házi N., Mezei N.. Sárospataki népszerű N., Sárospataki Kalendáriom, Sárközi N., Szegedi N., Trattner és Károlyi új kis képes Kalendáriuma, Üj oktató és mulattató Fillémaptár, Vahot Imre Nagy Képes Naptára, Vas Gereben tárcsa Naptára. — Ezeket s a fentebbieket a lapok tudósításaiból, naptárhirdetésekből, bibliográfiákból s a könyvtárak anyagából állítottam össze, korántsem teljesen, mert közkönyvtáraink naptáranyaga rendkívül hiányos, úgyhogy sokat nem is láthattam. Értékes naptár alig kerülte el figyelmemet, a többi pedig novellatörténeti szempontból úgysem fontos.

A külföldi, főként német regény- és beszélytárak mintájára — úgy mint a szabadságharc előtt — ebben a korban is próbáltak efféle magyar gyűjteményeket kiadni, de nem tudtak amazokkal versenyezni. Vállalkozásaik többnyire rövidéletüek voltak, s meg sem közelítették tartalmi változatosság és szép kiállítás dolgában a Kisfaludy-Társaság egykori *Külföldi Regénytárát.*

1850-ben jelent meg Császár Ferenc és Emich kiadásában az *Olcsó Szépirodalmi Könyvtár.* 3 füzete 4 eredeti és 2 fordított beszélyt közölt. A miskolci Heilprin-féle *Szépirodalmi Könyvtár* (1852) 10 füzetében csak fordított novellákat közölt (1—4. füzetében jelent meg Tompa *Regék és Beszélyek* c. munkája). Bécsi Emil *Külföldi Regény csarnoka* (1853—4) 10 kötetben Thackeray *Hiúság vásárát* s Sand egy regényét közölte. Friebeisz István *Legújabb Külföldi Regény-csarnoka,* (1854—) csak Dumas *A párisi mohikánok* c. végtelen hosszú regényét közölte (később Pfeifer Ferdinánd folytatta közlését 1860-ig). Heckenast *Téli Könyvtárának* (1855—6) 20 kötete Dickens *Nehéz idők* s *Bleak House* c. regényét s Freytag Gusztáv *Kalmár és báróját (Soil und Habén)* közölte. A már más helyen említett *Vasárnapi Könyvtár* is adott 2 füzet novellát Jókaitól s egyet br. Jósikától Kisfaludy Károly víg elbeszélésein kívül, s közölt 5 külföldi regényt. A *Külföldi Regények és Beszélyek Gyűjteménye* (1857) csak 1 francia regényt közölt (1 füzet). A Friebeisz István-féle *Hazai Beszély- és Regény tárnak* (1857—8) 8 kötete Jókai, Beöthy László, Degré és P. Szathmáry Károly munkáit hozta.[14]

[14] 1. Jókai: *Novellák. 2.* Beöthy: *Comoedia és tragoedia.* 3. Degré: *Novellák.* 1857. 4—5. Szathmáry: *Erdély vészcsülaga.* 7—8. Beöthy: *Novellák.* 1858.

1849 végétől 1859 végéig 98 regény jelent meg 219 kötetben, még pedig 44 történeti (105 kötetben) és 54 társadalmi (114 kötetben). A történetiek közül 2 jelent meg (2 köt.) *csak* lapban és önállóan nem; 10 (21 köt.) lapban és utána önállóan; 32 (82 köt.) *csak* önállóan. A társadalmiak közül 4 (4 köt.) jelent meg *csak* lapban; 10 (24 köt.) lapban és utána önállóan; 40 (86 köt.) *csak* önállóan.

Novella gyűjtemény 108 jelent meg 174 kötetben. Legnagyobbrészt, mint ma is, már másutt megjelent novellákat tartalmaztak, de jelentek meg bennük új novellák is (a kötetekben először).

*

Elbeszélőink viszontagságairól, melyeken a korkorszak elején keresztülmentek, már szólottunk. Itt csak azt említjük meg, hogy a szabadságharc előtt is működők közül (csak a nevesebbeket értve) 1851-ben meghalt Kelmenfy László, Petrichevich Horváth Lázár és Pap Endre. Gaal József elnémult (csak két ismeretterjesztő elbeszélést írt), Márk (Barthos János) és Kiss Károly sem folytatták novellaíró működésűket, Nagy Ignác (megh. 1854) és Pákh Albert már alig írtak valamit. Legtöbben azonban folytatták működésüket, így Beöthy László, Bérczy, Bernát, Boross, Császár, Degré, Dobsa, Dózsa Dániel, br. Eötvös, Fáy, Frankenburg, Gyulai, Irinyi József, Jókai, br. Jósika, br. Kemény, Királyi Pál, Kovács Pál, Kuthy, Lauka, Ney Ferenc, Obernyik, Ormós Zsigmond, Pálffy, Pompéry, Remellay, Szabó Richárd, Szegfi Mór, Szilágyi Sándor, Táncsics, Vahot, Vas Gereben, Vajda János.

Mellettük a korszak folyamán új nemzedék ser-

dűlt fel, mely a szabadságharc után kezdte meg működését. Közülük csak a következőket említjük: Abonyi Lajos, Ágai Adolf, Almási Tihamér, Bajza Lenke, Baksay Sándor, Balázs Sándor, Bulyovszkyné, György Vilmos, br. Jósika Júlia, Kanya Emilia, br. Podmaniczky Frigyes, P. Szathmáry Károly, Szokoly Viktor, Tanács Márton, Vachott Sándorné, Vadnai Károly, Vértesi Arnold s még sokan. Munkánk folyamán a maguk helyén mindnyájukról részletesebben fogunk szólani.

A ROMANTIKA.

III.

A francia romantikus regény.

A francia romantika hatása elbeszélő irodalmunkra a szabadságharc előtt. — A francia, romantika főbb eszméi és jellemző vonásai. — A francia regényírók. — A francia romantikus regények alakjai, lélekrajzai, leírásai, meséi, kedvelt indítékai. — Érzelgősség, humor, irányzatosság, párbeszéd.

Novella- és regényirodalmunk a XIX. század első felében eleinte német hatás alatt fejlődött. Víg és komoly-tárgyú társadalmi novelláink a német almanach-irodalom hasonló termékeivel rokonok, a történetiek szintén, de ezek Kisfaludy Sándor német hatás alatt álló regéit is utánozták, s jórészük prózában írt „rege*[4]. Fáy András első társadalmi regényünket, *A Bélteky-házat* Lafontaine Ágost hatása alatt írta, első történeti regényünk, Gaal József *Szirmay Ilonáján* pedig már Scott Walternek s német utánzóinak hatása látszik. Ez a hatás lesz azután uralkodóvá br. Jósika Miklós történeti regényeiben. P. Horváth Lázár

Bulwer-utánzata *(Az elbujdosott)* elszigetelt jelenség, de életképirodalmunkban már általánosabbá válik az angol hatás. Vajda Péternek a német romantikából, Votaire-ből s a külföld keletieskedő irodalmából táplálkozó elbeszélései, Csató Pál Balzac s a francia realisták irányát követő novellái s br. Eötvös *Karthausija,* a francia szubjektív regényeknek ez a magyar rokona, megint csak magukban álló irodalmi jelenségek.

A francia romantika először br. Jósika társadalmi regényeiben jelentkezik feltűnően, s évről-évre jobban hódít. A Jósika utáni történeti elbeszélésben már erősen versenyre kel a német hatással, a társadalmi regény és novella terén pedig uralkodóvá lesz. A fiatalabb írók: Nagy Ignác, Gaal József, Kuthy Lajos, Pálffy Albert, Degré Alajos és Jókai Mór, hogy a kisebbeket ne említsük, már mind a francia romantikusok tanítványai. Ez a hatás oly erős, hogy a nagy és más irányokban haladó egyéniségek, mint br. Eötvös, br. Kemény és Gyulai sem menekülhetnek előle. Szabadságharc előtti munkáikban lépten-nyomon francia romantikus hatásokra bukkanunk.[1]

*

Hugo Viktor szerint a francia romantika nem más, mint a liberalizmus az irodalomban: „Le romantisme ... n'est, ... que la libéralisme en litterature", a romantika nagy ellensége, Maurras Charles szerint pedig egyenlő a forradalommal: „Romäntisme est Ré-

1 L. Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig.* I. 1925., II. 1926.

volution“.[2] A Rousseau eszméiből táplálkozó [3] romantikában, amely körülbelül 1820—1850-ig uralkodott, valóban sok a liberális, sőt forradalmi, s ez természetes következménye az „egyéniség diadalának“, az „Én teljes és tökéletes felszabadításának“, ami Brunetiére szerint a romantika lényege. Főeszméi, melyek legtöbbnyíre már megvannak Rousseau munkáiban, s melyeket a későbbi romantikusok átvettek s részben tovább fejlesztettek: az embernek visszatérése a természethez, a minden társadalmi korlátot megvető és leromboló szabad egyéniségnek lázadása az úgynevezett civilizáció ellen. A civilizáció megmételyezte az ősi, romlatlan embert, s leigázta a természetet. Az addig istenített ésszel szemben az érzelem lesz az uralkodó, melynek jogait nem szabad korlátozni. Az érzelem kultuszával együtt a vallásosság is újra éled. A romantikusok Chateaubriand óta a katolicizmussal rokonszenveznek, de vannak olyanok is, kik az egyház ellen támadnak

[2] A francia romantikáról 1. többek között: Brunetiére: *Ma/nuel de l'Historie de la Littérature frangaise.* Paris. Év n. — Doumic R.: *Historic de la Littérature frangaise.* Paris. 1915. — Gidel Ch.: *Historic de la Littérature frangaise.* Paris. Év n. (a XIX. sz. tört. 2 köt.) — Bartels Adolf: *Einführung in die Weltliter atur.* München. 1913. III. k. — Souriau Maurice: *Historic du Komantisme en France.* Paris. 1927. (3 kötet). — Kovács János: *Sue hatása a magyar regényíró dalomra.* Kolozsvár. 1911. — Zlinszky Aladár: *Klasszicizmus és romanticizmus.* Bpest. 1924. — Zsigmond Ferenc: *Jókai.* Bpest. 1924. — Szinnyei F. föntebbi munkája s u. az: *Le romantisme frangans et le roman hongrois avant 1848.* (Rcvuc des Etudes hongroises et finno-ougriennes. 1927.) — U. az: *Novella- és regény irodalmunk a Back korszakban.* Bp. Szemle. 1833. — Gy[er]gyai Albert: *A falu jegyzőjéről.* E. Phil. Közl. 1937.

3 Egyéb forrásaival (angol, német romantika) itt nem foglalkozunk.

(Mme de Staél) vagy deisták (Lamartine), vagy pedig általában ellenségei a tételes vallásoknak, melyek szigorú törvényeikkel korlátozzák az egyéni szabadságot. Ezek divatossá teszik a humánus, érzelgős emberszeretetet, s a „szív vallását“, mely náluk az igazi vallást pótolja. A romantikusok eszményei a rendkívüli emberek, a kiváló, nagy egyéniségek, kik megvetik és gyűlölik kicsinyeskedő, rosszlelkű és a civilizáció korlátái közé zárt embertársaikat, gyűlölik a zsarnokokat (a fejedelmeket, az egyházi és világi arisztokratákat, a kapzsi gazdagokat stb.), s a „romlatlan“ népet árasztják el szeretet ükkel. *A* nép azért romlatlan, mert legkevésbbé mételyezte meg a civilizáció. Ugyanezért űznek kultuszt az „ősi“, „szűz“ természettel és főként Chateaubriand óta *(Atdla, René)* egymással versenyeznek a világ exotikus vidékeinek, az őserdőknek, végtelen pusztáknak, a tengernek s a keletnek ragyogóan színes leírásában. Ezek legjobban elütnek Európa megúnt, megszokott vidékeitől s a rajtuk folyó élet emezeknek „szürke“, mindennapi életétől. Ezért menekülnek a „sivár“ jelenből a messze múltba (mely szerintük szebb volt s a benne élő emberek nagyobbak és romlatlanabbak a maiaknál) vagy a mesék világába.

Ezért fordul érdeklődésük a „rendes“, köznapi emberek helyett inkább a betyárok, rablók, a cigányok, a bukott nők, s a társadalmi alvilág különféle alakjai, az elnyomottak (pl. a gyermekek) felé, mert ezek érdekesebbek előttük mint szabadabb, lelkileg sokszor a mindennapi embernél nemesebb egyéniségek, vagy mint a társadalom áldozatai. Szabadság-vágyukban s társadalom-bírálatukban eljutnak a szocializmusig s a kommunizmusig (pl. Sand, Sue).

A romantika, mint látjuk, sok nemes eszmét hirdetett, de sok hazugot és hamisat is. Az igaz eszmék aranya a hamis élet- és történetszemlélet sok salakjával vegyült benne.

A felszabadult egyén mint író a régi szabályszerűség, formai kötöttség helyett a szerkezet, nyelv és verselés szabadságát hirdeti és valósítja meg. A költői nyelv rendkívül gazdaggá válik, mert tömérdek, a költői nyelvben addig lehetetlen, szóval és jelentésárnyalattal bővül. Az írók, kik magukat nemcsak művészeknek, hanem igehirdetőknek, embertársaikat nevelő, tanító, irányító apostoloknak is tartják, a megújult nyelv minden eszközét felhasználva hatalmas pátosszal, ragyogó szónokiassággal, lírai lendülettel írnak.[4]

A francia romantikus iskola tagjai közül bennünket munkánk céljához képest főként a regényírók, s lírai vagy drámaköltőiknek első sorban regényeik vagy novelláik érdekelnek.

A francia romantika, mint említettük, körülbelül 1820-tól kezdve vált uralkodóvá, s virágzása 1850-ig tartott. Ez azonban, mint minden irodalmi korhatár, csak tetszőleges és nem pontos. A század eső felében föllépő romantikus írók legnagyobb része az ötvenes években, a mi korszakunkban, is folytatja működését, sok még azon túl is, s müveik még ekkor is rendkívül keresettek és olvasottak, s hatásuk igen nagy a külföld íróira, tehát a magyarokra is.

Tartsunk egy kis szemlét fölöttük. Az irodalomtörténet a romantikus elbeszélők közé sorozza Mme de

[4] Brunetiére szerint a francia romantika hibája a líraisag belevitele a nem lírai műfajokba. *Manuel.* 436.

Stael-t (1766—1817), Chateaubriand-t (1768—1848), Hugo Viktort (1802—1885), Lamartine-t (1790—1869), az idősebb Dumas-t (1803—1870), Nodiert (1783—1844), de Vigny-t (1797—1863), Musset-t (1810—1857), Sand-t (1804—1876), Mérimée Prospert (1803—1870), Sainte-Beuve-öt (1804—1869), bár a két utóbbi Musset-vel együtt később elszakadt a romantikusoktól.

Vannak azonban a francia romantikának irodalmi szempontból kisebb jelentőségű, sőt egészen jelentéktelen elbeszélői is, kik azért a maguk korában igen népszerűek voltak. Ilyenek: Sue Eugén (1804—1857), Soulié Frigyes (1800—1847), Féval Pál, ki Trollop álnéven is írt (1817—1887), Montépin, tulajdonképpen Xavier gróf (1823—1902), Ponson du Terrail vicomte (1829—1871), Méry József (1798—1865), Maquet Ágost (1813—1888), Dumas dolgozótársa.

A nagy realista regényírók, Stendhal (1783—1842) és Balzac (1799—1850) fiatal korukban szintén romantikusok voltak. Balzacnak későbbi regényeiben is sok a romantika.

Nem számíthatók szorosan a francia romantikus irány követői közé az ifjabb Dumas (1824—1895), Barbey d'Aurevilly Jules (1808—1889), Bernard Károly (1805—1850), Murger Henrik (1822—1861), Feuillet Octave (1821—1890), About Edmund (1828—1885), Sandeau Jules (1811—1883), Souvestre Emil (1806—1854), Karr Alfonz (1808—1890), Gozlan Leó (1803—1866), Girardinné (1804—1855), Deslys Károly (1821—1885), Champfleury (Jules Fleury, 1821—1889) és Houssay Arzén (1815—1896), de munkáikban a mai olvasó világosan látja a romantika nyomait kisebb vagy nagyobb mértékben. — Az említettek kö-

zül Mme de Stael, Chateaubriand, Nodier, Soulié, Stendhal, Balzac, Bemard munkássága a század első felében véget ér, a többiek azonban tovább dolgoznak a század második felében is, némelyek pedig csak akkor lépnek fel.

Az ötvenes éveknek legtermékenyebb francia regény- és novellaírói: Dumas, Sue, Sand, Féval, Montépin, Ponson du Terrail, Méry, Maquet, tehát a romantikusok, a többiek közül ifj. Dumas, Champfleury, Deslys, Souvestre, Houssay, Paul de Kock. Ebből láthatjuk, hogy a romantikus irány még ekkor is virágzik, s mint majd látni fogjuk, a mi elbeszélő irodalmunkra is erősen hat.[5]

Föntebb vázlatosan jellemeztük a francia romantikus irányt, de szükségesnek tartjuk, hogy rámutassunk a romantikus regények és novellák jellemző vonásaira, vagyis hogy miként érvényesülnek az említett főbb eszmék és tulajdonságok, s az azokból eredő jellemvonások az elbeszélők gyakorlatában. Példáinkat néhány általánosan ismert, s néhány kevésbbé ismert regényből és novellából vesszük.

A romantikus regényhősök a mindennapiaktól különböző rendkívüli emberek, testileg és szellemileg kiválók, sokszor emberfölöttiek. Jellemző típusuk Dumas gróf Monte Cristoja, ki már egyszerű tengerész korában tökéletes jellem, de a börtön rettenetes szenvedései s Faria abbé nevelése csodálatos egyéniséggé fejlesztik. Tudása bámulatos: sok nyelven tökéletesen beszél, minden országot ismer, filozófus, páratlanul müveit vi-

5 A Goncourt-testvéreknek ekkor még csak jelentéktelenebb munkái látnak napvilágot, Flaubert *Madame Bovary*-ja pedig csak 1857-ben jelenik meg.

lágfi, a legelmésebb csevegő, nagyerejű, csodás lövő. Különben kifürkészhetetlen, érdekes, titokzatos ember is, kinek gazdagsága mérhetetlen. — Rodolphe (Sue: *Les My st eres de Paris)* maga a földi Gondviselés: óriási erejű, rettentőetetlenül bátor, nemesszívű, gazdag, az ártatlanok oltalmazó ja, a gonoszok megbüntetője. — Croustillac lovag (Sue: *Le Morne-au-Diable)* gascogniasan hencegő kalandor, elmés, bámulatosan találékony, szegénysége ellenére nagyon büszke, önzetlen, lovagias, nagylelkűen önfeláldozó és kitűnő humorú alak, Dumas d'Artagnanjának irodalmi előde. Ralph (Sand: *Indiana)* páratlan jellem. Reménytelen szerelmét, mely gyermekkorától kezdve évtizedekig tart, semmi sem rendítheti meg. A romantikus nagy lélek, mely mindent föláldoz és örökre szeret. Indiana ideális lélek, szenvedő, törékeny, de szerelmében hőssé váló nő. Ifj. Dumas Printemps Zsófiája (hasonló c. regényében) földöntúli, angyali lény, mélységesen vallásos és hihetetlenül önfeláldozó. Edmée (Sand: *Mauprat)* szinte tökéletes női jellem, ki szerelmesét s önmagát is a legnehezebb próbákra teszi.

De nemcsak a hősök, hanem a mellékalakok is sokszor ilyenek. Faria abbé *(Monte-Cristo)* körülbelül százötven munkát tud könyv nélkül, tudása és nyelvismerete óriási, Albert báró (u. ott) a rablók fogságában hol reggel halál vár reá, édesdeden alszik, s kiszabadulása után, mintha semmi sem történt volna, visszatér a bálba és fesztelenül táncol. Djalma, az indiai herceg (Sue: *Le juif errant)* remek, szoborszerű alak, férfiszépség, bátor, nemes, nagy lélek, Rose és Blanche (u. ott) angyalian tiszta lelkek.

Az ideálisan tökéletes alakokkal ellentéteseket: a furcsa, groteszk, torz és sötétlelkű alakokat éppen így

kedveli a romantika. Leghíresebb közülük Quasimodo (Hugo: *Notre-Dame de Paris):* csámpás, félszemü, süket, torzarcú és alakú, óriási erejű szörnyeteg. Lelke is torz, gyűlöli az embereket, kik gúnyolják és megvetik, csak harangjait imádja különös rajongással. Irodalmi elődje Hugo *Bug Jar gátjának* torzalakú, törpe szerecsen bohóca, Habibrah. — La Croix-Jugan abbé borzalmasan eltorzított arcú, félelmesen sötét, titokzatos alak (Barbey d'Aurevilly: *L'encorcélée.* 1854.), némiképpen hasonló Claude Frollo kanonok *(Notre-Dame)* sötét fantom-alakjához. Sue Brulart kalózkapitánya *(Atar Gull)* nagyszabású szörnyeteg, különben előkelő család sarja, kit szerelmi csalódása tett ilyenné. Patience, a parasztbölcs és Marcasse, a patkányirtó csak furcsa, különc figurák (Sand: *Mauprat),*

A romantikusok a jellemek alakításában nagy szerepet juttatnak az ellentétnek, melyet contraste-nak vagy antithése-nek neveznek. A jellemvonásoknak, vagy a tetteknek és a jellemnek ellentéteivel szintén fokozni akarják alakjaik érdekességét és rendkívüliségét. — Monte Cristo könyörtelen bosszúálló s ennek ellenére jólelkű és nemesszívű. A „kaméliás hölgy*[4], a bukott leány, szerelmi önfeláldozásában nemes lélekké tisztul. Finer de Marie, az utcai leány szűziesen tisztalelkű. Chourineur, a véreskezű gonosztevő jószívű és becsületes ember *(My steres de Paris).* Bug Jargal szerpcsen rabszolga létére fenséges lélek. Tettei miatt ádáz ellenségnek tartják, pedig a legnemesebb barát, viszont Habibrah-t a legjobb barátnak, pedig a legbosszúállóbb ellenség, úgy mint a bosszúálló vadász, kit a gróf leghűbb emberének tart (Montépin: *La nuit du vingt septembre.* 1857), vagy

Atar Gull, ki csak azért szolgálja és követi urát hűséget színlelve, hogy bosszút állhasson rajta. A borzalmas Quasimodo a leggyöngédebb szerelmes. Esmeralda *(Notre-Dame),* a szép cigányleány, ártatlan marad a legzüllöttebb csőcselék között. Ralph, a jéghideg angol titokban lángoló és gyötrődő szerelmes *(Indiana).* Leoni Leó (Sand: *Leone Leoni)* jelleme csupa ellentétes vonás: nemes érzések és lángeszű tehetség egyesül benne mindenféle aljassággal és gazsággal. A szilaj, szeszélyes fiatal özvegy grófnő, kinek kissé kétes a híre, a legtisztességesebb, szerető szívű nő (Feuillet: *A kis grófné).*

Az ilyen jellemeket nehezen lehet lélekrajzilag valószínűekké tenni. A gondos és reális elemzés helyett igen gyakran csak a túlhevített érzelmek, a féktelen és vad szenvedélyek rikító festését kapjuk hatalmas pátosszal, szónokiassággal nagy magánbeszédek és szónoklatok formájában, vagy izgatottságtól remegő, szakadozott mondatokban és mondattöredékekben.

A lélekrajznak ez a formája ma már, a modern lelki elemzés korában, elavultnak és hamisnak látszik, pedig nem mindig az. Ahogyan például Hugo Viktor leírja a borzalmas földalatti börtönt Esmeralda lelki rajzába olvasztva, azután Claude Frollo óriási monológjában annak fokozódó szerelmét, önkínzását, szörnyű szenvedéseit és lelkifurdalásait festi *(Notre-Dame* VIII. könyv 4. fejezet), az ragyogó, patétikus nyelven nagy lelki mélységekbe világít. — Sand szenvedélyes ékesszólása sokszor elragadó. Szóval az ilyenfajta lélekrajz is jogosult, s lia igazi művész írja, értékes is lehet. Természetesen nem szabad Flaubert, Bourget vagy Proust mértékével mérnünk. Az kétségtelen, hogy ez a modor gyakran válik túlzásaiban üressé és dagályossá.

Leírásaik színekben pompázók, nagyszabásúak, hatásos részletekkel túlságosan elhalmozottak. A romantika itt is szereti a szokatlant, rendkívülit, az exotikusat, a túlságosan ragyogót, hogy elkápráztasson, vagy a túlságosan sötétet, hogy megdöbbentsen, borzalmat vagy undort keltsen.

Hugo /Votre-Dame-jában egymást érik az óriási arányú vidék-, épület- és tömegleírások, ilyen a misztériumjáték a legelején (hat fejezetre terjed), a koldusok tanyája *(Cour des Miracles),* a Notre-Dame ostroma stb. Ilyenek J/onte-Cmfoban a római karnevál, Jfauprafban a kastély ostroma, a *Bolygó Zsidóban* a tengeri vihar és hajótörés. Szokatlan, rendkívüli tárgyúak pl. az ópium-álom fantasztikus képei *(Atar-Gull),* a méregkeverők tanyája vadregényes hegyi rejtőkben (u. ott), a titokzatos hercegnő különös várának, kertjének, szobáinak leírása *(Le Morne-ati-Diable).* Exotikusak: Bourbon-szigete *(Indiana),* Jáva *(Le juif errant),* Martinique-sziget *(Le Morne-au-Diable)*, St. Domingo *(Bug J ar gal),* a tropikus vidékek és őserdők színekben tobzódó leírásai. A romantika az exotikus vagy keleti milieu-kön kívül igen kedveli a spanyol és olasz földet is, mely színesebb, regényesebb, mint Európa többi „szürke“ országa, s lakói hevesebb vérnek, szenvedélyesebbek (pl. Méry *Hortensia grófnője* Genuában és Firenzében játszik). — A nagyon ragyogó leírás példái Monte-Cristo földalatti pazar palotája vagy a *Bolygó Zsidóban* Cardoville kisasszony öltözője, a nagyon sötété Monte-Cristo rettenetes börtöne, a *Notre-Dame*- vagy a *Párisi titkok-be\i.* ronda lebújok.

Történeti regényeikben, sokszor alapos tanulmányok után sok korrajzi érdekességet hordanak össze (pl. Hugo Viktor), de mégsem a korrajz hűségét tart-

ják fontosnak, hanem hogy festéseik minél erősebb hangulatot keltsenek, s minden módon a lehető legerősebb hatást érjék el.

Ez a folytonos hatáskeresés, sokszor hatásvadászat nemcsak a jellemekben, lélekrajzban és leírásban nyilvánul, hanem a mesének érdekfeszítő bonyolításában is: az eseményelmek meglepetéseket és váratlan fordulatokat hajszoló rohamában, a legagyafúrtabb cselekvény-szövevények kitalálásában, s helyenkint izgalmas, túlfeszített, színpadias „nagy jeleneteknek“ kirobbantásában.

A romantikus meseszövőknek megvannak a maguk kedvelt indítékai, melyeket majdnem minden elbeszélésükben megtalálunk. Ilyen a borzalmasság. Ennek kitalálásában és kiszínezésében kifogyhatatlanok. Monte-Cristo tizennégy évig tartó szenvedéseit a szörnyű börtönben sohasem feledi el az olvasó, sem azt a jelenetet, mikor holttestként zsákba kötve, lábán iszonyú vasgolyóval a viharos tengerbe vetik. Quasimodot megkorbácsolják a pellengéren, Esmeraldát megkínozzák a félelmes kínzókamrában, Frollo a templom tetejéről letaszítva fennakad az esőcsatornán, iszonyúan küszködik, kapaszkodik, végre lezuhan. A kastélyt felgyújtják s a két ellenség együtt ég el (Féval: *Croiat kastély),* a pisztolylövéstől szétroncsolt arcról letépik a köteléket, s izzó szénnel hintik tele a sebeket *(L'ensorcelée),* a hős szűk, kéményszerű üregen csúszik át, s szörnyű küzdelmet vív egy kígyóval *(Le Morne-au-Diable).*

A meglepetések, váratlan csattanók egymást érik: mikor d'Auverney kapitányt Habibrah egy barlangba hurcoltatja kivégezni, váratlanul megjelenik Bug Jargal és megmenti. Mikor a barlangból távozni akar, a

gonosz törpe előront rejtőkéből s tőrével megtámadja a fegyvertelent, de a küzdelemben a mélységbe zuhan s egy ágon függve marad. Most könyörög a kapitánynak, ki megszánja s fel akarja húzni, ekkor a törpe roppant erővel magával akarja rántani a mélységbe. Már alig bírja fenntartani magát, mikor Bug Jargal újra megjelenik, kutyája megragadja a kapitányt, Habibrah a mélységbe zuhan. Egész meglepetés»-sorozat kombinálva a szabadítónak a legutolsó, legválságosabb pillanatban való megjelenésével, mely szintén a legkedveltebb motívumok egyike. A titokzatosság indítéka (titokzatos alakok, helyek, események) éppen ilyen. Egyik nagyon sokszor előforduló fajtája a születési titok, s annak meglepő kiderülése, pl. Willmer éppen ítélkezni akar az eddig előkelő urat játszó szökött fegyenc fölött, mikor kiderül, hogy a gazfickó saját fia *(Monte-Cristo).* A halottak föltámadása, vagyis a holtnak hittek váratlan megjelenése, a halálos párbajok — sokszor a legregényesebb körülmények közt (pl. Montépin fönt idézett regényének grófja viharban, a villámok fényénél vív ellenfelével), a megőrülés, melyből néha váratlanul kigyógyul az illető, a legkülönfélébb öngyilkosságok (pisztollyal, tőrrel, méreggel, vízbe-, mélységbeugrással vagy egyéb módon), a minden elképzelhető szerencsétlenség okozta erőszakos halálnemek, a nők ellen elkövetett erőszakos merényletek vagy meghiúsított ilyen kísérletek, bonyolult bűnügyek érdekfeszítő nyomozással és hatásos törvényszéki tárgyalással *(Monte-Cristo, Mauprat,* Montépin idézett regénye), a legkülönfélébb gaztettek, árulások, nagyszabású rászedések, gonosz cselszövények, az ártatlanok megpróbáltatásai és szenvedései, a vad bosszúállások, a tetszhalált okozó ital, az álnéven és álruhá-

ban való szereplés, a boldogtalan szerelemtől való elhervadás, halál, elvonulás a világ elől, a titkok kihallgatása vagy meglesése, a jóslatok, átkok és álmok teljesülései ... mind-mind számtalanszor előforduló motívumai a francia romantikának. Legtöbb közülük ősi regényes indíték s nem a franciák találmánya, de ők tették ezeket újra uralkodókká a XIX. század szépirodamában Európaszerte.[6]

A romantika érzelem-tiszteletének következménye a fokozottabb érzelmesség, sőt érzelgősség. Mennyit sír Armand *A kaméliás hölgyben,* mennyi az ájuldozás és sírás a *Leoni* Leóban, a mélabú *Indianában,* az édeskésség *Print emps Zsófiában* vagy Feuillet első regényeiben, a hamis népies idillikusság Sand parasztregényeiben *(La Mare-au-Diable, La petite Fadette* stb.).

Az érzelgősséget, ünnepélyességet és borzongató vadságot néha humor enyhíti. D 'Artagnan, a naív vasgyúró Porthos *(A három testőr),* Gringoire, az éhenkórász poéta, Jehan Frollo, a züllött diák *(Notre-Dame),* Croust iliac *(Le Morne-au-Diable)* jó humoros alakok. Sandeau *Un héritage-a* (1849) egész vígjáték (romantikusan túlzott balesetekkel), Méry is írt tréfás elbeszéléseket) pl. *Mademoiselle Finon,* 1853), a két Dumas is írt nem egy víg történetet.

[6] A hatásvadászat külső eszközei az olvasók érdeklődését felcsigázó fejezetvégek (ott abbahagyni, ahol legérdekesebb), fejezetcímek (esetleg regénycímek pl. *Párisi titkok):* Bosszú-ábránd, Rettenetes vízió, Végzet, A kivégzés, Kétféle démon (Dumas: *Les trois mousquetaires),* Két feketeruhás ember, Egy nászéjtszaka, A patkánylyuk, Egy könnycsepp egy csepp vízért *(Notre-Dame).* Természetesen nem minden cím ilyen, s vannak csak számozott, címnélküli fejezetbeosztású regények és elbeszélések.

A romantikus írók említett apostolkodásából következik, hogy regényeikbe gyakran vegyítenek irányzatos fejtegetéseket, szónoklatokat, sőt nem egyszer egész regényüket tendenciák kedvéért írják (Hugo, Sue, Sand s mások).

Λ párbeszédek vagy ünnepélyesen szónokiasak vagy rövid, izgatott, sokszor henye és üres mondatokban folynak ilyenformán: — Olyan gazdag az ön grófja? — Meghiszem! — Szeretném látni. — Abból még nem ítélheti meg. -— Nem értem önt. — Olvasta az Ezeregyéjtszakát? — Micsoda kérdés? *(M. Cristo), vagy:* — Eh bien? — C'est fait. — Tu l'as remis? — Oui. — Oü? — Sur le bureau mérne (Montépin id. regénye) .

íme a francia romantikus regény sok jellemző tulajdonsága. Szükséges volt, hogy mindezt elmondjuk, mert csak így fogjuk a mi elbeszélő irodalmunkra tett nagy hatását világosan látni.

IV.

Jókai munkássága és népszerűsége.

I.

Jókai munkásságának áttekintése 1850—1859-ig. — Minden egyes évben megjelent novellái, regényei, önálló kötetei. — Mit szerkesztett, hová dolgozott?

Bach-korszakbeli elbeszélő irodalmunk tárgyalását Jókai munkásságának méltatásával kell kezdenünk. Ez a munkásság rendkívüli méreteinél, sokoldalúságánál, kiváló értékeinél, az írókra és a közönségre tett hatásánál fogva páratlan abban az időben. Jókai szépirodalmunknak középponti napja, mely mindent elhomályosít. A többi nagyok, Kemény, Eötvös, Jósika, Gyulai, hatása nem mérkőzhetik az övével, a kisebbeké pedig (így a népszerű Vas Gerebené) egyáltalában nem fogható hozzá.

Ebben a fejezetben időrendi, évről-évre haladó, rövid tájékoztató ismertetését közöljük tíz év alatt írt műveinek. Áttekintésünk, ha egy kissé száraz és könyvészetszerű lesz is, szükséges, mert csak így tájékozódhatunk valahogyan a Jókai-őserdő nagy és kisebb fái,

bokrai és bozótjai között, mielőtt mindegyiket külön-külön szemügyre vennők. Munkánk céljához képest csak regényeiről és novelláiról szólunk, s nem terjeszkedünk ki egyéb munkáira: színdarabjaira, verseire, adoma gyűjteményére, regényes magyar történelmére és tömérdek más tárgyú kisebb-nagyobb dolgozatára.

Jókai 1845—1848-ig, tehát négy év alatt 19 novellát,[1] egy kétkötetes regényt adott ki *(Hétkönapok)* s egy másikból hat fejezetet *(Szomorú napok). Az* utolsó közleménnyel, mely 1848. augusztus 20-án jelent meg az *Életképekben,* megszakadt szépirodalmi munkássága. A fiatal mesemondó elhallgatott s átengedte helyét a nem éppen szerencsés politikai írónak és lapszerkesztőnek, 1849 végén a győztes hatalom bosszúja elöl menekülő bújdosóvá lett s csak 1850 elején jelent meg a fővárosban a komáromi menedéklevél védelme alatt, de eleinte még így is rejtőzködve.

Első elbeszélése, mely 1850-ben napvilágot látott (még Jókai Móric néven), *A munkácsi rab* volt a február végén megjelenő *Eeguly-Albumban.* A március elején kiadott hírhedt „skizze"-e, *A gyémánt os minister* azonban már Sajó álnéven jelenik meg, „egy szerencsétlen emlékű folyóvíznek" nevén, mint maga mondja. Ettől kezdve csak ezen a néven írt december 1-ig, mikor újra megjelenik a Jókai Mór név a *Pesti Köpívekben (Egy halál ítélet* c. novellája alatt). Névtelensége tehát csak kilenc hónapig tartott.

Ebben az esztendőben csak a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Emléklapokba* s folytatásaiba: a *Magyar írók Füzeteibe* s a *Pesti Röpwekbe* dolgozott, a

[1] Ezek közül 10-et vett föl *Vadon virágai* c. kétkötetes gyű j töményébe.

Hölgyfutárom. csak egy mutatvány jelent meg *Az elátkozott család* c. már ekkor tervezett regényéből *(A haragvó Isten).*

Szabadságharc előtti vadregényes francia romantikus modorát folytatta még néhány elbeszélésében *(A munkácsi rab,* mely amazokkal egy időben készült, *Egy hóhér, Az erdők leánya, Egy halál ítélet),* s a régebbi rikító humorizálást *(Sic vos, non vobis ...),* de a többiekben csakis a szabadságharcot s az önkényuralom korának elejét rajzolta.

A szabadságharci tárgyúak külön gyűjteményben jelentek meg *Forradalmi és csataképek. 1848 és 1849-ből* címen két kötetben július közepén („Sajótól·*) a következő tartalommal: *A Bárdy család, Komárom, Nomen et omen, A vörös sipkás, A fehér angyal, A kis szürke ember, A szerencsétlen szélkakas, Szegény asszony áldozatja* (I. kötet), *A két menyasszony, Egy bál, Az elesett neje, Az érez leány, Székely asszony* (II. kötet). Az utolsó kettő előbb is megjelent, a többi új.[2]

Szabadságharci tárgyúak még: *A gyémánt os minister, A tarczali kápolna, A fránya hadnagy, F-y Gyula, Szenttamási György,* ezek előbb jelentek meg s a gyűjteményből hiányzanak. Az abszolutizmust rajzolja másik novelláskötete: *Egy bujdosó naplója,* mely (1851-es évszámmal) 1850 novemberében jelent meg a következő tartalommal: *Puszta falvak, A karperecz, A három hajt sár, Az ezermester és a kozák, A mocsárok rejtekhelye, A halottaiból feltámadott, A csárdái csapiár, Nő és szerető, A víg ember, Egy emigráns le-*

2 Németre is azonnal lefordították. A *Magyar Írók* szerint 1850-ben és 1851-ben 3 német kiadása jelent meg.

vele, A gyilkos, A körtefa, A megvetett nagyság, Egy pár derék ember, Útitársam, Találkozás ismerősökkel, A nikomédiai kövek, Az előőrs, A rimaszombati vásár, A két menekült, A két csonka vitéz, Az eltűnt leányok, A bujdosó tanyája. Az utolsó három másutt isi megjelent, a többi mind új. *Egy poetaviselt ember levele* s az *Excollegai utasítás* kimaradtak a gyűjteményből.

Látjuk, hogy a huszonötesztendős Jókai egy év alatt 48 novellát s egy regénymutatványt adott ki, tehát körülbelül ugyanannyit, mint a szabadságharc előtt négy év alatt (2 regényének 26 fejezete és 19 novella). Ez a nagy teljesítmény, továbbá elbeszéléseinek időszerűsége (a közelmúltnak feldolgozása), s közülük nem egynek kitűnő volta nagy feltűnést keltett s megalapozta Jókainak országos népszerűségét.[3]

A következő 1851. évben nem folytathatta ennek a hálás tárgykörnek feldolgozását, mert a szigorúbbá lett cenzúra ebben megakadályozta,[4] tehát új témabányát kellett keresnie. Jelenkori tárgy választása nehéz volt, mert lépten-nyomon összeütközhetett a cenzúrával, a múlttal való foglalkozás volt a legkevésbbé veszedelmest, azért fordul ekkor a magyar és világtörténet felé. Először, úgy látszik, *Az elátkozott család* tervével foglalkozik. A *Hölgy futár* is azt jelenti (1850. okt. 10.) s megjegyzi: „Igen helyes, ki kell pótolni az elpártolt Jósika helyét/' Jósika valóban elhallgatott

[3] Nb. Jókai s a többi elbeszélő munkáinak időrendi jegyzéke (a megjelenés helyének és idejének! pontos feltüntetésével) a könyvészeti részben lesz található. — 1850-ben játszották *Földönfutó* c. 3 felvonásos népszínművét, de csak egyszer Bayer József drámatörténete szerint, honnan a J. színdarabjaira vonatkozó többi adatot is vettük.

[4] L. Erdélyi Múzeum. 1921. 14. 1.

(természetesen nem a maga jószántából), s így nem volt, aki jó történeti regényt és novellát írjon. Bizonyára az ő példája irányította Jókai figyelmét Erdély története felé, az erdélyi krónikásoknak, főként Csereinek olvasása csakhamar megtermékenyítette képzeletét, s július elején megjelent *Béldi Pál* c. novellája, melyet utóbb beledolgozott a *Törökvilág Magyarországon* c. regényébe. Ezt *A két szász* c. kis humoreszkje követte (szept. 6.), azután a közönség nagy meglepetésére megkezdte történeti regényének, az *Erdély aranykorának* közlését a *Pesti Naplóban* szeptember 16-án. A regény november 26-án fejeződött be, s mindenki örömmel állapította meg, hogy Jósika helyébe egy nagyobb tehetség lépett. Önállóan (két kötetben) már december közepén megjelent 1852-es évszámmal. Bizonyára már ekkor elhatározta, hogy folytatását is meg fogja írni. Az *Új Magyar Múzeum* (1852. ápr. 1.) már értesíti is erről a közönséget: „Éhez nemsokára egy másod regény fog csatlakozni, mely az érdekes fonóit tovább füzi.“ — Még egy erdélyi tárgyú novellát írt ebben az évben *(Koronát szerelemért),* s néhány magyarországi tárgyút: *Sajó, Rozgonyi Czeczilia, Másik haza, Mahizeth,* az utóbbi kettőben már a magyar ősidőkbe kalandozott.

Ebben az évben kezdte meg világtörténeti tárgyú fantasztikus novelláinak írását. Ezek közül első a *Solimán álma* volt, egyszersmind egészen töröktárgyú elbeszéléseinek elseje. Ez még *Béldi Pál* és *Erdély aranykora* előtt jelent meg, de már Cserei krónikájának hatása alatt. Ezt követte *Tsong-Nu* (a húnok és kínaiak történetéből), s egy IV. Jakab skót királyról szóló jelentéktelen történet *(Mesék a kandalló mellett. II.,* mely később *A fluidom harcz* címen jelent meg).

A népélet rajzolása is „ártatlan“, a cenzúrától nem kifogásolt tárgykör volt, ezzel is megpróbálkozott. *A népdalok hősében* s két jóízű népies adomában *(Mesék a kandalló mellett. I., Regék a kandalló mellett. 111.)* írt még két humoros életképet *(Budapesti élet I., III.)* s egy jelenkori tárgyú fantasztikus indiai történetet *(A láthatatlan csillag).*

Ez az év a történeti elbeszélések éve (1 regény és 10 novella), más tárgyút csak hatot írt, ezek közül azonban csak kettő az értékesebb és hosszabb elbeszélés.

Legtöbbet dolgozott a *Remény-be,* melynek második félévét Vahottal együtt szerkesztette, írt a *Pesti Naplóbei,* a *Magyar Hírlapbei* (itt jelent meg *Egy halálitélet* c. 1850-ben a *Pesti Röpívekben* megkezdett, de ott félbemaradt novellája teljesen), a *Losonczi Phőnixbe,* a *Romemlékekbe,* a *Nagyenyedi Albumbei* s *Muller Gyula nagy naptárába,* (1852., megj. 1851. aug. végén) .[5]

1852-ben szintén történeti tárgyakat választ legszívesebben. Megírja *A két szarvú embert,* nagy, majdnem regény-terjedelmű erdélyi „történeti beszély“-ét, folytatja erdélyi tárgyú regényét, de az év végéig csak első kötetével készül el *(Törökvilág Magyarországon).* — A magyar tárgyúakon *(Fortunatus Imre, Egy bukott angyal* s *Bacsó Tamás)* kívül fantasztikus, leginkább keleten játszó történetieket ír *(Az utolsó tengeristen, Kelet királynéja, A kalóz-király, Shirin, A varchoniták, Perózes).* Nem-történeti elbeszélése mindössze 5 jelent meg: egy humoros kutyatörténet, mely Európa és Ázsia · különféle helyein játszik *(Egy komondor naplója),* egy spanyol anekdota *(A játékos)*

5 *Hulla férje* c. 3 felvonásos drámáját (először novemberben) kétszer játszották.

s egy humoreszk *(Az örmény és családja).* A *Vándoroljatok ki!* Bach-korszakbeli tárgyú Amerikába kivándorolt magyarokról telve rejtett hazafias célzásokkal. 1850-ben írt efféle elbeszéléseinek sorába tartozik. Ez átcsúszott a cenzúrán, de szabadságharci tárgyú novelláját már betiltották. Ezt azután „spanyol·' történetté alakította át s így adta ki *(A szökevény).*

Ebben az évben három kötetbe gyűjtve adta ki legújabb novelláit ilyen címen: *Jókai Mór újabb novellái. Hangok a vihar után.*[6] *Az* 1848-ban megjelent *Vadon virágai* is ekkor ért második kiadást.

Legtöbbet írt a *Pesti Naplóba* és az *Országos nagy naptárba* (1853-as), melyet maga szerkesztett, azonkívül írt a *Hölgyfutárba, Értesítőbe, Magyar Hírlapba* s *Muller Gyula nagy naptárába* (1853).[7]

1853-ban még mindig a történeti tárgyak felé hajlik; ekkor írja az erdélyi tárgyú *Petki Farkas leányait, A nagyenyedi két fűzfát, a Háromszéki leányokat* s *A Hargitát.* Ekkor adja ki a *Törökvilág Magyarországon* II. és III. kötetét (kb. február közepén és július végén),[8] *Az utolsó csatárt,* a római tárgyú *Carinust*

[6] I. köt.: *A varchöniták. Shirin.* II.: *Fortunatus Imre. A kalóz király.* III.: *A kétszarvú ember.*

[7] *Dalma* c. 4 felvonásos drámája novemberben került színre. Ettől kezdve minden évben adták 1858-ig, összesen 11-szer.

[8] A PN. máre. 1-i számában megjegyzi a II. kötet megjelenésekor, hogy a szerzőt „a Délibábnál elvállalt munkakötelezettsége“ akadályozza a regény gyorsabb befejezésében. A III. kötet megjelenésekor az I. és II. kötet már 2. kiadást ért (így az egész mü címlapján 2. kiadás van jelezve). Az I. kötet 1852. nov. 12-én kelt előszavában azt mondja, hogy *Erdély aranykora* s e közt nem kíván „művészi összefüggést kerestetni“, „csupán a kor vezéreszméi közösek... miknek jellemzése volt fő törekvésem“.

s az év végén *A pruthi csatát,* mely a XVIII. századeleji orosz-török háborúról szól bizonyára az 1853 júliusában megindult legújabb orosz-török háború hatása alatt.

A balkáni kar ez. I. rész Halil Pat róna. 1730. címen a *Délibábba* ír töröktárgyú történeti regényt (november 6—december 25.), mely önállóan 1854 február közepén jelent meg *Török mozgalmak 1730-ban* (Első rész: Halil Patrona. 1730) címen egy kötetben.[9] Második kiadása (1864) már *A fehér rózsa* címen. A török nép iránti érdeklődése — mint látjuk — egyre erősebbé lesz.

Jelentős fordulat Jókai működésében *Egy magyar nábobjának* megjelenése *(Pesti N.* júl. 1—dec. 7.). Eddig ez a legnagyobbszabású müve, melyben a magyar jelenkori (tizenkilencedik századbeli) társadalmi élet rajzolásának szilárdabb, reálisabb, s mindenképpen magyar talajára lép, s mely érték dolgában is fölülmúlja minden eddigi alkotását.[10] I—III. kötete már

[9] A *Délibáb* dec. 25-i számában a következő jegyzetet fűzte hozzá: „Jelen regényeydús első része, melynek címe *„Halil Patrona”,* ezennel be van fejezve. Második része *„a janicsárok végnapjai”* olyszerű összeköttetésben van az előbbivel, mint az „Erdély aranykora“ a „Törökvilággal “. Mind kettőn egy históriai eszme vonul végig, hanem azért mind kettő befejezett egész. E jegyzetet azért láttuk szükségesnek közölni, nehogy a szerkesztőség azon vád alá essék, mintha oly művet kezdett volna meg az idén, melynek foyltatását a jövő évbe is átviendi. *Jókai Mór”.* Német fordítása már *Die weisse Bőse* címen (1854).

[10] Az egyes fejezetek befejezése után rendesen 1—2 napi szünet következett (a. lap más tárcákat adott), néha azonban fejezetek közben is megszakadt a közlés, pl. az utolsó fejezet kétszer is megszakadt. Dec. 27-én regényéhez *Végszót* írt, melyben egyes kifogások ellen védekezett, dec. 28-án pedig a szerkesztő jelentette, hogy folytatása lesz.

november közepén megjelent önállóan, a IV. csak 1854 január vége felé.[11]

Magyar népvilág címen a PéZíáábban az év elején megindított életképsorozatából három jelent meg: *A falu bolondja,* a *Kedves atyafiak* s a *Magyar kocsmárosok.* Népnevelő célzatú *Mezei beszélye* nem tartozik ezek közé.

Ebben az évben tehát 11 novellán kívül három regényt ír. Még nem jelent meg a *Török világ* III. kötete, s már írja a *Nábobot,* s ennek befejezte előtt, vele párhuzamosan *A balkáni karczot* (összesen 7 kötet regény).

Szerkesztette a *Délibábot* 1854. febr. 19-éig, s az 1854-es *Országos nagy naptárat.* Legtöbbet dolgozott a *Pesti Naplóba* és a *Délibábba* (ebbe sok mindenfélét írt). Ezenkívül csak *Müller Gyula nagy naptárában,* az *Igazmondóban* s a maga naptárában közölt egy-egy elbeszélést.[12]

1854. január 1-én megkezdte A *jancsárok* (sic!) *végnapjait* a Délibábban,[13] de a lap megszűnte miatt itt megszakadt, s a *Hölgyfutár* március 8-i számában folytatódott *(A jancsárok végnapjai* címen), s a június 17-i számban ért véget. Igen szakazodottan, közben nagy szünetekkel jelent meg, noha a szerkesztő folytonosan ígérgette gyorsabb folytatását. Az utolsó fejezetet elkezdték a 112. számban, de Jókai betegsége

11 *Jókai Mór regényei I—IV.* főcímen.

12 *Manlius Sinister* c. 5 felvonásos drámája decemberben került színre. 1854-ben és 1855-ben is játszották (összesen 5-ször).

13 Első folytatása még *A balkáni harcé. A jancsárok végnapjai* címen, a többi folytatásban már elmarad *A b. hares* cím.

miatt csak a 121-ben folytatták.[14] Önállóan szeptember közepén jelent meg *Janicsárok végnapjai* címen (egy nagy, 506 lapos kötetben).[15]

Ezzel a regényével egyidejűleg kezdte meg a *Pesti Naplóban* a *Karpathi* (sic!) *Zoltán* közlését május 16-án s folytatta december 22-éig. A *Végszó* december 24-én jelent meg. A közlés itt is meg-megszakadt, a *Gyásznapok* c. hosszú fejezete pl. júl. 20-tól aug. 26-ig folytatódott jókora megszakításokkal. Könyvalakban első három kötete november végén, a negyedik 1855 januárjában jelent meg.[16]

A két regényen kívül csak néhány novellát írt *(A hosszéi álom, Hinni és nem hinni, A koldus gyermek, A tengerszem tündére* — magyar tárgyúak; *Az utolsó czigányország, Dzsem herczeg* s a *Holtak harca* idegen tárgyú történetiek). *Az avar vezér* cíművel („regényes rajzok a mostani orosz-török harczból") okt. 8-án megindította az akkori orosz-török háború eseményeinek regényes feldolgozását a *Forradalmi és csataképek* mintájára. — *Erdélyi képek* címen kiadta két kötet novelláját,[17] *Erdély aranykorának* pedig második kiadása jelent meg.

14 H. ápr. 10., ápr. 20.

is Szóval itt már janicsárok a címe jancsárok helyett. A kötet végéhez tartalom jegyzék van csatolva, mely az első rész *(Halil Patrona)* és a *Janicsárok* v. fejezetcímeit foglalja magában.

16 *Jókai Mór regényei V—VIII. Kárpáthy Zoltán* (a név itt már á-val).

17 Aug. végén -jelent meg. Tartalma: I. *Petki Farkas leányai. A nagyenyedi két fűzfa.* U. *Koronát szerelemért. A Hargita. A két szász. Az örmény és családja. Az utolsó csatár. — A magyar nemzet történetét* is ebben az évben írta (augusztusban jelent meg).

Szerkesztette az év elején a DéZtőábot, azután Pakli Alberttel együtt mint főmunkatárs a *Vasárnapi Újságot.* Legtöbbet dolgozott ebbe és a *Pesti Naplóba,* írt a *Délibábba, Hölgyfutárba, Divatcsarnokba* s a *Magyar hölgyek naptárába* (1855).

1855-ben folytatta orosz-török háborús novelláit, melyeknek előbb egy részét újságokban közölte, azután újakkal megtoldva kiadta őket összegyűjtve *Véres könyv* címen. I. kötete március végén jelent meg (ebben: *A khámok utóda* — 10 fejezetből álló hosszú történet — *A tábornok és az osztrálszellem, Szinope, A basi-bozuk,* a 2-at kivéve mind itt jelent meg először). A II. és III. kötet december közepén követte az elsőt (a II. kötetben: *A bajadére, A gyerköcz, Drága föld, A veszélyes sakk játék, Álma, A kertész a csatatéren, A sérthetlen, A rósz hely* — csak az 1. és 4. jelent meg előbb, a többi mind új, a III. kötetben *Az amazon* — előbb *Torlatievna* címen, *A fegyvertelen* — előbb *Az avar vezér* címen, *A bojár leány, Az akh-tiári fogoly,* mind megjelentek előbb). Az orosz tárgyú *Valahány ház, annyi szokás* c. novellája csak orosz-ellenes irányzata miatt rokon emezekkel.

Körülbelül május közepén kiadott a maga vállalkozásában egy *Tarka élet* c. gyűjteményt (I. kötet), mely anekdotaszerű rövid elbeszéléseket tartalmaz. Közülük csak a következőket sorozhatjuk novellái vagy rajzai közé, a többi csak anekdota: *Különböző életirások, Oda fent és oda alant, Ideális és practicus, A tátos, A ki a kör négy szög esitését feltalálta, A tudomány bolondja, Három vármegye örököse, A sok-ember.* Mind itt jelent meg először. Ilyenféléket írt a *Vasárnapi Újságba Életképek a mai napokból* címen (I. *A szegedi vésznapok.* II. *Gonosz háznak gonosz vége.*

III. *Egy népnevelő).* A jelenkori magyar élet — mint látjuk — a *Nábob* óta mindjobban érdekli, ezt rajzolják még *A karácsonyi dolgozó, A hazajáró lélek* s *A kötél áztatva* jó és új regénye *A régi jó táblabírák,* melynek első része a *Pesti Naplóban* jelent meg július 2- tól december 30-áig. Magyar tárgyú történeti novellát csak hármat írt *(Cibinius uram, Thonuzoba* s *Bokáczius kalandjai). Oceania* c. fantasztikus nagyterjedehnü „novellája“ (D. okt. 14—dec. 16.) inkább mese, mint történeti novella. Ezt regényével párhuzamosan írta.

Február végén kiadott egy gyűjteményt megjelent novelláiból *A magyar elöidökböl* címen.[18] Főmunkatársa maradt a *Vasárnapi Újságnak,* melybe legtöbbet írt, többi elbeszélései a következő helyeken jelentek meg: *Pesti Napló, Hölgyfutár, Nefelejcs, Délibáb, Divat csarnok, Budapesti Viszhang, Laczikonyha, A magyar nép könyve, Magyar hölgyek naptára* (1856), *Nemzeti képes naptár* (1856).

1856-ban folytatta *A régi jó táblabírákat* január 3- ától március 16-áig a *Pesti Naplóban,* azután az 1848-ban megkezdett *Szomorú napokat* adta ki (u. ott ápr. 1—szept. 23-ig), december 9-én pedig megkezdte *Az elátkozott család* közlését. *A régi jó táblabírák* ön-

18 Tartalma: *Egy bukott angyal, Az üstökös útja* — ez 1848-ban jelent meg, *Mahizeth, Másik haza* — befejezetlenül, mint ahogy először megjelent, — *Bacsó Tamás, Rozgonyi Cecilia. — A magyar nép adomái* c. gyűjteménye okt. végén jelent meg (1856-os évszámmal). Ebben az évben jelent meg a *Törökvilág* németül Bécsben: *Türkenwelt in Ungarn* (24 fametszettel) s egy angol nyelvű gyűjtemény különféle novelláiból: *Hungarian sketches in peace and war.* Edinburgh. — *Könyves Kálmán* c. 5 felvonásos drámája decemberben került színre (1859-ig 7-szer játszották).

állóan áprilisban jelent meg, az *Oceania* július elején, a *Szomorú napok* pedig november közepe táján.[19]

A magyar életet rajzoló elbeszélések száma egyre növekszik *(Egy nevezetes gazda honunkban, A rézpataki lelkész, Az erdei dal, Az ellenséges koponyák, A jó öreg asszony, Melyiket a kilencz közül? A világ vége, A vén huszár kapitány, Egy titkos drámaíró kínszenvedései: Egy poetaviselt ember levelének* kibővített kiadása, — *Két láng ész egy házban, Jaska és Jaksa, Tekintetes koldúsné asszonyság),* a történeti tárgyú kevesebb *(Diplomatia, A legvitézebb huszár* — az utóbbi önállóan a *Vasárnapi könyvtár* füzeteként decemberben — a magyar tárgyúak, *Nő lázzadás* (sic!), *Fekete világ, A gyémántkirály, A megölt ország, Az első harang szó Sztambulban* külföldi tárgyúak). Az orosz-török háborúról szól két elkésett novella *(Az örök harcz. Kincses Abdul és gyáva Izmai).*

Új novellagyűjteményei az *Árnyképek*™ és a *Délvirágok.*[21] November közepén jelent meg a *Tarka élet* II. kötete.[22]

19 Jókai Mór regényei IX—XII.: A régi jó t., XI1I.: Oceania, XIV—XV.: Szomorú napok.

20 Ajándék a Pesti Napló előfizetőinek. Jókai Mór novellái: Árnyképek. Tartalma: I.: Vándoroljatok ki! Adamante, — 1847-ben jelent meg — A munkácsi rab, Egy halál ítélet. II.: Valahány ház, annyi szokás, — Az ukrán pórhad alcímmel — A szökevény, A remete hagyománya, — 1846-ban jelent meg — Az erdők leánya.

21 Aug. végén jelent meg. Tartalma: I.: Az utolsó tengeristen, Kelet királynéja, Tsong-Nu, Perózes — átnyúlik a II. kötetbe, — II.: Hyppona romjai, — 1848-ból — Solimán álma, A láthatatlan csillag, Az utolsó czigányország, Kincses Abdul és gyáva Izmál.

22 Tartalma: A vén huszár kapitány, Török poézis:

Szerkesztette *A nagy tükör* c. füzetes vállalatot (november közepétől kezdve) s főmunkatársa maradt a *Vasárnapi Újság*nak.[23] E kettőn kívül a *Pesti Naplóba, Délibábba, Budapesti Viszhangba,* a *Nemzeti nagy képes naptárba* (1857) s a *Színházi naptárba* (1857) írt.[24]

1857-ben kezdi meg *Decamer*onjának írását a *Nővilágban* jan. 25-én ilyen címen: *Új decameron.* Száz novella Jókai Mórtól. I. *Az én galambom nem vált porrá!,* ezt követi II. *A halál-fős álarcz,* III. *A tündérpalota,* IV. *Valdivia* (u. ott) s a *Délibábban: Új decamer on,* XXI. (!) *Mit beszél rólunk a világ?* Későbbi novelláit nem jelezte „decameron" címmel. Jellemző humorizáló hajlamára, hogy alig kezdte el a *Decameron* írását, már ki is figurázta vállalkozását *A nagy tükörben* (4. füzet, febr. 22.): Kakas Márton: *Kiliameron.* Ezer novella. „Kakas Mártontól ezer novellából álló gyűjtemény kezdetik meg, mind ilyen rövidek lesznek, mind a Nagy tükörben adatnak s száz esztendő alatt elkészíttetnek, 1957-ben egy csomóban kiadattatnak" (hat ilyen apróságot írt, a 6.-nak már 311. száma van).

I. *Az örök harcz,* II. *Az első harangszó Sztambulban, Egy titkos drámaíró kínszenvedései, Két láng ész egy házban, Az erdei dal, Az ellenséges koponyák, A jó öreg asszony.* Az utóbbi 3 *Vad hangok* főcímen. *Egy titkos drámaírót* kivéve mind itt jelent meg először.

[23] Egy nyilatkozata szerint (VU. 1855. dec. 23.) szerződött az újsággal, hogy jövőre (1856-ban) csak oda fog dolgozni, de ez, mint látjuk, nem valósult meg.

[24] Németül: *Die guten altén Táblabiró's* (Pest). *Ein ungarischer Nabob* (Pest), mindkettő a Belletristisches Lese-Cabinet dér magyarischen Literatur-ban (1—8. és 9—18. füzet).

Október közepén előfizetést hirdet rá,[25] s a gyűjtemény első két kötete (1858-as évszámmal) *Jókai Mór Decameron ja* címen december 20-a körül meg is jelenik.[26]

Magyar tárgyú történeti novellát 8-at írt *(Dobozy és neje, Az istenhegyi székely leány* — folytatásai *Az istenhegyi székely hősleány* címen, — *Debreczeni krónikákból* főcímen: I. *Hogyan lett Dúl Mihály uramból Rácz János?* II. *A strucczmadár, Mátyás király fája, Százszorszépek, A kassai bíró, A mennyei parittyakövek),* külföldi történeti tárgyút 11-et *(A halálfos álarcz, A tündér-palota, Valdivia, Bolivár, Jordaki feje, Tíz millió dollár, Faustina, Régi hű szerető, Arany hajam, Egy tekintet, Az áruló gyűrű).* A jelenkori magyar életből merítettek száma 20, tehát eggyel több az összes történetieknél *(Baromtörténetek: I. A nemes szívű bika, II. Az érzékeny disznó, Pénz elrepül,*

25 10 kötet lesz ilyen tartalommal: „magyar történeti müvek, idegen történeti müvek, emlékek, népies elbeszélések, rejtvények, genre-képek, korrajzok, regék, humorisztikus beszélyek, ábrándok[1]*, legalább 100 ív lesz, az első 5 kötet megjelenik 1858. jan. elsejéig, a második 5 július elsejéig. Tiszta jövedelme a szerzőé, díszes kiállítását és szétküldését Heckenast eszközli. 5 kötetre 4, 10-re 8 forinttal lehet előfizetni (Nő. 1857. okt. 18.). Az ígéret ellenére 1860-ig húzódott a kiadása.

26 Tartalma: I.: *A százszorszépele, A láthatatlan seb, Faustina, Fégi hü szerető, A kénytelen mulatság, Jordaki feje, Cseréljünk vőlegényt, Katonadolog, Bíró uram ítéleti, A kassai bíró.* A *Jordaki fején* kívül a többi mind itt jelent meg először. II.: *A mennyei parittyakövek, Én lehettem volna az, Valdivia, Húsz év múlva, A három gyűrű, Arany hajam, Mit beszél rólunk a világ? Egy tekintet, Az áruló gyűrű, A hold.* A 3., 7. és 10.-en kívül a többi új, itt jelent meg először. *Az áruló gyűrű* egyidejűleg a *Szépirodalmi Albumban.* is megjelent.

Killameron: A rejtélyes csontváz, Mikor ebédre hívsz valakit, megmodd, hogy hová? Melyik hát a jobbik? A bámulatos juhász, Az ezüst ibrik, Ez a világ sorja; — A kénytelen mulatság, Cseréljünk vőlegényt, Katonadolog, Bíró uram ítéleti, Én lehettem volna az, Az én galambom nem vált porrá! Mit beszél rólunk a világ? A hold, I love you, A láthatatlan seb, Húsz év múlva). Külföldi társadalmi tárgyút csak egyet írt *(A három gyűrű),* ennek is magyar a befejezése.

A *Decameron* két kötetén kívül megjelent a *Hazai beszély- és regénytár* I. füzeteként *Novellák* c. kötete [27] és a *Népvilág* (áprilisban).[28] *Az elátkozott család* nagyobbik része is ebben az évben jelent meg a *Pesti Naplóban* (jan. 1—jún. 19., a *Végszó* júl. 1-én, melyben a regény folytatását ígérte.[29]

Ebben az évben indult meg Jókai Mór munkái-

[27] Tartalma: *Fekete világ, Bokáczi/us kalandjai, Egy férj, ki mindig párbajt vív, A ritkaság gyűjt ész* — az utóbbi kettő Ó jegy alatt jelent meg az *Életképekben Orbis pictus* főcímen 1848. I. 1. és 1-2—3. Munkám II. kötetének Jókai-könyvészetéből kimaradtak. — *A megölt ország.*

[28] I.: *Kedves atyafiak, A falu bolondjai, A világ vége,* II.: *A népdalok hőse, Keselyed Péter,* — 1847-ből, — *Kötél áztatva jó, Emberek és kétlábú állatok. Orbis pictus: Egy férj, ki mindig párbajt vív, Sic vos, non vobis, A hazajáró lélek, A rézpataki lelkész. .*

[29] A szerkesztő a Fetjs^óhoz írt jegyzetében jelenti, hogy az igéit folytatást, a *Barát falvi levitát* is a PN. fogja közölni. „T. barátunk Jókai ígéretét bírjuk, hogy ez újabb müvét még ez ősz folytán teljesen átadandja nekünk, hogy azt hosszabb időközök nélkül folytonosan közölhessük. Ez t. barátunknak is óhajtása.“ Mindkettő csak jámbor óhajtás maradt. A regény folytatása csak negyven év múlva jelent meg, Jókai pedig ez után is folytatásokban írta regényeit, hiába bosszankodott a szerkesztő és a közönség a megszakítások miatt.

nak „népszerű“ kiadása, melyből 1859 végéig 17 kis kötet jelent meg.[30] Ez a sorozat azután folytatódott a legújabb időkig, kötetei újabb és újabb kiadásokat értek és mindenkinek könnyen hozzáférhetőkké tették Jókai munkáit.

Szerkesztette *A nagy tükört,* főmunkatársa volt a *Vasárnapi Újságon* kívül a *Magyar Sajtónak,* ezeken kívül írt a *Pesti Naplóba,*[31] *Délibábba, Növilágba, Szépirodalmi Közlönybe, Az én albumomba,* s a *Nemzeti színházi nyugintézeti naptárba* (1858).[32]

1858-ban belekezdett *Felfordult világ* c. regényébe *(Magyar Sajtó* jan. 2.—júl. 31.), de körülbelül háromnegyed részét megírva abbahagyta a *Kis Éden* c. fejezet közepén. Okát nem tudjuk.[33] Csak 1863-ban jelent meg önállóan befejezésével együtt (két kötetben). Kü-

30 Ezekben, a *Hangok a vihar után, Vadon virágon, A kétszarvú ember, Regék, Erdélyi képek* 2. kiadásai s a *Török világ* 3. kiadása.

31 A N. Múzeum kézirattára őrzi egy Pompéry Jánoshoz, a PN. szerkesztőjéhez írt levelét (1857), melyben panaszkodik, hogy nem becsülik meg a Pesti Naplónál. „Most, miután te a magad részéről kimondtad, hogy ezzel a megbecsüléssel nem is tartozol, s én neked nem vagyok egyéb egy felfogadott napszámosnál“, ebből levonja a következtetést s minden hétköznap elküldi „napi rátáját“. Vigasztalja különben, hogy ha a szerződésük letelik, „hasonló kellemetlen viszonyok nem fognak többet megújulni közöttünk“. Meg is vált a Naplótól s a következő években nem· dolgozott bele.

32 Novemberben került színre *Dózsa György* c. 4 felvonásos drámája, melyet 1859-ig 9-szer adtak. 1850—1859-ig nem volt esztendő, hogy új vagy régibb darabja színre ne került volna a N. Színházban.

33 A H. 1859. jan. 29-i számában írja, hogy J. *Felfordult világa,* „befejezetlenül pihen, mert a közönség nagy része adomákat igényel“. Ez természetesen nem magyarázat.

lönben Decameronján dolgozott. 1858-ban írt novellái 3 kivételével mind ennek a köteteibe kerültek (17 csak itt jelent meg először). Magyar történeti tárgyút kettőt *(Szabad a rablás, A vén sas),* külföldi történeti tárgyút 7-et *(A bizében, Violanta, Az achaemenidion, Bölcs Hamlet, Reparált lelkek, A libapásztor, Egy haramia banda a Havason),* jelenkori magyar tárgyút 12-t *(Sylvester éjszakák, A halál után, Két jó barát, Történetek egy ócska kastélyból, A peregrinus, Kell-e information, Zöld mulatság, Fecske Bandi, Három közül a legszebbik, Bürgözdi bácsi kalandjai, Kinek van hát igaza?, A kénytelen mulatság),* jelenkori külföldi tárgyút 6-ot írt *(Három a táncz, Mi van a föld alatt?, Négy óra egy volcán fenekén, Indus országgyűlés, A csillagos szoba, A két Markov).*

Ebben az évben jelent meg *Az elátkozott család* önállóan (2 kötetben), a *Regék* c. füzet júliusban a *Vasárnapi Könyvtárban,*[34] s *Jókai Decameron*jának III. és IV. kötete március végén, az V. pedig április végén,[35] és *Egy magyar nábobjának* 2. díszes kiadása

34 Tartalma: *A holtak harcsa* — 8 rege, — *A tengerszem tündére, Thonuzoba.*

35 III.: A peregrinus, A bizebán, Az én galambom nem vált porrá, I love you, *Szabad a rablás,* Tündér palota, *Az achaemenidion,* A halál-fős álarcz. IV.: Hogyan lett Dúl Mihály uramból Rácz János? *A bölcs Hamlet, A halál után,* Arria — ez Egy római polgárnő címen az *Életképekben* jelent meg 1848-ban — *Három a táncz, Indus országgyűlés,* Az utolsó csatár, *Kell-e informatio? Két jó barát, Repa/rált lelkek, A libapásztor,* A játékos. V.: A strucczmadár, *Zöld mulatság,* Violanta, A fejedelem buzogánya — azonos Cibinius urammal, — *Fecske Bandi,* Bolivár, *Három közül a legszebbik* (a *dűlt* betűvel nyomottak a *Decameronbnn* először).

Jókai acélmetszetű arcképével szeptember elején (ára 4 forint volt).

Szerkesztette *A nagy tükör* két befejező füzetét s folytatását, a *Kakas Márton Albumát* (1 füzet), *Kakas Márton Naptárát* (1859) s augusztusban megindított élclapját, az *Üstököst.* Főmunkatársa maradt a *Vasárnapi Újságnak* és a *Magyar Sajtónak* (szombati tárcáját ő írta tele mindenféle humorisztikus aprósággal). Irt ezeken kívül a *Hölgyfutárba, Remény* zsebkönyvbe, *Szépirodalmi Közlönybe, Szépirodalmi Albumba,* a *Nővilágba* és a *Hirm ondóba.*

Az 1859. év termése igen kicsiny, csak egy hosszabb történeti elbeszélést írt *(Az utolsó budai basa,* VU. aug. 7—dec. 25.) s még 3 magyar tárgyút *(Az groff Sewteeth Peter keeth hitwesse, Szent Bubánat, Fulkó lovag)* s egy külföldit *(A Caldaria).* Jelenkori magyar tárgyút 4-et *(Egy ember, akitől senki sem kap semmit, Első az etiquette, A lunatikus, Lám megmondtam),* külföldit egyet írt *(Xelenhoa és Toipingvang).* Kettő kivételével megjelentek a *Decameron*ban, melynek VI., VII. és VIII. kötete június közepén jelent meg.[36]

Szerkesztette a *Kakas Márton Naptárát* (1860), az *Üstököst* s főmunkatársa volt a *Vasárnapi Újságnak.* E két újságon kívül csak *Emich Gusztáv nagy*

36 VI.: Az istenhegyi székely leány, Mátyás király fája, Karácsonyi dolgozó, Tíz millió dollár. VII.: Mi van a föld alatt? *Szent Bubánat,* Gyémánt király, A megölt ország, Sylvester éjszakák, Velezke — előbbi címe Nő lázzadás. Vili.: Történetek egy ócska kastélyból, Egy komondor naplója, A fluidoni harcz — előbb Regék a kandalló mellett II. címen, — Melyiket a kilencz közül? *A Caldaria, Xelenhoa és Toipingvang, Lám megmondtam,* A koldús gyermek, *Az groff Sewteeth Peter keeth hitwesse* (a *dűlt* betűvel nyomottak itt először).

képes naptárába írt. Idejének egy részét nagy regényének, a *Szegény gazdagoknak* írása foglalta le, melynek I. kötete már december legvégén megjelent.

Jókai tehát 10 év alatt írt 230 elbeszélést (köztük 10 nagyterjedelmüt) és 10 regényt, kötetszám szerint: 31 kötet elbeszélést és 25 kötet regényt, összesen 56 kötetet. Munkássága a tízéves korszak regény- és novellatermésének kb. egy tizedrészét teszi.

II.

Jókai nagy népszerűsége. — Mit írtak munkáiról, termékenységéről, készülő munkáiról, külföldi fordításairól, életének körülményeiről? — Dicsérő és gáncsoló bírálatok.

Jókainak már a szabadságharc előtt jó neve volt, főként írói körökben. Alig jelent meg 1845-ben néhány dolgozata, Petőfi két verset is írt hozzá *(Egy fiatal íróhoz, Jókay Mórhoz).* Két év múlva már akkora a tekintélye, hogy huszonkétéves korában az *Életképek* szerkesztője lesz. Hírneve és népszerűsége azonban 1850-től kezdve hirtelen megnövekszik és szinte fantasztikus arányokat ölt. Ezt az irodalmunkban ritka s csak Petőfiéhez fogható népszerűséget szeretnők egykorú tanúvallomásokkal megvilágítani a mai olvasó előtt.

A nem igen lelkesedő, száraz hivatalos lap már 1850-ben így ír *Egy bujdosó naplój*árói: „Népéletünk eredeti költőisége, a korhangulatnak hűn ecsetelt jellemvonásai egyszerű, de megragadó családi képekben merülnek itt föl — hogy kacagjunk és hogy sírjunk velük".[1] A *Remény* 1851-ben Jókai arcképét közli Barabástól, s Tóth Endre meleghangú, szép versét *(Jókai Mórhoz).* A *Magyar Hírlap* fantáziáját „nagyszerű-

nek“ találja, s dicséri „gondos, megragadó leírását“, „mely szivet indít, velőket ráz.“[2] A *Budapesti Viszhangban* Alpári (Szilágyi Sándor) magasztalja, s termékenységét Dumaséhoz hasonlítja. Eddigi elbeszélőinket, Jósikát is fölülmúlja. Ő „iskolát alapított“.[3] Ugyanez a lap figyelmezteti olvasóit, hogy siessen mindenki megvenni a *Hangok a vihar után-t,* mert kénytelen lesz a második kiadásra várakozni.[4] A *Pesti Napló* szerint „még legpongyolábban írt müveiből is kisugárzik a teremtő géniusz, a kifogyhatatlan leleményesség ... sajátos modorú elbeszélésének komoly része olykor megható, magával ragadó, azonban az egészséges, földerítő humor talán mégis erősebb oldala“.[5]

Az *Erdély aranykorával* végképpen meghódította a közönséget. „Egy kimeríthetetlen dús phantasiiának“ terméke, — írja a *Pesti Napló* — képei a legélénkebb színekkel föstvék. Melegség és fény ömlik el azokon ... erőteljes vonásúak és megragadok. Érdeköket emeli főkép azon átlátszó tisztaság és könnyűség, mellyel azok mintegy odalehellvék.“[6] „Phantasiiája maga a kifogyhatatlan bőségszarva“, mondja róla másik bírálója.[7]

Termékenységét folytonosan emlegetik és bámulják. Mint föntebb láttuk, Szilágyi Sándor elnevezte „magyar Dumasnak“, s ez a cím sokáig rajtamaradt. „A magyar Dumas — írja a *Hölgyfutár* — ismét új regényt fejezett be . . . Valóban Jókai egy idő óta kü-

2 MH. 1851. 386—8. febr. 18—20.
3 1852. H. 18. okt. 31.
4 1852. II. 15. okt. 10.
5 1852. II. 804. nov. 12.
6 PN. 1852. I. 598. márc. 6.
7 MH. 1852. 653—55. jan. 1—3. (Kőváry László).

lönösen bámulandó termékenységet fejt ki.“[8] „A magyar Dumas[44] alig végezte bé Nábobját, már a Balkáni Harccal van készen.[9] Jókai eddig írt munkái 25—30 kötetre mennének.[10] „Amit a geniális Jókai egymás után, majdnem mondhatnók egyszerre elkészít, azt ugyanannyi idő alatt másnak még leírni is sok volna/[411] A *Hölgyfutár* 1854-ben közli arcképét, s hozzá Tóth Kálmán ír *Jókai Mór* címen magasztaló cikket. Munkái — úgymond — „mint biztos számítás után állíthatni“, 45 kötetet, 611 ívet, s mintegy 15,275.000 betűt tesznek ki.[12] A lelkes *Hölgyfutár* 1857-ben már kevesli a magyar Dumas címet: „kiről nem valami nagyot mondanak azok, kik öt a francia Dumasvai hasonlítják össze.“[13] Ugyanez az újság írja róla, hogy a Pesti Naplóban befejezte az *Elátkozott családot,* s nemsokára új regénybe kezd, „müvezeti“ a *Magyar Sajtót,* hová vezércikkeket, novellákat, újdonságokat ír; a *Vasárnapi Vj*sálban referál a színházról, mütárlatról, csinálja a *Nagy Tükört,* folytatja *Dccameron^át,* egy ötfelvonásos drámájára készül a színház, e mellett gazdálkodik a Svábhegyen s apró szobrocskákat is farag, „s ha találkozik vele az ember, panaszkodik, hogy most kevés dolga van/[414] Érdekes, hogy maga is beáll a saját bámulói sorába, s Kakas Mártonnal (mindenki által ismert álneve) azt íratja Jókairól, hogy az „öreg úr“ nem akar színház-direktor lenni, mert sok a dolga: la-

8 H. 1853. 249. nov. 21.
9 H. 1853. 219. okt. 15.
10 H. 1853. 271. dec. 17.
11 PN. 1854. 205. szept. 7.
12 H. 1854. 158. júl. 29.
13 H. 1857. 79. ápr. 7.
I4 H. 1857. 148. júl. 2.

pot szerkeszt, a *Decameron* két utolsó kötetébe 24 novellát ír, Heckenast számára a *Felfordult világot* állítja talpra, Emichnek egy négykötetes regényt „önt“ *Szegény gazdagok* címen, végül akadémiai „kalamárisfoglaló“ beszédére készül.[15]

Magasztaló elnevezései egymást érik: „ a ragyogó tollú Jókai Mór“,[16] „aranytollú barátunk Jókai“,[17] „koszorús írónk“,[18] „leggenialisabb beszélyírónk“,[19] „leggéniálisabb regényírónk“,[20] Lisznyay Kálmán egyik versében így énekli meg:

> Dicsérte Jókait, e dicső lángelmét,
> Az irodalomnak mostan fejedelmét.
> Gazdag bőségszarva esze hatalmának
> Megfizetehetetlen kincse a hazának.[21]

A lapok állandóan figyelemmel kísérik munkásságát, s előre figyelmeztetik a közönséget készülő müveire: „Sajó csataképeket s egyéb emlékeket ír és ad ki a közelebbi múltúnkból.“[22] *Elátkozott család* c. regénye késéül,[23] Jókai egy kis regényt fejezett be,[24] Jókai egy kis regényt ígér,[25] Jókai *Török világ Magyar-*

15 vu. 1859. 21. máj. 27.
16 PN. 1853. 1079. okt. 14.
17 PN. 1854. 249. ofct. 29.
18 H. 1854. 189. szept. 5.
19 Nő. 1858. 25. jún. 20.
20 Nő. 1858. 35. aug. 29.
21 Emlékváltozatok az Ilkei-fiúk szüretjére. H. 1853. 254. nov. 26. .
22 H. 1850. I. 69. márc. 23.
23 H. 1850. II. 84. okt. 10.
24 H. 1851. I. 93. ápr. 23.
25 MH. 1851. 452. máj. 7.

országon sajtó alatt van. „Különben e regényt fölösleges ajánlanunk. Jókai írta.“[26] Jókai szorgalmasan dolgozik egy operaszövegen, mely nem Pálmából készül, mint tévesen írták,[27] Jókai Kemény Simon c. operaszövegen dolgozik,[28] Jókaitól sajtó alá készülnek Csataképek a török háborúból (6 kötet), Magyar népvilág (4 kötet), Száz magyar rege.[29] Jókai végét írja a *Szegény gazdagoknak*[30]

Ki tudná mind elsorolni ezt a sok híresztelést, melyekben sok az újságírói tévedés, de eredményük mindenesetre az volt, hogy Jókai neve folytonosan a közönség előtt forgott.

Hasonló buzgalommal írtak arról, hogy Jókai híre külföldön is mennyire terjed, és milyen szorgalmasan fordítják munkáit idegen nyelvekre. Tévedés természetesen ezekben a hírekben is van, de a közönség bámulata felkeltésének és ébrentartásának hathatós eszközei voltak. íme néhány ezekből is: Jókai novelláit már a zágrábi lapok is fordítják,[31] *Erdély aranykorát* s a *Magyar Nábobot* Fáik fordítja németre, a *Délibábban* megjelent *Magyar nép világot* Cans Móric fordítja a *Wiener Zeitung* számára.[32] A *Luna* c. zágrábi lap melléklapjában a *Délibábban* most folyó regényt, *A balkáni harczot* közli német fordításban november 6-ától.[33] A *Csataképek* Dumas *Le mousquetaire* c. di-

26 H. 1852. 261. nov. 15.
27 H. 1853. 16. jan. 20.
28 H. 1854. 129. jún. 24.
20 Üj Magyar Muzeum. 1854. II. 456.
30 Nő. 1859. 33. aug. 14.
31 H. 1853. 263. dec. 7.
32 D. 1853. II. 25. dec. 18.
33 D. 1853. II. 23. dec. 4.

vatlapjában fog megjelenni.[34] Stuart Mária grófnő, ki tud magyarul, levélben kérte Jókait, hogy Afóbobját angolra fordíthassa, már néhány beszélyét lefordította, melyek a *Foreign Miscellany*-ban jelentek meg.[35] A *Csataképek* Londonban megjelent.[36] A bécsi Presse közli *Török világ Magyar or szag on* c. regényét minden számában egy-egy fametszettel.[37] A *Pesti Naplóban.* 1855. júl. 4-én megindult regényét, *A régi jó táblabírákat* az *Ungarische Post* rögtön közli német fordításban.[38] A *L Illustration* egy novelláját Chassin fordításában közli,[39] az újvidéki *Szednica* (hetilap) *Szép Rosauráját* közli (ez azonos *A halál-fős álarcz* c. novellájával).[40] A brassói *Gazette Transsilvaniei A szebasztopoli számüzöttet* (valószínűleg *Az akh-tiári fogoly)* s *A janicsárok végnapjait* közli (egészen?),[41] ugyanezek már 2. kiadást értek oláhul.[42] A berlini *Bazar Egy bál* c. novelláját közölte mint német író müvét, pedig Jókai írta.[43] Hadzsics Antal a következőket fordította szerb nyelvre: *A halál-fős álarcz, Adamant e, Egy vonás az elmúlt forradalomból (?), Faustina, A láthatatlan seb.*[44] *A Humorist* legutóbb a *Vio-*

34 Di. 1854. 60. okt. 30.

35 PN. 1854. 237. okt. 15.

36 H. 1854. 207. szept. 27. Hungarian Sketches címen jelentek meg. H. 1855. 18. jan. 24.

37 Új M. Múzeum. 1854. I. 486. 1.

se H. 1855. 150. júl. 4.

39 H. 1857. 165. júl. 22. és PN. 1857. 164. júl. 21.

40 D. 1857. 15. ápr. 12. és H. 1857. 79. ápr. 7.

41 VTJ. 1857. 46. nov. 15.

42 N. 1857. 45. nov. 15.

43 SzK. 1858. 45. jún. 6.

44 MS. 1858. 131. nov. 2.

lantét közölte.[45] A lipcsei *Mussestunde Hun regéit* közli Bródy Zsigmond fordításában.[46] A *Bacsó Tamás* Xanthus János fordításában három amerikai lapban jelent meg, sőt drámát is írtak belőle.[47] A „veronai lap“ *A láthatatlan seb* (La piaga invisibile) fordítását közölte Helfy Ignáctól.[48]

Ezek a legnagyobbrészt ismeretlen adatok eléggé rávilágítanak Jókai külföldi hírének növekedésére, de arra is, hogy müveinek fordításait a lapokból és folyóiratokból pontosan összeállítani óriási, jóformán lehetetlen munka volna.

A növekedő hírnévnek kellemes anyagi következményei is voltak. Jókait kezdék jól fizetni a szerkesztők és a kiadók. 1852 vége felé Müller Gyula 550 frt. tisztelet díj at fizetett neki a *Török világért.*[49] 1853-ban pedig jelentette a *Délibáb,* hogy nagy társadalmi regényét Emich 1000 pfrtért vette meg.[50] Ez volt a *Magyar nabob.* Néhány hónappal utóbb a *Hölgyfutár* hirdette, hogy ismét egy új regényt adott el Emichnek 1000 írtért.[51] Ez volt a *Kárpáthy Zoltán.* A *Divatcsarnok* közhírré tette, hogy Jókai a Svábhegyen házat vett, a *Hölgyfutár* pedig a pesti *LocaTblatt* nyomán már azt újságolta, hogy 4000 pengős majort vett a Svábhegyen, de óvatosan hozzáteszi: „magyar íróról ilyes dolgokat el nem hihetünk, legyen a felelősség a Localblatté.[52] A valóság az, hogy Jókai telket vett a

45 H. 1858. 88. ápr. 19.
46 Nö. 1859. 29. júl. 17.
47 H. 1859. 9. jan. 22. és Di. 1859. 4. jan. 25.
48 H. 1859. 4. jan. 11.
40 Szinnyei lí. Írók. V. 582.
50 D. 1853. 24. jún. 12.
51 H. 1853. 239. nov. 9.
52 H. 1854. 241. nov. 7.

Svábhegyen, s arra villát építtetett kb. annyi költséggel.

1853 tavaszán bejárta Erdélyt, melyet regényének írásakor még nem ismert, ugyanakkor felesége, Laborfalvy Róza, vendégszerepelt ott. Mindenütt ünnepelték, ezüst tollal tisztelték meg, útja valóságos diadalmenet volt. A lapok hosszasan és részletesen foglalkoztak vele,[53] sőt maga is leírta útját a *Délibábban* (a május 29-i számtól kezdve): *Úti levelek.* „Jókai Mór Sajóhoz“ címen. Később is szívesen írtak a lapok életének egyes intimitásairól, pl. hogy Balatonfüreden albumát telerajzolta a Balaton legszebb tájaival,[54] hogy a Magyar-utcában kétemeletes házat vett: „Budapesten csoda esett. — Magyar író háziúr lett“,[50] hogy Jókainé Szegeden vendégszerepelt, hová Jókai is leutazott, s tiszteletükre társas ebédet rendeztek,[56] hogy a herendi porcellángyár szép, nagy porcellán-kakassal lepte meg Kakas Mártont,[57] hogy Németh János Kakas Mártonnak ajánlotta Kikiriki-csárdását,[58] hogy Debrecenben Kakas Mártonhoz címzett bormérést nyitottak,[59] hogy *Két szarvú* emberéből Benedek József, szegedi színész színdarabot írt stb.[60] A *Hölgyfutár* Füredit, a

[53] SzL. 1853. jún. 9-i s előbbi számaiban, *Hetilap.* 1853. jún. 1. és 4., PN. 1853. júl. 14—29. Úti jegyzetek gr. Lázár Kálmántól, ki J. utitársa volt.

54 II. 1857. 193. aug. 26.
55 H. 1857. 19. jan. 24.
66 H. 1858. 194. aug. 26.
57 H. 1858. 95. ápr. 27.
[58] *Nefelejts.* 1859. 2. ápr. 10.
[59] *M. Néplap.* 1859. 27. ápr. 2.
[60] Nő. 1859. 38. szept. 18.

híres népszínműénekest Jókai novellája után „a népdalok hősének“ nevezte.[61]

Föntebb láttuk, hogy milyen dicséretekkel halmozták el munkásságának első három évében, ugyanígy írtak róla 1853-tól kezdve. A *Nábobot* széliében dicsérik. A *Pesti Napló* legjelesebb müvének mondja, „genialis regény“-nek s igazán magyarnak, melyben élet és költészet egyesül. „Nyelve ... valamennyi mostani íróink közt legigézőbb.“[62] A *Török mozgalmakat* is dicséri: „Jókai költészete arany és bíbor köpenyt borít mindenre, mit tárgyul választ.“[63] *A magyar nemzet tört* éneiéből mutatványt idéz. „így ír — úgymond — Jókai! Lesz-e műveltebb hölgy a hazában, ki a kedves munkát... olvasatlanul hagyná?“[64] *A magyar elöidökböl* s a *Véres könyv* megjelenésekor így ír Jókairól: „Újabb nemzedékünk alig bír felmutatni e téren írót, ki o]y mértékben a közönség kedvence, mint ő, de alig olyat is, ki elmésséget, érzeményt (mely mindig alagyás hangulatú) és ragyogó s elapadhatlan képzerőt párosít oly rendkívüli szorgalom- és munkássággal, mint ő.“ Közkedveltségének két főokát az igéző, szellemdús előadásban s a hazafias irányzatban keresi.[65] A *Hölgyfutár A régi jó táblabír ákat* regényirodalmunk díszének nevezi. Nyelvének varázsa, előadásának gazdagsága, kedves magyar alakok, „a költői eszmék halmaza“ éppen úgy megvannak benne, mint a Nábobban és a Kárpáthy Zoltánban.[66] A *Népvilág-*

61 H. 1858. 43. febr. 23.
62 PN. 1853. 1109. nov. 19., 1854. 35. febr. 12.
63 PN. 1854. 72. márc. 29.
64 PN. 1854. 205. szept. 7.
65 PN. 1855. 85. ápr. 14.
66 H. 1856. 121. máj. 28.

nak „édes nyelvét“ dicsérik. „Ne búsuljatok... amíg ilyen elragadóan gyönyörű nyelven írunk és beszélünk.“[67] Császár Ferenc *Dózsa Györgyöt* dicséri és védi más bírálók kifogásai ellen. Jó dráma, Jókai írjon drámákat.[68]

A *Növilág* előfizetői az 1857-ben ott megjelent elbeszélések közül mint legjobbra, Jókai Bolivárjára szavaztak. 16 arany jutalmat kapott.[69] *Decamer*onját lelkesedve emlegetik. Jókai „a romanticizmus nemzeti hőse... elbeszélő költészetünknek szokatlan magasságáig emelkedett.“[70] A *Hölgyfutár* idézi a *Magasin für die Literatur des Auslandesnek A régi jó táblabírák* német fordításáról szóló dícséretét: „jellemzetes festései néha még Dickenséin is túltesznek.“ [71]

Tóth Kálmán 1854-ben egész addigi munkásságát méltatja arcképének megjelenésével kapcsolatban.[72] Elsorolja munkáit, fordításaikat, Európa legtermékenyebb írójának mondja, mert mindent maga ír, nem úgy mint Dumas. Nemcsak író, hanem költő is, ami a romantikában ritkaság, müveiben egyesül az angol mélység, becs a francia könnyűséggel, humora „Bozé mellé tehető.“ Sajátos előadásmódjáról rögtön felismerjük, ha csak egy újdonságot ír is. — A *Budapesti Viszhang* 1856-ban közli arcképét, s sízintén magasztaló méltatást ír hozzá: Legnépszerűbb regényírónk, ő kezdte a „nemzeti jelleget“ (a verseket kivéve) megadni szépirodalmunknak, angol humor és francia „el-

67 Nő. 1857. 20. máj. 24.
68 MS. 1857.· 263. nov. 17.
69 Nő. 1858. 3. jan. 17.
70 BH. 1858. 1. jan. 1.
71 H. 1859. 109. szept. 13.
72 H. 1854. 158. júl. 29.

méncség, könnyűség“, keleti komolyság és képzelet-csapongás van műveiben.[73] A *Vasárnapi Újságban* 1857-ben megjelent arcképéhez Pákh Albert írt igen meleghangú ünneplő méltatást, melyben megemlékezik addigi életfolyásáról, munkáiról, külföldi híréről, óriási munkabírásáról. Az első kerek és szép jellemzése és méltatása Jókainak e korban. Annál dagályosabb és túlzóbb az a dicsőítés, melyet Válkai Imre *Irodalmi és művészeti Daguerrotypek* c. munkájában (Bécs, 1858) ír róla. Munkái — úgymond — „sokak mint a tenger fövénye, ragyogók mint az ég csillagai.“ Legnagyobb regényköltőnk és humoristánk, ki, mint Boz-Dickens, nem élcekkel, hanem „az események humora által“ okoz vidámságot. Dicséri „bűbájos, elragadó írmodorát“, „soltári irályát“. Utánzása haszta-lan munka volna.

Jókainak azonban magasztalóin kívül hidegebben ítélő, szigorúbb bírálói is voltak már kezdettől fogva, kik hibáit is szóvá merték tenni, igaz, hogy sokszor csak dicséretekbe csomagolva.

A *Pesti Napló* már 1850-ben szemére veti, hogy erőlteti képzeletét, hogy patétikus legyen,[74] megrója dagályosságát.[75] 1851-ben szóvá teszi, hogy „szélsőségekben csapong“, s hogy elbeszéléseiben „bizonyos borongó, beteges kedély“ nyilvánul, amely nyomasztólag, leverőleg hat az olvasóra. *Sic vos non vobis* c. novelláját „arcpirulás nélkül nem lehet olvasni.“[76] Kővári László a *Koronát szerelemértben* történeti tévedéseket

73 BV. 1856. 19. máj. 8.

74 PN. 1850. 23. ápr. 6.

75 U. ott 78. jún. 13.

76 PN. 1851. 261—2. jan. 22—3.

födöz fel.[77] A *Pesti Napló* szerint szép dolgokat alkothat a történeti elbeszélés terén, „ha nem követi ide is azon mysticus ábránd, mely legtöbb müve fölött sötét, nyomasztó köd gyanánt lebeg, s alakjait sokszor nem élő, hanem csak ködalakoknak mutatja.“[78] Bulyovszky Gyula szerint alakjai mindent tudnak, „csak gondolkozni nem“, „az imponáló világismeret komolysága“ hiányzik munkáiból: „Jókai ritkán életbölcs.“ Jellemei készek, nem fejlődnek.[79] Szilágyi Sándor magasztalásai közben azt sem hallgatja el, hogy a „valószínűségre keveset ügyel“, „élő embereket csak humoristicai munkáiban fest.“ [80] Az *Új Magyar Muzeum* azt írja, hogy „a szép tehetségű írónak ... nem eléggé ajánlhatjuk a szellemi táplálkozást, különben hamar kiírja magát“ (valószínűleg Toldy Ferenc tanácsa).[81] Dumas regényeiről írva megállapítják, hogy inkább „varázslámpák“, mint komoly elbeszélések, a szerző úgy bánik olvasóival, mint nagy gyermekekkel. „Van nálunk is regényíró, kire e megjegyzés legnagyobb mértékben ráillik.“[82] A *Divatcsarnok* kegyetlenül lerántotta a *Szomorú napokai*[83] Salamon Ferenc pedig két novellájáról írt fanyarul és szigorúan *(Az áruló gyűrű*[84] *A bizebán)*,[85] Rá kell mutatnunk itt arra a körülményre, hogy a *Pesti Napló* csak akkor volt ilyen szi-

77 MH. 1851. 602. nov. 1.
78 PN. 1851. 459. szept. 19.
70 MH. 1851. 435. ápr. 16. (A népdalok hősért.)
80 BV. 1852. II. 18. okt. 31.
si Új M. Museum. 1854. I. 14. 1.
82 BH. 1855. 781. 28.
83 Di. 1857. 1. jan. 15.
84 PN. 1858. 12. jan. 16.
85 PN. 1858. 19. jan. 24.

gorú Jókai iránt, mikor még nem volt a lap dolgozótársa (1850—1), s mikor már nem volt az (1858-tól kezdve). — Mikor Gyulai a *Budapesti Szemlében* szigorúan megbírálta *Dózsa Györgyét* s ebből polémia keletkezett, a *Pesti Napló* siet ezt közölni[86] a Szemle szerkesztőjének nyilatkozatával együtt: Jókai olvassa a történelmet! „Hasznosabb foglalkozás önre nézve, mint a kakas mártoni bohóckodás és pasquil-irás.“[87] A Ae-*felejts* 1859-ben a következő kétes dicséretet írja róla: „nem regényíró oly értelemben mint Cooper, Bulwer, hanem minden esetre a legkedvesebb és legphantaziadúsabb regélő most irodalmunkban.. . Csak valami mély írónak ne tartsák, Jókai mindig nagy marad/[488] íme Jókai munkássága az egykorú sajtó tükrében! Feltűnő, hogy erről a rendkívüli munkásságról igazán elmélyedő, komoly bírálat alig jelent meg abban az időben. A szigorúbb kritikusok hangját elnyomta a sajtó legnagyobb részének dicsőítő harsonázása. Jókainak nem vált javára ez a folytonos nyilvános tömjénezés, melyhez hozzájárult sok-sok lelkes barátjának és ismerősének állandó élőszóbeli magasztalása.

Valóban ő volt ekkor a legnépszerűbb, legkedveltebb, legolvasottabb író, ezt maga is jól látta és tudta, és méltán tarthatta művészi eljárása legteljesebb igazolásának.

86 PN. 1858. 5—10. jan. 8—14.

87 PN. 1858. 13. jan. 17. Az egész polémiát 1. Papp Ferenc: Gyulai Pál. I. Bpest. 1935. 574—77.

88 Nefelejts. 1859. 39. dec. 25.

V.

Jókai elbeszélései és regényei.

I.

Jókai fejlődése, — Francia romantikus külföldi tárgyú elbeszélései. — Az európai tárgynak: római, görög, francia, bécsi, olasz, spanyol, orosz, skót, dán, cseh, moldvai történetek; az exotikusok: Oceania, Szíriái, perzsa, kínai, indiai, amerikai, afrikai, csendes-tengeri történetek; török-tárgyú elbeszélések, köztük A fehér rózsa, A janicsárok végnapjai *s a* Véres könyv. — *Összefoglalás.*

Mielőtt Jókai munkáinak áttekintésére térnénk át, néhány szót kell szólanunk írói fejlődéséről.

Valamely író fejlődéséről általában a következőket kell megállapítanunk. Az írónak (mint minden más embernek) testi és lelki tulajdonságai (egészséges vagy beteges volta, ereje vagy gyengesége, szépsége vagy rútsága, természetes esze, képzelete, megfigyelő tehetsége, érzelmessége, különféle hajlamai) vele született adottságok. Mondjuk ki röviden: az író egyénisége vele születik és megmarad élete végéig. Fejlődni csak annyiban fejlődik, hogy olvasmányaiból s életének tapasztalataiból folytonosan tanul, s így mind na-

gyobb — és nagyobb műveltségre tesz szert, lelke mind gazdagabb tartalommal telik meg, s egyes kiváló írók így életbölcseletre vagy legalább magasabb életszemléletre emelkedhetnek. Ez volna az úgynevezett fejlődés egyik iránya, a másik pedig, a külsőségesebb: technikájának tökéletesedése éppen úgy, mint más alkotó vagy előadó művészé. A regényírónak pl. fejlődik a stílusa, komponáló, leíró, jellem- és lélekrajzoló készsége. De ismételjük: írói egyénisége alapjában véve mindig ugyanaz marad.

Ez határozza meg az irodalmi hatásokra való reagálásának módját is. Minden író számos hazai és külföldi írót olvas fiatal korában, de közülük csak azok hatnak rá, akiknek egyénisége rokon az övével. Jókai és Kemény mind a ketten ismerték Hugót, Suet, Balzacot, de Jókaira csak Hugo és Sue, Keményre pedig csak Balzac hatott erősebb mértékben.

Ezért van igazság Jókai életrajzírójának[1] abban az állításában, hogy „Jókai az egész francia romanticizmus hatásának kizárásával is körülbelül ugyanazzá fejlődött volna, mint amivé e hatás mellett a valóságban fejlődött“, mert Jókaiban kétségtelenül megvoltak azok a lelki adottságok, amelyek a francia romantikusokban, egyéniségét természetesen nem „tanulhatta“ tőlük, de hatásuk nélkül mégsem fejlődött volna ugyanazzá, amilyenné fejlődött, csak „körülbelül“. A vele született romantikus tehetséget az ő példájuk irányította, bátorította sokszor szertelen túlzásokra, s technikájuknak gyors elsajátítása elhatározóan hatott a magáénak fejlődésére.

A szabadságharc előtt írt elbeszéléseiben a francia

[1] Gál János: *Jókai.* Berlin. 1925. 226.

romantika hatása még igen erős. Ezt maga is bevallja, mikor Hugo Viktort és Sue Eugent mondja mestereinek. A francia romantikus regényeknek föntebb elsorolt tulajdonságait jóformán mind megtaláljuk legelső regényében és novelláiban. Sötét pesszimizmus, embergyűlölet, a vad őstermészet s a régi, boldog korok iránti rajongás nyilatkozik meg ezekben is. Ambíciója volt, mint mondja, olyan helyeken járni, „ahol még pegazus patkója nyomot nem hagyott/' Történetei valóban exotikus vidékeken, Afrika sivatagain, vadregényes, lakatlan hegyvidékeken, emberektől elhagyott ingoványok között és „avar" pusztákon játszanak. Maguk a történetek pedig tele vannak a legvadabb borzalmakkal, a legrémesebb jelenetekkel, szörnyű gyilkosságokkal, végtelen lelki szenvedésekkel, könyörtelen bosszúval, testvérszerelemmel, szenvedő angyalokkal, rendkívüli különcökkel, torzalakokkal és ördögi gazemberekkel. Sötét, kifürkészhetetlen végzet uralkodik felettük, titokzatosság burkolja homályba őket, jóslatok és átkok teljesülnek rajtuk. Megjelennek későbbi ideális, vagy kaméleonszerűen változó hőseinek első mintái (gr. Szilárdy Leander és Kormos István a *Hétköznapokban).* — A hatásvadászatnak minden eszközét felhasználja, hogy olvasóinak idegeit túlfeszítse, s hogy ámulatba ejtse őket képzeletének legrendkívülibb teremtményeivel. Humoros elbeszéléseiben éppen úgy kedveli a furcsát, a rikítót, a valószínűtlenül torzat, mint a komolyakban. — Előadásában is követi mestereit: szereti a kirívó ellentétek halmozását, a patétikus és meghökkentő reflexiókat, a dagályos, hatástkeltő kérdéseket, aposztrofálásokat és felkiáltásokat, a ritkított betűkkel való hatásvadászó aláhúzásokat.

De megtaláljuk már ezekben a fiatalkori müvekben írói egyéniségének minden kiváló s később annyira bámult tulajdonságát is: hatalmas és rendkívül gazdag képzeletét, egyéni, elbájoló mesélő tehetségét, pompás, magyaros humorát, az élet apró realitásainak éles szemmel való megfigyelését, színest, ötletes és mindenféle árnyalatot kifejező komoly és humoros nyelvét.

Rendkívüli egyénisége később sem lesz mássá, csak tisztul. Képzelete és nyelve megszabadul (bár sohasem teljesen) fiatalkori túlzásaitól, elbeszélő technikája pedig biztosabb, határozottabb lesz. Életszemlélete azonban később sem mélyül, s nem alakul magasabbrendü világnézetté. Λ külső világot, az embereket s az emberi lélek szövevényeit később is körülbelül úgy látja, mint ifjúkorában.

Jókai fejlődéséről nem állíthatjuk, hogy először francia romantikus volt, azután kibontakozott ebből a hatásból s eredeti magyar romantikussá vált. A tény az, hogy egyéniségében és elbeszélő művészetében mindig megvolt a magyar eredetiség, a magyar élet szeretete, s az ennek rajzolásához szükséges készség. Első víg elbeszélései si a *Hétköznapok* magyar életképei, meg a magyar Alföld hangulatainak mesteri rajzai mind bizonyságai ennek. Később a magyar élet festése mind nagyobb teret foglal el müveiben, de e mellett a világ minden tájáról összehordott exotikum, rendkívüli, csodálatos és furcsa iránti érdeklődése sem csökkent. Későbbi munkássága folyamán a legrealisztikusabb és legmagyarabb elbeszéléseivel párhuzamosan a legvadabb francia romantikával írt külföldi történetekkel találkozunk.

Ebből következik, hogy munkáinak időrendi áttekintése nem tüntetné fel fejlődését, hiszen munkás-

ságában, mint a fentebbiekből kitűnik, igazinak, céltudatosnak mondható fejlődés tulajdonképpen nincs is. Szabálytalan hullámvonal ez, mely rendkívüli műveket és csekély értékűeket, sikerült, jó alkotásokat, s közepeseket, sőt egészen jelentékteleneket dob felszínre. Hatalmas hullámhegyekre mély hullámvölgyek következnek.

Ezért inkább a következő rendben fogjuk munkáit vizsgálni. Először külföldi tárgyú elbeszéléseit tekintjük át: 71 novelláját és két regényét, egész munkásságának egyharmadrészét, még pedig kisebb értékű részét. Ezekben képzeletét szabadjára ereszti, s a francia romantikusok hű tanítványának mutatkozik. Csak ezek után térünk majd át magyar tárgyú elbeszéléseire, melyek munkásságának nagyobbik, kétharmadrészét teszik. Ez az értékesebb rész. Ebben képzeletének csapongása a realizmus szűkebb korlátái közé szorul, a francia romantika hatása csökken, s a magyar élet rajzának erőssége fokozódik.

Áttekintésünk kissé részletes lesz, s lehetőleg érinteni fogja minden egyes regényét és novelláját, de ezt szükségesnek tartottuk már csak azért is, mert ilyen áttekintést eddig senki sem írt, pedig Jókainak a magyar elbeszélő irodalom szempontjából olyan nagy jelentőségű munkássága ezt megérdemli. — Áttekintésünk részletessége ellen az a kifogás sem tehető, hogy fölösleges, mert Jókai művei általánosan ismertek, hiszen Jókait ma már nem ismerik úgy, mint régen. Minden munkáját pedig alig ismeri valaki, s még ha ismerné is, szüksége volna emlékezetének erre a kis felfrissítésre. De nemcsak ezért szükségesek a rövid tartalmi kivonatok vagy inkább tartalom-jelzések, mert csak így lehet láttatnunk tárgyainak és indítékainak

rendkívül nagy változatosságát, képzeletének gazdagságát. Ezt a célunkat általános megállapításokkal és néhány ráutalással nem érhettük volna el.

*

A külföldi tárgynak közül először az európai tárgyúnkat, azután az exotikusokat, s végül a török tárgyúnkat vesszük szemügyre.

Az első csoportból kiemelkedik *Carinus,* mely a romlott császári Rómában játszik. Az 1848-ban írt *Egy római polgárnő* (később *Arria* lett a címe) mintegy előzetes tanulmány ehhez zsarnokellenes irányzatával, s egy hősies nő öngyilkosságának rajzával. Hőse nem Carinus császár, az elpuhult, hitvány kéjenc, hanem Manlius Sinister, a nemes római, ki végre megöli (a belőle készült drámának címe már *Manlius Sinister).* Női hőse pedig Glycerin, ki azért lett hét érává, hogy atyja életét megmentse. íme a francia romantika kedvelt alakja: a megvetett, züllött nő, ki nagy és nemes lélek. — Kétségtelen, hogy Jókai meséjének egy részét gr. Teleki *Kegyencéből* vette,[2] de a romlott udvarnak, az üldözött keresztények életének, általában a római életnek festésében egyéni színei is vannak. A francia romantika több kedvelt motívuma megvan benne: az erénye védelmében öngyilkossá lett leány, a hetéra igaz szerelme, városfelgyújtás, megőrülés, a

2 Zsigmond Ferenc a drámában (Manlius Sinister) mutatja ki a hatást, de ugyanaz a novellára is érvényes. Hankiss János *Jókai Mór és egy francia anekdotakincs* c. tanulmánya *(Irodalomtörténet.* 1928) utal arra, hogy Carinusra az általa sokszor használt *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de Vamour* (Troyes. 1788. 2. kiad. 1811) cikke hívhatta föl a figyelmét.

bosszúállónak sokáig tartó ravasz színlelése, személycsere a sötétben. Az érdekesen, sok ötlettel bonyolított mese hatásos drámai jelenetekben pörög le előttünk. van benne lélekrajz és „romantikus valószínűség“. Ez kisebb mint az igazi, a reális, de ilyen tisztára romantikus történetben elég. Ezt Jókainál mindig figyelembe kell vennünk. Ha még ilyen valószínűség sem volna benne, az már hiba volna.

E mellett a terjedelmes novella mellett *Faustina* már csak anekdota M. Aurelius romlott feleségéről, mely a csattanó kedvéért van írva: a császár a rajta nevető rómaiakkal istennőként tiszteltet! a hitvány asszonyt. Az anekdota-novella, mint látni fogjuk, Jókainak kedvelt műformája: adomaszerű csattanóra épített kisebb elbeszélés.

Az achaemenidion ógörög tárgyú elbeszélés a csodaszerről, mely mindenkiből titkait eláruló gyávát csinál. Vakmerő, kalandos szerelem, börtönből való szabadulás, csel és öngyilkosság ebben is.

Mesenovella, amilyent Jókai még sokat írt, vagyis alapjában véve mese, de formája novellisztikus. Hibrid-műfaj, de művész kezében értékessé válhatik.

Francia-imádatából önként következik, hogy szívesen választ francia tárgyakat. Ilyen az *Arany hajam* a marokkói deynek XIV. Lajos által nevelt gyönyörű leányáról. Haja megbabonázza a napkirályt. Zaire levágja haját, elküldi a királynak és visszatér a kolositorba. Ez is anekdota-novella. Jókai egy kis hazafias irányzatot is tudott belerejteni az idegen uralom ellen: XIV. Lajos vissza akarja helyezni az elűzött Mossul deyt, de az tudja, hogy akkor a franciák igázzák le Marokkót, ezért öngyilkos lesz. — *A libapásztor* („Egy öreg anyóka meséli unokáinak“) szintén anekdota-

novella a szép Margóiról, aki nem maradt hü egykori kedveséhez, Jánosi sergeanthoz. Ez hamarosan Bernadotte tábornok lett s el akarta venni Margot-t, de az akkor már egy durva tehénpásztor felesége. A hü szerető később svéd király lesz, Margót pedig libapásztor, káromkodó, keserű vénasszony. Lányok, tanuljatok belőle! — *A régi hű szerető* már francia romantikus történet egy összeesküvés miatt üldözött fiatal költőről, ki leányruhában egy szabadelvű grófnőhöz menekül. Ideális szerelem szövődik köztük. Mikor a katonák keresik, egy tükör mögötti titkos, szűk fülkébe rejti, melynek szellőztetője van. A grófnőt börtönbe hurcolják, s csak három év múlva, a júliusi forradalom után szabadul ki. Szerelmesét a rejtekben holtan találja. A szellőztető zsinórja elszakadt, s a költő még akkor megfulladt, mikor a katonák ott voltak. Egy hanggal sem árulta el magát, hogy ne kompromittálja az imádott asszonyt. — Az *Egy halál Ítélet* már modern párizsi tárgyú bűnügyi történet, a francia tárca-romantika alacsony színvonalú tucattermékeinek utánzata. Az angyali tisztaságú és fennkölt lelkű Angelicát férjének (ki bukása miatt Amerikába szökött) meggyilkolásával vádolja a feketelelkű Taillard ügyvéd, de végül váratlan fordulatok, törvényszéki tárgyalások és meglepetések során kiderül ártatlansága. Jellemzésére elég a következő részletet például felhoznunk. A kivégzés napján rettentő viharban viszik Angelicát és Taillard-t a vesztőhelyre, előttük szállítják koporsóikat. Irtózatos mennydörgés, Taillard feje legördül, de Angelica kivégzését felfüggesztik, mert gyóntatójával közli, hogy áldott állapotban van. Stílusa is dagályos: „Az Isten lát, az ember sejt. Isten olvas a szívből, ember a szóból. Aki adja az életet, az adhatja a halált. Az em-

bér csalódik. Ne játsszatok a halállal!“ Szín francia romantika, még pedig ponyvaromantika. Nem csoda, mondhatnánk erre, hiszen 1850-ben írta, nem sokkal negyvennyolc előtti vad novellái után, de meglepetve látjuk, hogy nyolc évvel később megint ír egy ilyent *(Mi van a föld alatt?).* A hosszú bűnügyi rémtörténetben, mely különben érdekfeszítően van írva, a legvadabb francia romantika uralkodik. Malmont tetszhalált okozó álomitallal megmérgezi feleségét, Amáliát, hogy elvehesse a férfiszíveket tördelő Olivát, ki tudja, hogy anyját Malmont segítségével tette tönkre ennek egy barátja (hamis esketési komédiával). Azt is tudja, hogy Amáliát Ardent, egy fiatal orvos kimentette a sírboltból, s azóta boldog házasok. Malmont-t, kinek csak azért lett a felesége, agyongyötri a legagyafúrtabb lelki kínzásokkal, s végül az őrültek házába juttatja. Malmont azonban megszökik s csodás véletlen következtében megtudja, hogy Amália él. Most ő áll bosszút Oliván, ki úgy járt, mint anyja, hiszen házassága érvénytelen. Az esküdtszéki tárgyaláson új, óriási meglepetés: Oliva kijelenti, hogy Malmont őrült, mert azt hiszi, hogy megölte feleségét, Ardent is az, mert az a rögeszméje, hogy feltámasztotta. Odahozatják a koporsót, benne van Amália holtteste. Ardent szörnyet hal, Malmont-t pedig visszaviszik az őrültek házába, ott is hal meg. A titok nyitja, hogy Amália megmérgezte magát, mert nem akart visszatérni első férjéhez.[3] Ez a kissé részletesebb tartalmi ismertetés iga-

3 Rajka László *Jókai és Pitaval* c. tanulmányában (Irodalomtört. Közl. 1936.) Pitaval-féle bűnügyi történetnek mondja. J. Pitavalt szívesen forgatta (1. alább), de az ilyen bűnügyi történetek a francia romantikusoknak mindennapi, kedvelt tárgyai voltak.

zolja a Jókai fejlődéséről föntebb mondottakat. A nagy elbeszélő a *Magyar nábob* s a *Kárpáthy Zoltán* után ilyen történetek írásában is kedvét leli. — *A csillagos szoba,* melyet „furcsa kaland"-nak nevez, valóban nem más, mint egy meglepő, anekdotás csattanóra alapított párizsi kaland.

Amilyen szívesen időzött Jókai képzelete a szeretett Franciaországban, éppen olyan ritkán keresi fel Ausztriát, ami a Bach-korszakban nagyon is természetes. Csak egy „néhány évvel ezelőtt" történt bécsi esetet találunk novellái között az ünnepelt nőhódítóról, kit aztán párbajban lelőnek. Adomaszerü ez is könnyed, franciás iróniával elmondva *(Három a tánc).*

Itáliába és Spanyolországba, a francia romantikusok kedvelte két országba már szívesen ellátogat.

Az utolsó tengeristen a hetedik századbeli Szicíliában történik a szaracén harcok korában, de azért nem igazi történeti novella, hanem mese a vízicsodáról, ki hol a földön él mint ember, hol a vízben mint a görög mitológia vízi istenei és szörnyű bosszút áll jósnőanyjának megégetéséért. Hogy a lehetetlen mese hitelességét bizonyítsa, történeti forrásra hivatkozik. Ezt később is gyakran megteszi mintegy önigazolásul, s a kritika elleni védekezésből. Forrásainak értékével viszont nem sokat törődik: egyformán veszi tárgyait komoly, történeti munkákból, lexikonokból, anekdotagyűjteményekből, újságközleményekből stb. Hankiss János újabban több efféle forrására mutatott rá. —- A *Violanta* háttere a normann Guiscard Róbert harca a bizánciakkal s Durazzo eleste (1081-ben), de Jókait csak az anekdotaszerű érdekli: Róbertét egy gyönyörű leánnyal kísértetik meg, de megszánja az ártatlan gyer-

meket s elbocsátja, és az ál-Ducas Mihály esete. — *A halál-fős álarc* a renaissance-kori Firenzében játszik, de korrajz helyett itt is csak mesét kapunk a mindenkit megőrjítő szép Rosauráról, kit halálfőt ábrázoló álarc viselésére ítélnek. Firenze történetében való járatlanságát bizonyítja, hogy Palazzo Pizzit ír Pitti helyett.

Egy tekintet c. „maureszk"-je prózában írt spanyol románc, föllengős költői nyelvű, rövid-mondatos, folytonosan ismétlődő refrainnel („Oh fehér vállak, fekete fürtök")· Csak formája miatt érdekes, különben Tarik támadása s a gót birodalom megdöntése anekdotává törpül benne. Mindez „egy tekintet miatt" történt. — *A játékos* a szerző szerint is csak „spanyol adoma". Spanyolságát csak a stílusába kevert spanyol szavak bizonyítják. — *A Caldaria* szintén csak anekdota Szép Fülöp korából az olajban megfőzött szép lovagról, kinek kíntól eltorzult arcáról vázlatokat készít egy rajzoló. — *A szökevény* csak ál-spanyol novella, mely — mint maga mondja (Ö. Munk. XIV. 158.) — tulajdonképpen a szabadságharc idejében játszott, de a cenzúra miatt 1808-i spanyol történetté kellett átgyúrnia. így lett István nádorból Infantado herceg, Pestből Madrid, Buda ostromából Buen-Retiro ostroma stb. Különben szerelmi történet börtönből való kalandos meneküléssel, cselszövevényekkel, s a hős váratlan halálával. „Azon időben könnyen haltak meg az emberek."

A távoli, rejtelmes Oroszország is erősen vonzotta képzeletét, de ellenszenvet is érzett szabadságharcunk leverői, s a török „testvérek" háborús ellenfelei iránt (mint akkor általában a magyar hazafiak), így orosz tárgyú elbeszéléseiben egyrészt szabadjára ereszthette

képzeletét, másrészt éreztethette ellenszenvét a zsarnok barbárokkal.[4]

A tündér-palota az 1611-i rettentő hideg télen épült jégből. Az „ál-Demeterek" egyike emeltette a halászleányból lett cárnénak. Csodálatosan szép, amint színes fényektől ragyog éjjelente. Tavaszra elolvad, az álcár vérpadra kerül, a cárné egy halász felesége lesz. Színesen elmondott mese. — A *Valahány ház, annyi szokás* ártatlan címe ellenére rémtörténet, s erős, irányzat os túlzással rajzolja az orosz jobbágy rettenetes sorsát, hogy a végén azt mondhassa a magyar pa rasztnak: „Adjatok hálát az Istennek ti, akik boldog határainkon belül laktok/* Itt a romantikus ellentét kedvéért elveti a sulykot, mert a Bach-korszakban alig lehetett országunkat túlságosan boldognak mondani. Van különben benne leánykereskedés, tönkretett s az ólombányákba küldött jobbágyleány, rettenetes úri tivornya, kastély fel gyújtás, paraszt lázadás. — *A gyémántkirály egy* orosz koronagyémánt fantasztikus életrajza.[5]

A fluidoni harc (előbb *Regék a kandalló mellett II.)* IV. Jakab skót király mondaszerü története teljesülő jóslatokkal, ködös sejtelmességgel. A *Bölcs Hamlet* Hamlet „igazi" története, ahogy azt Saxo Grammaticus följegyezte. Jókai kiszínezi sok-fordulatú regényes történetté.

A *Nő-lázadás* (később *Velezke)* a VIII. században történik Csehországban, mikor a nők fellázadnak a

[4] Orosz tárgyak feldolgozásában megelőzte Beöthy László *Pugatscheff* c. regényével (1853).

[5] Jókai később is sok orosz-tárgyú elbeszélést írt. Elek Oszkár *Jókai és az oroszok* c. tanulmányában (Budapesti Szemle. 1925) mind ismerteti őket.

férfiak ellen, s hadsereggel kell őket leverni. A harcban mind elesnek. Mese-novella.

A *Reparált lelkek* moldvai történet a megtérő rablókról, kik kegyelmet kapván, a legbecsületesebb földművesekké válnak.[6]

Látjuk, hogy Jókai Oroszországtól Spanyolországig, Skóciától Görögországig eléggé bekalandozta Európát, s történetét az ókortól kezdve a legújabb korig érdekes tárgyakért, de képzeletének szűk volt a mi kis földrészünk, s ezért beröpülte az egész világot.

*

Lássuk most ezt a csodálatos vándorlását, vagyis novelláinak második, exotikus csoportját.

Ilyeneket már a szabadságharc előtt is írt, és magával vitte olvasóit Ausztrália vidékére *(A Nepean sziget),* az óceánokra *(Adamante),* Egyiptomba *(Az aegyptusi rózsa),* s Afrika belsejébe *(Hyppona romjai).* A távoli, csodás vidékek iránt érzett s a francia romantikusok által táplált vonzalma nem csökkent az ötvenes években sem.

Csodás elbeszéléseinek legcsodásabbika az *Oceania* („Egy elsülyedt világrész története“[6]), melyet novel-

6 L. Rajka László: *Jókai román tárgyú novellái* (Erdélyi Múzeum·. 1935). Nb. a *Repa/rált lelkek* a *Decamuron* IV. kötetében 1858. máre. végén jelent meg, a történet magyar változata pedig, mely Arad-megyében játszik: *Egy haramia-banda a havason* jóval utóbb a *Hírmondóban* 1858. nov. 16—dec. 14-ig. Tehát az oláh-történetet később magyarosította. Rajka tévesen fordítva mondja. Érdekes, hogy ezt a nem nagyértékü tárgyat kétszer is feldolgozta.

lának nevez, de terjedelme egykötetes regényével föl ér.[7] Föllengős bevezetésében elmondja, hogy Plátó emlékezik meg egy világrészről, mely Afrika és Szent Ilona szigete közt lehetett, s melyet Atlantis, Oceania s más neveken emlegetnek.[8] A költő képzelet — úgymond — akkor, a régi korban még benépesíthette a föld ismeretlen vidékeit, „képzelhetett magának a bejárt földeken túl új rege világokat/' Bizonyára hozzágondolta, hogy miért ne tehetné meg ma is, hiszen az ő hatalmas képzelete leghivatottabb arra, hogy feltámasszon egy eltűnt világrészt. Bizonyítsák rá a kritikusok, hogy nem ilyen volt!

Krisztus előtt 550 körül történik, hogy Bar Noémi, egy igazhitű tyrusi zsidó kereskedő karthagói feleségével, Bysseniával regényes tengeri kalandok után eljut a mesés világrészbe. Az író neki fohászkodik a csodavilág leírásának: „Egy elveszett világ csodaképei lebegjenek előttem, mint egy ihlett álomlátás! ... Oh dicső természet! Te kifogyhat!an költő, te utolérhet - len művész!...“ Ez után a hosszú invocatio után, mely Vajda Péter prózai „dalaira“ emlékeztet, szabadjára ereszti képzeletét, s elmeséli, hogy a természet itt mindent készen ád, dolgozni nem kell, ezért a nép elpuhult, mulatságokba, kéjekbe merül. Szörnyetegeket imád, s embert is, akit egy évre választ istennek, s azalatt minden hajadon sorba látogatja, úgyhogy megőrül a kéjtől, aztán megölik. Jókai képzelete szívesen időzik az ilyen erotikus képeknél. — Bar Noémi prófétaként jár a züllött nép között, prédikál nekik, inti,

[7] Igaz, hogy egyik jegyzőkönyvében (N. Múzeum kéziratt ára: G99. Oct. Hung. 6.) regényei közé sorozza munkáinak oda beirt jegyzékében, s nem a novellák közé.

[8] Platon Timai'osában és Kriptájában,

majd különféle bibliai csapásokkal sújtja őket: sáskajárással, jégesővel, faggyal, betegségekkel, majd döghalállal, de nem térnek meg az igaz Istenhez. Végre földrengés süllyeszti el az egész világrészt, csak egyes hegycsúcsai állnak ki a tengerből, hol a nép egészségesnek, jónak maradt fiaival lakott Bar Noémi. Ezek a mai Kanári-szigetek. A Bar Noémi ültette fa ma is áll, innen számítják a tudósok a délköröket.[9] A történet, melybe bibliai hangulatok vegyülnek, a legtúlzottabb, szinte már beteges, perverz képzelet szülötte. A karthagói része, s a kalandos tengeri út a csodás papagáj vezetésével csak mese, de a további rész már ultra-mese a meseképzeletet fölülmúló túlzásokkal: a házak falait illatos vakolat borítja, az utcákat ezüstlapok, mindenütt drágakövek, csodaábrák, a Triton-gigász óriási temploma ezüst lapokkal van borítva, a virágok félig állatok, félig növények a tengerfenekéről felhozva s levegőn nevelve, a várost leányok hajából font óriási szőnyeg födi, az amfiteátrumban bódító nedvek csorognak s kábító illatok áradnak, fátyolruhás, csábító nők észvesztő táncot lejtenek. Jós-délibáb hirdeti a városok jövendő pusztulását, ösállatok ostromolják meg a csúcsokat, de az Ür villámai lesújtják őket.[10]

A hitében rendületlen, tisztalelkü, minden kísértésnek ellenálló, testileg is szép és erős Bar Noémi a romantika ideális hőse.

[9] L. Kölcsey Ferenc befejezetlen regényes novelláját *(A ferroi szent fa).*

[10] Br. Jósika *Helione*-jában s *Vízözöni képében* találunk ilyen beteges fantazmagóriákat. — Atlantisznak ma is egész irodalma van, s a tudósok leírásai sokszor Jókai leírásaival vetekszenek túlzások dolgában. L. Kállay Miklós: *Egy elsüllyedt világrész nyomában.* Nemzeti Újság. 1935. nov. 17.

Kdét királynéja c. „históriai novellá“-ja szintén a nagyobbszabásúak közé tartozik. Zenobiának, a Szíriái királynénak harcait beszéli el a perzsákkal és a rómaiakkal, de a „históriai“ néhány adatot annyi képzeletbeli részlettel virágozza fel itt is, hogy nem annyira az ókorban, hanem a mesék országában érezzük magunkat. Zenóbia először találkozik Odenathtal, a palmirai hős polgárral, ki fegyvert fogott hazájáért, s azonnal ezt mondja neki: „Te férjem leendsz.“ így van ez a mesében is. Mikor viszont az orrszarvú- és tigrisvadászatot írja le, a vadállatoknak s a vadászatnak rajzába annyi romantikus valószeruséget tud vegyíteni, hogy bámulnunk kell képzeletének megjelenítő erejét. Ugyanilyen érdekfeszítő a rómaiakkal vívott csata s Palmyra ostroma. — A zsarnokság ellen népe szabadságáért küzdő hős amazon mintha a magyarok jelképe lenne. Amint a gőgös római követnek lelkes beszédben lefesti Róma züllöttségét, mintha csak egy magyar hazafit hallanánk a gyáva osztrák zsarnokság ellen dörögni. A novella bevezetésében a romantika múltba és keletre vágyódásának ád hangot: „Én nem tehetek róla, ha gondolataim mindig visszavisznek keletre, ahonnan támad a fény és minden, ami fényes... jöjjetek velem; én elvezetlek benneteket oly helyekre, oly időkbe, mikről maga a história is azt mondja: ennek fele is csak álom!“ Közben némi iróniával lebecsüli a szürke jelenkort. Akkoriban bizonyára ebben is célzást érezhették a Bach-korszak sivárságára.

Shirin, a szépséges perzsa királyné története, már egészen mese, noha az író iparkodik valamelyes történeti színezettel bevonni, mikor leírja a perzsiai óriási romokat, szobrászati alkotásokat. Amiért megírta, az

Ferhád őrült szerelme, mely leküzdi a lehetetlent s hét csodás alkotásra lelkesíti a nagy művészt (a mese hetes száma).[11]

Éppen ilyen mese a *Perózes,* melyben a tehetetlen és gyermekesen eszelősi perzsa királyfit egy pillanat alatt férfivá, sőt hőssé teszi a szerelem csodatevő hatalma.

Tsong-Nu c. „históriai novellája“ fiatalkori vadromantikus elbeszéléseire emlékeztet. Ebben is el akarja képeszteni az olvasót exotikus, rikító képeivel (pl. a kínai város leírásával), s a borzasztó kínai császárnak hajmeresztő és óriási kegyetlenségeivel (szakadatlan gyilkolás és mindennek elpusztítása). A legszélsőségesebb francia romantika tombol itt kínai jelmezben. A húnok nagy győzelme a kínai zsarnokon a nemzeti önérzetet akarta emelni, hiszen a húnok Jókai szerint magyarok voltak. A fellengős bevezetési hivatkozik is erre: „Hol, merre nem jártál te egykor bujdosó magyar nép? ...“ Technikája egészen mesei, úgy mint másik kínai novellájának, a *Xelenhoa és Toiping*-vangnak, de ezzel nem elrémíteni akarja olvasóit, hanem megkacagtatni a kétszáznegyven-fontos kínai gavallér s a szépséges Xelenhoa szerelmének elmesélésével. „Ha meg akarjátok hallani, meghalljátok, ha nem akarjátok hallgatni, nem halljátok.“ De mi szívesen hallgatjuk, mert kedves humora elfogadtatja velünk valódi kínainak a sok furcsa ceremóniát s egyéb rikító részletet, melyeknek rajzában kifogyhatatlan. Az író is tréfára veszi az egészet, mi is bolondos mesének

[1] A BV.-ban (1852. I. 8.) megjelent *Shirin és Ferhád,* melyet Repiczky János fordított arab nyelvből, másképpen mondja el a történetet. Jókai forrása nem azonos ezzel a regével.

vesszük. Jókai képzeletének efféle játékaiban ma is gyönyörködünk.[12]

Az utolsó Cigány országban egy kis cigányeposzt rögtönöz, de romantikus és ossianos hangjába itt-ott humort is vegyít, mellyel a gyáva és hősködő „nagyidai cigányokat“ nézi, akik közül mindegyik annyi tatárt akar levágni, „hogy a többiek félhettek, hogy nekik semmi sem marad“, de mikor meglátják a nyilazó nagy sereget, meggondolják a dolgot. „Gyerünk innen, mert itt ember-halál lesz még!“ A vitézebbeknek pedig azt üzenik, hogy csak harcoljanak, majd ők hátába kerülnek az ellenségnek, s „szép észrevétlenül mind leütögeti a fejeiket.“ Ez a humor, mely Arany hatása, stílustalan, mert a történet komoly: Tamerlán népe elpusztítja a tejjel-mézzel folyó s Ázsia közepébe képzelt Zingarát, a cigány hősök elesnek, a többiek szétszóródnak a világon. — *A láthatatlan csillag* egy angol kereskedő elbeszélése, ki fiatal korában mint hadnagy részt vett az angoloknak az afgánok ellen vezetett büntető expedíciójában. A láthatatlan csillag az Andromeda ködfoltjában van s az a hiedelem róla, hogy aki nem látja, meg fog halni. A jóslat teljesül, mint a romantikusoknál mindig. Ö és négy társa látja, a többi nem. Csodálatos kalandok és veszélyek után valóban megmenekülnek a biztosnak látszó haláltól (egyik pl. az elevenen való megsütéstől, majd megfőzéstől), a többi pedig odavész. Érdekes elbeszélés, színes és fantasztikus indiai környezetben. Az elképzelt részletek valószerüekkel vegyülnek. Az ilyen mese-novellának Jókai éppen ezáltal tud különös varázst

12 Beöthy László már előtte írt egy tréfás kínai noveUát *(Makaó.* 1853).

adni. Így lesz félig hihetetlen, félig hihető, s felemás volta következtében misztikus és képzelet-izgató. Ha összehasonlítjuk Bérczy Károlynak körülbelül azonos környezetben játszó s azonos szerkezetű *Hindu románcával,* mely egy évvel utóbb jelent meg, akkor látjuk, mennyire fölülmúlta kor társait Jókai képzelet és elbeszélő erő dolgában. — *A három gyűrű* is indiai történet. Egy gazdag kereskedő három egyforma gyűrűt kap vendégétől, egy bonctól, ki rejtelmes szavakba burkolt jóslatot fűz hozzájuk. A kereskedő három fián pontosan teljesedik a jóslat. A harmadik egy szegedi magyar lányt vesz feleségül, kivel csodálatos úton-módon kerül össze. A történetet Szegeden hallotta az író: „Akár igaz, akár nem, de jól van kitalálva“. Mi igen gyenge mesének találjuk.

A mesés keletről a mesés nyugatra, Amerikába is ellátogat, s öt novellát ír ennek exotikus vidékeiről. *A megölt ország* Peru, az inkák egykori birodalma. Kincsekben gazdag volt, boldog nép lakta, bölcs királyok kormányozták. íme a „természetes emberek“ hazájának hamis képe a romantikus képzelet világában! Pizarro népe kegyetlenül tönkreteszi őket. Amerlija királyleány felgyújtja a kénhegyeket, s az egész tartományban minden élő lényt elpusztít. Nagyszabású romantikus borzalom. Azóta pusztul a szegény rézbőrű nép a fehér fajnak dicsőségére. A kirívó zsarnokellenes irányzat megrontja a művészi hatást. *Valdivia* ugyanilyen irányzatú és hangulatú mese-novella. Ez Chilében történik, s benne útirajzok leírásait történeti adatokkal keveri mesévé. Háromszáz évvel ezelőtt Valdivia és spanyoljai békés szándékot színlelve befészkelik magukat Bria-Rocca indiánfőnök városába, később már erőszakoskodnak velük (Valdivia meg-

csókolja a főnök feleségét),[13] s kitúrják őket helyükről. Egy kihűlt tűzhányó kráterében tűnnek el, s itt érlelik bosszújukat tíz éven át. Akkor mérges kígyókkal telt korsókat dobálnak be a spanyolok városába s ezek végeznek velük. Valdivia, Chile alkirálya, az égő erdőn át menekül, de a kacika utána ered s megöli. Az elpusztult város helyén nagy ünnepet ülnek, s a főnök azt mondja szép feleségének, kire tíz éven át rá se nézett: „Verd a dobot, fújd a sípot, ürítsd ki a kelyhet, — ez a dob Valdivia bőre, ez a síp Valdivia csontja, ez a kehely Valdivia feje!“ [14]

Bolivár Bolivar Simonnak, a „Libertadornak“, Dél-Amerika szabadsághősének és spanyol uralom alól való felszabadítójának regényes élettörténete. Nagy a szerepe benne a szép Laurentiának, Bolivár feleségének és Gideonnak, Lauréntia egykori vőlegényének, ki a diktátornak politikai ellenfele. Lauréntia a szabadságharcban mint hős amazon csodás tetteket visz végbe s végül életét áldozza fel férjéért. Ez lemond hatalmáról s elhagyja hazáját (1830-ban halt meg). A terjedelmes novella tele van hazafisággal, a szabadságért való rajongással, mely ékes szónoklatokban és hőstettekben nyilvánul és francia romantikus meglepő mesefordulatokkal. A *Tíz millió dollár* ugyanebben az időben történik. Hőse Robertson skót tengerész, ki résztvesz a délamerikai szabadságharcban, majd beleszeret Limában Terezába, a szép özvegybe, s ez azt kívánja tőle, hogy legyen nagy vagy gazdag emberré. Robertson egy csomó társával kalóz lesz s elfoglal egy

13 Satila nevét később Evoeva-vá változtatta.

14 Chilei tárgyú novella Jókai előtt: Bujdosó: *A Carrerák anyja* (H. 1852. 106—10).

tíz millió dollár értékű aranyat szállító hajót. A tündéri Saypan szigeten rejtik el a kincset. Lassanként mindenféle gaz furfanggal elpusztítja társait. A legvadabb tengeri kalandok után spanyolok fogságába kerül, kik tudnak a kincs elrejtéséről. Csak úgy menekülhet előlük, hogy a tengerbe ugrik, s ott megöli egy cápa. Azóta is keresik a kincset, de hiába. „Ez a történet nem sokat érne, ha költemény volna. Lafond kapitány bizonyítja világkörútja leírásában, hogy ennek minden körülménye való“ — mondja a végén. Mi azt mondjuk rá, hogy „való“[4] adatai nem teszik jobbá, s csak mint Jókai merész képzeletének „költeménye“ ér valamit.

Az *Indus országgyűlés* humoros „genre“, mely két indián-törzs Arcansas államban tartott „békekongreszszusának“ leírása. Az indiánok fura öltözeteit és szokásait (állítólag egy amerikai festő elbeszélése után) mulatságosan írja le. A nagy főnök ki akarja békíteni a veszekedőket, de hiába, legutoljára az egyik törzs népét, mely híres tolvaj, bottal verik ki a békegyűlésről. íme az egykori indián hősök, kiket olyan lelkesen énekelt meg, most furcsa figurákká válnak rikítóan torzító humorának tükrében.

A *Fekete világ* tulajdonképpen két elbeszélés, de az elején kimondott irányzattal egységbe van foglalva: célja bebizonyítani, hogy ha egy eredetileg műveletlen nép a művelődést abban keresi, hogy más művelt népek külső szokásait majmolja, s elhanyagolja saját nemzeti jellemét, ősi szokásait: mindent elvesztett, „tudatlan név helyett cserélt bolond nevet“. Ez mintha kissé a magyaroknak is szólna, de inkább francia romantikus irányzat. Afrikának Gengir nevű szerecsen tartománya valóságos paradicsom. Ezt a

francia romantikus álparadicsomot Jókainak már más novelláiból ismerjük. A boldog lakók mindent készen kapnak: kávét (!), ananászt stb., a narancs erdőszámra terem, „mint nálunk a kalendárium.“ *A fekete királyné* (ez az első rész címe), a hős Szennahámi kormányozza őket, s legyőzi a vad niam-niamokat, kiknek farkuk van, mint az állatoknak (!). Rettentő erejű szörnyeteg királyukat párbajban győzi le, de harapásától meghal. *A fekete császár* San-Domingo szigetének szerecsen uralkodója, Soulouque Faustin, aki Napóleont utánozza, bolondokat csinál, s földönfutó lesz (a XIX. század közepén). Mennyivel dicsőbb volt Szennahámi! Hangjuk, tartalmuk, előadásuk a meséké. Különben Jókai itt némi felsőbbséges humorral írja le a kezdetleges emberek életét, mint előbbi rajzában. Bármenynyire dicsőíti a francia romantika „természetes emberét“, mint kultúrember mégis csak mosolyog rajtuk. Ilyen ellenmondások nem ritkák nála.

A kalóz-király című terjedelmes „történeti“ novellája a hírhedt kalózkapitánynak, Barthelemy Robertsnek (Jókai Roobertsnek nevezi) élettörténete, melyet — mint Rajka László kimutatta [15] — *Bér neue Pitaval* c. gyűjteményében olvasott.[16] Jókai ragaszkodott forrásának adataihoz, de ezeket teljesen szabadon és művészileg csoportosította, s egy érzelmes szerelmi történet keretébe foglalta. Hogy a kegyetlen kalózból érzelgős szerelmest csinál, ki San Domingóban lakó szeretteinek elpusztításáért (ami pedig meg sem történt, mert utóbb kiderül, hogy megmenekültek) áll

15 *Jókai és Pitaval.* Irodalomtört. Közl. 1936.

16 *Barthelemy Roberts und seine Flibustier.* 1722. III. kötet. Leipzig. 1843. L. Munkánknak *Az irodalmi élet* c. fejezetében a Pitavalról szóló jegyzetet.

bosszút a négereken, s ezért hajózik át Afrikába, az francia romantikus motívum. Sue *Atar Gull*-jének kalózkapitánya, mint föntebb láttuk, ugyanilyen, úgyhogy itt a Pitaval hatásán kívül erős Sue-hatással is találkozunk. A mesésen vakmerő, néha lovagias, máskor hidegvérűen kegyetlen, ismét máskor a legérzelgősebb szerelmes s a leggyöngédebb szívű testvér tipikusan francia romantikus, valószínűtlen, s ezért nem érdekes hős. Mondanunk sem kell, hogy az író ezeket az ellentéteket kiaknázza. Családja pl. semmit sem tud életéről, s félti a rettenetes kalózkirálytól. Kalóztársai elmosódott alakok, inkább csak nevek. Kalandjainak sorozata azonban érdekfeszítően van elbeszélve, bár ez a sok-sok kaland kissé szárazzá teszi a történetet; kevés az igazi hangulata, levegője. Papírosízü. Sue-utánzat, de Jókai semmivel sem kisebb mesterénél. Ilyent rajta kívül senki sem tudott nálunk írni akkoriban.

Ázsia, Amerika és Afrika után még egyszer ellátogat első novellájának, *A Nepean szigetnek* tájékára, legalább arra felé, Hawaira, a Csendes-Óceán szigetére. Óriási vulkánja mélyén lakik a nép hite szerint a tűz istenasszonya. 1837-ben borzasztóan pusztít a tűzhányó. A haragos tűzistennőt csak az engesztelheti ki, ha egy ifjú megcsókol egy hawai hajadont színe előtt (!). Ezért le kell szállni a kráterbe. A gyönyörű, tizenötéves Olani Róa vállalkozik erre, de férfitársa nem akad. Ekkor egy fiatal francia természettudós jelentkezik, hogy a leánykával leszáll a beomlott, óriási kráterbe. Elképzelhetetlen veszélyek között végbevisznek a lehetetlent s lent megcsókolják egymást. Visszatértükkor a leány mindig vissza-visszanéz a fiatalemberre, s a lávatengerbe zuhan. Az felér a

tetőre, s a lenyűgözően nagyszerű látványt nézve Olani Róa csókjára gondol *(Négy óra egy volcán fenekén).* íme a *Nepean sziget* húszéves, fantaszta költője még él a harminchároméves Jókaiban!

Egy komondor naplója című kis elbeszélését is az exotikusok közé sorozhatjuk. Tulajdonképpen humoros történet tele kitűnő ötletekkel a kutyaszemmel nézett események leírásában, de maguk a kalandok Spanyolországban, Szibériában, az emberevők közt és Tibetben annyira túlzottak, hogy megrontják az igazi humoros hatást.

Jókainak ezekben a mese-novelláiban nem szabad korrajzot, lélekrajzot és jellemzést keresnünk, hanem úgy kell tekintenünk és méltatnunk őket, mint a költői képzelet ragyogó játékait, s akkor gyönyörködni fogunk bennük. Jókai képzeletének sokszor hatalmas túlzásain sem fogunk így megütközni, hiszen a mesében minden lehetséges, legfőképpen a lehetetlen. Nagyméretű, kevéssé reális, de annál színesebb leírásai is itt vannak a maguk helyén, hiszen a mese griffmadarán lebegünk fönn a csodás fantazmagóriák felhői között s már nem látjuk a földet a maga józan és szürke valóságában. így nézve Jókainak ezeket az elbeszéléseit nem fogunk rajtuk tudákos kritikusként bosszankodni, hanem észre fogjuk venni, hogy pl. a *Shirin* milyen hangulatos, bájos és költőien szép.

*

Jókai, az exotikumok kedvelője természetesen legnagyobb érdeklődéssel a törökök felé fordult. Az ő birodalmuk is mesés kelet tele színnel, hangulattal és

kuriózumokkal.[17] A törökök „testvéreink“, és ámbár nehéz harcokat vívtak ellenünk, s másfél századig le is igáztak bennünket, sok velük a közös jellemvonásunk.

Hogy mennyire érdeklődtünk irántuk, annak egyik jellemző tanúbizonysága a bécsi *Magyar Kurír* tudós szerkesztőjének, Decsy Sámuelnek *Osmanografiája,* azaz „A török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapottyának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása“, mely három hatalmas kötetben jelent meg Bécsben (1788—89). Jókainak kedves olvasmánya volt, s a törökökre vonatkozó tudásának egy részét ebből merítette.[18] — 1848 előtti történeti novelláink és regényeink olvasása is fölkelthette érdeklődését, hiszen igen sokban szerepelnek törökök. Jósika utáni történeti elbeszéléseinknek pl. negyedrésze a XVI. és XVII. századi török világ korában játszik.

A szabadságharc előtt nem írt török tárgyú elbeszélést, csak 1850-ben indította meg hosszú sorozatukat *A nikomécbíai kövekkel,* mely *Egy bujdosó nap* lója* című kötetében jelent meg az év vége felé. Egy barátja 1845-ben Berlinben megismerkedett a rosicrucianusokkal, kik a budai török mecsetet őrző százötven éves Abdu-Shirzad-Eddin ulemához, a híres mágushoz utasították. Mikor honvéd lesz, amulettet kap tőle, mely megvédi a haláltól a csatákban. Mint komáromi

17 Zsigmond Ferenc: szépen fejtegeti ezt *(Jókai.* 1924. 131).

18 Decsy munkája különben meglehetősen száraz olvasmány. A paradicsom gyönyöreinek ragyogó leírásán kívül (I. 211—8.) alig találunk benne olyan részleteket, melyek J. képzeletét különösen megtermékenyíthették volna. Egyes adatait természetesen felhasználta.

kapituláns Törökországba készül kibujdosni, s elmondja az ulemának, hogy nagyon gazdag és nagy ember szeretne lenni. Az Nikomédiába utasítja, hol meg fogja látni azokat a drágaköveket, melyekkel a nagyok hírét, dicsőségét jutalmazzák. Az utasítás szerint megtalálja Armazár városát, honnan Ismael-Asmái költő elviszi az agg Abkadilla Almahalhoz, ki egy rejtett vidékre vezeti. Itt emelt oltárt Allahnak régi nagy emberek sírköveiből. Ott látja többek közt Hannibal, Scipio Asiaticus, Thököly és Zrínyi Ilona sírköveit. Most is jöttek ide Törökországba nagy emberek, „kik fejeikkel a csillagok között s lábaikkal koronákon jártak“ (Kossuth s bujdosó társai). Ok is itt fognak meghalni. A nagyravágyó ifjú hazamegy, s most földművelő egy félreeső faluban. Mese-novella ez is (a csodatevő mágusok, három embertől kér útbaigazítást s így jut céljához) szép keleti leírásokkal és hangulatokkal. Egyszersmind azt is világosan bizonyítja, hogy Jókai képzeletét az időszerűség fordította hirtelen a törökök felé: a török testvérek íme vendégszeretettel fogadták a szegény bujdosó magyarokat, akár csak Rákócziékat. Ez a rokonszenv később még fokozódott a magyar szívekben, mikor a török kormány a diplomáciai nyomás ellenére sem adta ki Ausztriának a menekülteket.

A *SoKmán álma* (1851) legelső egészen törökországi tárgyú elbeszélése. Ebben már ragyogó török világ tárul elénk. A nagy szultán örömünnepet ül, páratlanul fényes és színes menetben vonul az újonnan épített mecsethez, melyet átad a papoknak. Ibrahim nagyvezért fiává fogadja s vejévé teszi. A főemberek azonban összeesküsznek ellene. Ahidalla megesketi atyját, hogy míg él, Ibrahimot meg nem öleti. A szultán rossz hí-

reket kap, s furcsa gyászmenetet tart (ennek leírását Cserei históriájából vette). Ibrahimét árulással vádolják, s egy ulema azt tanácsolja a szultánnak, hogy akkor ölesse meg Ibrahimot, mikor alszik, mert a Korán szerint: aki alszik, nem él. így nem szegi meg esküjét. A szultán csak harmadnapra tud elaludni, leánya háromszor akar betörni hozzá, hogy férjét igazolja, de hiába. Boldog álmot lát: leánya s veje elmenekültek. Mikor felébred, ezüst tálcán hozzák elébe Ibrahim fejét. — Mint látjuk, mese-novella ez is. Szulejman nem a XVI. század nagy hódítja, hanem az Ezeregyéjtszaka mesekalifája.

Ezután írta a *Béldi Pált,* az *Erdély aranykorát,* s a *Törökvilágot,* melyeket remek török részleteik ellenére magyar történeti novellái között kell tárgyalnunk.

1853 két utolsó hónapjában jelent meg *A balkánli harc* első része: *Halil Patrona,* melynek később *A fehér rózsa* lett a címe. Ez már egészen török-tárgyú regény. Maga mondja, hogy két forrásból vette az 1730-ban történt janicsár- és néplázadás történetét, mely III. Achmedet megbuktatta, s I. Mahmudot ültette trónra: Hammer-Purgstall József *Geschichte des osmanischen Reiches* c. munkájából (2. kiad. 1836) és Poujoulat Babtistin rövid török történelméből, melynek valószínűleg lipcsei német fordítását *(Gesch. des osmanischen Reiches)* használta (1853).[10]

10 Amannak IV. kötetében a 65. és 66. fejezetben, emennek 14. és 15. fejezetében van H. Patrona története. Annak idején, jó egy évtizeddel ezelőtt összevetettem forrásaival (az egyetemen 1931-ben elő is adtam J.ról szóló kollégiumomban), s ugyanarra az eredményre jutottam, mint később Czunya Miklós *(Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól.* Budapest. 1934. 23—6.). Czunya arra is rámutat, hogy a török környezetrajzhoz Decsyből merített legtöbbet.

Híven követi forrásait, ezekből veszi a történelmi adatokat. Alakjai közül a hősön, a zsibárusból lett népvezéren, kívül történeti alakok: társa Musszli, a nagyerejű Halil Pehliván (J. Pelivánnak írja), Halil Patrona ellensége s gyilkosainak egyike, Janaki görög mészáros, kit moldvai vajdává tétet meg Halil, a tulipántenyésztő kapudán basa; Ispirizade, a Haja Sofia sejkje, s a többi főméltóság. A békés, pompa- és élvezetkedvelő Achmedet is forrásai szerint jellemzi. — A mese Hammer előadásában is érdekes, mondjuk, romantikus, de adatai sokszor megkötik Jókai képzeletét, s helyenként töredékessé, darabossá teszik az elbeszélést, s nyerssé, krónikaszerűvé a szerkezetet. A sok török szó és szólás (hivatalnoknév stb.) halmozása fárasztó és kellemetlen. Jókai képzelete azért átgyúrja a nyers anyagot. Halilt szabadsághőssé eszményíti, de alakját nem tudja mélyebb lélekrajzzal emberibbé tenni, csak vakmerő elszántságát és nagyravágyását látjuk. Szerelméről a történelem semmit sem tud, Jókai szerint pedig ez lesz a főemberek elleni bosszújának egyik főoka. Hammer csak egy „Beyschlaferin Patrona's-“ról s „Janitsarenhuré“-ról szól (IV. 273.) ebből formálta Jókai Gül Bejazenek, Patrona feleségének, a „fehér rózsának“ tiszta, szép alakját. Megteszi Janaki leányának, ki a háremben is tiszta marad, mert mikor Szűz Mária nevét kimondja, teste élő holttestté válik. A hűtlen szültána, a szép Aldzsalisz is képzelt alak, kit a nép s férje nyilvánosan megaláz. Általában sok színes leírással (Sztambul az esthajnal fényében, a szultán terme, a török tábor, a lázadás, a ragyogó hárem, a nők ünnepe), s érdekes kalandokkal, meglepetésekkel ékesíti fel a történelem elbeszélését. Az átkok, jóslatok, s a meseindítékok itt sem hiá-

nyoznak. — Szép a befejezése is, mikor a férje halálhírére megőrült Gül Bejáze folytonosan várja Patronét, ki minden este meg is jelenik előtte érzékkáprázatában. Fia ezalatt nagyra nőtt s jól tudja, hogy apja réges-régen halott.

A következő évben (1854) megírta regénye folytatását, *A janicsárok végnapjait.* Tepelenti Aliról szól, tehát a címe nem felel meg tartalmának. A janicsárok 1826-ban történt kiirtása, melyet az utolsó fejezetben mond el, függeléke a történetnek, s csak igen laza kapcsolatban van vele. A két regényt is csak igen vékony szálak fűzik egymáshoz. Ali együtt nevelkedett Halil Patrona fiával, Behrammal. Ö hatalmas basává lett, Behram pedig szerzetessé, ki a titokzatos seleuciai barlangok sötétjében él. A regény elején (1818-ban) már mind a ketten aggastyánok, s Behram megjósolja Alinak fenyegető jövőjét, s azt, hogy Sztambulban ezüst állványon fog a nép előtt állni, és hogy egyszerre Janinában meg Sztambulban lesz. Mi jámbor olvasók rögtön kitaláljuk, hogy az ezüst állványon csak Ali feje fog állni, de az éleseszű janinai basa szószerint veszi, bízik dicsőségében, s folyton idézi a „kedvező" jóslatot. Jókai nem törődik az ilyen valószínűtlenségekkel, neki elég a mese valószínűsége.

A hírhedt janinai basáról Jókai előtt már sokan írtak: Byron (ki személyesen ismerte), Hugo, Sue, Dumas,[20] sőt nálunk Jósika is *Diamante* című novellájában („történeti vázlat a legújabb múltból" 1846). Ebben Alinak fontos szerep jut. A görög leány érdekfeszítően leírt kiszabadulása Ali börtönéből, a törökös beszéd, a szép leírások Jókainak is becsületére válná-

20 Zsigmond F.: *Jókai.* Budapest. 1924. 132—3.

nak. Mint kezdő író bizonyára olvasta ezt a novellát, de olvasta az augsburgi *Allgemeine Zeitung* egykorú cikkeit Ali viselt dolgairól s Poujoulat föntebb említett munkáját is. Ezek voltak forrásai, melyekre többször hivatkozik.[21] Mint *A fehér rózsában,* itt is felhasználja a történelemnek sokszor egymásnak ellenmondó adatait s szerepelteti alakjait: Gaskho beyt, Ali fiait, Mahmud szultánt, Carettot, Ali olasz tüzértisztjét, feleségét, Eminaht (Poujoulat szerint Emine), Kursid basát. Többi alakja költött.[22]

Ali, akit Poujoulat Cartouche,[23] Borgia Caesar, Sardanapal, Machiavelli s egy sarlatán keverékének mond, ellentétes jellemvonásainál fogva kész regénybős volt, Jókai stilizálta, még romantikusabb világításba helyezte, de nem tudta igazán emberileg érdekessé tenni. Regényében csak vér fagyasztó kegyetlenségeit, vakmerő vitézségét s pokoli ravaszságát látjuk. Eminah, ki elárulja férjét, aztán újra szerető felesége lesz, maga a megtestesült lélektani lehetetlenség.

Különben a három évtizeddel azelőtt történteket egészen meseszerűen dolgozza fel. Ennyi csodás és pontosan teljesülő jóslat egy elbeszélésében sincs. A magától író toll, mely a szultánnak leírja Halil Patrona szellemének jóslatait, szinte mesének is sok. Van benne elég váratlan meglepetés, hatásra számító ellentét és kegyetlen, mindenféle fajta vérengzés is (pl. Ali karóba húzatja unokáját). Érdekes, hogy a szelídlelkű Jókai mennyire szeret vérben gázolni, éppen úgy, mint

21 L. Czunya fönt idézett tanulmányát.

22 Poujoulat szerint egy Suleiman nevű dervis, Ali régi barátja, temeti el Ali s három fia fejét, Jókainál ez a dervis Behram, Patrona fia.

23 Tizennyolcadik század eleji híres betörő és gyilkos.

francia mesterei. — Szerkezete ugyanolyan laza és epizodikus, mint másik regényéé, oka is ugyanaz.

Minden fogyatékossága ellenére ez is bővelkedik sikerült részletekben. A seleuciai elhagyott vidéknek s barlangjainak leírása álomszerű, Janina váráé, Ali háreméé színesen keleties, fiai dőzsölésének leírása érzékies, Janina ostromáé s a janicsárok lázadásáé mozgalmas. Általában sok benne a keleties hangulat, melyet a virágos, törökös stílus is fokoz. Még a humor sem hiányzik belőle. A herkulesi termetű Gaskhó bey, ki a világ legbékésebb embere s gyöngéd családapa, jó humoros alak, de még jobb Leonidas Argyrokantharidesz, a kegyesen beszélő, „érzékeny szívu"", fecsegő, hazudozó, furfangos és haszonleső görög kalmár.

Jókai *A fehér rózsa* közlése közben is írt egy török-tárgyú novellát Ilammer-Purgstall alapján, *A pruthi csatát.* Ebben azt az esetet mondja el, mikor Nagy Péter cárt megverik s elfogják a törökök, de a megvesztegetett Mohammed, a baltadzsiból lett nagyvezér szabadon bocsátja azzal a furcsa megokolással, hogy ha fogva tartja a cárt, ki kormányozza akkor az országát.[24] A történetet egy jósálommal kezdődő keleties mesekeretbe foglalja. A novellának az akkor kezdődő orosz-török háború adott időszerűséget. — A *Dzsem hercegben* a hontalanná lett Zizim[25] vagy Dzsem szultáni! ismeretes kalandos életét mondja el, kiemelve azt, hogy ha Mátyás királyunk visszahelyezte volna trónjára, a török és magyar kibékült voln.a, A gyenge elbeszélés történeti adatok és mendemondák elsorolása.

[24] Ezt az anekdotát Mikes is elmondja egyik levelében.

[25] Zalár József *Zizim* címen írt róla balladát (megj. SzK. 1858. 12. nov. 11.).

Dzsem megátkozza bátyját, Bajazidot, hogy Allah fizessen meg neki gyermekeiben. Az átok pontosan teljesül. — *Az áruló gyűrű* mese (a szerző szerint „török rcge"“), egy furfangos rászedés története, melynek végén a nagy Szulejman szultán (a hódító) szintén nem kis furfanggal kideríti az igazságot, s a csaló gazembert egy nagy mozsárban összetöreti. Salamon Ferenc azt írta róla (PN. 1858. 12. jan. 16.), hogy Jókai ebben az arab regék modorát utánozza, de szárazán, a keleti csodásságot, álomlátást materiális módon fejti meg. A mozsárba-törés „részletesi leírásából kitűnő kéj érzetében aligha osztozik az olvasó.“ — *A bizebán* anekdota III. Musztafa (XVIII. sz.) süketnémájáról (ezt jelenti a cím). Titokban megtanítják olvasni, sőt jelekkel beszélni is, s így a nagyvezér megtudja a. szultán titkait. — *Jordaki feje* a török novellák közt a legkerekebb s legjobban elbeszélt, érdekfeszítő történet a görög hetairisták moldvai harcainak korából (XIX. sz. eleje). Csupa regényes kaland a végén romantikus csattanóval: Jordaki fejét közszemlére teszik Konstantinápolyban, s Jordaki ott van a nézők között. Egy árulónak tartott görög áldozta fel magát helyette.[26]

Külön csoportja novelláinak az akkor folyó orosz-török háború eseményeit a *Forradalmi és csataképek* mintájára feldolgozó elbeszélés-sorozata, melyet — mint láttuk — *Véres könyv* címen adott ki összegyűjtve 1855-ben. Ezekben bátran kimutathatta már említett török-rokonszenvét s orosz ellenszenvét, valamint rejtett hazafias lelkesedését, és olyan aktuális tárgyról

26 Ez a befejezés költött, Jordaki elpusztult a zeki (helyesen Secul) zárda ostromakor. L. Rajka László: *Jókai román tárgyú novellái.* Erdélyi Múzeum. 1935.

írhatott, mely mindenkit érdekelt. Hisz a krími háború bonyodalmaitól akkor sokan várták sorsunk jobbrafordulását.

A novellák legelseje 1854 októberében és novemberében jelent meg *Az avar vezér* címen („regényes rajzok a mostani orosz-török harcból", a *Véres könyvben* már *A fegyvertelen* a címe). A cserkeszek boldog országának romantikus dicsőítésével kezdi: egyszerűség, ősi erények uralkodnak ott a nyugati kultúrától menten. Jókai, ki itt szerényen „a jámbor magyar nép együgyű mesélgetőjének" nevezi magát,, a cserkeszeket, avarokat természetesen a magyarok testvérnemzetének tartja, fokozott lelkesedéssel szól szabadságszeretetükről és páratlan hősiességükről. A véres, vadregényesen bonyolított történetnek, melyben Samil, a híres cserkeszvezér is szerepel, hőse Balkár bég, ki fegyvertelenül is csodákat művel az oroszok elleni harcokban. — *A bojár leány* visszanyúlik a huszas évekbeli török-görög háborúba. Egy akkori harcos főúr leánya az amazonnak nevelt Neszte, ki hat fiútestvérével együtt, mint török-gyűlölő, az oroszok táborában harcol. Mint orosz kém, veszedelmes kalandokon esik át. Mikor megtudja, hogy apját s fiútestvéreit, kik összevesztek az orosz tisztekkel, fölkoncolták, félrevezeti a vezénylő orosz tábornokot, úgyhogy a törökök halomra lövik seregét az oltenicai csatában. Neszte kacagva gyönyörködik az oroszok vesztében.[27] — Éppen ilyen amazonná válik, de egyszersmind önfeláldozó honleánnyá is Nahelim, a könnyelmű táncosnő *(A bajadére),* ki lelkes

27 A novellába egy hosszú, igen hangulatos és szép verses románcot is sző, melyet — úgy látszik — egy román népköltési gyűjtemény hatása alatt írt. L. Rajka fönti tanulmányát.

beszédben ajánlja föl mindenféle szolgálatait a hős ifjú Szaifnak. Együtt harcolnak, a leány megmenti és kigyógyítja a megsebesültét, de az olyan nagy hazafi, hogy vérző szívvel bár, de eladja a nagylelkű ési szeretett leányt, hogy kardot és lovat vehessen magának. Nahelimet Kara-Güz, a híres aggszüz és kurd vezér, veszi meg. Szaif érte jön, hogy kiváltsa, de a marcona öreg honleány csak harminc moszkó-fejért adja oda. Most ezeket kell hamarosan megszerezni. Nahelim is segít neki, pl. a Dunában fürdik, két orosz odaúszik az észvesztő tündér láttára, ő lemerül s késével leszúrja a moszkókat, s mindjárt megvan a két fej. Az utolsó orosz keményen megvédi a fejét, de hiába, Szaifé lesz az is, maga azonban belehal sebeibe. A bajadér is elesik egy szörnyű csatában, Kara-Güz Szaif sírjába temetteti. A két holttest mintha mosolyogna egymásra. Mese ez is, kissé együgyű, túlzóan regényes, nagyon kegyetlen és véres, de az érzékeny meséket kedvelő „hallgatja örömmel·'.

Legregényesebb és leghosszabb (tíz fejezetre oszló) *A khámok utóda,* mely *A véres könyv* első kötetének legelső elbeszélése. Látszik, hogy maga Jókai is jelentősnek tartotta. Mirza Köbül, a krími tatár khámok utóda, egy magas hegy megközelíthetetlen fennsíkján lakik tündéri palotájában gyönyörű unokájával, Szenderelivel mintagazdaságának közepén. Az adót behajtó orosz csapatot azonban egy a hegy lábánál épült rettenetes bagolyvárban fogadja a legnagyobb nyomorúság közepette, úgyhogy egy csomó rossz lovon kívül mást nem tudnak rajta bevasalni. Az egyik orosz tiszt, Miriám, tatár eredetű, Köbül meghittje s Szendereli vőlegénye. Ez után az első meglepetés után következik a második és még nagyobb, mikor Miriam Karvajoff

tábornoknak pontosan elárulja Köbül minden titkát, hogy magas katonai rangot kapjon. A harmadik azután az, hogy mindezt Köbül utasítására tette. A Köbül elleni támadást rábízzák, azután elveszik tőle a vezérséget, de ez sem zavarja meg tervét. Elrabolja a hadipénztárt (az aranyálarcos rablót Kobulnak hiszik), az oroszokat pusztulásba dönti, egy részüket felrobbantva, más részüket bőszült bikacsordával tiportatva le. Az ő holtteste (persze fejetlenül) is ott van a többiek közt. Végül a hegyi folyam vizét zúdíttatja a tábornok seregére, mely majdnem egészen elpusztul. Később Kobullal s tatár dandárával az oroszok ellen mível csodákat. A jövő titka, hogy elpusztulnak-e egészen, vagy tovább élik kis nemzeti életüket. Világos célzás Magyarországra. — Ezt a meseszerü történetet Jókai ragyogóan beszéli el. Csupa érdekfeszítő kaland, tömérdek ötlet és fordulat, keleties szín, helyenként pompás humor az oroszoknak a furfangos tatárok által való rászedésében. A tatárcsárda leírása a legelején mintája a humoros leírásnak. Alig vesszük észre, hogy csak a végén van némi kapcsolatban a krími háborúval. — *Az dkh-tiári fogoly* egy Katalin cárnő által kegyetlenül megbüntetett hercegnő fia, ki sok évtizedes börtön után mégis az oroszokat szolgálja Szebasztopolban mint nagyeszű mérnök, feltaláló és ágyúmester. Ágyújához van láncolva, golyó nem találja. Mikor az ellenség kezébe kerül, semmit sem árul el. Az anyján és a rajta elkövetett kegyetlenségek ellenére a cár hű szolgájaként hal meg. Az orosz zsarnokságot rikítóan rajzoló és egészen valószínűtlen történetet Jókai elbeszélő művészete sem tudja a rémhistóriák sorából kiemelni. Ilyen a tengeri kalandokból álló, s a szinopei tengeri csata borzalmait festő *Szinope* is. *A gyerkőc* szín-fran-

cia romantika. Egy leányos, gyermekded lelkű angol tisztecske oroszlánként harcol, s elképesztő csodatetteket visz véghez. — *A sérthetlen egy orosz* tábornok, kit nem fog az ellenséges golyó. Csodás harci kalandok után egy orosz golyója öli meg. A véres történetet egy vén orosz katona jellemző szavaival mondja el s teszi művészivé. — *A rossz hely* azért érdekes, mert belerejti szabadságharcunk egyik szomorú eseményét. Dulakoff orosz tábornok feldúlja (ezért adja neki ezt a nevet) a letiport kis országnak egyik védtelen városát. Egy anya elveszett leányát kéri tőle számon, de ő mosolyogva lovagol tovább. Azóta még nagyobb úr lett, Szebasztopolban él boldog családjával, s szívét orosz büszkeség tölti el a gyönyörű város, a bevehetetlen erődláncolat s a győzhetetlen hajóhad láttára. A háborúban egymás után minden elpusztul, fia is elesik, vége Szebasztopolnak. Ahogy katonái tovahurcolják, felesége elveszett leányukat keresi rajta. Zokogva borul a földre. „Vájjon gondolt-e ez órában a büszke tábornok valamire? Valamire, ami olyan régen történt, és ami úgy hasonlít ehhez?“ Egészen a *Csataképek* eposzias hangján van írva, s orosz-gyűlölete ebben lángol a legerősebben.

A francia romantikus modorú elbeszélések között van néhány, melyek szintén romantikusak ugyan, de inkább adomaszerü csattanóra alapított szerkezetűek, anekdota-novellák. Ilyen *A tábornok és az asztrálszellem* (Szilisztria ostroma), *A veszélyes sakkjáték* (török-görög háborúbeli adoma, mely nincs kapcsolatban a krími háborúval, mint *A bojár leány), Álma* (az álmai csata leírása), a *Drága föld* (Szilisztria elestének a föntebbitől eltérő anekdotikus magyarázata), *A kertész a csatatéren* (egy szelíd kis francia katona

története s a világháború lövészárkainak élete hatvan évvel azelőtt), *Az amazon* (előbb *Torlatiévna* egy francia tiszt s egy főúri hölgynek tartott kalandor nő furcsa szerelmi kalandja). Az álmai csata epizódjainak regényességét itt Jókai pompás humora enyhíti.

Ez a humor teszi ma is egészen élvezhetővé *A basibozuk* c. elbeszélést, mely keleti meseként kezdődik, s a hihetetlenül rest Khaleb Rizlánról szól, akit a világon semmivel sem tudnak kimozdítani folytonos kevereséből. Mikor meghallja, hogy a hitetlenek megtámadták Sztam búit, egyszerre hőssé válik, fellázít mindenkit és szedett-vedett népével elgyalogol Sztambulba, honnan Omer basához küldik őket Viddinbe. A basibozukok (őrült fejüek) vadul harcolnak, de fegyelemhez nem tudnak szokni s ezzel sok bajt okoznak, úgyhogy a basa kénytelen halomra lövetni őket.

Van még öt kis elbeszélése Jókainak (1855 és 1856-ból), melyek szintén az orosz-török háborúról szólnak, de a *Véres könyvből* kiszorultak. Lehet, hogy még egy kötetet tervezett, s ezeket abba szánta, de azután maga isi megúnta a háborús történetek írását, a közönség pedig olvasásukat. Az *Ideális és practikus* egy angol lord, ki rengeteg fölszereléssel, pénzzel és kísérettel utazik Sztambulba önkénteseket toborozni, s egy öreg lengyel szabadságharcos, ki ugyanezt teszi pénz nélkül, de feneketlen oroszgyűlölettel. Az angol csak egy katonát tud fogni, a lengyel pedig azalatt már csodákat mível a harctéren basi-bozukjaival. Anekdota, benne két sikerült torzkép s kacagtató humor. A *Különös életírások* keserűen gúnyos kis párhuzam egy hős angol lord s egy léha magyar mágnás között. Amaz öregen és félkarral harcolt az oroszok ellen, s fiaival együtt elesett, mégis elítéli a közvéle-

mény, mert sok angol halálát okozta. Emez haszontalan élet után adósságai miatt úri módon öngyilkos lesz, s a lapok megsiratják mint nagy hazafit, „óh nagy emberek, ne menjetek Angliába *születni;* jérték mi hozzánk!“ — A *Török poézis* cím alá foglalt két apróságot *(Az örök harc* s *Az első harangszó Sztambulban)* ékes, virágos, keleties nyelven meséli el, mintha török ember mondaná el őket. A *Kincses Abdul és gyáva Izmát* („Beszély a mostani háborús világból·[4]) mese, ennek minden túlzásával és valószínűtlenségével a lomha gyávából egyszerre csodás hőssé változó fiatalemberről. Látjuk, hogy ezt a tárgyat már harmadszor írja meg. Kitűnő humora miatt ma is kedves olvasmány.

*

Jókai külföldi tárgyú elbeszéléseinek áttekintéséből világosan látjuk, hogy ezek francia romantikus elbeszélések tárgyaiknál, alakjaiknál, indítékaiknál és elbeszélő módjuknál fogva. Ezeket tárgyalásunk folyamán mindig kiemeltük, itt csak rövidén mutatunk rájuk még egyszer.

Jókainak ezekben az elbeszéléseiben megtaláljuk a francia romantikus regényirodalomnak minden föntebb ismertetett jellemző vonását: a sok rendkívüli tengeri és szárazföldi kalandot, a sokféle meglepetést és borzalmat, a teljesülő jóslatokat, jós-álmokat és átkokat, az egyszerűségükben tiszta és nemes jellemű „természetes embereket[44], a rejtett földi paradicsomokat, az exotizmust, a multba-vágyást és a páratlan és rendkívüli hősöket. Megtaláljuk bennük a francia romantika stílusbeli dagályosságát, de franciás könnyűségét, gúnyos vagy humoros elmésségét is. Megtaláljuk

a csodálatos, nem mindennapi tárgyak keresését a világ minden elképzelhető helyén.

Jókainak ezeket az elbeszéléseit a magyar tárgyúaknál általában kisebb értékűeknek mondottuk. Miért? Először is, mert legtöbb bennük a külföldi (francia) minták utánzása, másodszor már idegen tárgyuknál fogva is. Jókai ezekben olyan helyeket és emberi életet írt le, melyeket csak regényekből, útleírásokból s egyéb forrásokból ismert. Legtöbb francia regényíró siókat utazott s nagyon világlátott ember volt. Jókai, a kis nemzet szegény költője, akkor még csak könyvekből ismerte a nagy világot, tehát nem festhetett róla olyan eredeti és valószerü képet, mint a mag országának vidékeiről, embereiről és életéről. Van azért bennük érték és eredetiség, hiszen ezek is Jókai sajátos írói egyéniségének alkotásai. Nem egy pompás és ragyogóan színes elbeszélést láttunk köztük.

Jókai ezen a téren, a francia romantikus mesemondás terén, minden kortársát fölölmulta, s utánzott mesterükké lett.

II.

Szabadságharci tárgyú elbeszéléseink Jókai előtt. — Ilyen tárgyú novellái: a Forradalmi és csataképek. — *Az önkényuralom kora elbeszéléseinkben. — Jókai:* Egy bujdosó naplója *s egyéb ilyen vonatkozású elbeszélései.*

A magyar tárgyú novellák és regények (8 regény, 159 novella) munkásságának nagyobb, körülbelül kétharmadrészét teszik. Ezek közül először a szabadságharci, majd a Bach-korszakbeli tárgyúakat fogjuk áttekinteni, s velük kapcsolatban kortársiainak ugyanilyen tárgyú és vonatkozású elbeszéléseit.

Mielőtt azonban rátérnénk ismertetésükre, szépirodalmi előzményeiken kell végigpillantaunk.

Az 1848—49-i nagy országégés felcsapkodó vörös lángjai az abszolutizmus hirtelen beállott sötétségében még sokáig kápráztatták a lelkeket. Az emberek nem * tudtak szabadulni a dicső és gyászos emlékektől. A nagy tragédia itt benn az országban, szemük előtt zajlott le, úgyhogy szinte mindenki résztvett benne mint cselekvő és szenvedő szereplő, vagy mint izgatott s a szereplők sorsához ezer meg ezer szállal odakötözött nézőközönség.

Természetes, hogy novellistáink lelke is megtelt a nagy idők tömérdek benyomásával. Honvéd kevés volt

köztük, a legnevesebbek közül egy sem: Jókai, Br. Kemény, Bérczy, Gyulai, Kuthy, Vas Gereben nem voltak katonák, de azért ők is benne éltek a harcok izgalmaiban, s jól ismerték a szabadságharc szereplőit és eseményeit. Ezek gazdag anyagot szolgáltattak nekik, s novella- és regényirodalmunk új tárgykörrel bővült.

Előre kell bocsátanunk, hogy ennek az új tárgykörnek már az 1848. év folyamán, március 15-étől kezdve vannak novellairodalmunkban némi előzményei. Az írók történelmi tárgyakat dolgoznak fel szabadságdicsőítő, hazaszeretetre lelkesítő és zsarnokellenes irányzattal, így novellatárgyul választják Hunyadi László esetét (Tót Ferenc: *A király esküje.* Pesti Divatlap, 1848. I. 19—20. — A többi címnél az 1848-as évszámot nem tesszük ki), a Wesselényi-összeesküvést (Vályi Károly: *A szabadságkarc vértanúi.* U. ott, I. 23—4.), Rozgonyi Cecilia (Remellay Gusztáv: *Szentgyörgyiné.* U. ott, I. 25.), s Zrínyi Péter fiának történetét (Remellay: *Az utósó Zrínyi.* Életképek. I. 25.)? Literáti János *Péter bán* c. novellájában (Bp. Divatlap. 12—3.) elmondja, hogy miképpen verték le a Kálmán király ellen fellázadt horvátokat (célzás a Jellasich-féle horvát betörésre), Szabó Márton pedig azt beszéli el a szerb lázadásra vonatkozó hasonló irányzattal, hogy a kecskemétiek száz évvel azelőtt hogyan bántak el a rác rablókkal *(Ráctemető.* Életképek. II. 9.).

Igen időszerű tárgy lesz a demokratikus haladás, a szabadság ügyét ellenző maradi táblabírák szidalma-

1 Ilyenek még: Cs. P.: *Középkori király* (Életképek. I. 20—1.), Jókai: *Az utósó fejedelem* (U. ott. I. 22-—3. — szabadságdicsöítő) s *Egy római polgárnő* (U. ott. I. 13. — zsarnokellenes) .

zása és kigúnyolása,[2] valamint általában a pecsovicsok, vagy a belőlük hirtelen száj as forradalmárokká váltak pellengérre állítása.[3]

Hogy az oroszok beavatkozásáról már 1848-ban beszéltek, mutatja Jókainak kedves tréfája: *Hol leszünk két év múlva vagy három excollega Siberiában* (Életképek. I. 24—5.) s ennek utánzata Lauka Gusztávtól *(Egy estély Sibiriában.* Charivari. 19.). Időszerű tárgyú Tót Ferencnek *A dadai rév* c. elbeszélése (Bp. Divatlap. 15—6.), mely egy felségsértésért a munkácsi börtönbe került s ott megőrült fiatal ügyvéd kiszabadításáról szól.[4]

Legérdekesebb az a néhány novella vagy életképszerű apróság, mely szorosabb kapcsolatban van az egykorú eseményekkel s ezeket képzelt meséjének hátteréül választja. így Obernyik Károly először örökíti meg novellairodalmunkban a március 15-i pesti események izzó hangulatát *(Tizenötödik Márczius.* P. Divat-

[2] Nagy Ignác: *Az első táblabíró* (Bp. Divatlap. 1—2.), Boross Mihály: *Az utósó táblabíró* (U. ott 4—5.), Lauka Gusztáv: *Egy táblabíró ijedelmei* (Charivari. 18.).

[3] Szilárd: *Egy pecsovics* (Radicallap. 2.), Boross Mihály: *A Pecsovics Pecsovics marad* (Bp. Div. 23.) és *Két patrióta* (Pesti Div. I. 27.), Jakó Pál: *Nem hiszünk mindennek!* For radalmi humoreszk (Életképek. U. 4.), Komáromi Ferenc: *Márczius száműzetése vagy as új Pecsovicsok* (Életképek. II. 6.), Boross Mihály: *Fényes deputátio, cifra tehén, nagy semmi* (Bp. Div. 17., az utóbbi egy nótáriusról szól, ki keveselli a szabadságot és egyenlőséget, főleg pedig a fizetést).

[4] Ludasi Mór tréfás falusi történetébe forradalmi verset sző a császár ellen *(Az éjjel.* Eletk. II. 22.). Boross Mihály írt még néhány időszerű apróságot: *Laplakoma a zsurnalisztikái téren* (Bp. Div. 11.) s három népfelvilágosító elbeszélése a Nép Barátjában (18., 20., 25.).

lap. I. 16., ápr. 1.). Lanka Gusztáv pesti forradalmi jeleneteket ír le a tavaszi napokból s elmondja, hogy a muszkák jövetelének rémhírére a Zugligetbe akarja rejteni feleségét *(Kirándulás a Zugligetbe a forradalom alatt.* Életképek. I. 23.). Bernát Gáspár leírja, hogyan indul Pestről az önkéntes sereg gőzhajón *(Első és utolsó csók.* Charivari. 3.). Komáromi Ferenc elbeszéli az oláhok titkos gyűlésén történteket s ott szőtt hazaáruló terveiket a balázsfalvi gyűlés előtt (Mutatvány *Szerelem és politika* c. regényéből. Bp. Div. 3—4.). Tassi Ede *Egy táblabíró mint nemzetőr* c. tréfás életképében (Életk. II. 8. 15.) az akkori elcsépelt táblabíró-figura kénytelen a rácok ellen vonulni s hősköd ve jön haza, de azért tovább mérgelődik Kossuthra s a többi országháborítóra, míg a guta meg nem üti. Lanka Gusztáv mulatságosan mondja el, hogy szeptemberben egy nap leforgása alatt mennyi jó hírt és mennyi rémhírt hall *(Folytonos újabb hírek.* Charivari. 21.).[5] Lám Vilmos novellája ér legtöbbet ezek közül *(Egy napom a harcmezőn.* Bp. Div. 21.), melyben egy regényes történet keretébe foglalva a ráclázadást és a perlaszi csatát írja le. Az első értékesebb negyvennyolcas csatakép irodalmunkban.

Mindössze ennyi aktualitás van 1848-ban megjelent elbeszéléseinkben (felsorolásunk teljes), de igazi művészet annál kevesebb. Értékük csak korrajzi. A többi akkori elbeszélés régi csapásokon halad, régi romantikus vagy humoros tárgyakat csépel egészen az

5 *Markotányos nő* c. humoreszkjét pedig (U. ott 23.) azzal végzi, hogy hőse, Jónás Szenttamásnál harcol, ideálját, a markotányosnévá lett Marit pedig egy haubie öli meg. — Ludasi egy fűzfapoéta vitézkedését örökíti meg a rácok ellen *(Ügyetlenségből lett önkéntes.* Életképek. II. 16., 18—20.).

év végéig, mikor az idők komolysága elnémította szépirodalmunkat majdnem egy esztendőre.

Mikor 1849 novemberében megindul a *Hölgyfutár* s vele együtt novellairodalmunk, az immár befejezett szabadságharc nagy jelentőségű témabányaként áll íróink előtt. Sietnek is kiaknázni.

A novellák hosszú sorát ismét Obernyik Károly indítja meg a *Hölgyfutár* november 20-i számában *A magyar szabadság első hatása* c. víg elbeszélésével (6—9. sz.).[6] Ezt követi a december 22-i (34.) számban egy álnevű író novellája, mely már a szabadságharc egyik fontos eseményét, Buda ostromát választja hátteréül (Emma: *Piroska).* Az egyik nevesebb író jobbfajta munkája, a másik tehetségtelen műkedvelőé. így van ez később is. A legkiválóbbaktól kezdve a legkontárabbakig mindenki ír negyvennyolcas regényt, novellát, rajzot, életképet, anekdotaszerű apróságot, még pedig értékeset, középszerűt és egészen értéktelent. Ilyen volt a világháborút rajzoló szépirodalmunk is.

1850 március elején megindul Szilágyi Sándor szerkesztésében a *Magyar Emléklapok,* melynek egyik célja az előszó szerint „összefűző kapósul szolgálni a közel múlt napok gyászemléke és derűsb jövőnk reménye között.[u] Gyors egymásutánban megjelenő füzetei csaknem kizárólag szabadságharcra vonatkozó elbeszéléseket és történeti cikkeket közöltek. Az első füzet közölte *A gyémánt os minist ért,* melynek Sajó álnevű szerzőjéről csakhamar mindenki tudta, hogy az Jókai. Ettől kezdve Sajó a vállalat mindegyik füzetébe írt

[6] Ebben és a következő fejezetekben csak azoknak: a novelláknak idézzük megjelenési helyét és idejét, amelyek a munkánk végén adott könyvészetben nem szerepelnek (nem neves írók munkái).

szabadságharci tárgyú elbeszélést kedvet ébresztve másokban is hasonlóak írására. Hatása ezen a téren kétségtelen. A szabadságharc eszményítése, regényes megvilágítása, az eseményeknek eposziasan túlzó módon való előadása legtöbb ilyen elbeszélését jellemzi. „Magyar forradalom! Te egetgyujtó alak— így kezdi első novelláját, a következőt pedig így: „írjunk mythologiát. írjuk le az év eseményeit, híven, valóban, mindent ami megtörtént, minden csodálatost, emberfölöttit, nagyszerűt, amit tapasztalánk, aminek szemtanúi voltunk s akkor mondjuk rá, hogy ez mind mese, mert különben nem fogják elhinni. A költő álmodta ezeket. Annyi nagyság, annyi ragyogvány, az embererőt meghaladó tettek vakmerő képei hol születhettek volna másutt, mint egy phantasticus agy hagymázos világában?“ Ezt a túlzó modort rögtön utánozni kezdték: „Az erdélyi hadjárat mint egy csodás mese, mint az ezeregyéj regéiből kikapott tündéries mese vonult el előttünk, hihetetlenséggel határos tüneményes kalandjaival^ (Csatáry: *A temetés.* H. 1850. I. 106.). „A forradalmi időkben majdnem mindenikünk élete egy-egy fölötte érdekes, mesével határos történetet, egy egész regényes krónikát foglalt magában... képzeletet felülhaladó csodás és hatékonyan éreztetett eseményeinél fogva a lelkesebb történetírót egyszersmind költővé s a költőt történetíróvá tette“ (Vahot I.: *A honvéd őrangyala)* stb.

Zsigmond Ferenc fejtette ki igen szellemesen, hogy Jókai képzeletére, mely addig a francia romantikából táplálkozott, milyen nagy hatással voltak a szabadságharc rendkívüli eseményei, s a maga szokatlan és nem mindennapi viszontagságai és tapasztalatai. Addig jóformán csak túlzásra hajló, szinte beteges

képzeletének világában élt, most a szabadságharc szolgáltatott neki reális anyagot. Egészítsük ki ezt a megállapítást azzal, hogy a realitás iránti erős érzéke már negyvennyolc előtt is megvolt, a szabadságharc eseményei csak jobban kifejlesztették.

Hogy ezeknek az eseményeknek költői feldolgozásába kezdjen, erre a föntebb említett néhány elbeszélés is buzdíthatta, mint követendő példa, de buzdította főként Szilágyi Sándor, ki a *Magyar Emléklapokban* csak ilyen tárgyú elbeszéléseket akart közölni. Akkori szomorú anyagi viszonyai pedig valósággal kényszerítették, hogy minél többet és minél kapósabb munkákat írjon.

Kissé hirtelennek tetszhetik ez az átmenet a romantika távoli, csodás birodalmából Magyarország otthonias vidékeire, s a néhány hónappal azelőtt lezajlott s általánosan ismert háborús események kellős közepébe, de Jókai képzelete könnyen áthidalta ezt a nagy távolságot. Λ reális anyagot a maga sajátos módján átalakította. Mindent megváltoztatott, többnyire túlságosan nagyarányúvá varázsolt, s különös, regényes fénnyel árasztott el, mely a valóság színeit hol bűbájosán ragyogókká tette, hol titokzatos árnyékba, ködbe burkolta.

Legelőször a szerb lázadás borzalmai és kegyetlenségei ragadták meg képzeletét, mint már előtte a legelső értékesebb csatakép írójáét. *F.. .y Gyula* c. elbeszélésében (melyet később *A menyegző utáni nap* címen iktatott *Decameronjába)* Fáy Gyula megtörtént esetét írta meg: a fiatal férj esküvője után másnap a szerb harctérre siet s hősi halált hal. Az egyszerű eseményből ossiani modorú, költői ismétlésekkel megtűzdelt kis prózai eposzt formált. *Szenttamási Györgyé-*

ben[7] a hős, kinek Szenttamáson a szerbek elcsábították feleségét s meggyalázták leányát, rettentő bosszút esküszik ellenük. Ő lázítja föl a szegedieket az ott lakó szerbek legyilkolására, ő bújtogatja a katonákat külföldön a hazaszökésre (Lenkey százada), ő eszközöl ki kegyelmet Rózsa Sándor számára, hogy pusztítsa a szerbeket, maga is minden eszközzel gyilkolja őket, míg Szenttamás ostromakor el nem esik. *A vörössipkásban* valóságos dicsőítő himnust ír a vörössipkásokról. Hőse Nestor, a honvédtiszt, kit a szerbek Jarovácon katonáival együtt le akarnak ölni, de kedvese, Anisia megmenti, s a vörössipkások gyilkolják le a szerbeket.

Hasonló kedvvel választja novellatárgyul az erdélyi oláh lázadást s az oláhok kegyetlenkedéseit. *A& érc leányban* Gábor Áron ágyúinak története alapján fantasztikus mesét mond ossiános és bibliási hangon Áron apó régi ágyújáról, melyet leányának, az „aranyhajú Lóránah“ síremlékül állít föl s az oláhok elleni sok csatában ezzel menti meg a székelyeket, míg az ágyú, az „ércleány“ el nem pusztul s maga Áron is el nem esik. Érdekes példa arra, hogy Jókai képzelete a valóság talajáról fölrepülve a mesevilágnak milyen csodálatos felhőibe téved. Ilyen a *Székely asszony* is, a Sepsi-Szentgyörgyöt védelmező hős székely asszonyokról s a Brády-család tizenhárom tagjának valóban megtörtént lemészárlásáról szóló novella, mely egész

[7] Megjelent a ME. új folyamának 1. füzetében, de ezt lefoglalták, úgyhogy a novella a MI. 1. ben jelenhetett meg *A vérontás angyala* címen némi kihagyásokkal és enyhítésekkel, tehát nem spanyol novellává átírva, mint Zsigmond F. említi *(Jókai.* Bp. 1924. 102.). Ez csak később történt. így jelent meg *Virradóra* c. gyűjteményében.

hőskölteménnyé változtatja a rémes esetet, központjában az ideálisan nemeslelkű oláh tribunnal, ki végül felrobbantja rabló népét magával együtt *(A Bárdy-család).*[8]

A szabadságharc egyéb eseményeinek is Jókai volt a legkiválóbb megörökítő je. Elbeszélései közül legjobb *A két menyasszony,* melynek elején nagyszabású és realisztikus rajzát adja az osztrákok elől való menekülésnek. December utolsó napján a csikorgó hidegben egymás után futnak be a vonatok a szolnoki pályaudvarra. Óriási a zűrzavar, rengeteg poggyász, szekereken és gyalog tovább menekülő emberek. Ez napokig tart, majd a levert, kedvetlen magyar sereg vonul át a városon, végre megérkezik a rendezett, diadalmas osztrák sereg. Két leánytestvér szerelmi története fonódik a háborús események közé (az egyik vőlegénye honvéd, a másiké osztrák tiszt). Ennek a négy embernek sorsa hozza közelebb szívünkhöz a március eleji nagy szolnoki csatát, melynek leírásában igazán remekel. Érezteti a csata hevét, mozgalmasságát, az események új meg új fordulataival folytonosan izgatja érdeklődésünket, a vén huszár és regruta alakjával humort, a stratégiai adatokkal realitást vegyít az eposzba. A leírást a győztes honvédek dáridójával s az elhagyott csatatér hangulatával fejezi be. A pompásan elbeszélt történetben aránylag kevés a túlzás és a romantikus görögtűz. — Görgey Selmecen bekerített seregének földalatti úton való menekülését egy regényes szerelmi történet keretébe foglalja *(Az elesett neje), A fehér angyal* is Görgeyről szól, kinek a szabadságharc

8 A Magyar Emléklapokban (6. füzet) megjelent *Tizenhárom Brády* egészen másképpen beszéli el az esetet.

alatt egy nő elmeséli, hogy Kupa egyik vezére meghódolt Szent Istvánnak, kegyelmet kapott, de hadnagyait kivégezték, köztük leánya vőlegényét. Ez kísérti apját holta után felmutatva egy lapon a kivégzettek neveit. Görgeynek is megjelenik álmában a „fehér angyal“ s egy lapon odamutatja neki is a tizenhárom kivégzett tábornok nevét.

A tarczali kápolna egy osztrák tábornok vereségét mondja el, melyet egy cigány asszony s egy úri leány előre megjósol neki. Ezekről a romantikus jóslatokról Jókai nem tud lemondani még valószerü környezetben sem. A Perczel Mórról és Deinbinszkiröl szóló anekdotát *(Nomen et omen)* is egy „delejes hölgy“ jóslatára alapítja.

Szívesebben olvassuk Bemről írt kedves, melleghangú adomázását *(A kis szürke ember),* s a Guyon Richardról szóló humoros történetkét *(Komárom).* Mint később a *Véres könyvben,* itt is szívesen vegyít humort a tragikus események elbeszélésének komor, patétikus hangjába. — *A fránya hadnagyban egy* „furirsicc/'-el pompás tréfákat meséltet el, melyeket az ő tréfás hadnagya vitt véghez, aki a fegyverletétel hírére még agyon is tréfálkozva lőtte magát. Az akkori idők hirtelen változásait egy bécsi szegkovács esetével világítja meg, akit 1848 decemberének derekán becsuknak Pesten, mert nem az alkotmányos szabadságot éltette. Március közepén kikerülve a dutyiból, azt élteti, amiért kap megint három hónapot az osztrákoktól. Kiszabadulva Ausztriát élteti, amiért meg a visszatért magyarok csukják be, szeptemberben a köztársaság éltetéséért teszik ismét hűvösre. Novemberben kiszabadulván, bölcsen nem éltet semmit *(A szerencsétlen szélkakas).* Még ezeknél is kedvesebb egy felvidéki

német leányka francia szavakkal kevert levele, melyben a közvetlen, bájos csevegés hangján elmeséli barátnéjának, hogy mennyire féltek a branyisizkói csata után a városukon átvonuló honvédektől, s hogy azok milyen nagyszerű bált rendeztek. A városon kívül támadt csata hírére hirtelen elrohantak, de hamarosan visszatértek, csak az ő szép táncosa kért alázatosan engedelmet, hogy nem jöhet a négyest eltáncolni, mert ellőtték a lábát *(Egy bál).*

Csataképeiben általában több a való részlet, jó megfigyelés, mint régi dolgaiban, de mindig elég a fantasztikum s a romantikus hatásvadászat. Az eseményeket és alakokat hol megkapó realizmussal, hol a nehéz nyomasztó álomképek ködszerüségével rajzolja. Az utóbbi hangulatot fokozza a sokszor eposzias előadás, az ossziánias borongás, mely Zsigmond Ferenc szerint helyenként Vörösmarty hatása is lehet, s a francia romantikus föllengős nyelv. Ez a modor már akkor sem tetszett mindenkinek. A *Pesti Napló* többször is megrótta erőltetett pátoszát, dagályosságát, ismétlődő sorait, helyenként ritmusos prózáját (1850. 23.78.). Elbeszéléseiben — úgymond — „bizonyos borongó, beteges kedély“ uralkodik, a „legmindennapibb tárgyakat is oly mysticus félhomályba s gyászba burkolja, mi mind a mellett, hogy megragadja az olvasót, kedélyére csak nyomasztóan s leverőleg hat“ (U. ott, 1851. 261—2.).[9] .

Külön kell kiemelnünk víg elbeszéléseit, melyekben nagy haladás mutatkozik regi rikítóan humoros történeteihez képest. Ezekben emeli először az anek-

9 Mikor majd J. hatásáról szólunk, több példát idézünk patétikus stílusára.

dotát művészi színvonalra. Előadása itt fordulatos, elmés, élénk és természetes.

A szabadságharcnak ilyetén bemutatása, a magyar hősiességnek, önfeláldozásnak magasztalása az elnyomás korában kétségkívül hazafias tett volt, mert fokozta a nemzeti önérzetet, de egy kissé ártalmas is, mert túlságos illúziókba ringatta az erre úgyis nagyon hajlandó magyar lelkeket, mikor a történeti valóságot egyodalúan idealizálta.

Egyetlen elbeszélése van, melyben a szabadságharc leglelkesebb dicsőítője, annak árnyékoldalait is be merte mutatni, mikor *A gyémántos minister* c. „skizzében“ leírta Madarász László rendőrminiszternek dőzsölő és kártyázó társaságát Debrecenben, leírta a lepecsételt Zichy-ékszerek ellopását, melyet Madarásznak és hű „pecsétőrének“, Mérei Mórnak tulajdonít, leírta Hetveni (Hatvani Imre) uramnak, Madarász belső emberének, a jeles guerilla-vezérnek abrudbányai viselt dolgait, melyek seregének felkoncolását okozták, s leírt még egyéb csúnya és piszkos dolgokat is. Novella-paszkvillusát így fejezi be: „És ti, kik sohasem szerettétek, csak loptátok a hazát, kik játszottatok mindennel, ami szent, ti a szabadság hamis prófétái, hol vagytok, mint folynak napjaitok?“ — A szabadságharc szennyesének ez a merész kiteregetése a Bach-korszak elején erős visszatetszést keltett. A *Magyar Hírlap* (1850. 111.) a szerkesztőt tapintatlansággal vádolja, hogy éppen ezt az „árnyképet“ közölte a M. Emléklapok első füzetében. A *Pesti Napló* is elítéli Jókai novelláját, mely a forradalom „cloacáját“ tárja fel s „ezt is eltorzítva“ (1850. 9.).[10] Később

[10] Részletesen tárgyalja Zsigmond Ferenc *Jókai és Debrecen* c. munkájában. Debrecen. 1925.

pedig azt írja róla (1851. 261—2.), hogy „csak undort ébreszte.“[11]

*

A szabadságharcon kívül a Bach-korszak élete is új témabányául kínálkozott íróinknak, meg is kezdték kibányászását hamarosan. Legelső, aki az abszolutizmust rajzolta, a régi gárda érdemes tagja, Kovács Pál volt. *Untauglich* című elbeszélését a *Hölgyfutár* 1850. évi 1. számában kezdte közölni. Utána mások is írtak ilyeneket, tehát ezen a téren sem Jókai volt a kezdeményező. *A bujdosó tanyája* c. elbeszélése csak augusztus elején jelent meg, tehát a *Csataképek* megjelenése után azonnal belekezdett az új sorozat írásába, bámulatos gyorsasággal el is készült vele (három hónap alatt), s október végén már ki is adta *Egy bujdosó naplója,* „Novellák a forradalom utáni időkből“ címen, s ezen a téren is egyszerre a többi novellista élére ke^rült, úgy mint *Csataképeivel,* messze fölülmúlva minden előzőjét és követőjét.

A szabadságharc utáni hangulat mélabús festésiével mindjárt bevezetésében elragadta az olvasókat: „Az óriás elesett, meghalt, porrá lett... Ez elesett óriás hamvának egy atomja voltam én is.“ Kibújdoshatott volna az országból, — úgymond — de eszébe jutott a délibábos róna, a rengeteges hegylánc, a fényes, zajos .város, a faluvégi csárda, az ősi, apai ház bibliát olvasó édesanyjával és búsuló felesége. Ezek a kísértő emlékek nem engedték tovamenni. Útnak indult az ismeretlen föld és az ismeretlen jövendő felé. Sok

1 nem is vette fel sem *Cataképeibe,* sem későbbi gyűjteményeibe, még összes munkáinak díszkiadásába sem.

szomorú, dolgot látott útközben, elmondja-e, leírja-e őket?

A huszonhárom novella közt csak hét van olyan, melyeket nem első személyben mond el, a többi a maga élményeként szerepel. Ezek közt vannak valóságos élmények: amint pl. leégett falvakon, délibábos pusztán, rengeteg mocsáron át visz az útja *(Puszta falvak, A mocsárok rejthelye),* vagy mikor elrejtőzik egy felvidéki kis helyen *(A bujdosó tanyája).* Ezek a bújdosó író mélabús hangulatain keresztül látott elragadó tájképek talán legszebb lapjai a kötetnek. Találkozik jeles közéleti férfiakkal, kik koldusoknak öltözve búj dósnak s arra érnek haza, hogy családi boldogságuknak vége *(A három hajtsár),* egy földbirtokossal, ki mint szabólegény menekül, aztán tanító lesz egy kis faluban *(Az ezermester és a kozák),* találkozik két ismerősével, kik megörülve bolyongnak *(A b. tanyája, A gyilkos).* Híres tréfacsináló barátját haldokolva találja, megmérgezte magát *(A víg ember).* .

Elbeszéli a Törökországba menekült s onnan gőzhajón visszatérő két közkatona nyomorúságát, s egyiknek megörüléssel végződő szerelmi történetét *(A két menekült),* egy magyar és osztrák hadi rokkantnak megható barátságát *(A két csonka vitéz).* Néha — visszaemlékezésként — szabadságharci tárgyú történeteket is vegyít a többi közé *(A halottaiból feltámadott, Az előőrs, Az eltűnt leányok),* vagy francia romantikus, álpátosszal írtakat *(Nő és szerető, Találkozás ismerősökkel).*[12]

A mélabús hangot azonban néha itt is humoros-

12 *A nikomédiai köveket* török tárgyú novellái között láttuk.

sal cseréli fel, hogy olvasóit necsak sírva fakassza, hanem meg is nevettesse. A parasztasszony, kinek házában megpihen, elmondja neki, hogy körtefájára múltkor akasztotta fel magát egy olyanforma szomorú úr, mint ő. Kitűnő példa arra, hogyan lehet egy szomorú tárgyat tréfásan feldolgozni. — Elbeszéli a híres Sárga Péter esetét, aki hosszas, keserves búsdosás után följelenti magát, hogy ő tette muzsikára az irmicei nemzetőrök csatadalát. Kiderül, hogy az illetők csatában sem voltak, mire a katonai parancsnok a magát mindenáron becsukatni akaró hazafit kidobatja *(A megvetett nagyság). A csárdái csapiárban* Sallai uram egyszerű cselfogása megszabadítja a biíjdosókat a perzekútor pandúrjaitól. A csel nagyon kezdetleges és sikere valószínűtlen. Ez már a magyar népmesének naív optimizmusa. A hős ott is ilyen eszközökkel győzedelmeskedik.

Az adomázásnak mind nagyobb mestere lesz: *Egy emigráns levele, ütitársam, A rimaszombati vásár, Egy pár derék ember* a maguk nemében tökéletesek.

Ebben a gyűjteményében sokkal kevesebb a francia romantika, mint csataképeiben és sokkal több a magyar eredetiség tárgyban és elbeszélő módban.

*

A szabadságharcról nyíltan nem írt többet a Bach-korszakban. A Buda ostromáról szóló ál-spanyol novellájáról *(A szökevény)* már megemlékeztünk, valamint *A rossz helyről,* melyben a magyarországi orosz dúlásról is szó esik, természetesen Magyarország megnevezése nélkül. *A pénz elrepül* komáromi történet a „francia megszállás" idejéből, amikor „szállítani nem lehe-

tett semmit kívülről, mert odakinn baj volt“. A kitűnő humorú életkép Tukma kocsmáros uramról szól, ki annyi bankót és ércpénzt szed össze, hogy kénytelen „megszeleltetni“, mint a kukoricát. A szél a bankókat (Kossuth-bankó) tovább viszi, az ezüstpénz a köpönyegjére hull. Most koldusként jár a Dunaparton. *A jó öreg asszony* unokája a közbejött „borzalmas időkben“ tűnt el, „elment valahova, honnan sokan nem tértek vissza“. *Húsz év múlva* c. elbeszélésében azt mondja, hogy olyan időket élt át, melyek az embert elszoktatták a halál félelmétől. A *Kárpáthy Zoltán* végén is csak homályos célzásokat tesz a szabadságharcra.

A Bach-korszakban történik, hogy egy fűzfapoéta regénnyé alakított eposzát az egyik kiadó azért utasítja vissza, mert nincs benne politika, holott ma csak az érdekli az olvasókat, a másik meg azért, mert politika van benne, s az veszedelmes dolog *(Egy poeta-viselt ember levele).* Az *Excollegai utasításban* egy akkori divatlapszerkesztő viszontagságait írja meg.

A *Vándoroljatok ki!* komoly és humoros levélsorozata bizonyára nem egy kivándorolni készülő magyarnak hatotta meg a lelkét. Mottói: A nagy világon e kívül nincsen számodra hely és Szívet cseréljen az, aki hazát cserél — világosan elárulják célját, valamint szép bevezetése a hazáról s a hazaszeretetről. Ki minden köteléket el tud szakítani, mely a hazához fűzi, „okosan cselekszik, ha itt hágy bennünket, kik el vagyunk szánva tűrni mindent, fáradni mindig és megtartani a régi szívet mindhalálig“.[13] A novella erősen

[13] A *Háromszéke leányokban* Dankos András lelkesen buzdítja az elpusztított falu népét, hogy ne hagyják él hazájukat a nyomorúságban, lesz még jobb jövő. A falusiak maradnak és fölépítik a falut.

irányzatos s ennek következtében túlságosan torzító, de milyen kifogyhatatlan ötletesség s kacagtató komikum a kivándorlók viszontagságainak rajzában s menynyi csöndes, flegmatikus magyar humor elbeszélésükben (Hurday levelei), s a komoly részekben az érzelgősség mellett mennyi magyar szívekhez szóló hang és hangulat!

A Baeh-korszakot nem rajzolta többet, de kifogyhatatlan volt a rejtett hazafias célzásokban, lelkesítő buzdításokban, melyekkel lépten-nyomon találkozunk elbeszéléseiben. A *Török világban* így elmélkedik: „Európának legkisebb gondja a világon az, hogy mi élünk; nekünk csak akkor vannak szövetségeseink, midőn ádozatainkra van szükség; ha mi kérünk, akkor nem ismer bennünket senki.“ Az árvíz által elpusztult Pest feltámadt, s ezzel egy eszmét adott nekünk: „Aki önmagát újra teremteni képes, az halhatatlan.“ *(Kárpátiig Z.). A magyar előidőkből* c. gyűjteményébe felvett *Az üstökös útja* c. elbeszéléséhez a következő jegyzetet fűzte: „E beszély a márciusi napok előtt volt írva. Csillagászok csakugyan várják azon nagyszerű üstökös eljövetelét ez évben ... Ha el jövend, hála az égnek, Magyarhont úgy fogja találni, mint ki az életet megérdemelte/[4] *A régi jó táblabír ákban* gúnyosan céloz a Bach-rendszerre: „Még akkor a gondviselésnek nem volt olyan közvetlen érintkezése az emberi ügyekkel, sok volt rábízva magánosokra.[44] „Magyar ember mindig ismerte a jó apetitust, kivált régibb időkben.[44] Emilnek hirtelen távoznia kell atyjával — még nem tudják hová *(A hold).* 1859-ben a közeledő jobb jövőt bizakodóbban hirdeti: „Te pedig, magyar nemzet, élsz és lélekben, gondolatban egészebb vagy, mint valaha voltál. Haladsz csendesen, de biztos nyomon ... Emeld

fel szívedet.“ *(Az utolsó budai basa).* „Az úr Isten oltalmazza meg a magyarokat ezután is!“ *(Fulkó lovag).* Ugyanilyen hazafias célzásokat találunk többi magyar tárgyú történeti elbeszélésében, mint majd látni fogjuk.[14] Zsarnokellenes és kis népeknek a nagyok ellen vívott szabadságharcait dicsőítő tendenciáit külföldi tárgyú novelláiban már láttuk *(Carinus, Kelet királynéja, Tsong-Nu, A megölt ország, Valdivia, Bolivár,* orosz tárgyú novellák, s a *Véres könyv* novellái).

[14] *Sajó, Másik haza, Mahizeth, A varchoniták, Egy bukott angyal, A mennyei parittyakövek.*

III.

A szabadságharc és a Bach-korszak többi elbeszélőnk műveiben.

Láttuk, hogy Jókai előtt már írtak ilyen tárgyú novellákat, de az ő sikerei és elbeszéléseinek varázsa kétségkívül szintén igen buzdította írótársait. A két tárgykör újságánál fogva szükségesnek tartjuk, hogy, mielőtt Jókai munkásságát tovább vizsgálnók, rövid, de teljes áttekintését adjuk negyvennyolcas és Bach-korszakbeli tárgyú elbeszéléseinknek.

A fürge és vállalkozó szellemű Szilágyi Sándor 1849 végén és 1850-ben 13 kisebb-nagyobb forradalmi tárgyú kötetet és füzetet adott ki, melyek közül részben szépirodalmi tartalmú volt a *Magyar nők forradalmi életéből,* a *Tollrajzok az 1848/9-iki magyar hadakból,* a *Honvéd- és huszárélet anekdotokban* s *Egy szemüveg naplója a forradalom előtti, alatti és utáni korszakból* (mind a négy 1850-ben). A kritika nem nagy lelkesedéssel fogadta ezt a nagy termékenységet és elítélte Szilágyi „felszínes firkáit, melyeket Heckenast rendeletére írt“ (PN. 1850. 61—2.) s megrótta, hogy „forradalmi fércmüveivel elözönlő az olvasóközönséget“ (U. ott, 1851. 261—2.).[1]

[1] Szilágyi füzeteihez hasonló Szirondi (Birányi-Schultz Ákos) *Forradalmi képcsarnoka,* (1850), melynek előszava szük-

A cenzúra,[2] mely eleinte nem sokat törődött a forradalmi novella-özönnel, később szigorúbb lesz, s a *Hölgyfutár* augusztus 26-i számának (1850) élén a következő szerkesztői felszólítás jelenik meg: „T. dolgozótársainkat *ismételve* és általánosb siker kedvéért most már *nyilvánosan* is kérjük, hogy beküldendő munkáikban minden *célzást a haza politicai állapotára, viszonyaira* szigorúan kerülni méltóztassanak.“ Egy szeptember 21-én megjelent szerkesztői üzenetben pedig a következőket olvassuk: „Szépen bizonyítja ez (t. i. a közlésre elfogadott novella), hogy a forradalom kizsákmányozása nélkül is lehet igen érdekeseket írni.“ De nemcsak a cenzúra, hanem a közönség és a kritika isi kezdte megelégelni a forradalomnak ezt a szépirodalmi „kizsákmányozását“. A *Magyar Emléklapokról* azt írja a *Pesti Napló* (1851. 261—2.), hogy „Ion ismét iszonyú müvészictlen szétmarcangolása és dobraütése a forradalom szerencsétlen drámájának“, a következő évben pedig így emlékezik meg a háborús irodalomról: „Az ostromállapot két első évében szépirodalmunk egészen forradalmi visszhangokból állt sí ezen irányt némelyek már csömörietesnek kezdték tartani“ (1852. 783.). Azonban sem a cenzúra, sem a kritika nem riasztotta el a novellistákat ilyenek írásától s a szerkesztő-

ségesnek tartja, hogy a „leolvadott s irodalmunktól némileg elriadt közönséget ismét vissza kell édesgetnünk, regény alakban is adnunk egynémely forradalmi eseményt, melynek költői fátylán át azonban a valót könnyen ki lehetend ismerni/[1].

[2] A cenzúrát tulajdonképpen a katonai parancsnokság rendőri osztálya gyakorolta, ennek kellett bemutatni a nyomtatványokat s ha néhány nap alatt nem következett be a lefoglalás, forgalomba lehetett őket hozni (Szilágyi S. visszaemlékezései a PN. 1872. és 1873. évfolyamában).

két közlésüktől. Még a hivatalos kormánylap, a *Magyar Hírlap* is közöl negyvennyolcas novellákat. Geibel csinos német naptára „csupa honvéd, huszár és nemzetőri történetecskéket közöl s néhány értékes beszélykét Sajó munkáiból·' (H. 1850. II. 45.). Az 1851-es *Történeti Naptárban* szintén csupa háborús novellákat találunk.

A szabadságharccal foglalkozó elbeszélések azért fokozatosan fogynak. Míg 1849-ben és 1850-ben több mint 80 ilyen jelenik meg, ez a szám 1851-ben alig egyharmadrészére, 1852-ben pedig egyhetedrészére csökken. 1853-tól 1859-ig mindössze 65 a számuk, tehát átlag 9 esik egy évre.

Lássuk most magukat a novellákat. Először azokat tárgyaljuk, melyeknek főtémája a szabadságharcnak valamely eseménye vagy eseménycsoportja, tehát amelyekben fő a szabadságharc, másodszor azokat, melyekben a szabadságharc inkább csak háttérként szerepel, vagy csak egyes mesebonyolító indítékokat szolgáltat, de azért még fontos része a mesének, végül azokat, melyekben a szabadságharc nem fontos része a mesének s csak laza kapcsolatban van vele. Külön szólunk arról a néhány novelláról, melyek a szabadságharc árnyoldalait mutatják be. Áttekintésünk folyamán nem bocsátkozunk az elbeszélések esztétikai méltatásába, mert most nem ez a célunk. Itt csak azt nézzük, hogy a szabadságharc hogyan tükröződik elbeszélő irodalmunkban.

A szerb lázadás borzalmait Jókain kívül mások is megörökítették. Kuthy Lajos *Temerini hősnője egy* lelkes magyar nő, szerb férfi neje, ki, mikor gyermekét szuronnyal a templom kapujára szögezték s magát

is megsebesítették, lőporral felrobbantja a házában gyűlésező szerbeket. *Egy éj az altáborban* c. novellája Damjanich táborát rajzolja, hol a tisztek erősen politizálnak, a pálinkát áruló zsidó s a szerb markotányosnő kémkedik, aztán Damjanich győzelmét írja le az écskai dombok vidékén a váratlanul rajtuk ütő szerbeken, kiket egy reakcionárius magyar gróf és Sztratimirovics nőrokona vezet. A szerb kegyetlenségeket itt realisztikusan részletezi.[3]

Az oláh lázadás véres eseményeit is többen feldolgozták. Az oláhok kastély-dúlásai, kegyetlenkedései, az előlük való menekülés viszontagságai, oláh tribünök szereplése (talán Jókai novellájának hatása alatt) több novellában van regényesen vagy krónikás szárazsággal

3 Obemyiknak *A szép rác leány* c. novellájában, mely élénk leírást ád a délvidék pusztulásáról, megint egy szerb leány menti meg magyar honvéd kedvesét, mikor a szerbek éjjel le akarják gyilkolni a magyarokat. Ugyancsak- az ő novellája a *Rácvidéki kalandok,* mely folytatása az előbbinek, s egy kedvese megmentéséért színleg szerb kémmé lett honvéd története, ki felrobbantja titkos lőszerraktárukat. — A rác lázadás *egy* özvegy békés majorját pusztítja el, az úrnőt meggyilkolják, egyik leánya megbecstelenítve megőrül (Pompéry János: *A virágos sir).* A szerbek kiirtják egy ifjú családját, őt viszont egy szerb leány menti meg, ki aztán felesége lesz (Császár Ferenc: *A kőfejtő).* A fiatalember epizódja részleteiben is hasonlít Obernyik *A szép rác leány* c. novellájának megfelelő részletéhez. Talán megtörtént esemény volt az alapja mind a két elbeszélésnek, mert nem valószínű, hogy Császár Obernyiket plagizálta volna. — A szerb lázadással foglalkoznak még a következők: G. E.: *Laura* (H. 1850. II. 44—6.), Szirondi: *Fejértemplomi árva* (Forradalmi képcsarnok. 1850), Szilágyi Sándor: *Két szomszéd* (M. nők forradalmi életéből. 1850).

A fontosabb hírlapok, folyóiratok és zsebkönyvek címeit

megírva.[4] Ezek egyikében, Csatáry (Telegdy Kovách László) novellájában érdekes dolgokat mond Alvinci kapitány. Szerinte a magyar földesurak részben maguk voltak vesztük okozói, mert a magyar jobbágyságot pusztulni hagyták, s ebben a kálvinista papság is bűnös, mert a templomokat roskadozni engedte s híveinek elolához sadását eltűrte. A földesurak ezt azért nem bánták, mert a szolgailag alázatos és szabadon zsarolható oláh jobbágyot jobban szerették, mint a nyakasabb magyart *(A temetés.* H. 1850. I. 106.).

Vachott Sándorné *Derű és bont* c. regényében szintén elég részletesen tárgyalja az oláh lázadás eseményeit, melyek döntő hatással vannak egyes regényalakjainak sorsára. Balázs Sándor *Igen és nem* c. beszélyében egy grófnő beszéli el erdélyi viszontagságait.

munkánk további folyamán következőképpen rövidítjük (a többiekét egészen kiírjuk): *Budapesti Hírlap:* BH., *Budapesti Viszhang:* BV., *Családi Lapok:* CsL., *Délibáb:* D., *Divatcsarnok:* Di., *Hölgyfutár:* H., *Kalauz:* K., *Losoncéi Phőnix:* LPh., *Magyar Emléklapok:* ME., *Magya/r Hírlap:* MH., *Magyar írók Füzetei:* MI., *Magyar Néplap:* MN., *Magyar Sajtó:* MS., *A Nagy Tükör:* NT., *Napkelet:* N., *Nővilág:* Nő., *Pesti Napló:* PN., *Pesti Böpiv'ek:* PR., *Remény:* R., *Szépirodalmi Közlöny:* SzK., *Szépirodalmi Lapok.:* SzL., *Üstökös:* Ü., *Vasárnapi Újság:* Vü. .

4 Szilágyi Sándor: *Székely huszár jegyese* (H. 1850. I. 134—5.), *Philhungara* (ME. új folyam 1. és M. nők forradalmi életéből 1850.), *Mindennapi történet* (M. nők f. életéből) . Dózsa Dániel: *A ... y Terka.* Lanka Gusztáv: *Orion.* Anda: *Egy oláh tribün* (MI. 3.), mely Nagyenyed feldúlásáról, Urna: *Egy nő naplójából* (ME. új f. 1., majd MI. 4.), végül M. írók Albuma. 1850., mely a kisenyedi mészárlásról szól. Csatáry: *A temetés* (H. 1850. I. 106.).

Remellay Gusztáv egy honvédcsapat veszedelmes kalandját mondja el a „hegyiek"-kel *(A szerelem segélye.),* Virághalmi Ferenc pedig az oláh lázadással fejezi be novelláját *(Tiszteletes úr leánya).*[5]

A szabadságharc más eseményeiről Jókain kívül kevesen írtak.[6]

A második csoportba sorozhatjuk azokat a novellákat, melyekben a szabadságharc — mint mondottuk — inkább csak háttérként szerepel, vagy egyes mesebonyolító indítékokat szolgáltat, de azért fontos része a mesének.

Legértékesebb ezek közül Gyulai Pál *Három betege,* mely magasan föléje emelkedik a sok korabeli hamis romantikával átitatott novellának. Ebben is van romantika és érzelgősség (a titkon epedő béna honvéd s a megvakult hon véd-jegyes, ki nem látja, hogy jegyesének szépségét tönkretette a himlő), de negyvennyolcas környezetrajza: a kor apróbb, de jellemző eseményei, politikája, hangulata, s mindez a lelkekben tükröződve, a legreálisabb és legmegkapóbb. Kuthy

5 Gyulai két elbeszélésében *(Mutatvány „Egy történet napjainkból" c. regényéből. Jó éjszakát!),* s Deák Farkasében *(A szerelem bohóság.* Nefelejts. 1859. 10—11.) csak célzásokat olvasunk az oláh lázadásra.

6 Pest bombázását és Buda ostromát írja le Szirondi regényes novellájában *(Szerelem és dicsőség.* Forradalmi kép csarnok. 1850.), erdélyi eseményeket (csata Pistinél, Szeben ostroma stb.) tartalmazott egy befejezetlen novella *(Székelyszűz és szászleány.* Losonczi Album. 1852. A *Magyar Írók* szerint Abonyi Lajos munkája). A szabadságharc allegóriáját írta meg Boross Mihály *egy* állatmesében *(Kötve higy a komának,* mely a darazsak — nemzetiségek, — ebek — osztrákok, — s a medve — Oroszország — támadását mondja el a méhek — magyarok — ellen).

novellája, *A guerilla* a branyiszkói csatával végződik, melyben Guyon guerillavezére, a tót Szodovec elesik. A Guyon javára kémkedő egykori kedvesének kalandja Hurban embereivel előzik meg a csata leírását. Másik novellája, *A kételkedő,* érdekes lélekrajz, melynek elején a kor politikai képét rajzolja meg s főként azt magyarázza, hogy a forradalmi kormány és országgyűlés egyes balfogásai mint idegenítették el leginkább a vagyonosabbakat, s tették őket a szabadságharc ügyének ellenségeivé, vagy legalább is óvatosan semlegesekké. A szerelmi történet bonyodalmait a harc végének zűrzavara oldja meg.[7]

Kedvelt és természetesen kínálkozó témája novellistáinknak, hogy a szabadságharc milyen rendkívüli hatással volt az egyes családok életére. — Legnagyobbszabású ilyen elbeszélésünk br. Jósika Miklósnak *Egy magyar család a forradalom alatt* c. nagy regénye, mely a szabadságharc legrészletesebb regényes feldolgozása. Korszakunkban csak első négy kötete jelent meg 1852-ben Braunschweigban. A külföldön megjelent munka azonban nálunk nem terjedhetett el a cenzúra miatt, s így hatást sem igen tehetett. A Jósikáról szóló fejezetben fogjuk ismertetni.

A gőgös földesurat megpuhítja a demokratikus korszellem s a horvátok betörése, amikor leányát a szegény nevelő menti meg egykori báró-udvar lójának erőszakától. A leány a nevelő felesége lesz (Pompéry János: *A Tardi-ház). A német* pesti városi tanácsos leányát szereti egy magyar ifjú, ki 1849-ben már honvédőrnagy s kénytelen imádottja apját, az osztrák kémet

[7] Ugyanígy van döntő hatással az oroszok betörése Bérczy .Károly egy novellájának végső eseményeire *(A holló-király).*

főbelövetni (Gajzágó Salamon: *Irén.* II. 1850. II. 27—30.). Egy honvédőrnagy fiatal felesége, mikor férjét elfogják és agyonlövik, elzüllik és nyomorban hal meg (Szilágyi S.: *Látogatás a budai sírkertben.* M. Nők forradalmi életéből. 1850.).[8]

Szabó Richárd *Regényes hajlamok* c. elbeszélése azért érdekes, mert, noha forradalmi tárgyú, s meséjének szoros a kapcsolata az akkori eseményekkel, a szabadságharcot nem említi, s mindent el tud mondani sejtető előadásával s célzásaival: a két barát közül az egyik Erdélybe, a másik az alvidékre ment, „nem saját akaratukból, hanem körülményektől függött, hol és meddig időzzenek.. „a halál angyala el-ellátogatott Magyarország téréire és Erdély bércei közé. Sok áldozatot vitt magával.. „A vihar lecsöndesült“, Andor vagyonát „az események árja elsodorta“. Ugyanígy írja meg *Férj, özvegy és anya* c. novelláját: „váratlan események fejlődtek a hazában. E kor raj zára nincs szükségünk... Alig volt ember, ki a mozgalmak tengerébe ne merült volna, s ki jobbra, ki balra úszott, merre a hullámok sodorták...“ Kálmán is „a tettek mezjére“ szólíttatott. Pap Miklós is így ír *(Egy család története.* Kolozsvári Közlöny. 1858. 45—7.): „elkövetkezett az az idő, amikor minden igaz magyar embernek el kellett hagynia szeretett övéit,... hogy öldöklő kardot vegyen a kezébe... Mindenütt lánggal égett az ország... Egy eget rázó kiáltás reszkettette

[8] Hasonló tárgyúnk a következők: Madarassy Klotild novellái: *Két huszár jegyese, A völgy ibolyája, A száműzött, Gabriela.* Frankenburg Adolf: *Levelek Saroltához.* I., Szilágyi S.: *Klaudia* (MI. 2.), *Áldozat* (M. nők forradalmi életéből. 1850.), Lévay: *A szegény asszony* (H. 1850. I. 127.), Dálnoki Barna: *Egy eljegyzett hölgy* (H. 1850. II. 18.).

meg a léget, mely így hangzott ‚talpra magyar.‘ „E közben nagyszerű időszak merült fel, — írja Garay Alajos *(Két árva.* N. 1858. 36.) — fegyvert csörgetett a bölcs és művész, fegyvert viselt a szántovető s napszámos. Sokan azt susogták titkon egymásnak: ‚furcsa világ[6]... A vérszínű zászlók szélnek eresztettek/[6] Abonyi Lajos is csak sejteti a szabadságharcot *(A szenvedély vértanúja):* „Piros arccal, piros zászlókkal — És ajkaikon...“ Ezeknek föllengős stílusán Jókai hatását érezzük, éppen úgy, mint Papp Miklós egyik kis elbeszélésén *(Hegedúszóval szép mesék.* Képes Újság. 1859. 22.), mely egy ősz tábornokról szól, ki hős fiát kötelességmulasztása miatt agyonlöveti, őt pedig fiának öreg huszárja lövi agyon. Mintha, csak Jókai egyik csataképét olvasnók. Br. Podmaniczky Frigyes *A fekete domino* című regényében is jelentős szerepe van a szabadságharcnak éppen úgy, mint Jósika Júlia *(A cigány leány),* Császár Ferenc *(Az ősz trombitás)* és Vadnai Károly *(Csalódott szivek)* elbeszéléseiben.[9]

A forradalmi idők komoly, sokszor tragikus eseményei mellett azonban meglátták íróink a derültebbeket és a mulatságosakat is, melyeket szintén megörökítettek, vagy költöttek ilyeneket s kapcsolatba hozták őket a negyvennyolcas eseményekkel. Ezeknek, mint láttuk, Jókai volt a mestere, a többiek elbeszélései meg sem közelítik az övéit.

Beöthy László *Miss Fannijának* kiindulópontja a Pesten júniusban történt tumultus, mikor a Károly-kaszárnyában összeütköztek az olaszok és nemzetőrök. Vahot Imrének *A huszár mint dragonyos* c. novellá-

9 Szabadságharci tárgyú novellák még: Orbán Pető: *A család gyöngye* (H. 1856. 144—7.), Besze János: *A láthatatlan közbenjáró* (M. Néplap. 1857. 1—2.).

jában mulatságosan beszéli el egy osztrák fogságba került közhuszár kalandjait. Az a kitűnő rész, mikor a huszár ráismer régi parancsnokára, aki most tábornok, s ki akarja menteni a „németek“ közül, ugyanígy megvan Jókai *A tarcali kápolna* c. novellájában is. Közös forrásuk ugyanaz a megtörtént eset lehetett. Vas Gereben jóízű paraszthistóriát írt a gyáva Nyuli törvénybíró úr vitézkedéseiről a horvátok ellen, meg a schwechati csatában s egyéb akkori falusi eseményekről *(Falusi képek ráma nélkül).* A nőhonvédekről is írtak egypár tréfás történetet.[10]

Első háborús regényünk (Vahot Imre: *A honvéd őrangyala)* szintén víg regény, mely Sztranyek Pál kamarai hivatalnok és budai háziúr politikai köpönyegforgatásait és vonzalmát meséli el Róza, a lelkes honleány iránt (meséjét utóbb fogjuk látni). A szabadságharc eseményei (a Debrecenbe való menekülés, Buda ostroma, a kormány Szegedre, majd Aradra költözése stb.) fontos mozzanatai a történetnek.[11]

Külön említünk még néhány novellát, melyek más szempontból érdekesek. Atelközy (a szerkesztő szerint

[10] Szilágyi S.: *Házasságból speculatio* (M. nők forradalmi életéből. 1850.), Obemyik: *Bátyám uram és a nőhonvéd,* B. B.: *Egy kis tévedés* (MH. 1850. 95.).

[11] Még néhány víg elbeszélés: Obernyik: *A magyar sajtószabadság első hatása·,* Borosa Mihály: *Vagy idejében, vagy soha* (ebből írta u. ilyen című kis „víg regényét“ később), Lévay József: *A fogadott fiú,* Borosa Mihály: *Forradalmi szellemek.* — Később már csak egy-egy célzást találunk víg elbeszéléseinkben: Bernát Gáspár pl. ezt írja: „1848. Kint is csata, bent is háború. Eevolúció a nemzetben, lázadás a családi tűzhelyek körül“ *(Nézd meg az anyját, úgy vedd el a leányát),* vagy az 1859-cs *Üstökös* két apróságában: *Három siker bukása* (1—2.), *Hogy jár le a tekintélyek korai* (17.).

egy moldvai csángó álneve) *Szerelem és hála* c. elbeszélésében (H. 1850. I. 128—30.) egy egri papnövendék csap fel honvédnek, mert nem érez hivatást a papi pályára, s mert erre egy lelkes honleány biztatja, kit szeret. Mint Hunyadi-huszár reverendásan és vörös-tollas kalappal megy végig az utcán, amivel a parasztlegényeket is föllelkesíti, úgyhogy tömegesen állnak be honvédeknek. Több ütközetben vesz részt, a kápolnai csatában őrnagyuk leánya, aki honvédtiszt, menti meg életét. Ez a leány is szereti. A dilemmából egyelőre úgy menti ki a szerző, hogy a fegyverletétel után besoroztatja az osztrák hadseregbe. Madarassy Klotild gyenge novellája, *A csók* azért érdekes, mert a szerkesztő a negyvennyolcas történetet „franciára" fordította: hőse a franciák elleni küzdelemben esik el. Ugyanilyen Csatáry *Egy hölgy szerelme* (H. 1851. 184—7.), mely szintén francia háborúról beszél, de a szabadságharcot érti rajta. Néhány novella a honleány! lelkesedés és önfeláldozás dicsérete.[12] *Egy kötél históriája* (Bolond Miska Albuma, 1858. 2. füzet, Frankenburg Adolf írta névtelenül) érdekes történet a léha földesúrról,, ki külföldön költi a vagyonát, s kö-

12 Két előkelő hölgy ezer veszéllyel küzdve fontos iratokat visz ki Párizsba gróf Telekinek (Szilágyi S.: *Két magyar hölgy.* Tollrajzok. 1850.). Teodórának senkije sincs, jegyese is elesett állítólag a kápolnai csatában, azért honvédnek áll, hogy — úgymond — „szívvérem, mint kedveseimé, a haza szabadságáért ömölj ék ". Meg is hal a hazáért, de előbb lelövi jegyesét, aki nem esett el, hanem osztrák tiszt lett (Madarassy Klotild: *A két pisztoly).* Még néhány ebbe a csoportba tartozó novellánk: Kelemen Mór: *Az éjszaki fény.* H. 1851. 262—3., Emma: *Piroska.* H. 1849. 34., Ida: *A honvéd.* Pesti Képes Nagy Naptár. 1851., Vári Boldizsár: *A sors játéka.* Csokonai Lapok. 1850. 27.

nyörgö jobbágyának egy pénzdarabot vet, hogy vegyen rajta kötelet. Ez fel is akasztja magát, de levágják. Mikor negyvennyolcban a fellázított parasztok felgyújtják a földesúr kastélyát, ez a jobbágy menti meg azon a bizonyos kötélen leeresztve öt az ablakból. Virághalmi Ferenc elbeszélésében *(Egy éj a vaspályán)* egy honvédtisztnek hirtelen Pestre kell mennie egy alföldi városból (bizonyára Szolnokról). A vonat már elment, de akkor mindig voltak fütött mozdonyok a pályaudvaron. Egy ilyenhez kocsit csatolnak s Pest felé robognak. Ebbe a keretbe foglalja a tiszt rémes álmát a megörült mozdonyvezetőről.

A harmadik csoportba sorozhatjuk azokat a novellákat, melyekben a szabadságharc nem oly lényeges része a mesének, mint az eddigiekben s csak laza kapcsolatban van vele. Néha csak kiindulópontja a mesének.[13] Máskor viszont a szabadságharc csak befejezése a különben más tárgyú novellának. Bérczy Károly egyik elbeszélésének végén pl. a csábítón, ki honvédtiszt, a fegyverletétel utáni menekülés közben áll boszszút a novella hőse *(Az örült nö szkítája).* Vas Gerebennek *A régi jó idők* c. regénye is a negyvennyolcas olaszországi és magyarországi eseményekkel végződik.[14]

[13] Lonkai: *Túlvilági levelek* c. fantazmagóriájának (H. 1850. I. 82—124.) az a kezdete, hogy a menekülő honvédsereg átkel egy megáradt folyón, az elbeszélő barátjának felesége s gyermeke belefullad a vízbe. A megdicsőült lélek azután üzeneteket küld neki a másvilágról. Bernát Gáspár egy furcsa freskóképét a szabadságharc csapásairól szóló komoly elmélkiedéssel kezdi *(Frescováltozatok).*

[14] Vajda János *Severinája* azzal végődik, hogy a hős és szerelmese a harctéren esnek eb Székely József humoros regényének hősét Szenttamásnál egy ágyúgolyó öli meg *(Liliputi Tóbiás).* Harctéri halállal végződnek: Sáli Bánk (Gajzágó

Egyes novellák meséjében szerepel ugyan a szabadságharc, de csak mellékesen, a mese súlypontja azonban nem nem azon van, vagy csak futólag, általánosságban, sokszor homályosan van érintve a cenzúra miatt. Így Kuthy *Alarica Newa* c. fantasztikus elbeszélésében az eseményeket egy béna volt honvéd barátja mondja el, ki „a világosi sötét nap“ után Erdély felé menekül egy csodás jóstehetséggel megáldott leánnyal, ki azelőtt a bécsi légióban harcolt. Az oláh vérengzések színhelyein át vezető útjuknak leírása után a történet egészen más irányban halad tovább.[15] Csatáry *Két halott c. novellájában* (H. 1850. I. 131—4.) csak a fegyverletétel részletes leírása érdekes, melyben Görgey alakját ellenszenvvel rajzolja, s mely egy „külföldi szemtanú“ elbeszélésén alapszik. Bokor Ferenc *Egy prőletárius házassága* c. víg elbeszélésében (H. 1850. II. 114.) már csak érinti a negyvennyolcas eseményeket (pl. „bizonyos okok miatt“ Debrecenbe kell mennie.[16] Vadnai Károly *A szerelem halottal* c. elbeszélésében ilyeneket olvasunk: „vészes idők“ jöttek,

Salamon): *Emlékezet ele.* H. 1850. II. 47—8., Thalabér Lajos: *Harner-ház.* Pesti Képes Nagy Naptár. 1851., Paulikovics Lajos: *A bérc lilioma.* CsL. 1852. II. 8. Tréfásan a „revolucióval“ fejeződik be Juraszek József: *Kis papucs* c. víg szerelmi históriája. H. 1850. II. 55—7.

15 Munkáinak IX. kötetébe (1853) *Egy delejes nő végnapjai* címen vette fel s eltüntetett belőle minden negyvennyolcas vonatkozást. „A vallásháborúk“ egyike után, melyet a keresztény Európa a pogány ellen viselt — olvassuk benne — „a niederlandi legio“, a „szent kereszt minden hősnői közt“, a „hitharc elesik“ stb.

16 Manki (Tóth Kálmán) u. így csak „táborozásról“ beszél, amelynek idején az elbeszélés hőse megismerkedik későbbi feleségével *(Túrós csusza és házasság).*

Kálmánt „a kötelesség elhívta neje mellől“, „a kor viharainak elzúgása után“. Vajda János novellájában *(Hábor)* Hábor „az utóbbi évek mozgalmaiban szerepelt . .. s különösen a vizenyős március s változékony szeles áprílben“, később „a harcokban“ is résztvett.[17]

Végül egyes novellákban már csak egy-egy célzás vagy vonatkozás utal a szabadságharcra, mellyel a szerző csak futólag érinti az akkori telkeknek azt a bizonyos igen érzékeny húrját.

A sok hintó láttára azt kérdezik az emberek: „Talán újra kiütött a forradalom s az aristokratia kiszökik az országból?“ (B . . . s P.: *Megyei élet farsangon.* H. 1851. 63.). Egyik novellista azzal kezdi, hogy milyen szépek voltak a pesti bálok a „boldogtalan boldog márciusi napok előtt“ (Czanyuga József: *Kézszorítás.* H. 1851. 31—2.). „Én, kinek az ágyúk bömbölése legkedvesebb zeném volt“ — mondja egy másik (Boross Mihály: *Zsiga bátyám kalandai).* A táblabíró ma már alispán volna, ha a „zűrzavarok“, mint mondani szokta, ki nem ütnek (Tassy Ede: *Falusi életkép.* BV. 1852. II. 15.). A falu házai össze-vissza állnak, „mint a nemzetőrök“ (Obernyik: *Az anticipált férj).*[18] Az említett novellák mind az önkényuralom első három évéből valók, a későbbi években szintén találunk

17 Ilyenféle vonatkozások vannak még a következőkben: Boross Mihály: *Két táblabíró,* Gajzágó Salamon: *Leonine.* H. 1852. 186—92., Bérczy Károly: *Egy fürdői évszak,* Lanka Gusztáv: *Muroki-család,* Czanyuga József: *Adóm és Éva.* H. 1850. I. 27., Boross M.: *Ne koppaszd, míg meg nem fogtad.*

18 Ilyen célzások még a következőkben: Kuthy: *Egy házi hivatalnok március előtt,* Boross M.: *Az én Józsep öcsém,* Lanka: *Én, te, ő,* Csatáry Ottó: *Női ostromállapot.* H. 1851. 148—51.

ilyen, a szabadságharccal csak laza kapcsolatban lévő elbeszéléseket vagy közbeszőtt célzásokat.

Egyik novellában a hős mint honvédhadnagy Kassán látja viszont ideálját (Tanács Márton: *Gizela),* a másikban a család a muszkák elől falura menekül, melyen átvonul a székely sereg maradványa (S. Urna: *Testvéreim emlékezete.* Nők Könyve. 1853), a harmadikban az alföldi falu mellett, ahol a szereplők laknak, tombol a harc (Barina Vendel: *A fehér ruhás ember.* CsL·. 1855. I. 9—10.), a negyedikben két barát szerepel, kik „együtt katonáskodtak az utolsó háborús időkben“ (Endreíi Károly: *Város és falu.* MN. 1857. 90—5.), az ötödikben Idrányi Béla „egyike volt azon föllengző lelkű s meleg véralkatú ifjaknak, kiket a hazánkon átvonult förgeteg magával ragadt és külföldre sodort“ (Császár Ferenc: *A szerelem csillaga).* Br. Eötvös Józsefnek *A nővérek* e. regényében „a nagy események, melyek ezen idő alatt egész Európa nyugalmát feldúlták, s melyeknek egyedüli, de megmérhetlen súlyú eredménye az vala, hogy általok népek s egyesek legszebb reményeiktől fosztattak meg“, a Káldory házaspár életére csak annyi hatással volt, hogy meghosszabbították külföldi tartózkodásukat. Káldory, ki nem törődött a közügyekkel, a szabadságharc sikertelenségéről előre meg volt győződve, s örült a nyugalom helyreálltának. Nejét, Margitot, bántotta ez a közömbösség, s szerette volna, ha Káldory résztvesz a „mozgalomban“. Ez az ellentét is hozzájárult viszonyuk megromlásához. — Ilyen vonatkozást még csak egyet találunk a regényben: „Nehéz idők folytak le, s ámbár Vérthalom az országúitól távolabb fekve, a háború súlyát más helyeknél kevésbbé érezé: itt sem hiányoztak a szenvedések, s főkép azon bizonytalanság, mely

ily időknek legkeservesebb része.“ Ormosiné nyugodtan tűrt mindent, s csak leányának külföldről írt levelei érdekelték. Eötvös ezekkel a futó megjegyzésekkel jól jellemzi a magyar arisztokrácia egy részének akkori előkelő közömbösségét.

Több novellában csak ilyen, szabadságharcra vonatkozó rejtett célzásokat olvasunk: „a küzdelemteljes napokban“ (Vadnai K.: *Adeline),* „a rákövetkező véres és iszonyú emlékű időszakot“ ősi birtokán töltötte „a csaták véres színpadától elszigetelten“ (Tanács Márton: *Egy éj Velencében),* az orvos visszahozza a „vihar“ által elsodort vőlegényt (Paulikovics Lajos: *Két életkép),* „láng és pusztítás, mely mint vészmadár vijjogása tölté be a harci léget“ (Várady Luiza: *A szív küzdelmei.* Erdélyi Múzeum. 1857. 113—34.), nem régen halt meg a harcmezőn, mint annyi őse (Remellay Gusztáv: *A hátszegi nyílverseny),* „a vész eljött és pusztítva átvonult“ (Vadormy: *A falusi lány és márványhölgy.* Di. 1858. 28—30.), „a legközelebbi harcban elvérzett“ (Rózsaági Antal: *Kisvárosi titkok).* Frankenburg azt írja *Zsibvásár* c. kötetének bevezetésében, hogy a nehéz idők sok keserű tapasztalattal sújtották, és „rózsaszínű szemüvegemet sárga lébe mártották.[19]

Az eddig tárgyalt novellák a szabadságharc fé-

19 Ilyen célzásokat találunk még a kővetkező novellákban és regényekben: Vahot I.: *A sérvitéz,* Ney Ferenc: *A serleg,* Irinyi József: *Béla,* Helfy Ignác: *Piroska* (Di. 1853. 63—4.) és *Naplómból* (D. 1853. U. 13.), Vadnai: *A fekete kastély,* Br. Jósika Kálmán: *A szív ördöge,* Győri István: *Vén cimbalmos* (BV. 1855. II. 24.), Vas Gereben: *Két szomszéd,* Komáromy Ferenc: *A pályakezdők,* Besze János: *Az életunt betyár* (MN. 1857. 6—9.), Remellay G.: *A sír melletti párbaj,* Szabó Richard: *Kép az életből,* Szolnoki: *Csücsü Pali és Csecse Biza*

nyes mozzanatait, nemes alakjait rajzolták, s még ha tréfás epizódjait emelik is ki, szerzőik szíve a szabadság ügyéért dobog. Nagyon ritkán történik, hogy észreveszik árnyékoldalait is. Ezeknek rajzolása akkor szinte hazafiatlanság-számba ment, azért az írók ritkán mertek ilyeneket tollúk hegyére venni. Első, aki megtette, — mint láttuk — Jókai volt *(A gyémántos minister).* Ennek hatása alatt írta Szilágyi Sándor *Egy guerillavezér* c. „történeti képét“ (ME. 2.), mely részletesen foglalkozik Hatvani jellemével és abrudbányai szerencsétlen vállalkozásával. Lauka egy gyáva és hitvány guerillavezérről rajzolt szatirikus életképet *(Egy guerilla kalandjai).*[20]

Nem kímélik novellistáink a politikai köpönyegforgatókat sem (ma kon juktúra-lovagoknak nevezik őket). Boross Mihály Gémesi Hajmási Leopold urabácsija pl. nagy konzervatív, de március 15-e után liberális lesz, a horvátok beütésekor megint konzervatívvá alakul, sőt a házába törők előtt még horvátnak is vallja magát. Megkergetésük után megint felébred benne a hazafi, de az osztrákok betörése után a királyi biztostól főszolgabírói hivatalt fogad el. A függetlenség kimondása után a megyegyülésen a vörös zászló kitűzése s a respublika mellett izgat *(Uram bátyám).*[21]

(H. 1859. 116.), Vadnai: *A szép Betti története,* Friebeisz Ferenc: *A 75-ik számú bérkocsi* (Nefelejts. 1859. 27.), Nagy Ferenc: *Idegen eszmék* (Delejtü. 1859. 45—52.), Székely Ádám: *Mit ér egy helység kiképzője?* (Budapesti Naptár. I860.).

[20] Szilágyi S.: *Egy szélkakas szerelemből* c. életképének jellemtelen hőse szintén guerillavezér akar lenni (Egy szemüveg naplója. 1851.).

[21] Ilyenféle politikusokról szólnak: Szilágyi S.: *Táblabíró leánya* és *Pléhgalléros szerelme* (Egy sz. naplója. 1851), s névtelentől: *Középút a legjobb!* (Népszerű Naptár. 1851.).

Egyetlen novellánk, mely a szabadságharcnak csak árnyoldalait látja s ezért az egészet elítéli, Ney Ferencnek *Egy őrangyal* c. hosszú, erkölcsnemesítő irányú elbeszélése. Ilyeneket olvashatunk benne: ‚felviszályok rémhada szágulda végig az ország szent földén“, mindenütt rettentő pusztulás (csak ezt rajzolja), minden indulat, nemes és nemtelen „föl lön korbácsolva“. „És lön polgárháború, ölés, gyilkolás, pusztítás, irtás, megsemmisítés. Végig nyargaltak a honon a forradalom minden iszonyai... Hősök haltak, sebesültek jajgattak, özvegyek sírtak, árvák zokogtak, lakatlanok bolyongtak.“ Rendényi, a novella hőse, szónoklataival visszatartja a népet a harctól, a béke, a magántulajdon áldásait s a földosztás lehetetlenségét fejtegeti neki. — Ney sok konzervatív magyarnak nézetét fejezte ki ebben a novellában, s ezért merte véleményét ilyen nyíltan kimondani.[22] Mindenesetre visszahatás volt ez a szabadságharc túlságos dicsőítésére és sok novellának romantikus görögtüzére, mellyel elárasztották a közelmúlt eseményeit. Túlzás volt ez is, de túlzás volt a föntebbi ultrakonzervatív felfogás is.

*

22 Berecz Imre: *Bogor és a bolgárok* c. elbeszélésében (CsL. 1852. I. 6—II. 1.) egy öreg magyar országi bolgár fájlalja, hogy mivé lett új hazája „az átkos pártviszály által“. A *Religio* 1849. 2. száma erősen kikel a forradalom ellen s többek közt ezt írja: „A könnyelmű és kiszámított hazugságok, lelkiismeretlen rágalmak, embertelen piszkolódások, szentségtelen sárba rántása minden tiszteletre méltónak a földön, még talán soha, mióta az emberi nem áll, sem űzettek olyan nagyban és szemtelenül, mint éppen az elhíresült martiusi napok óta“. A *Polgár és gazdabarát* igen sötét színekkel festi a forradalom rombolásait a lelkekben (1852. 1.). *A bolygó honvédek* c. füzet (1851) azt kérdi, hogy a „szabadság, egyenlőség, testvériség

Ez a kétszáznál valamivel kevesebb elbeszélés (Jókaiéit is beleértve), mely a szabadságharccal igen különféle kapcsolatban van a legszorosabbtól a leglazábbig, feldolgoz történeti vagy legalább megtörtént eseményeket, szerepeltet történeti alakokat s ezeket képzelt eseményekkel és alakokkal vegyíti a legkülönfélébb mértékben. Meséik mindig regényesek. Ugyanazokat a szerelmi viszontagságokat, kalandokat, meglepő fordulatokat, borzalmakat és túlzott jellemeket látjuk ezekben is, melyeket szabadságharc előtti novelláinkban már megszoktunk. Csupán a víg elbeszélésekben van több valószerüség. — Csak a forradalmi környezet új bennük, de sokszor ez is általános, vázlatszerű, s új bennük a hazafias irányzat: az önvédelmi harc folyamán megnyilatkozó hősiességnek, hazaszeretetnek, nemes Önfeláldozásnak dicsőítése s a szabadságért való lelkesedés. Ez az irányzatosság, a szabadságharcnak ez az erősen eszményítő megvilágítása Jókainak s másoknak az ő hatása alatt írt elbeszéléseiben természetes felelet volt az önkényuralomnak nemzeti létünket minden oldalról fenyegető elnyomására. Láttuk azonban, hogy megszólaltak már olyan hangok is, melyek ennek a kétségkívül népszerűbb s a nemzet jó része előtt kedvesebb felfogásnak ellentmondottak. Szóval novellairodalmunkból is kitűnik, hogy a köz-

kora nem a szabadosság, egyenetlenség és testvérietlenség kora volt-e?“ Tömör Ferenc *Egy magyar nő és fia a népből* (MN. 1857. 45—51.) pedig azt írja a szabadságharcról: „iszonyú véres polgárháború, mely a tatárjárásnál szörnyűbb volt, mert keresztény emberek közt dühöngött“. Ide tartozik Lauka Gusztáv következő cinikus élcelődése is: „a pincérben egy forradalmi tábornokot ismertem fel, szükségesnek tartom azonban megjegyezni, hogy a forradalom előtt is pincér volt, s így tellerauf avancirozott *(Vidék,* L 30. 1.).

vélemény a szabadságharc megítélésében nem volt egységes. — Azt is láttuk, hogy novelláink között sok a víg. Ez nemcsak a szabadságharci tárgyúaknái van így, hanem általában jellemző tünet akkoriban. Mintha a novellisták fokozottabb mértékben törekednének arra, hogy az önkényuralom korának nyomasztó ködét egy kis napsugárral világítsák át, s a fáradt, kedvetlen telkekbe derűt lopjanak.

Észrevehettük azt is, hogy novelláinkban nem mutatkozik sok találékonyság. Az írók nem egyszer ismétlik ugyanazt a témát, ugyanazokat a motívumokat, viszont sok kínálkozó tárgyat nem dolgoznak föl. Legértékesebbek köztük Jókai novelláin kívül Gyulai *Három betege,* azután Kuthy és Bérczy egy-két elbeszélése. A legtöbb közepes irodalmi alkotás vagy egészen értéktelen műkedvelőmunka, melyek csak korrajzi vagy szellemtörténeti szempontból érdekesek. Az az értéke is megvan ennek a novellatermésnek, hogy új, időszerű témakörével közelebb hozta elbeszélő irodalmunkat a közönség érdeklődéséhez és több olvasót toborzott, amire eleinte nagy szükség volt.

A szabadságharc még ezután is igen sokat szerepelt elbeszélő irodalmunkban egészen napjainkig, s annak egyik jelentős témabányájává lett, azért talán nem végeztünk hiábavaló munkát, mikor az úttörők alkotásairól kissé tüzetesebb, még a csekélyebb jelentőségű mozzanatokra is kiterjedő, teljes áttekintést adtunk.

*

A cenzúra hol kisebb, hol nagyobb éberséggel figyelte szépíróink munkásságát és sok mindent nem engedett kiadni, de azért a megismétlődő tilalmak elle-

nére is untig elég háborús elbeszélés látott napvilágot. Ha a cenzúra igazán szigorú és következetes lett volna, ezek közül alig jelenhetett volna meg valami, de, szerencsére nem volt az, s íróink bátran megkockáztathatták, hogy magának az önkényuralom korának eseményeit és viszonyait is beleszőjék elbeszéléseikbe.

Néha ez a bátorság elég nagy volt. Az 1851-re szóló *Népszerű Naptárnak* már a címe is provokáló volt, t. i. így folytatódott: „Mind azok használatára, akik az 1850. év után Magyarhonban még magyarokul megmaradtak.“ Jeligéje ez volt: „Ne szomorkodj, légy víg! — Nem lesz ez mindig így.“ A naptár tele van az önkényuralomra s a szabadságharcra vonatkozó komoly és gúnyos célzásokkal, még a rendes naptári rész is, pl. „Skorpió. Mióta szomszédjától elvették a fegyvert, bámulatos bátorságot fejt ki. — Március 15. Emlékezzünk régiekről, Szittyiából ki jöttékről/* A november 20-án megjelent naptárt másnap már le is foglalta a rendőrség, mint a *Hölgyfutárba* tudjuk.

Az alábbiakból meglepetve állapíthatjuk meg, hogy mi mindent meg lehetett írniok novellistáinknak a Bach-korszakban magáról a Bach-korszakról.

A régi gárdának érdemes tagja, Kovács Pál volt a legelső, aki *Untauglich* c. novellájában az abszolutizmust rajzolta (H. 1850. I. 1—10.). A kis történet tele van tréfás célzásokkal az akkori állapotokra. Rákos Andor táblabíró úr panaszkodik benne Zuhanyi Mátyás komájának családi bajairól. Fia elvégezte a jogot, azután honvéd lett, de végre „Világosnál felvilágosították őt is, mint más sok ezreket a dolgok valódi állásáról, s a szemkápráztató, de elérhetetlen szivárvány-ív feloszlott a sötét felhők homályos ködébe!“ Még szerencse, hogy untauglich lett s nem sorozták be

katonának. Most otthon lézeng, de nem tud mihez fogni. Hivatalt nem kaphat, mert a megyében nincs más, csak commissarius. írni is próbált, de irkafirkáit el kellett égetnie, nehogy még őt, az atyját is kompromittálja velük. Vadászni nem járhat, mert volt honvédnek nem dukál „Waf fen-Schein“. Az untauglichságról szóló Certificattal pedig véletlenül pipára gyújtott s most tart tőle, hogy besorozzák. A komának meg egy lánya van, aki a politizálásra kapott rá. Örökösen a Figyelmezőt olvassa, oktroyrozott alkotmányról, widdini levélről, Palmerstonról s más effélékről beszél, a háztartással nem nem törődik s olyan ebédeket oktroyiroz, hogy alig lehet megenni. — íme Kovács Pál régi módszerét alkalmazza az új időkre. Apró, reális részletekből állítja össze környezetrajzát.

Novellistáink a Bach-korszak rajzában vagy legalább hangulatának éreztetésében három irányt követnek: először meséik lényeges vagy kevésbbé lényeges részvé teszik a korrajzot, másodszor egyenesen aktuális apróságokat írnak róla, harmadszor csak célzásokat tesznek rá sokszor egészen más tárgyú elbeszéléseikben.

Az első csoportba tartozik Jókai *Egy bujdosó naplója* s még néhány elbeszélése, melyekkel ezen a téren is ő lett írótársainak mestere és mintaképe. Csak egy elbeszélőnk múlta fölül a lélekrajz mélysége és a korrajz részletessége és hűsége dolgában: Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* c. híres novellájával, melyről a maga helyén fogunk szólni.

Az 1851-i *Bolond Miska Naptárában* névtelenül megjelent „életkép fakép nélkül·[4] *(Legjobb az egyenes út)* Strjb János- és Chrtb Jakabról szól, kik „jó barátok s mint nevük is mutatja — *franciák* voltak“. Egy hivatalban szolgáltak s együtt pályáztak a járul-

noki állásra, melyre Przsmszky Vencel elnök úr szakácsijának pártfogása folytán Jakabot nevezik ki. Csoda, hogy a Bach-korszaknak ezt a kifigurázását megengedte a cenzúra. Boross Mihály *Szegény Magyarország!* c. életképében Gurgel úrnak, egy német város adóhivatali ellenőrének sikertelen magyarországi kirándulása van megörökítve. Gurgel úr Magyarországot csak leírásokból ismerte, melyekből megtudta, hogy a magyar „polgárisodásra képtelen, emberevő, pásztorkodó betyár nép“, de földje tej jel-mézzel folyó, magától terem, hogy Budán termelik a világ legjobb borát, a tokajit stb. Feleségével, Kunigundával egylovas taligán Budára utazik, majd egy faluban vesz házikót, rétet, tehenet. Megtelepedési kísérlete balul üt ki, amiért is leszólván a nyomorult és műveletlen országot, hol „mívelt embernek nincs jövője“, visszataligázik oda, ahonnan jött. 1S59 végén már ilyent is mertek írni.

Kanya Emilia *Szivek harca* c. beszélyében Siroky Ákos elvesztette vagyonát, majd „szabadságát öt évre“, csak azután kelhetett egybe kedvesével. Ákos nagy hazafi volt, s egy barátjához járt, hol a haza ügyéről tanácskoztak, ezen kívül lázasan dolgozott az „elmúlt kor“ történetének megírásán. Ez a kiinduló pontja a különben más tárgyú mesének.

A szabadságharcban kompromittáltak bújdosása (néha álruhában) s börtönbüntetése (az Újépület ekkor szerepel először novella irodalmunkban) kedvelt téma lesz.[23] Beöthy László *Hagymázbeteg* c. novellá-

[23] Bérczy Károly: *A Varsányiak, Egy fürdői évszak,* Vallér Sándor: *A sors ujja.* H. 1850. I. 136. Kempelen Riza: *Tlontala/n,* Vachott Sándorné: *Derű és ború.* Vadonny: *A falusi lány és márványhölgy.* Di. 1858. 28—30.

jának hőse bújdosik. „Értem . .. önt a revolútio sodra magával“ — mondja neki egy ismeretlen. A végén Amerikába menekül. — Emil „fontos okok miatt“ egy felföldi városban lappang (Vadnai: *Adeline).* Egy ismeretlen, kiről senki sem tudta, honnan jött, a kastély egyik félreeső szobájában lakik, — talán „a közelebbi forradalom egy áldozatja?“ (Komáromy Ferenc: *A puszták leánya).*[24] Egy novellában a politikai menekültről kiderül, hogy szélhámos volt (Komáromy F.: A *kalandor).*

Külföldre emigráltak is szerepelnek több elbeszélésben, így Irinyi József *Béla* c. regényében a hős Amerikába hajózik, s ott három évet tölt mint farmer. Gr. Ibrányi Bélát „a hazánkon átvonult förgeteg“ külföldre sodorta, honnan csak pár héttel ezelőtt tért vissza (Császár Ferenc: *A szerelem csillaga).* A szerető nagybátyát Párizsban a honvágy öli meg (Szőllősi Benő: *Egy sorsüldözött nő emlékirataiból.* N. 1858. 26.), Kálmánt „a nagy vihar... messze országok földére hajtotta“, de azután hazájában „a kegyelem napja földerült“, s hazatérhetett (Szabó Richard: *Férj, özvegy és atya),* Erzsi elzálogosítja ékszereit, hogy sógorát Londonba szöktethesse (Friebeisz Ferenc: *A 75-dik számú bérkocsi.* Nefelejts. 1859. 27.). Egy kis „humoreszk“ a londoni magyarok Paradise-streeti lakását írja le, hol gr. Karvaly Laci napok óta egy Dumas-regénybe mélyed. Vele lakik Vágó Imre *volt* kapitány és Makacs László, a nagy élcfaragó. Jön Huszár Pista,

24 Bujdosók szerepelnek még a következőkben: Besze János: *Az életunt betyár* (MN. 1857. 6—9), Endrefi Károly: *Város és falu* (MN. 1857. 90—95), Balázs Sándor: *Sylvester éjszakája,* dr. Oroszhegyi Józsa: *Derűre ború, borúra derű* (Budapesti Naptár. I860.).

hogy meg van híva ebédre, elő a „gálát“. Sajnos, csak a zálogcédulát mutatják neki, de aztán megszánják, s kolozsváriasan szólva „civilbe öltöznek“, s ruháikat Abigail nevű ír szobalányukkal a „három arany *golyódba* (zálogház) küldik. Abigail kiváltja a gálát, s a megmaradt tíz shillingen vacsorát hoz. Személyes tapasztalatokra valló közvetlen apróság (K.: *Londoni élet.* Kolozsvári Közlöny, 1857. 68.).

A honvédeknek az osztrák hadseregbe való besorozása is előfordul egy-két elbeszélésében. Br. Podmaniczky *A fekete domino* c. regényének végén az elbeszélő 1850 február havában egy rettenetes viskó füstös kis szobájában méláz, mikor hazulról örvendetes hírt kap. Júliusban — írja — megnyílt számomra „szülőföldem szép határa“. Itt Podmaniczky a maga osztrák katonáskodására céloz.[25]

A következő elbeszélések meséjében is több vagy kevesebb szerep jut a Bach-korszaknak.

Az egyikben azért lesz öngyilkos a novellahős, mert a negyvennyolcas események anyagilag tönkretették, a másikban a hősnő apja, mint kompromittált rejtőzködik, a harmadikban egy hontalanná lett család külföldi szomorú sorsa van elmondva.[26]

[25] Besorozás még a következőkben: L . .. i: *Mátyás vitéz* (H. 1850. I. 83—4.), Székely József: *Kis Kleopatra,* Virághalmi Ferenc: *Egy katona naplójából,* Garay Alajos: *Két árva* (N. 1858. 36.), Szabó Richard: *Kép az életből,* Szolnoki: *Csücsü Pali és Csecse Riza* (H. 1859. 116.).

[26] Obernyik: *A táncosnő.* Czanyuga József: *Szerb-utca.* H. 1850. IT. 73—4. Szilágyi Virgil: *Találkozás külföldön.* Boross Mihály novellájának *(Korsót kútra addig viszik, mígnem végtére eltörik)* csak az ád korrajzi színezetet, hogy a kikapós menyecske udvarlója Hajlongi kerületi biztos, vagyis „k. k. szolgabíró“.

Némelyeknek meséje szabadságharci hátterű, de befejezése a Bach-korszakra esik. Ilyen Vahot említett regénye, *A honvéd őrangyala.* Egyik novella valósággal halmozza az abszolutizmus kegyetlenségeit: Ilonka egyik bátyja a fegyverletételkor agyonlőtte magát amiért anyjuk szíve megrepedt, másik főhadnagy bátyját besorozták közszekerésznek, jegyesét, ki azelőtt a császári seregben szolgált, főbelőtték, birtokukat lefoglalták, végül atyját látja felakasztani, s erre megőrül. Az írónő itt kegyetlenebb magánál Haynaunál (Madarassy Klotilda: *A völgy ibolyája).* Egy másik novella honvéd-hősét besorozzák közkatonának s Olaszországba viszik, honnan ideálja szabadítja ki lefizetve érte ötszáz pengőforintot. Egy fiatal özvegy viszont, akivel a háború alatt kellemes napokat töltött, elfordul tőle azzal a furcsa indokolással], hogy akkori nagy engedékenységét a „korszellem[4]* okozta, mert a háborúban az „efféle barna attilás (sic!) urak iránt" a nők kénytelenek voltak figyelmesek lenni (Czanyuga József: *Boszú.* H. 1851. 71—4.). Ugyanennek a novellistának másik elbeszélése azzal végződik, hogy Ádám egybekel régen szeretett ideáljával s dohánykereskedést vesz. Húsz forintot összekuporgat, hogy ezen majd ünnepi lakomát rendez, de a sors megtagadja tőle ennek a rég óhajtott tervnek kivitelét, u. i. boltcímerén elfelejtett német fölírást is alkalmazni s ezért éppen húsz forintra büntetik *(Ádám és Éva.* H. 1850. 1. 27.). Lévay Józsefnek, a jeles lírikusnak egyik szabadságharci hátterű novellája azzal végződik, hogy Hízik István debreceni cívis, aki annak idején nagy pátrónusa volt a nála lakó minisztériumi írnoknak, a Bach-korszakban kikergeti házából, nehogy őt is kom-

promittálja, az immár leborotvált bajuszú és szakállú gutgesinnt polgárt *(A fogadott fiú).*

A szabadságharci tárgyú novellák közül még néhány végződik a Bach-korszakban. Az elbeszélések befejező motívumai: özveggyé-válás, besorozás (ez különösen kedvelt), rejtőzködés, külföldre menekülés, bebörtönözés, kivégzés.[27]

Érdekesen rajzolja Bernát Gáspár egy freskóképének elején Pestet 1849 szeptemberében. A főváros néptelen. „Mindenki fél a másiktól. Lesütött arcokkal találkozol... Üres utcák, névtelen vendégházak, látogatatlan színtermek, szótlan családi körök, kedélytelen társalgási élet/[4] A kávéházak eddigi zajos élete elnémult, a jurátusok, ifjú ügyvédek eltűntek *(Magyar proletárok)* .[28]

Frankenburg Adolf az akkori bécsi életről rajzol érdekes képet. A Sperlben együtt ül két barát, a félfizetésre devalvált magyar tisztviselő (ez maga az író) s a honvédkapitányból degradált császári közkatona glacé kesztyűben és lakírozott topánkában. A zenekar magyar számát kétszer ismételtet! a közönség, de aztán bizonyos komolyképü alakok tünedeznek fel s ezek lehűtik a bécsiek lelkesedését. A bécsi is megtanult az utóbbi időben suttogni. A Bécsből elutazó magyar csapatokat rengeteg nép búcsúztatja a vasútnál. „Isten

27 Beöthy László: *Bukott genie,* Boross Mihály: *Uram bátyám,* Atelközy: *Szerelem és hála* (H. 1850. I. 128—30), Vahot Imre: *Huszár mint dragonyos,* L...: *A szegény asszony* (H. 1850. I. 127), Szilágyi Sándor: *Mindennapi történet* (M. nők forradalmi életéből. 1850.), Boross Mihály: *Két táblabíró,* Császár Ferenc: *A kőfejtő,* Madarassy K.: *Két huszár jegyese.*

28 U. így rajzolja Pestet Pompéry János *Yole* c. novellája.

elválasztott hazátoktól, szeretteitektől, de majd egyesíteni fog ismét, ki egyenlően uralkodik urak és szolgák fölött“ *(Bécsi életképek fa- és aranyrámákban.* III.).

Még két humoros apróságot írt az 1850. évi bécsi életről *Zsibvásár* című gyűjteményébe *(Fintorka, Nem jó türtelenkedni)* s egy vadromantikus, de „igaz“ történetet egy bécsi szép asszonyról, ki följelenti derék férjét, s ezt aztán felségárulás s a lázadókkal váltott titkos levelei miatt kivégzik. Kedvesét is halálba kergeti, maga az őrültek házában hal meg *(A nö angyal, vagy — ördög!).*

A második csoportba tartoznak azok a rajzok, melyekben nem a mese fontos, mint a fentebbiekben, hanem maga a korrajz telve minél több aktualitással.

Ezek közül legsikerültebb Pákh Albertnek már említett humoreszkje *(Hunyadi János),* melyben a „históriai novella“ cégére alatt csupa aktualitást ír. Legyen szabad ennek a kitűnő s ma már kevéssé ismert apróságnak tartalmát lehetőleg Pákh humoros stílusát utánozva elmondanunk.

Midőn 1847-ben gőzhajóra ültem, milyen szomorúak voltak az idők: pecsovicsok dühöngtek, administratorok lábatlankodtak, táblabírák hortyogtak, a nemzetiség még mindig ingre vetkőzve birkózott. Most, hogy 1850-ben egy nyári kies estve kiszálltam a hajóról s egy comissar megnézte az útlevelemet, milyen vígak valának az idők! A pecsovicsok elhaltak, az administratorok elhaltak, a táblabírák is elhaltak, a journalisták is elhaltak, a status-férfiak is, a honvédek is. A magyar szolgabíró most így írja alá magát: Bihary von Johann Oberstúlrikter. Mindenütt idegen arcokat látok, néma ajkak, szótlan csirkecomb-ropogtatások.

Úgy van. Más faj állott a kihunyt helyére. Vissza Ausztriába! Hiszen most mindenütt birodalom van. Találkozom egy ismerős alakkal, aki valaha kéziratcsomagokkal szokott a szerkesztőségek körül járni. . . „igen ön az, persze, hogy ön — ezer esztendeje — hozta isten — hát nem halt, meg?“ — „Sokáig harcoltam vele, — mondom — de interventiót kértem s Csontosy lerakta kaszáját.“ Kiderül, hogy a firkász most vezércikkíró egy német lapnál. Hol lakik Petőfi? Erre megijed s kér, hogy halkabban beszéljek. Hát Petrichevich Horváth Lázár hol lakik? — suttogom. — Azt már kiabálhatja bátran. Erre vérszemet kapok: Hát Petőfi, Jókai, Pálffy? — Ugyan ne kiabáljon, az ördögbe ... nem volt nekem azokkal az emberekkel semmi dolgom. — Hát mondjon egy embert, akit kikérdezhessek. A városháza mellett megyünk el s annak rácsos ablakán egy ismerősöm néz ki. — Ez olyan ember, akit ön keres s a faképnél hagyott. — Ki vagy te bánat embere, mi sorsnak üldöz fegyvere. Hogy ülsz a rács mögött? Kofabiztos lett belőled, vagy hajdú, vagy drabant, vagy mi a patvar, hogy ott lakói? Bemegyek hozzá s az elmeséli börtönbeli viszontagságait. Egy alak kémlelődve többször benyit s eltűnik. Én sietek ki a szabadba s kérdéseimre még mindig várom a feleletet.

Lévay József (Bátor Miklós álnéven) elbeszélte háromnapos fogságának történetét *(Kénytelen mulatság),* persze humorosan. Az ilyen jelentéktelen balesetről könnyű volt humorizálni. Kufstein szomorú lakói bezzeg nem írtak ilyeneket.

Boross Mihály elmondja, hogy a törvényszékre instanciát vivő parasztembert, kinek instanciája „statusos“, „koronás“, „stemplis“ papirosra van írva, ho-

gyan zsarol meg három gazember: egy megyei hajdúból lett frakkos, borotváltképű törvényszolga, egy megyei írnok, kit a parasztnak mint „alminister kancelliszt“-ot mutatnak be, meg egy zugprókátor *(Az álminiszter).* — Bernát Gáspár elmeséli, hogy az irodalompártoló gr. Amándinál van éppen, mikor Csavargi lép be. A gróf távozik, Csavargi pedig egy „tiltott könyvet“ ajánl neki megvételre, melynek csak ezt az egy példányát tudta nagy nehezen megszerezni. Meglepetve látja, hogy a könyv az ő Freskóképeinek harmadik kötete, „mely nem az hogy kapós és tiltott portéka volna, sőt könyvárusi raktárak pihegnek és szuszognak azoknak eladatlan és magyarnyelvre is alig fordítható mivoltától.“ A csalót kidobja *(A repülő könyvárus).* A kis apróságból látjuk, hogy a tiltott könyvek vásárlása akkoriban hazafiság-számba ment. — A Divényi család egyik nagyreményű sarja, Miska „a mai világ fia, ki sorsa és nagyravágyása csónakét mindenkor hab mentén bocsátja s egyetlen eszméje az emelkedés, egyetlen erénye a bureaueratiai pontosság.“ Hivatalt vállal, magát Miksának, sőt Maximiliánnak hívatja, s noha szép fizetése van, nem segíti elszegényedett családját (P. Szathmáry K.: *Az ábrándozol·).* — Az öreg Steinsz Antal egyik leánya egy derék hazafihoz megy férjhez, kinek arcképe ott függ a falon, ruhája „egy csudálatos, harcias, egyenruhaszerű öltözet, mi olyan ismerősnek tetszik .. . Talán valamely szép álomban láttuk valaha, mert az életben hasztalan keressük“ (honvédegyenruha). Másik lányának férje Knoteszk József Lajos Mária, ki elhagyta hazáját, a regényes Morvaországot és Magyar országba jött lakni. Itt a jó borok és ételek annyira megtetszettek neki, hogy elvette Steinsz úr leányát a mielőbbi

gazdag örökség reményében. „Különben igen tekintélyes és hatalmas úri ember“ (Balázs Sándor: *Az első meghívás).* — Nagyváradon 1858-ban megjelent egy furcsa és titokzatos ember, aki semmit sem beszélt s mindenütt megjelent. Valaki egyszer „olyan társadalmi állást szalajtott ki ajkain, amelytől még 1858-ban meglehetősen féltek az emberek[44], erre kerülni kezdték (t. i. kémnek tartották, vagy ahogy akkor hívták: spiclinek). Mások a revolúciót s Garibaldit emlegetik vele kapcsolatban, végre kiderül, hogy egy amerikai cég megbízottja (Lauka Gusztáv: *Egyetlen betű különbség).* Szilágyi Virgil *Szelíd fájdalmak* c. regényében is találunk egy-két aktualitást. Három évvel azelőtt (vagyis 1850-ben) — írja — nagyon komoly volt az ország, mulatni, zajongani, sőt még házasodni is bűn volt. „Csoda, hogy az emberek születni mertek abban az időben“, s most (1853-ban) „a főváros olyan volt, mint egy nagy mulató ház“. A Nemzeti Színház az egyetlen hely, „melynek rácsozatán belül találkozhatunk csupán egyet-mással nemzetiségre emlékeztető jelvényeink közöl[44]. A szerkesztő, mikor a rendőrségre hívják, cilindert tesz a fejére stb.

Lauka egyik rajzát 1846-ról keltezi a cenzor félrevezetésére, pedig a Bach-korszakot rajzolta. Ezt a következő megjegyzése is bizonyítja: „mióta a municipiumok meghaltak, ez a szokás is haldoklik[44] (t. i. a pohárköszöntők mondása; *A vidéki társas életből).* Egy-kettőben már csak igen kevés az alkalomszerüség: egy piperköc osztrák tiszt a „fölkelökröl·[44] beszél, kik „becstelenek“, „gyávák“ voltak, „s azon kitüntetésekről, mikre a táborozás ezredének s neki alkalmat nyújtott[44]; a vén cigány rázendít a dalra: „Megvirrad még valaha — Nem lesz mindig éjszaka...“; Temesvár

most „főváron“, a szerb vajdaság fővárosa; kiváltja útlevelét a rendőrségen s vidéki útra indul; a régi vendéglátás ma már nehéz „a társaséleti viszonyoknak rneglazulásán s a kölcsönös bizalomnak pici körbe való szorulásán kívül“ a roppant drágaság miatt is; Bécset mint „birodalmi fővárost“ említi két novella.[29]

A harmadik csoportba soroztuk azokat a novellákat, melyekben csak egy-egy a Bach-korszakra utaló célzást vagy korrajzi vonást találunk.

Gyakoriak a patétikusan hazafias sóhajok, melyek hol mélabúsan lemondok, hol buzdítok. Jókai volt ezeknek is mestere. „Hová lett az oltár, melyre utolsó fillérét létévé? — kérdi egyik novellája végén. — Le van tapodva, el van feledve, benőtte a vad fü, mint egyetlen, boldogtalan fiának elhagyatott sírját“ *(Szegény asszony áldozatja).* Másiknak végén a magyarok Istenéről beszél. Vájjon él-e még? „Vajh! fog-e utánunk még valaki következni, kinek egykor ismét megmutatod fon séges arcod dicső ragyogását?“ *(A tarcali kápolna).* Más novelláiban is találunk ilyeneket. Példáját mások is követik: „Ö a honra tért. De ki tudna a nyujtóztató pad körül önhalottjáról beszélni, midőn az meg sem hült egészen?“ — mondja Kuthy egyik novellájában *(Alarica Neiva).* „Oh, milyen világ volt ez, még a világtalan is látott... — sóhajt fel Székely József

29 Balázs Sándor: *Madame Szmink növendékei,* Győri István: *Vén cimbalmos* (BV. 1855. II. 24.), Kanya Emilia: *Gödény Jónás,* Matkovies Pál: *Mulatság a provincián,* Bérczy Károly: *Egy gentleman,* Vadnai Károly: *Hű varróleá/ny,* Tanács Márton: *Anya és nő.* — Ebbe a csoportba sorozhatok: Kis Ignác: *Levélkobzás* (H. 1850. I. 44—6.), Koboz István: *Zene alatt* (H. 1852. 251.). Az első a leveleket felbontó hivatalt, a második Sárközi Ferkó muzsikáját írja le.

humoros regénye vége felé a negyvennyolcas eseményekre emlékezva *(Liliputi Tóbiás)* — Mért esteledett be oly korán, mikor oly jókor virradt?“

Kelmenfy László római tárgyú novelláját így fejezi be: „Mondjátok meg a rómaiaknak, hogy egy hazát sohasem lehet elpusztítani boszulatlanul[4]* *(Carthago gratiái, Róma fúriái).* Dózsa Dániel *Boronkai Margit* c. történeti regényének végén ezt írja: „a *haza* s *nemzet* nem veszett el“ ennyi viszontagság ellenére sem — „egy század szenvedése csak egy rossz órája a nemzetnek, mely örökké él és virul, ha az idők szerint minden emberi nyom megteszi mindazt, amit a köznek érdekében megtehet/*

Vas Gereben *A régi jó időket* (1855) így kezdi: „És tudnak önök most írni? — Ilyen kérdéseket haliánk ezelőtt négy-öt évvel, midőn a *rút tétlenség* és a henye *búsulás* a hazafi, erények közé akart kapaszkodni . . . Búsulni és kétségbeesni mindig ráérünk . ..“ A *Nagy idők, nagy emberekben* (1856) pedig azt írja, hogy a nemzet „nagy része ma is ájulásban van“, s nem tudja megérteni, hogy a végzet azért állította meg „egy időre az utat“, hogy visszatekinthessünk dicső jeleseinkre. Jósika *A rom titkai* c. történeti regényébe szintén korának szóló gondolatokat csempész: ápoljuk *önbizalmunkat,* Béranger mondta: nous avons vue d’autres, mi is *bízunk az isteni gondviselésben.*[30]

Több novellát nem ilyen hazafiast szólamok, hanem egyes célzások vagy vonatkozások kapcsolnak a Bach-korszakhoz.

Kuthy egyik humoreszkjének elején párbeszédet

30 Ilyen hazafias szólamok vannak a következőkben: Obemyiki: *A hét alvó,* Frankenburg: *Mulatságos esték.*

folytat Nagy Ignáccal. „Hogy, van a Hölgyfutár, Náci?... Beteges, az előfizetés részéről szokatlan hideg van . . . Mi az anyabaj? — Az, hogy orvosi fegyelem alatt sínlik szegény feje, s minden velő- és színadó ízesebb táp eltiltatik tőlé“ *(Nur fidel!).* Nyuli uram nagy hasával „mindig kiesett a glédából, mint a Voj* vodina Magyarországból“ (Vas Gereben: *Falusi képek ráma nélkül).*

A novellahős egy gazdag kereskedő házibálján „a csak jelen napjainkban feltalált Gleichberechtigungot'“ tisztelve, minden ételből eszik (Czanyuga J.: *Kézszorítás.* H. 1851. 31—2.). Beöthy László szerint a londoni világkiállításra küldjük el az utolsó táblabírót, az utolsó jurátust, az utolsó nemzetőrt, honvédet s az utolsó bombát, mely a levegőben pattant szét s leeső darabjai a magunk fejét verték le *(Egy lángésszel kevesebb).* Egy kastélyleírásban ezt olvassuk: „itt vadászeszközöket, pipákat és — *még akkor* fegyvereket lehetett látni“ (Csiszár Amália gr. Nemesné: *Czeleszta.* őrangyal. 1852.). Sopronba adtak német szóra, — meséli egy névtelen humorista — mintha apám sejtette volna, „hogy egykor hasznát fogom venni, ha. Magyarországban megélni akarok. Egy füst alatt a cseh nyelvvel is megbirkózhattam volna'“, csakhogy akkor még egyetlen cseh sem volt Sopronban *(Első szereplésem a német nyelvben.* Bolond Miska Naptára. I860.). „Ügy tevék, — írja a másik — mintha nem hallottam volna. Jelen időnkben aranyat ér ezen politika (Németh Károly: *A vidék Skizzei.* SzK. 1858. 12.). Tanács Márton Lombardiában történő novellájában is az osztrák önkényuralomra céloz: „e nép (t. i. az olasz) múltja dicsőségével takargatja sebeit... virágokkal hímzi özvegysége gyászfátyolát, s gyémántok-

kai hinti be a koporsót, melybe meghalni fekszik“ *(D'Arezzi Violetta).* Gajzágó Salamon óvatosan céloz a Bach-korszakra: Lőrinc boldog korban született, mikor „egy szelíd, mindent kifakasztó tavasz fejlett ki ez országban.“ 0 is a hazának akart élni, de „a viszonyok változtak... egy keserű álom utáni fölébredéskor egészen más pályára látta magát szorítottnak“ *(El kell válni!* H. 1859. 2L-30.). Szokoly Viktor csak egy gúnyos jelzővel céloz a Bach-huszárrá lett Kuthy Lajosra: „nálunk boldogult Nagy Ignác esi boldog Kuthy Lajos titkai voltak kapósak“ *(Városligeti séták.).* P. Szathmáry Károly *Samil* c. regényében azt mondja a cserkeszekről, de a magyarokra célozva, hogy Samil vezéreszméje: „A mívelt népek részvétét elnyomott nemzete iránt fölgerjeszteni s megmutatni, hogy e nemzet életre érdemes.“ Az egész mondat ritkított betűkkel van szedve.

„Hagyjuk a politikát, urak — írja Bernát Gáspár — boldogabb időkre... jelenleg nagyon száraz és fulánkos csemege“ *(A proletár falun),* másutt a régi kortescsínyekről mondja, hogy „nem egy két nemes eszmét, ifjú rugékony élet jelt képviseltének, melyek most csak sóhajokban tengődnek... körülöttünk (t. i. akkor) szabad és szilaj nemzeti élet“ *(Bál előtt, bál alatt és bál után).* Balázs Sándor szerint Budapesten a pincérek és bérszolgák „többnyire civilizátorok“ (t. i. németek, *Tiniár úr betegsége).*[31]

[31] „Jelenleg a haza- és jellemcserék divatba jövén, magam is beláttam, hogy gyakran nem oda megy az ember, amerre akar ... hanem a hova vitetik“ (Bernát G.: *Falusi tréfák).* „Sőt, ami több, az hallatszik, hogy a vármegyékben ezután minden embert őfelsége pénztárából fognak fizetni, aki kis írást és számvetést tud“ (Édes M.: *Két levél.* H. 1850. I.

Az önkényuralom korával, mint látjuk, valamivel kevesebb novella (kb. 150) foglalkozik (Jókai novelláival együtt). Számuk 1850-ben a legnagyobb, aztán rohamosan fogy, de a korszak vége felé a cenzúra enyhülése következtében újra növekszik. Köztük több olyan van, mely szabadságharci tárgyú s csak a vége nyúlik át a Bach-korszakba. Általában gyakran van ugyanabban a novellában szabadságharci és Bach-korszakbeli vonatkozás, tehát végeredményképpen azt

107.). Boldizsár bátyjának szerzett Waffen-Scheint, ezért az meghívta vadászni (Abonyi L.: *Az utolsó pohár bor).* Smizli Szilveszter egy civilizált, szép érzelmű háziúr (Tóth Kálmán: *A ki másnak vermet ás...).* 1849 őszén szomorúan ballagtam Bánát egyik faluja felé. „A múlt és jelen gyötré keblemet“ (Berecz Imre: *Bogor és a bolgárok.* CsL. 1852. I. 6—II 1.). Célzások vannak még a következőkben: Paulikovics Lajos: *Pietroza,* Bemát G.: *Kiki párjával!* Lanka Gusztáv: *Egy fiatal óriás kalandjai,* P. Szathmáry K.: *Keresztény és pogány,* Bernát G.: *Bukott vizitje egy olcsó Izráelnek,* Balázs Sándor: *Egy nő, ki boszut áll,* Vadnai K.: *Csaták pillangója,* Bemát G.: *Milyen a fizetés, olyan a szolgálat,* Kiss Károly: *Végén csattan az ostor!* (SzK. 1858. 34—5.), Frankenburg: *Kigyj, de lásd kinek!,* Lauka: *Egy újkori Cagliostro,* Szeghy Miklós: *A magyarok Istene* (Di. 1859. 4—8.).

Az elbeszélőknek a cenzúra miatt a Rákóczi-nevet is nem egyszer el kell hallgatniok. Győry Vilmos pl. csak „Györgyinek nevezi *(A sátán cimborája)* s „Ferenc úrnak“ II. Rákóczi Ferencet *(Galamb és holló),* P. Szathmáry Károly az első kuruc fölkelésről csak leplezetten ír, Zrínyi Hona pl. névtelenül szerepel benne *(Egy tükör története),* éppen így Thököly csak „herceg“-nek van nevezve egy másik elbeszélésben *(Béldi Pál leánya).*

Ebből is látjuk, hogy a cenzúra elvtelen és következetlen volt. Egyszer ártatlan dolgokat sem engedett megjelenni, másszor pedig ugyancsak erőseket engedélyezett. Sok apró, néhány szónyi vagy sornyi célzás pedig elkerülhette a cenzor figyelmét, s így csúszott át.

mondhatjuk, hogy a két korszakkal együttvéve 350-nél valamivel több elbeszélés és regény foglalkozik (Jókai munkáit is beleszámítva), tehát az egész korszak novella- és regényanyagának csak 12 százaléka.[32]

A Bach-korszak szereplése ezzel a tíz esztendővel szintén nem záródik le elbeszéléseinkben, de ez az úttörők kora, melyet ezért vázoltunk részletesebben.

Ez és előbbi áttekintésünk bizonyára nem ment a mozaikszerüségtől, aprólékosságtól, de azt hisszük, hogy csupán a végeredmények leszűrésével és általános megállapításokkal nem értünk volna célt. Itt maguk a részletek, a jellemző apróságok érdekesek, s csak ezek adnak helyes képet ennek a két korszaknak szépirodalmi feldolgozásáról.

[32] A szabadságharcról szó van 186, a Bach-korszakról 134 elbeszélésben, összesen 320, ezek közül 44 kétszer van számítva, mert mindkettőről szó van bennük, ezt leszámítva marad 276. Jókai elbeszélései közül 38-ban van szó a szabadságharcról s 51-ben a Bach-korszakról, ezek közül 9-ben mindkettőről, tehát az eredmény 80. Ezt hozzáadva a 276-hoz, 356 a végeredmény, az elbeszéléseknek tehát valamivel kevesebb mint negyedrésze, Jókaié.

IV.

Jókai történeti elbeszélései. — Erdély aranykora. — A kétszarvú ember. — Törökvilág Magyarországon. — *Novellái: az erdélyi tárgynak, a magyarországi tárgynak.* — *Jókai korrajza.*

A Jókai működését áttekintő II. fejezetben láttuk, hogy 1851-ben áttért a történeti tárgyú elbeszélések írására, s hogy miért tért át. Most ezeket fogjuk szemügyre venni.

A szabadságharc előtt csak egy-két gyenge kísérletét látjuk ezen a téren, úgyhogy tulajdonképpen csak most kezdi meg történeti elbeszélő munkásságát.

Jósika regényeinek hatása alatt kezdett érdeklődni Erdély története iránt s Cserei Mihály akkor még csak kéziratban lévő (1852-ben jelent meg nyomtatásban) históriájának buzgó olvasása mozgékony képzeletét hamarosan benépesítette Erdély múltjának érdekes alakjaival és eseményeivel. Első erdélyi tárgyú novellája, *Béldi Pál* 1851 július elején jelent meg. A rendületlen erdélyi főúr inkább török fogságban hal meg, semhogy fejedelem legyen. Szomorú történetét egészséges romantikával, érdekesen, helyenként mérsékelt humorral mondja el, meglehetős pontossággal követve Cserei előadását, melyet kiváló művészettel alakít. Novellája annyira sikerült, hogy egy év

múlva majdnem változatlanul beleillesztette *Török-világ Magyarországon* c. regényébe.[1]

Cserei krónikájában annyi érdekes adatot talált, hogy bizonyára ennek a novellájának elkészülte után határozta el egy nagyobbszabású regény írását, melyben Apafi Mihály fejedelemségének egész korát feldolgozza.[2] Hamarosan hozzá is foghatott, s szeptember 16-án már meg is indíthatta regénye közlését a *Pesti Naplóban.* Az *Erdély aranykora* körülbelül két hónap alatt jelent meg, azután csakhamar önállóan is.

Jókai a regény terén is helyettesíteni akarta Jósikát, s ez a törekvése fényesen sikerült. Egy bécsi német bírálója (H. 1851. II. 285.) azt írja róla, hogy „Jósika bármely munkája mellett méltó helyet foglalhat el", s magyar kritikusainak is úgy tűnik fel regénye, „mintha csak folytatása volna Jósika legszebb regényeinek" (MH. 1852. 653—5. Kőváry László). Feltűnővé tette ezt a hasonlóságot az erdélyi környezetrajz s Jósika modorának utánzása.

A regény címének magyarázatát a XII. fejezetben találjuk, midőn Bánfi Dénes beszédében kifejti, hogy a szentgotthárdi csata után a császár és a szultán békekötése Erdélynek is meghozta a békét és nyugalmat. *„Arany idők* következnek reánk . .. egyedül a mi országunkon belül úr és önálló a magyar/[4]

A regény szerkezet dolgában nem a legsikerültebb, laza kötésű és epizodikus. A bevezető fejezet (Zrínyi Miklós halála a vadászaton) alig van kapcsolatban a

1 A díván, A török halál, A kezes, A férfi c. fejezetek. Ezek a fejezetcímek is megvannak a novellában.

2 Jósikának is volt már egy Apafi korát rajzoló novellája: *Bornemisza Anna* (1844), melyből *A két Barcsai* e. drámája készült (1844-töl kezdve elég gyakran játszották).

következőkkel, a mese csak a második fejezetben kezdődik Apafinak tatár fogságból való visszatérésével, s folytatódik fejedelemmé választásával, Kemény János elestével, Apafi uralmának megszilárdulásával. A néhány évvel később történő IX. fejezettel a mese más irányba tér, s a fejedelem helyett Bánfi Dénes lesz a központja. Az ő élettörténete haláláig tölti ki a hátralévő tizenegy fejezetet.

Meséjének anyagát szinte készen kapta Cserei Mihály sok érdekes részletben gazdag, ügyesen, helyenként szinte regényszerűen írt krónikájában. Minden részletet felhasznál Bánfi Dénes könnyelmű csókjától kezdve a mézben, puskaporban és tollban meghentergő részeg székelynek komikus esetéig. Szereplőivel többször Cserei szavait mondatja el szószerint. Alakjait az ő jellemzései szerint rajzolja meg. Azraelet s néhány jelentéktelenebb mellékalakot kivéve mind szerepelnek a krónikában, még Kucsuk basa „igen dali ifjúlegény fia“, kiből Feriz bég lett, s Corsar bég („rabló bék“) is. Szóval Jókai lépésről-lépésre követi történeti forrását,[3] ezért lesz regényének szerkezete laza és krónikaszerű, de viszont korrajza is hű. Kőváry László, Erdély történetének és régiségeinek alapos ismerője, föntebb idézett bírálatában dicséri a történelemhez hű jellemrajzait, aztán sok apró tévedését rója meg, pl. hogy erdélyi leírásai nem egészen hűek, mert Erdélyt nem ismeri, hogy a szászok nem szász, hanem magyar díszruhában jelentek meg az országgyűlésen, hogy a hírnök „átúsztat“ a Körösön, pedig

3 Gálos Rezső: *Jókai és Cserei* (Erdélyi Múzeum. 1912.) és *Bánfi Dénes csókja* (Urania. 1912.). Gróf Bethlen Miklós önéletírásából is vett néhány adatot, 1. Czunya Miklós: *Jókai török tárgyú regényeinek forrásairól.* Bpest. 1934.

az ott pataknak is kicsiny, meg hogy Apafi Ebesfalván keveset lakott. A többi is ilyenféle, lényeges kifogása alig akad. Jókai korrajza tehát ebben a regényében van olyan, mint a Jósikáé. Ezt nem árt megjegyeznünk, mert Jókai korrajzairól a kritika meglehetősen kicsinylően szokott beszélni. Kissé régieskedő magyaros vagy jellemzően törökös stílusa (török alakjainak beszédében) szintén fokozza a korrajzi színezetet.[4]

A regényben sok a leírás, ami Jósika hatása. Különösen feltűnő ez a sok arc-, alak- és ruhaleírásban, de a szobákéban s a vadregényes vidékekében is. A bírálat nagy dicsérettel szól róluk és méltán. „Képei a legélénkebb színekkel föstvék. Melegség és fény ömlik el azokon s ha nem mindig természethívek is, de mindenkor erőteljes vonásúak és megragadok. Érdeküket emeli főképp azon átlátszó tisztaság és könnyűség, mellyel azok mintegy odalehellvék“ (PN. 1852. 598.). Jókai valóban nagy mestere a leírásnak itt is. Mindent színesen, megkapóan tud leírni a legfantasztikusabb vidékektől kezdve a legvalószerűbb apróságokig.[5]

[4] A törökös beszéd előtte is gyakran előfordul elbeszélő irodalmunkban, pl. Jósika *Zrínyi a költőjében, Váradi diákjában* stb., Kemény *Gyulai Páljában* s másutt is, úgyhogy Jókai ezt a virágos törökös stílust már készen kapta elődeitől, ő csak fordulatosabbá, színesebbé vagy humorosabb hatásúvá tette.

[5] Ilyen leírások a drávamenti mocsaras őserdő (I. fej.), Bodolavár vidéke (V), a rimavölgyi Homolka-hegység (VIII.), a vadregényes erdélyi vidék (XI.), a Corsar bég rablóvárának keleties pompájú rejtett háreme (VIII.), — Apafi házatájának esti hangulatú idillikus leírása (II·), a szarvas-család az erdő mélyén (I.), a Kemény János ebédjén felhordott ételek (IV.), Azraéle párduca (VHI.), ahogy Kelemen diák felhúzza a szűk díszcsizmát (X.).

Jellemrajzaiban alig van túlzás és valószínűtlenség, itt Cserei vezette és korlátozta képzeletét. Apafit ő utána rajzolja gyengének, részegesnek, felesége s mások hatása alatt állónak. így lesz belőle humoros alak, ki hibái ellenére is rokonszenves. Bánfi Dénes, a gőgös, erőszakos, szenvedélyes, könnyelmű, de nem rosszlelkű oligarcha, a nagyeszű, de ravasz, cselszövő Teleki Mihály, az erélyes és okos fejedelemnő, a szilárd jellemű Béldi Pál alakjainak rajzához is Cserei szolgáltatta neki a főbb vonásokat. Azraéle romantikus démon. A jellemek lélekrajzi elmélyítését hiába keressük nála. Ez gyenge oldala maradt később is. Öt az események, a tettek maguk érdekelték, lelki forrásaik, titkos indító okaik ritkán.

A gyenge szerkezet csak az egész regényen tűnik fel, egyes fejezetei pompás kis kompozícióbeli egységek. Érdekesen indulnak, érdekesen fejlődnek, hatásosan végződnek. Jellemrajz, környezetrajz, párbeszéd Jókai könnyed, élénk, fordulatos előadásában kellemes összhangba olvadnak. — Milyen idillikus kis műremek Apafi házatájának rajza középpontban a férjéért aggódó, erélyes, önfeláldozó feleséggel, vagy milyen pazarul ragyogó Corsar bég vára keleti pompájának rajza, melynek viszont a démoni és bűbájos odaliszk a középpontja! Milyen érdekfeszítő a bég elfogásának története! Befejezett egész, méltó párja keleti meséinek. Ezért nem is vetjük latra a vad rablóbég gyáva babonásságát, mint lélekrajzi valószínűtlenséget. Milyen varázslatosan megragadó mesehangulat uralkodik a másik két fejezetben is, melyekben Azraéle szerepel (XI. XVIII.)!

Hosszú volna felsorolni az egyes fejezetek részleteinek szépségét, megkapóan hatásos fordulatait, csak

azt emeljük még ki, hogy a humoros részletek különösen sikerültek. A kiváló humorista itt is egy pár olyan mulatságos epizóddal kedveskedik az olvasónak, melyek a világirodalom bármelyik humoristájának becsületére válnának. A VII. fejezetben pl. elmondja, hogy az új fejedelemhez hogyan tódulnak a hódolók és kérelmezők. Apafi örömében mindenkit kegyesen fogad s mindenkinek megígér mindent. Közben okos feleségét fogadja, aki minden kérelmezőnek leírja jellemét s feltárja kéréseiknek titkos indító okait. Apafinak fölnyílik a szeme, egyszerre igen óvatos és bölcs fejedelemmé válik és mindenki azt kapja, amit megérdemel. Anekdótaszerű, helyenként népmeseszerű, de felejthetetlen vígjátéki jelenet.

Az *Erdély aranykora* Jókainak első nagyobbszabású regénye (a *Hétköznapok* csak kísérlet volt), mellyel fölülmúlta mesterét, Jósikát s osztatlan népszerűséget szerzett magának. Negyvennyolcas s egyéb tárgyú novelláinak is nagy volt a hatásuk, de a kritika még vegyes érzelmekkel fogadta őket. Ez a regénye azokhoz képest hatalmas alkotás volt, s mindenkit meglepett és elragadott.[6]

[6] A *Pesti Napló* kétszer ír róla s dicséretekkel halmozza el (1852. I. 598., II. 804.). Haray Viktor *Apafi* címen drámát írt belőle, melyet a H. szerint (1852. 8·8.) a drámabíráló választmány elfogadott, de a darab nem került színre. Kristóf György *(Jókai: Erdély aranykora — a színpadon.* Irodalomtörténet. 1938. 41.) egy 1853-as újsághírt födözött fel, mely szerint Szatmárt Haray *Kelemen diák* c. darabjára készülnek a színészek, melyet már Nagybányán is előadtak, s mely *Erdély aranykorából* készült. Kristóf nem érti a dolgot, hiszen — mint mondja — Kelemen diák nevű alak nem szerepel a regényben, pedig ha gondosan elolvassa, megbizonyosodhatott volna róla, hogy igenis szerepel benne a jeles cirkáló hadnagy.

A bírálók és az olvasók befejezetlennek érezték a regényt s várták folytatását (MH. 1852. 653—5.). A *Pesti Napló* meg is nevezi azokat az alakokat (Feriz bég és Béldi Aranka, Azraéle, Zrínyi Ilona, Thököly stb.), akik bizonyára még fognak szerepelni egy másik regényben (1852. I. 598.).

Jókai kétségkívül maga is gondolt regényének folytatására, hiszen Apafi korában egészen otthonossá vált, s Csereinek még sok érdekes adata várt feldolgozásra, melyek közül egyeseket már fel is használt *Béldi Pál* c. novellájában. Egyelőre azonban félretette a folytatás tervét, s a biztatások sem igen sarkalták, hogy azonnal hozzáfogjon a munkához. Az év nagy részében más tárgyú elbeszéléseket írt. Csak október elején kezdett közölni ismét egy erdélyi tárgyú hosszabb történeti „beszélyt", *A kétszarvú embert* (terjedelme majdnem akkora, mint regényének fele), mely szintén Apafi-korabeli történet. Regényének egyes alakjait (Apafit, Telekit, Kuesuk basát és nejét, Feriz béget) ebben is szerepelteti, de azért nem ez volt regényének várt folytatása.

A történet főbb adatait Bethlen János *História rerum Transsilvanicarum* (nyomtatásban 1782—3. jelent meg) c. munkájából vette.[7] Szerkezete még lazább regényéénél. A szerencsétlen Boór Ádám, kinek a címből következtetve a regény hősének kellene lennie, alig szerepel s nem igazi középpontja a cselekménynek.

[7] Maga hivatkozik forrására. Boór költött alak, esetéhez hasonlót azonban olvasott Jokai Pray *Specimen hierarchiae*-jében. Dózsi Lajos vetette össze forrásaival: *Paskó Kristóf és a „Kétszarvú ember"* (Gr. Klebelsberg Kúnó - Emlékkönyv. 1925.). Czunya id. tanulmányában az ő megállapításait használja föl.

Kiszabadításának s birtoka visszanyerésének történetét háttérbe szorítja a Paskó Kristóf családi tragédiája, mely alig van vele kapcsolatban. Boór Ádám csak szánalomraméltó, Paskó pedig hihetetlenül érzelgős és lágy ember, egyik sem érdekes regényalak. Kevés korrajz és sok romantika jellemzi. Van ebben is több érdekes epizód (a Boór-gyermekek találkozása megnyomorított apjukkal, Kucsukné alkudozása a seraskierral, ennek lakomája és kivégzése, Paskó ügyének tárgyalása, Paskóné leleplezése), jó epizódalak (a rettentő kövér, fukar, gaz renegát seraskier, Paskó goromba, szókimondó s rendületlenül hű öreg János szolgája), sok humor (Apafi vadászata, a gazfickók marakodása Boór Ádám birtokáért, a székely góbék jelenete, János konyhai harca az olasz lakájjal) és fantázia, de egészben véve nem sikerült.

Már ekkor[8] dolgozott az *Erdély aranykorának* folytatásán, a *Törökdilág Magyar ország on* c. amannál nagyobb terjedelmű regényén, de, mint már láttuk, ez lassan készült, s három kötetének egymás után történt megjelenéséhez több mint félesztendő kellett.[9] Előszavában, mely Jósika elő- és utószavaira emlékeztet, a két regény viszonyáról a következőt mondja: „E két regény közt nem kívánok művészi Összefüggést kerestetni, — ha volna, az mindkettőnek hibája lenne; csu-

8 Müller Gyulával 1852. szept. 29-én kötötte meg a szerződést, mely szerint regényét 550 pengőforintért eladja a kiadónak. 3 kötet terjedelműnek kell lennie (legalább 36 nyomtatott ívnek). A szerződést 1. id. Szinnyei József *Bach-korszak* e. napló jegyzeteiben. Kny. a Komáromi Lapokból. Év n. 229—31. 1.

9 Id. Szinnyei J. fenti munkájában említi, hogy 1853-ban Komáromban csak egyetlen példánya volt meg a regénynek az öreg Jókainénál, kitől ö is elkérte olvasni (269—71.).

pán a kor vezéreszméi közösek, melyek mindkettőn keresztül folynak s miknek jellemzése volt fő törekvésein/[4] Ez után a kissé homályos és keveset mondó kijelentés után mentegetődzik, hogy nem választott fényesebb korszakot, de az önálló Erdély akkor jelentős ország volt. Az öreg Bethlen János szavaival végzi, melyek elegendők a kor megértésére, s regénye hiányainak mentségére is: „Mi is tudtuk volna, mit kellene tennünk? de cselekedtük azt, ami lehetséges volt“

Regényének történelmi anyagát (főként az első két kötetéét) Bethlen János fönt idézett munkájából és Cserei krónikájából (főleg a harmadik kötetéét) merítette. Forrásait híven követi sokszor szószer int idézve őket. Ha eltér tőlük, változtatásai nem lényegbevágók. Alakjai történetiek, még Kökényesdi is. Azraéle, s Feriz és Aranka története költött, néhány mellékalak sem történeti, pl. Gergely barát.[10]

Szerkezete még az *Erdély aranykoráénál* is lazább, epizódikusabb. Itt igazán nincs középpont, célra törő mesevezetés. Ez ide-oda imbolyog, s magukban véve pompás részletekre hullik szét. Hol ez, hol az az alak vonja magára figyelmünket, de tartósan egyik sem tudja lekötni. Ez a főhibája az egésznek. A harmadik kötet (főként a második fele) feltűnő hanyatlás az első kettőhöz. Látszik, hogy megírására csak a szerződés kényszerítette. Csak kész novellájának, *Béldi Pálnak* beledolgozásával tudta ilyen hosszúra nyújtani.

10 L. Rajka László jeles tanulmányát: *Jókai „Törökvilág Magyarországon“ c. regénye* (Erdélyi Múzeum. 1931. és kny.). Zsigmond F. szerint Azraele alakja és sorsa emlékeztet *Manlius Sinister* Glyeeriájáéra *(Jókai.* 1924. 124.), az Aeneis Didójának a Byron *The Corsair-ja,* Gulnarejának történetére *(Jókai uralomra jutása regényirodalmunkban.* Irodt. Közl. 1921. 63., 70.).

Rajka László szerint két regény van benne: Sturdza Máriáé és Béldi Pálé. Ha még jobban szemügyre vesszük a mesét, még töredékesebbnek találjuk. Az I. fejezet (Apafi csillagvizsgálása, s az „ördögtől megszállott“ leleplezése) önálló epizód. A II—IV. fejezetig terjedő rész (a Sturdza-család története, Mária lakodalma Ghyka herceggel s Thököly szereplése) megint önálló, éppen úgy mint Teleki bemutatása, a szatmári várőrség támadása Nagyvárad, Kökényesdié a szentkúti kolostor ellen, s a nagyenyedi felfordulás (V.—VIII.). A IX.—XIII. fejezet tartalma: Azraéle Hasszán budai basa rabnője lesz, szerelme Feriz bég iránt s a szentgotthárdi csata. A XIV.—XXII. fejezetben legérdekesebb a bonyodalom. Ghykáné sorsa itt összefonódik Azraéle, Hasszán és Feriz sorsával. A történet Hasszán kivégzésével s Azraéle öngyilkosságával végződik. A XXIII.—XXVIII. fejezetben van Béldi Pál története, Feriz és Aranka szerelme, Béldi és Aranka halála. Az utolsó hat fejezet már csak függelék: Teleki nagy rátörő terveinek meghiúsulása, halála, Thököly betörése Erdélybe, a zernyesti csata, az őrült Feriz vitézkedése (ö öli meg Telekit) s hősi halála.

A regényes események közé szárazán iktatja be a történetieket — mint Rajka is észreveszi, — Jósika ugyanígy tesz, Jókai ebben az ő rossz példáját követi. Korrajzi mélységet nem találunk regényében, csak egyes korrajzi vonásokat.

A mese 1664 táján kezdődik s 1690-ben végződik. Ilyen hosszú idő eseményeit s a bennök szereplő alakok sorsát nem tudhatta egységes regénnyé tömöríteni.

Művének fogyatkozásit azonban itt is kiváló szépségek feledtetik el. Az érdekfeszítő regényes részletek

lenyűgözik képzeletünket. Ilyenek pl. ahogyan Kökényesdit s társait ártalmatlanná teszi a nagyerejű Gergely barát, a janicsárlázadás (XIII. fej.), Ghyka herceg s felesége üldözése és megmenekülése, vagy Ghykáné megszöktetése Budáról. Az egyes alakok jellemzésében is mesternek mutatkozik nem egyszer. Thökölyt az elején kedves, hányaveti, fesztelen modorú, szinte bájos fiatalembernek rajzolja szavaival és tetteivel, Telekit, a nagyeszű és ravasz diplomatát, néhány tollbamondott levelével jellemzi mesteri könnyedséggel, Kökényesdit, a furfangos és vakmerő betyárt, viselt dolgairól szóló kitűnő adomákkal s rettentő hazudozásaival humoros alakként mutatja be (utóbb közönséges rablóvá válik, ami ellentmond ennek a jellemzésnek). Jó alak a vén, ravasz, kegyes mondásokat fuvolázó, nyájaskodó Olaj bég,[11] Bíró Gergely, agyafúrt lófő székely, a körültekintő Csáky íjászló uram, aki politikai szélkakasként mindenféleképpen biztosítani akarja a maga érdekeit, Zülfikár, a sok hájjal megkent, ravasz renegát. A főalakok közül Apafi és Teleki van legjobban s a történelemhez leghívebben jellemezve (a fejedelem itt is humoros alak, mint előbbi regényében). Béldi, a sziklaszilárdságú hazafi már egyszínű jellem. Feriz ideáisan romantikus hős, Azraéléből, a jellemtelen női démonból, itt mély érzésű szerelmes, végletesen, egészen az öngyilkosságig önfeláldozó romantikus hősnő válik.

A színes, hangulatos leírásoknak még nagyobb mestere. Bármit ír le, képzeletünket mindig meg tudja ragadni, s élénk együttműködésre indítani. A lako-

[11] Mint Rajka kimutatja, neve tévedésből lett tulajdonnév. A törökben tulajdonképpen köznév, s egy ezred (alaj) vezetőjét jelenti.

dalmi asztalt úgy írja le, hogy Sturdza Mihály úrral parancsokat adat szolgáinak: kinek milyen széket, milyen billikomot s egyebeket tegynek oda és miért. A végén látjuk az asztalt a mellette ülőkkel együtt. Mikor hosszasan, egymás után bemutatja Hadzsi Baba eladásra szánt hölgyeit, egy pillanatra sem lesz unalmas, mert az érdemes asszonykereskedővel Íratja le őket, aki a vevő előtt üzleti szakértelemmel részletezi bájaikat. így válik leírása keletiesen érzékivé s mozgalmasan élénkké. A nagyváradi harc s a zernyesti csata nem hasonlít mások megszokott, formaszerü harcleírásaihoz. Új és meglepő fordulatokkal teszi őket érdekfeszítőkké. S talán az egész regény legszebb leírása az, mikor Azraéle az elhagyott Margitszigeten bolyong, majd a hárem megútált pompáját szemléli, s máglyát rak magának a sok drágaságból, mert itt a leírást a leány megtisztult, felemelkedett lelkének mélabús rajzával festi alá.

Humorát itt is nem egyszer szabadjára ereszti, s hol egy-egy leírásban, hol egy alak jellemzésében, hol egy víg jelenetben, hol magában az elbeszélés hangjában csillantja fel: így pl. Magyari nagytiszteletü úr „ördögűző[44] jelenetében, a Sturdza-család tréfás mesehangon írt történetében, Teleki levéldiktálásában, mikor komoly politikai bonyodalmakat öltöztet könnyed, anekdotásan mulattató köntösbe, vagy a meseszerűen vasgyúró Gergely barát jelenetében, mikor a legyűrt rablónak kegyes erkölcsi intelmeket ád.

Kitűnő korrajzi vonások sem hiányoznak az elbeszélésből, de nem tudnak egységes és elmélyedő korrajzzá kerekedni. A „kor vezéreszméit“, melyeket előszavában emleget, nem igen látjuk. A szentgotthárdi csatának pl. sem előzményeit, sem következményeit

nem tudja korrajzszerűen kidomborítani. A mese- vagy anekdotaszerü előadás, bár kitűnően mulattat, sokszor árt a korrajz komolyságának. Néha kortévesztésekkel is találkozunk. A kálvinista udvari pap, aki jó barátja a pópának és a barátnak, s vallási vitatkozásai végén arra az eredményre jut, hogy „minden vallás jó ott, ahol az ember maga is az“, nem a XVII. század embere, hanem Jókai liberális, a legfontosabb kérdéseken könynyedén átsikló koráé.

Ez a regény minden hibája ellenére nagyobbszabású és gazdagabb mű az *Erdély aranykoránál.* A kettő együtt méltán lett Jókai elbeszélő hírnevének megalapítója, s nem méltatlan elődje a több mint két évtized múlva megindított magyar történeti regénysorozatának.[12]

*

Két erdélyi tárgyú regényén kívül több erdélyi tárgyú elbeszélést is írt, ezek közül a humorosak a legértékesebbek. A víg történeti novella terén már előtte is látunk figyelemreméltó kísérleteket. Legelső ilyen novellánk Kiss Károlyé: *A szép juhászné* (1828) még igen egyszerű, naiv, de azért kedves történet. Gaal József két elbeszélése: *A rémszekér* (1841) s *A három városbíró* (1843) már talpraesett novella, Vas Gerebenét pedig *(A király és a bolond.* 1846) jóízű, magyaros nyelve és fordulatos párbeszédei teszik figyelemreméltóvá. Br. Jósika Miklósnak, az elbeszélés akkori mesterének, *Király és koldusa.* (1847) s főként *Váradi diákja* (1847) már minden tekintetben kitűnő

12 Szigligeti *Béldi Pál* c. szomorú játékát (1857) Jókai regényének hatása alatt írta. L. Bayer J.: *A magyar drámairodalom története.* II. Budapest, 1897. 214.

víg történeti novella. Méltó elődei Jókai ilyen elbeszéléseinek. Jókai mindenesetre ismerte őket, s lehet, hogy ezek isi buzdító példái lehettek éppen úgy, mint Jósika történeti regényeinek humoros részletei. Ő, mint Jósikánál sokkalta nagyobb humorista, könnyen fölülmúlta mesterét ezen a téren is.

Első humoros történeti elbeszélése *A két szász* (1851) még az *Erdély aranykora* előtt jelent meg. Tárgyát: a szász választófejedelem „muskotélyosának" (Jókai fullajtárnak mondja) s Apafi lelkes hívének, a szebeni szász vargának mulatságos vetélkedését, Cserei krónikájában készen kapta.[13] A kis adomából elbeszélő művészetével szinte tökéletes anekdota-novellát kerekít. Ugyanilyen anekdota a *Diplomatán* és *Cibinius uram,* melyet ódon zamatú stílusa tesz ellenállhatatlanul mulatságossá. A *Koronát szerelemért* már nagyobbszabású, igazi történeti novella, mely II. Apafi Mihályról szól, ki inkább lemond a fejedelemségről, mint Bethlen Gergely leányáról. Egymást érik benne az érdekes és humoros jelenetek. Az utóbbiak közül igen jó Gernyeszegi tiszteletes úr dörgedelmes feddő prédikációja, mely nagy feszengést okoz a kiprédikáltak között. Egykorú bírálója, Kőváry László (MTI. 1851. 602.) több apróbb hibát talál korrajzában,[14] melyek nem fontosak, s azt mondja, hogy Jókai „nagyszerű tárgyat kapott" s „kisszerű humoresket alakított

[13] Czunya M.: *J. török tárgyú regényeinek forrásairól.* Budapest, 1934.

[14] Hogy Bethlen Gergely leányát nem Honának, hanem Katának hívták, hogy Küküllővár nem az ő vára volt, hanem II. Apafié, hogy a vár leírása messze marad a valóságtól stb. Különben a tárgyat Csereiből vette, bár a *Dictionnaire con tenant les anecdotes historiques de l'amour* (Troyes, 1788., 2. kiad. 1811.) c. gyűjtemény is említi röviden az esetet. L. Han-

belőle“. Nem érthetünk egyet derék történetírónkkal. Jókai igen jól tette, hogy ebből a humoros feldolgozásra alkalmas tárgyból nem alakított „nagyszerű“, patetikusan romantikus novellát. Tán még ennél is sikerültebb s humorban gazdagabb a *Háromszéki leányok,* mely komolyan, az 1692-i tatárpusztítással kezdődik, de annál vígabban folytatódik a szolgálatba szegődött báromszéki székely leányok brassói viselt dolgaival. Jól rajzolt alakok bonyolítják a mesét: a szende Rozáli és a tüzrőlpattant, amazontermészetű Katica (a romantika szokásos alakpárja), az erényes Weimuth fürmender s a szoknyavadász Sziksz syndikus, a rettenetes^nyelvü Weimuthné, s fiuk, József, a wittenbergi diák. A mulatságos jelenetek egymást érik: Katica lenyelveli a félelmes hárpiát, alaposan helybenhagyja Sziksz uramat, az apa wittenbergi látogatása fiánál, a brassói vásár, a nagy verekedés, a székely leányok lázadása. Stílusa csupa ötlet és humor. Legjobb víg novellája azonban *A nagyenyedi két fűzfa,* ez a II. Rákóczi Ferenc-idejebeli nagyszerű diáktörténet, melyet Jókai igazán jókedvében írt. Van benne egy remek professzor-alak, idillikus diákszerelem, két labanc torzfigura, sőt komoly harc is, mikor a diákság megvédi Enyed városát. Humoros előadásának fordulataiból és ötleteiből valóságos mint agy újteményt szerkeszthetnénk.[15]

kiss János: *Jókai Mór és egy francia anekdotakincs.* Irodalomtört. 1928. L. még Czunya tanulmányát. Hankiss csak a 2. kiadást ismeri, az elsőt, melyet Jókai másutt idéz, nem·, így nem lehet megállapítani, hogy az idézett anekdoták megvannak-e az első kiadásban, melynél a második 600 cikkel bővebb.

15 Korrajzára csak az a megjegyzésünk, hogy 1703-ban, mikor J. szerint történik az esemény, a Rákóczi-fölkelés csak a legkezdetén volt, nem virágjában, ahogy ő rajzolja.

A *Petki Farkas leányai* már mese-novelláinak modora felé hajlik. A két leány andrásnapi álmának pontos teljesülése, az egész történet felépítése és elbeszélése meseszerü, de különben tele van humorral és kedvességgel, a régi magyar élet ódonszerű bájával. Ilonka regényes története már érzelgős és gyenge. A *Holtak harcát* a húnmondák töredékeiből szerkesztette egybe. A mondái részleteket erős képzelettel színezi ki és szövi mesévé, melynek van bonyodalma és fejlődése. Sok benne a költői szépség, csak a mesterkélten eposzias, ossiános hang teszi sápadttá, betegessé az egészet. *Thonuzoba* erdélyi története „ősmagyar rege". *A Hargita* „székely népmonda"' a tatárjárás korából, mikor a csíki székelyek a Nagy Mái barlangjaiba menekülnek. Történetük összefonódik a barlanglakó törpék történetével, s így egészen mesévé válik. A kissé betegesen túlzó képzelettel írt elbeszélésre talán Jósika *Bájvirágja,* is hatott, mely szintén ilyen földalatti gnómokról szól. Ugyancsak a tatárjárás idejében játszik egy másik novellája, *Az istenhegyi székely leány.* Ez is mesenovella, de érdekes, színes, van humor is benne és jellemző székelyes agyafúrtság. *A tengerszem tündére* már csak mese, de az igazi népmeséktől mégis megkülönbözteti kissé zsúfolt fantasztikuma, s inkább novellái mint népmeséi szerkezete. A bájos és meseötletekben gazdag művecskét mindenki ismeri.

Erdélyt, mint látjuk, nagyon megszerette Jókai. Mikor két regényét s első novelláit írta, még csak krónikákból és leírásokból ismerte, azután 1853-ban be is utazta, s ez csak fokozta érdeklődését, amint később írt novellái mutatják. A költőt, mint jó kálvinistát, Erdély mint kálvinista ország s a protestantizmus védője is vonzhatta. Az bizonyos, hogy erdélyi regényeit

és elbeszéléseit szeretettel írta, s az utóbbiak sikerültebbek is, mint az alább következő magyarországi tárgyúak. Képzelete még munkásságának későbbi évtizedeiben sem lett Erdélyhez hűtelen.

*

Jókai, mint *A holtak harcában* láttuk, szívesen rajzol délibábos képeket a magyar őstörténetből az önkényuralom korának vigasztalására.[16] Ez a múltba merengés és vágyódás a romantika sajátja, de Jókainál ennek magyar hazafias színezete van, s mint Zsigmond Ferenc szépen kimutatja, Vörösmarty hatása. Effajta novellái *A másik haza* (Julián barát útja a magyarok őshazájába), *Mahizeth* (hogyan lettek a honfoglaló magyaroktól elszakadt gyávák a lappok ősei) s *A varchoniták* (az avarok nőfejedelmének története) mesenovellák. Az elsőben Julián csodás kalandok után találkozik Delinkével, ki kalauza lesz. A leányka bájos, légies alakja igen emlékeztet a Vörösma rty-eposzok nőalakjaira. Az együttvándorlás története természeti képeivel, a leányka gyermekiesen szűzies viselkedésével, kedveskedésével, ha romantikusan érzelgős is, de igen szép és költői. Ilyen sikerült részletei mellett sok benne a csináltság és zavarosság (eretnekek, ősmagyar vallás, szokások). A novellát különben sohasem fejezte be.[17] *Mahizeth* már egészen mesés, de nem a keleti mesék derült színessége jellemzi, hanem valami nyomasztó, kellemetlen hatású álomszerűség. Ebben is van haza-

[16] Egyetlen előde e téren Kelmenfy László *Ezer év előtt* c. novellájával (PN. 1850. 15—34.).

[17] A PN. szerint (1851. 519.) „nem számíthatjuk J. sikerültebb művei közé“.

fias irányzat: legyünk bátrak, mint honszerző őseink s ne gyávák, mint az északi jégvilág nyomorult „lappanói“! *A varchoniták* egész kis regény, de költői részletei ellenére sem sikerült. A leány-chagán igen erős valószínűtlenség, s erre van építve az egész mese, mely így visszás hatású (Elemér furcsa, öntudatlan szerelmi vonzódása). A varchonita-ugor-avar mondái környezet csinált és zavaros. Minden hamis pátoszba és szónokiasságba fullad. A mese naív, bájos elbeszélő modorát ezekben már erősen megzavarja az irányzatosjság és a novellaszerüségre törekvés.

Mátyás király fája mesés elbeszélés. Finom benne a gyermekiéleknek megfigyelése. A *Szent Búbánat* a szabadságharc előtt novellairodalmunkban divatozó „rege“-műfaj kései, jelentéktelen képviselője. Egy apának leánya iránti természetellenes szerelméről szól, s így tárgyánál fogva a francia romantika körébe tartozik. A *Fulkó lovag* is tele van francia romantikus rémségekkel, különben tatárjárás-korabeli történet jórészt mesehangon elbeszélve.

Már inkább történeti novelláknak nevezhetők, de csak igen tág értelemben a következők: *Egy bukott angyal* Salamon király nyugtalan életét meséli el némi hazafias, buzdító irányzatossággal. A Sajóban (mely a tatárjárásról szól) a magyar nemesség önzését, egyenetlenségét és könnyelműségét rikító és hamis irányzatossággal rajzolja, s ezzel egészen elrontja a különben is gyenge novellát.[18] *Bacsó Tamás* jellegzetesen francia romantikus rémtörténet Zápolyai János korá-

18 A MH. bírálója nem veszi észre ezt a bántó történeti felfogást, s inkább dicséri a novellát. Sajnos, Jókai *A magyar nemzet történetébe* (1854) is felvette, pedig történelemnek még kevésbbé jó, mint novellának.

ból. *Rozgonyi Cecília* sokkal sikerültebb, mert van mégis némi történeti háttere, de kelleténél nagyobb helyet foglal el benne a lengyel Cserni Száva szerelme Rozgonyiné iránt, amely érzelgésre csábítja az írót. Találóan jegyzi meg róla a *Remény* bírálója (1851. II. 3.), hogy „az ily magyar históriai müvek épp úgy lehetnének spanyol vagy francia históriai elbeszélések“.[19] Hosszú elbeszélése a *Fortunatus Imre,* amely II. Ulászló és II. Lajos korát rajzolja sok korfestő vonással, de még több érdekfeszítö, romantikus túlzással a mesében és az alakok jellemében. Sötét, nyomasztó hatású történet szép részletekkel de megszokott romantikával (a zsidó Fortunatusról kiderül, hogy Fugger elrabolt fia). Első személyben van elmondva („egy öreg ember naplójából“), mintha egy kortárs beszélné el, de nem igazán régies stílusban, úgyhogy ennek a fikciónak sincsen igazi művészi hatása.[20]

Az elbeszélő kortárs régies stílusa jobban sikerült *A kassai* bíróban, de magáról a János Zsiigmond-korabeli rémhistóriáról nem sok jót mondhatunk, csak mint szépirodalmunkban ritka városi polgári környezetrajz figyelemreméltó.[21] *Rokáczius kalandjai* ugyancsak egy kassai főbírónak, Bocskay kedves emberének, diákköri kalandjairól és egy magyar leány iránti szerelméről szól. Laza kötésű, kedvetlenül írt elbeszélés.[22] *Dobozy*

19 *Fukó lovag, Bacsó Tamás* és *Rozgonyi Cecilia* történeti alapjáról: Dézsi Lajos: *Magyar történeti tárgyú szépirodalom.* Budapest. 1927.

20 Érdekes összehasonlítani hasonló tárgyú legelső drámájával, *A zsidó fiúwA*

21 Dézsi föntebb idézett munkája szerint az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* (1683) hatását mutatja, melyet J. később is használt forrásul.

22 B. „nórimbergai diák“. Niirnbergben nem volt egyetem.

éó· *neje* az ismert történet egyszerű elbeszélése, *Az utolsó csatár* régimódi „rege“.[23] Anekdota-novellák: a *Százszor szép ek, Szabad a rablás, A vén sas, Az groff Sewteeth Peter keeth hitwesse.*

A legvitézebb huszár a legendás-hírű Simonyi óbester kalandos élettörténete források alapján írva, de romantikus színezéssel. Jóformán csupa csodásán vakmerő harci kaland pompásan, jó humorral elbeszélve.

A komoly történeti elbeszélések közül legértékesebb *Az utolsó budai basa,* melynek hőse azonban nem Abdurrahman (Abdi) basa, hanem Petneházy Dávid, Thököly hős ezredese, ki vezérének elfogása után a császárhoz pártolt, s fontos szerepe volt Budavár bevételében. Hogy ő lett volna első a vár falán, s hogy megmérgezték volna, azt ma már nem tartják igaznak a történészek, de Jókai idejében még így tudták. Rajka László, Jókai forrásainak legbuzgóbb kutatója, ezt is gondosan összevetette Hammer-Purgstall, Cserei, Szalay László, Wagner János Kristóf (1687) munkáival s a *Dér siegreich geendigte .,* . *Türken-Krieg* c. tizenhetedik századbeli krónikával, s megállapította, hogy Jókai milyen adatokat vett belőlük.[24] Az ilyen forrásmegállapításokból rendesen az derül ki, hogy Jókai nem bírálta forrásait, hanem minden adatukat készpénznek vette (pl. a szultán gyászmenetének mendemondáját), s eléggé ragaszkodott is hozzájuk. Ahol

[23] Érdekes, hogy ez az értéktelen történet négy helyen is megjelent: *Alüller Gyula nagy naptárában,* az *Erdélyi képekben,* a *Decameron* IV. kötetében s az 1859-i *Hírmondóban.*

[24] Rajka L.: *As utolsó budai basa.* Irodalomt. Közl. 1936. L. még Czunya M.: *J. török tárgyú regényeinek forrásairól.* Budapest. 1934.

aztán nem kötötték ilyenek, képzeletét szabadjára eresztette, így Petneházy budai s egyéb kalandjaiban, Abdi basa leányának mint aljas kéj hölgynek teljesen lehetetlen szerepeltetésében, Ihánzádé Mehemet főimám alakjában, ki nem más, mint az álruhás Gábor barát („Tüzes Gáboí") stb. A szokatlan gonddal készült elbeszélésen azért némi bágyadtság érzik: a történeti adatok súlya itt-ott megroskasztja, s a regényes részletek nem tudnak amazokkal szerves egységgé összeforrni. Érdekes, hogy Petneházyról már másfél évvel azelőtt írt egy terjedelmes elbeszélést P. Szathmáry Károly *(Egy tükör története.* 1858. január-február; J. novellája 1859 augusztus elejétől december végéig jelent meg), ki szintén részletesen leírta Buda visszafoglalását, s Petneházy megmérgezését szintén szerelmi vetélytársa bosszújának tulajdonította. Lehet, hogy Jókai tőle vette ezt az ötletet.

Végül külön szólunk három debreceni tárgyú humoros novellájáról. Közülük kettőt *Debreceni krónikákból* gyűjtő címen közölt: I. *Hogyan lett Dúl Mihály uramból Rác János?* II. *A struccmadár.* A harmadik, *A mennyei parittyakövek* („Debrecen város krónikáiból·') utóbb külön jelent meg. Jókai jól ismerte Debrecent, s szülővárosa, Komárom mellett legjobban is szerette népének tősgyökeres kálviliistasága, ősi hagyományai s eredeti gondolkozása miatt. Sokszor is szerepeltette elbeszéléseiben.[25] Debrecen az ő szemében az eredeti magyar humor kiapadhatatlan forrása.

Az első novella meséjéből csupán annyi igaz Oláh Gábor kutatásai szerint, hogy Dúl Mihály 1668-ban

25 L. Oláh Gábor: *Jókai és Debrecen.* Irodalomtört. Közl. 1906. és Zsigmond Ferenc: *Jókai és Debrecen.* Debrecen. 1925.

agyonütött egy törököt, s ezért házát elvették. Jókai erre a kis jegyzőkönyvi adatra bonyodalmas történetet alapít, amely szerint Balyik András, a furfangos főbíró a váradi basát úgy szedi rá, hogy a becsületes polgár helyett a gonosztevő Rác Jánost végezteti ki. A novella bonyodalma természetesen nem ilyen egyszerű, hanem elejétől végig fordulatos és érdekes. Előadása hol naivan meseszerű, hol adomázóan kedélyes, nyelve ódonszerüen krónikás, jelenetei, párbeszédei kacagtatóak.[26] *A struccmadár* meséjéből is csak annyi a valóság, hogy a törökök struccmadarat hoztak Debrecenbe mutogatni, s a madár itt „megholt". A piac bámészkodó népének leírása a központban Koppánné „ifiasszonynak", a kukoricás kofának „monumentális" alakjával kitűnő életkép. A mutogató szavaiban érdekes kísérletet tesz a törökösen magyar beszéd bemutatására. *A mennyei parittyakövek* adomaszerű csattanó (a jégdarabok, melyeket a szerecsenek bizonyságul visznek a basához, elolvadnak) elbeszéléssé bővítve. A délibáb s a vihar kis leírás-remekek benne. A két regényében szereplő Kucsuk (itt Kuczuk) basa itt már nem ideális alak, hanem kegyetlen sarcoló.[27] Ez a három kis elbeszélés Jókai humorának hervadhatatlan alkotása, s ma is olyan üdén hat, mint nyolcvan évvel ezelőtt. Fényes bizonyságai a humor csodás konzerváló erejének.

Jókainak ez a két történeti regénye és 38 novel-

26 Böhm Gusztáv *Debreceni bíró* c. vígoperája (1863) ebből készült.

27 Erre Zsigmond Ferenc mutat rá, valamint arra, hogy J. a korabeli debreceni népéletet rajzolja történeti novelláiban is, különben egészen jogosan. A novella forrását sem ő, sem Oláh nem említi.

lája értékes nyeresége történeti elbeszélő irodalmunknak. A francia romantika eszközeit ezekben is használja, de egyénibben, magyarosabban, s lassanként kialakítja az ő sajátos Jókai-féle magyar romantikáját, mely a franciával rokon, de nem azonos. Erről később szólunk. — Korrajza Gyulai szerint „hasonlít a népmesék világához“, az utána következő méltatok sincsenek róla különös jó véleménnyel, Dumas-szerünek tartják s kétségbevonják hűségét. Valóban, ha br. Eötvös és Kemény nagy regényeihez *(Magyarország 1514-ben, Gyulai Pál)* mérjük az övéit, kor- és lélekrajz dolgában hanyatlást látunk bennük. Még Jósika korrajzait is pontosabbaknak érezzük az övéinél, melyek sokszor sekélyesebbek, anekdotaszerübbek, bár meglepő intuitív megérzések ezekben is vannak. Az alapos, elmélyedő, kritikával dolgozó kortanulmányhoz Jókainak sem igazi érzéke, sem türelme, sem ideje nem volt.[28] Ő más irányban fejlesztette tovább a magyar történeti regényt és novellát: több természetességet és humort, a korrajzba több ragyogó, fantasztikus színt, előadásába egyéni, elragadó bájt tudott vinni. Hazafias, a múlt példáival intő és lelkesítő irányzatosságuk is jelentős többlet volt az elnyomás korában. Elődei ezt természetesen nem tartották ennyire fontosnak a maguk boldogabb idejében.

A humoros történeti novellának különösen nagy

28 Inkább a történeti külsőségekre fordította figyelmét. Ennek tanúbizonysága a N. Múzeum kézirattárában őrzött vázlatkönyve, melybe egy későbbi regényéhez, *A lőcsei fehér asszonyhoz,* gyűjtött „adatokat“. Az egész vázlatkönyv tele van rajzolva lőcsei tájképekkel, épületekkel, régi bútorokkal, öltözetekkel és arcképekkel (26 darab jegyzőkönyve között Oct. Hung. 699. jelzett alatt).

mestere. A száraz történeti adatokat olyan humoros köntösbe öltözteti, hogy észre sem vesszük komolyságukat. A történelmi múltnak ezt a humor torzító szemüvegén át való nézését, az adomázó vagy népmesét mondó jóízű kedélyességével és kissé könnyelmű, de kedves optimizmusával való elbeszélését ő honosította meg nálunk. Sokan utánozták ezt a modort, legnagyobb sikerrel később Mikszáth Kálmán.

Mint láttuk, Erdély XVII. századi történetéből merített legtöbb tárgyat (2 regény és 9 novella), azután a tatárjárás korából (6), a Mohács-körüli időkből (6) s a későbbi török világ korából (4). Röviden azt mondhatjuk, hogy a XVI. és XVII. századbeli török világot rajzolta legszívesebben (2 regény és 19 novella), a többi korból csak egy-egy novellatárgyat választott. A török világot az erdélyi krónikákon keresztül legjobban meg tudta közelíteni, s ez a felemás, török-magyar világ legjobban vonzotta képzeletét, mert a magyar korrajzba itt vegyíthetett legtöbb fantasztikus keleti vonást.

V.

Jókai jelenkori, magyar tárgyú elbeszélései. — A komoly tárgyúnk: a francia romantikus modornak, az értékesebbek, a jelentéktelenebbek, melyek igazán magyarok, s melyekben alig van magyar környezetrajz. — Hiimoros elbeszélései: az értékesek, a kisebb, adomaszerüek: magyar életet rajzolók s melyekben alig van magyar környezetrajz.

Jókai a francia romantika ingoványos talajáról történeti elbeszéléseinek írásakor legalább is féllábbal magyar földre lépett, a maga-korabeli társadalmat rajzolva pedig már sokszor mind a két lábával valószerü magyar talajon áll. Nem szabad azonban ezt úgy értenünk, hogy ezekben csakis hamisíttatlan magyar életet rajzol. Látni fogjuk, hogy egyesekben, noha meséjük színtere Magyarország, visszakalandozik arra a bizonyos ingoványos mesevidékre, s tisztára francia romantikus történeteket ír. Másokban meg a magyar háttér olyan halvány és jelentéktelen, hogy nem mondhatjuk őket a „magyar élet“ rajzainak. Ennek egyik oka az is, hogy a cenzúra miatt nem mutathatta be korát minden politikai és társadalmi vonatkozásában, úgyhogy kénytelen volt „ártatlan“, általános emberi tárgyakat választani, vagy olyanokat, melyek semmiképpen nem ütközhettek a cenzúra korlátaiba. A mondot-

tak inkább novelláira vonatkoznak, melyeket nagyobb értékű regényei előtt ebben a fejezetben tárgyalunk.

Először azokkal végzünk röviden, melyekben a francia romantika az uralkodó.

1850-ben megjelent három elbeszélése még egészen a szabadságharc előtti Jókaira vall. Ilyen *A munkácsi rab,* melyet bizonyára még 1848 előtt adott át a Reguly-Album számára, mint Jósika a maga novelláját, tehát ez még akkori vadromantikus történetei közé tartozik. Valóban tele van rémségekkel, mesterséges, ijesztő félhomállyal, tomboló szenvedéllyel, kegyetlen és kérlelhetetlen bosszúállással. Ilyen *Az erdők leánya* is, egy vad leányról, kit egy medve nevelt föl (!), s így beszélni sem tud. Egy fiatal földesur fogadásból „megszelídíti", de mikor a leány titokban megtanul beszélni, s megérti szerelmese aljasságát, medvéjével széttépeti, s visszamenekül az erdőbe az emberi gonoszság elől. Csupa túlzott fantasztikum, telve a francia romantika civilizáció-megvetésével és természet-dicsőítésével. Helyenként megragadóan hangulatos, pl. a hajnali fényben előttünk kibontakozó, vadregényes tátrai vidék leírásában. *Egy hóhérja* is ezek közé sorozható, a lelkiismeretétől gyötört hóhér irreális romantikával elképzelt alakjával.

Írt ő azonban később is ilyeneket. *A karácsonyi dolgozó,* noha Dickens karácsonyi történeteinek hatása alatt készült,[1] sötét színeivel francia romantikus novella a szívtelen, hamis mérleget készítő nagykereskedőről. *Az ellenséges koponyák* hátborzongató történet, de itt már humorral enyhíti a rémséget. Figyelemreméltó benne a borzalmas álom leírása lélekrajzi szem-

[1] Zsigmond: *Jókai.* 394.

pontból. *Az én galambom nem vált porrá!* jelentéktelen és valószínűtlen, *A halál után* („Egy férj visiói, ki neje halálán megőrült“) érdekes hallucináció-sorozat, de nagyon logikus egymásutánban. Romantikus és nem lélektani őrültségrajz. *A láthatatlan seb egy* férj története, ki ártatlan feleségét megölte, mint Othello, s kinek kezén a láthatatlan vércsepp borzasztó kínt okoz (lady Mackbeth esete valószínűtlenebb alakban). A láthatatlan sebet hiába vágatja ki egy pesti sebésszel, az kiújul, s ő főbelövi magát.[2] Mint lélekrajzi kísérlet érdekes. Szintén bűnügyi történet az *I love you* („Egy gyilkos nő vallomásaiból).[3] Ide tartozik *Egy haramiabanda a Havason* c. elbeszélése, mely azonban, mint említettük, a román tárgyú *Reparált lelkek* átdolgozása. Leghosszabb ezek között a *Történetek egy ócska kastélyban* (melyet később *Bolondok grófja* címen színre alkalmazott). A bolond cselédekkel benépesített kastély, a beszélni nem tudó, csak éneklő leány, a sülyesztő, s a titkos, semmiképpen fel nem fedezhető lakosztály, általában a mese alapja a legnagyobb mértékben valószínűtlen, de első személyben, a kastély új tulajdonosa által itt-ott humorral és a maga lelki megfigyeléseivel elmondva reálisabb színt nyer, s rikító romantikája enyhül. Mulattató olvasmánynak igen érdekes.

Már magyarabb és valószerűbb a következő csoport. *A népdalok hősében,* melyről Zsigmond találóan

[2] Rajka László „ízig-vérig Pitaval-történetnek“ mondja azért, mert alapja bűnügy, de nem találja eredetijét Pitavalban *(Jókai és Pit aval.* Irodalomtört. Közl. 1936.).

[3] Rajka ezt is Pit aval-hatásnak tartja, nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a francia elbeszélő irodalom is tele van bűnügyekkel.

mondja, hogy valóságos Szigligeti-népszínmű, azt akarja mintegy szemléltető példán bemutatni, hogy a népdalok hogyan keletkeznek. Az úri családból származó betyárnak, Angyal Bandinak s a szinyvaparti molnárleánynak szerelmét meséli el, s népdalokat sző közbe, melyeket a történet egyes mozzanataival kapcsol össze s azokból származtat. Ez új benne, különben a Gaal-féle betyárromantikának folytatása, csakhogy több költőiséggel. Igaz, hogy több romantikus betyáreszményítéssel és érzelgéssel is. Ez az érzelgés tudvalevőleg vele jár a romantikával, de Jókai ábrándos, érzékeny lelke kezdettől fogva hajlamos volt erre.[4] *A rézpataki lelkész* erkölcsnemesítő történet, mely Jósika hasonló tárgyú falusi elbeszéléseinek *(A falusi lelkész.* 1843., *Tibod, a jegyző.* 1844) rokona, de érdekes fordulatokban és elbeszélő művészetben gazdagabb rokona. Bálna Bertalan, a debreceni teológus a felsővidéki faluban mintapappá válik, a falu igazi lelki vezetőjévé, atyjává és j óltevőjévé. Szerénysége, nemes önérzete, jólelkűsége és hihetetlen önfeláldozása szinte tökéletes emberré teszik, kinek egyetlen hibája sincs. Ez a romantikusan túlzott jellem, túlságosan kirívó erkölcsi irányzat és érzelgősség ártalmára van a különben érdekesen bonyolított, valószerű részletekben is gazdag történetnek. Jókai, mint a romantikusok gyakran, túlságosan kegyetlen jóságos alakjaihoz. A lelkész szerelmének, Juliskának életét csak azért teszi tönkre, hogy hősének nemes jellemét annál jobban kidomboríthassa. Sikerült benne a derék káplánja ellen intrikáló, féltékeny, kicsinyes, savanyú öreg papnak, s házsártos húgának életből kapott alakja.

[4] Bulyovszky Gyula a MH.-ban elég szigorúan bírálta meg (1851. 435.).

Két Dickens hatása alatt írt karácsonyi története közül *A Koldus-gyermek* szívet facsaró, érzékeny, de mégis megkapó kis képecske, a *Melyiket a kilenc közül?* amannál sokkal értékesebb. Igazi kis Jókai-remek. Finom humora, mely a derűt és komoly érzelmet művészileg olvasztja össze, egyszerűsége és bensősége igen vonzóvá teszik. Dickens sem tudta volna különben megírni. Talán csak a kissé valószínűtlen csattanót hagyta volna el, hogy a szegény csizmadia visszaadja az ezer forintot, hogy kedvére énekelhessen a gyerekeivel. Méltán lett mind a kettő az iskolakönyveken keresztül a legáltalánosabban ismertté, szellemi életünk közkincsévé.

A jó öreg asszony belső érték dolgában semmivel sem áll mögöttük, sőt talán még mélyebb, finomabb. Jókai komáromi gyermekemlékeit jegyzi föl benne megkapó élességgel, a rá nézve jellemző mélabúval s a gyermekiélek mesteri rajzával. Az utóbbi teszi a *Húsz év múlva* c. érdekes kis bűnügyi történetét is értékessé. A *Sylvester éjszakákban* („Emlék") hangulatos kis képeket fest Petőfi életéből s Szilveszter-apó sokféle megjelenéséről. Mindenik képét más-más szilveszteri hangulatba olvasztja. Csupa megkapó líra, itt-ott egy kis humor. Petőfit különben nem nevezi nevén. Ugyanilyen finom lírájú és humorú szubjektív apróság *Az erdei dal,* az író legszemélyesebb élménye.

Vannak kis elbeszélései, rajzai, életképei és adomaszerű apróságai *(A falu bolondjai, A hosszú álom, Fecske Bandi, Lám megmondtam, Mezei beszély, Hogy lesz a szegény ember fiából szegény legény? Egy nevezetes gazda honunkban, Egy népnevelő, Hinni és nem hinni, Oda fent és oda alant),* melyeknek művészi ér-

tékük nem nagy, de sok érdekes vonását örökítik meg a magyar társadalmi- és népéletnek.

Vannak irányzatos, népnevelő elbeszéléskéi *(A szegedi vésznapok, Gonosz háznak gonosz vége),* s végül olyan apróságai, melyekben a magyar környezetrajz már igen halvány, történhetnének bárhol másutt, s nem Magyarországon *(Ez a világ sorja, Mit beszél rólunk a világ?, Két jó barát, Egy ember, akitől senki sem kap semmit).*

Komoly tárgyú társadalmi elbeszélései után lássuk a vígakat, melyekben egészséges, könnyed humorának szemüvegén át nézi a magyar társadalmi életet, s melyek többnyire értékesebbek amazoknál.

A *Sic vos, non vobis …* elég sikamlós humoreszk a másnak házasodó, különc agglegényről (innen a cím is: „így nem ti magatoknak“, t. i. házasodtok) még a szabadságharc előtt írt rikítóan humoros elbeszéléseire emlékeztet. Sok benne a torzítás, de sok a nevettető ötlet és stílusfordulat is. Az egykorú bírálat megbotránkozott rajta: „arcpirulás nélkül nem lehet olvasni[44] (PN. 1851. 261—2.). Ilyen *Az örmény és családja* is. Humorának fő forrása az öreg Girguc furcsa magyar beszéde tele tömérdek új stílusötlettel. Kitűnő a párbeszédek gyorsan gördülő menete, a komikus jelenetek sodra, s a vén, fukar és ravasz kalmár alakja, amint ezekből a párbeszédekből és jelenetekből kibontakozik. Rikító és groteszken bohózatos modora következetes és egyöntetű Girguc temetéséig, azontúl már bágyadt, komoly befejezése pedig stílustalan. — Régi torzító módján van írva kis életképe az ügyefogyott parasztemberről, kit felesége mindennap elpáhol, mint a Jóka Örd ögének Judit ja *(Mesék a kandalló mellett. T.),* s a siralomházban s a kivégzéskor is tréfálkozó zsi-

ványról, Bokor Bandiról *(Regék a kandalló mellett. III.).* Torzkép a lerázhatatlan Kullancs úr is *(Egy ünnepnap Pesten.* Budapesti élet. I.). kitől semmiképpen nem lehet megszabadulni, de a jól jellemzett genre-alak s az író folytonosan meghiúsuló menekülési kísérletei ellenállhatatlanul mulatságosak. Kullancs úr egy házba megy vele lakni s tovább is kínozza *(Divina comoedia.* Budapesti élet. III.). Elcipeli a Nemzetibe Rachelnek és francia társulatának előadására, hol azután mulat a közönség furcsaságain s egy Raehel-rajongó elszászin, aki szidja a barbár magyarokat, hogy ilyen játékról fogalmuk sincs. Ez az „elszászi" természetesen a minden külföldiért lelkesedő, s a maga értékeit lebecsülő magyarnak torzképe.

A *Kedves atyafiak* már nagyszabású humoros elbeszélés, tulajdonképpen hosszú életképsorozat a negyvenes évek patriarchális magyar világából. Ebben a régimódi, Kisfaludy Károly-féle, véletlenekből, tréfás balesetekből s egyéb mulatságos jelenetekből szőtt novella-formát emeli szinte klasszikus magaslatra. Van benne Dickens-hatás is Zsigmond Ferenc szerint,[5] de hathatott rá a Dickensből táplálkozó negyvenes-évekbeli magyar életképirodalom is. Szereplői jobbnál-jobb alakok: a két tőrülmetszetten magyar urabácsi, Kassay Lőrinc szolgabíró s a hatalmasakat kacagó Berkessy Gábor protonotárius, a hangoskodó, kellemetlen Zsuzsa néni, s a csöndes, úri modorú nagyasszony, a fukar és piszkos vén Ábrahám s rettenetes gazdasszonya, Boriska, a parlagi és ügyetlen Sándor, ez a Kisfaludy Tollagijába oltott Mokány, a vásott, bömbölő Péter kölyök, Júlia, a kacér fiatal özvegy, az édeskésen ud-

5 Irodalomtört. Közl. 1921. 31.

varló és pletykázó Nánási assessor, a világfájdalommal bélelt, szenvelgő fűzfapoéta, a derék, müveit magyar gavallér, s Linácska, a szemérmes, bájos magyar úri leányka. Csupa élet, mozgalmasság ez a pompás novella. Mulatságos jelenetei éppen olyan sikerültek, mint humoros környezetrajza és jó ötletei. Egyik legkitűnőbb példája Jókai derűs képzelete páratlan gazdagságának.

Három komáromi története is remekbe készült humoreszk. *A világ vége* valóságos bohózat. 1818 bizonyos napjára a kalendáriumok megjövendölték a világ végét, már most azt beszéli el az író, hogy milyen hatással volt a borzasztó hír a kisvárosiakra, főként a rettenetesen nagyivó Benedek Ádám fakereskedő uramra, mézes-mázas, de ravasz és alattomos feleségére, a kedves Cencikére, a jámbor és kegyes Daykaynére, s a roppantul felvilágosodott volt pataki diákra. Λ kedves közvetlenségü szubjektív humor, a kalendáriumba illő[6] ódonszerű tanulság a végén csak fokozza a hatást. — Ki ne ismerné a *Kötél áztatva jó* c. „komáromi mendemondát“ Borsos uramnak, a kiváló és nagytekintélyű városhajdúnak esetéről? Kis remeke a humoros elbeszélő művészetnek. A tömör, kerek humoros rajz klasszikus mintája évtizedekkel Mikszáth előtt. *A hazajáró lélek* is kitűnő humoros történet helyi, komáromi zamattal, az életből megfigyelt apróságokban való gazdagsággal és sikerült lelki rajzával a nyafka, elkényeztetett fiatal asszonynak, ki férjét minden csekélységért otthagyja és minduntalan hazaszalad szüleihez.

[6] A Délibáb-naptárban jelent meg. 1857-ben, mikor hasonló világ-végét váró hangulat volt, megvolt az időszerűsége is (Zsigmondi *Jókai,* 393.).

A peregrinus életkép a nehézfejü diákról, ki *es* helyett sus-t mond, s ez mint csúfnév egész életében üldözi. Kissé túlzott torzrajz, nem fogható az előbbiekhez, de ötleteiből és sítílusfordulataiból egy gyöngébb humorista kortárs legalább tíz humoreszket tudott volna összekalapálni. A *Két lángész egy házban* adomaszerű történetke Csokonairól meg Lavottáról. Valóságos kis tanulmány az eredeti, ideges és bogaras művészielékről. *A kénytelen mulatság* („Egy öreg báró fecsegéseiből[44]) tárgya jelentéktelen: a szeszélyes Stefánia grófnét éjjel Aradra kell kísérnie a másnapi bálra; a szalontai erdőben eltévedve a Vendégmarasztó csárdába jutnak, hol Fekete Józsi, a híres zsivány mulat bandájával. A gavallér zsiványok udvariasan fogadják a bátor grófnét, ki nagyszerűen mulat velük, de a báró szörnyen szurkol. A kisszerű tárgyat a báró francia szavakkal kevert előadása teszi mulatságossá. Erősen érzik rajta Gaal József betyár-eszményítő történeteinek hatása. Csattanója pedig hasonlít *A keresztapa* c. életképéhez. Ebben az öreg juhász mondja keresztfiáról, akit felakasztanak: „Kár szegény keresztfiamért, derék ember lett volna belőle/[4] Itt meg Stefánia mondja a hasonló sorsra jutott Józsiról: „Ejnye, pedig milyen jó táncos volt/[4] — A *Biró uram Ítéleti* kitűnő alföldi adoma, az *Első az etiquette* szintén adoma kis elbeszéléssé bővítve, melyet csak az tesz érdekessé, hogy híres regényalakját, Kárpáthy Abellinót szerepelteti benne mint házas embert.

Van még egy csomó, a magyar élet furcsaságairól szóló tréfás aprósága, melyek életkép- vagy adomaszerű elbeszéléskék. Ezeket csak Jókai ötletgazdagsága és a leg jelentéktelenebb tárgyat is mulattatóvá varázsló egyéni elbeszélő művészete teszi némileg értékesekké.

Ilyenek: *Magyar kocsmárosok, A tátos, Aki a kör négyszögesítését feltalálta, A tudomány bolondja, Három vármegye örököse, A sok-ember* (az utolsó öt *Ismeretlen nagy emberek* főcímen), *A vén huszár kapitány, A bámulatos juhász* (Kiliameron), *Katonadolog, Kell-e information Bürgözdi bácsi kalandjai.* A *Zöld mulatság egy* svábhegyi kirándulás életképszerü leírása, Nagy Ignác *Zöld mulatságának* (1842) párja. *A nemes szivü bika* s *Az érzékeny disznó* (Baromtörténetek) két tréfás állattörténet, az utóbbiban a patétikus, romantikus stílust figurázza ki.

A következő humoros apróságokban már jóformán semmi magyar háttér sincs, de jókedv, sziporkázó ötlet, kedves adomázó közvetlenség annál több: *Jaska és Jaksa, Tekintetes koldúsné asszonyság, Az ezüst ibrik, A rejtélyes csontváz, Mikor ebédre hívsz valakit, megmondd, hogy hová?, Melyik hát a jobbik?* (az utóbbi 4 Kiliameron főcímen), *Cseréljünk vőlegényt, Én lehettem volna az, Három közül a legszebbik,*[1] *Kinek volt hát igaza?, A két Markov, A lunatikus.*

Ez a 75 kisebb-nagyobb elbeszélés, mint látjuk, nagyon sokféle és nagyon különböző értékű, de van a komolyak közt nyolc, a vígak közt pedig tizenöt, melyek Jókai jobb, sőt legjobb munkái közé tartoznak.

7 Régi nemzetközi adomán alapszik. L. György Lajos: *A m. anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Budapest. 1934. 101.

VI.

Jókai társadalmi regényei: Szomorú napok. — Felfordult világ. — A régi jó táblabírák. — Az elátkozott család. — Egy magyar nábob. — Kárpáthy Zoltán.

Legutoljára hagytuk Jókai társadalmi regényeit, melyek közül először a két leggyengébbet vesszük szemügyre, azután a két jobbikat, s legvégül a két legjobbikát, melyek Jókai Bach-korszakbeli munkásságának csúcspontjai.

A *Szomorú napoknak* egy negyedrésze (az első hét fejezet) az *Életképeken* jelent meg 1848. július 2-ától augusztus 20-áig. Akkor abbahagyta a regény közlését azzal az indokolással, hogy a tótok kegyetlenkedéseit írta meg benne, s most, mikor a tótok a szabadság ügyének lelkes harcosaivá lettek, a legnagyobb „eszélytelenség“ volna ellenük izgatni. „Kénytelen voltam tulajdon müvemnek censora lenni. Beszélyemnek egész második részét kitörültem“ (ezt az *Életképek* utolsó, december 31-i számában írja).[1] Mikszáth Jókai-életrajzában (I. 223—25.) mással akarja a regény abbahagyását megokolni, de föltevései, melyek tárgyi téve-

[1] Az Életképek 1848. ápr. 30-i számában jelent meg: *Szomorú idők.* Előszó illy című regényhez. Ez lett volna a regény előszava, de ezt később elhagyta.

déseket is tartalmaznak, nem helytállók. Jókai szavaiban ezúttal nincs okunk kételkedni. Az egész regény (elejétől végéig), mint már mondottuk, csak a *Pesti Naplóban.* jelent meg 1856-ban, majd önállóan is. Hogy csak az első hét fejezetét írta volna 1848-ban, a többit (7—18-ig) 1856-ban, nem valószínű. Az egész pontosan beleillik szabadságharc előtti francia-romantikus műveinek: a *Hétköznap*o/cnak s az akkori novelláknak sorozatába. Zsigmond Ferenc is így vélekedik róla.[2] Ez a regény annyira elüt Bach-korszakbeli kitűnőbb műveitől, hogy az egykorú kritika is észrevette. A *Divatcsarnok* (1857. 1.) igen lesújtó bírálatot írt róla. A *Nepean-sziget* gonosztevői — úgymond — feleannyi rémséget sem követtek el, mint amennyit ennek a regénynek első ötven lapján elkövetnek. Pitaval valóságos második bővített kiadása. Az 1831-i kolera idejében játszik. Bár akkor született volna, hogy a kolera elvitte volna. Mondják, hogy fiatal korában írta. Bizonyára így van, mert a Magyar nábob s a Kárpáthy Zoltán után „leggeniálisabb íróink egyike e regényt nem írhatta."

A Sue- *(Le juif errant)* és Hugo Viktor-hatások *(Han d'Islande, Notre-Dame de Paris),* melyeket a kutatók világosan kimutattak még a részletekben is,[3]

[2] Irodalomtól!. Közl. 1916. 291. Mintha ellentmondana állításunknak a *Pesti Naplónak* 1853. nov. 20-i híre, mely szerint *Szomorú idők* c. kétkötetes regénye *elkészült,* valószínű azonban, hogy ez csak arra vonatkozik, hogy J. elővette régi kéziratát és sajtó alá rendezéséről gondolkozott, esetleg itt-ott átsímította.

[3] Zsigmond F. Irodalomtört. Közl. 1916. 291—2. és Muzsnai Ágnes: *Viktor Hugó hatása a magyar regényirodalomra.* Pécs. 1930. 19—22.

szintén azt bizonyítják, hogy Jókai ifjúkori művével van dolgunk.

A regényről különben nincs sok mondanivalónk. Az 1831-i felsővidéki néplázadás a háttere az akkori nagy kolera idején. A lázadás előkészítése, kitörése és elfojtása egy felvidéki faluban a mese tulajdonképpeni főrésze, ebbe van beleszőve az előkelő Hétfalusy-család tagjainak s Vértesy tábornoknak sorsa. Ez a mese egyike a legsötétebbeknek és legkínzóbbaknak, melyeket Jókai valaha írt. Telve van vészes és teljesülő jóslatokkal, kiderülő családi titkokkal, hatásvadászó, sötét bonyodalmakkal, valószínűtlen alakoskodásokkal (a sokféle szerepet játszó Kamienszka grófnő), meglepetésekkel és főképpen a legválogatottabb és legidegrázóbb borzalmakkal. Ezekből a francia romantikus rém-motívumoknak egész példatárát állíthatnók össze. Hogy ebben is vannak, bár csak elvétve, sikerültebb részletek, az természetes, hiszen, ha gyenge és elhibázott munka is, mégis csak a nagy elbeszélőé. Kordé Mihály, a részeges és gyerekpüfölő pápista rektor túlzottan torzított, de azért elég jó humoros alak (ahogyan pl. a kolera elleni védekezésről szóló hatósági rendeleteket magyarázza a nebulóknak). Kollégája, Bodza Tamás, a luteránus tanító, hóbortos, fanatikus pánszláv igazgató. Új alak regényirodalmunkban, s lélekrajzilag érdekesen van rajzolva (hogyan vált lassanként ilyenné). Az érdemes csizmadia-népvezér kacskar ingós szónoklata humoros stílus-tanulmány. Egyes jelenetei érdekfeszítőek.

Másik, még ennél is gyengébb regénye a *Felfordult világ,* melynek sorsa hasonló az előbbihez. Ezt is újságban kezdte közölni (1858-ban), azután abba-

hagyta, ma sem tudjuk, miért, s csak 1863-ban adta ki önállóan a még hiányzó, körülbelül egy negyedrészével kiegészítve. — Naív, erőltetett és valószínűtlen meséje nehézkesen, töredékesen és zavarosan van szőve, s ami Jókainál ritkaságszámba megy, nem is érdekesen. Többféle meseszálat kúszál benne össze: a két vén parvenu-milliomosnak gyermekeik házasságát illető lehetetlen szerződését. Cecil grófnő és Fehér Gyula szerelmét, Serena grófnőnek Ludvéghy bárón kitöltött fura bosszúját, valószínűtlen szerelmét a léha és haszontalan Borcz Adorján iránt, majd még valószínűtlenebb hirtelen férjhezmenetelét máshoz. Mindebből nem kerekedik egészséges regénybonyodalom, csak kúsza és érdektelen szövevény. Alakjai sem valószínüek, nem igazán élők és érdekesek. Borcz, a vén milliomos birkás, műveletlen, piszkos, fukar vén ember, ki ravasz diplomatává és pazarlóvá válik; Torhányi, a kupééból lett vállalkozó csaló (óriási arányú üzleti szélhámosságai elképzelhetetlenek az akkori Magyarországon) — torzképek. Az üresszívű, léha Adorján, a kacér és könnyelmű Amália, a liberális gróf, az üresfejű, piperkőc báró, a szenvedélyes, különc Serena grófnő csak elképzelt papirosalakok. Fehér Gyula, kiről az író nyíltan megmondja, hogy szereti, s azt reméli, hogy regénye végén mindenki meg fogja szeretni, túlzottan tökéletes. Nagyszerű erényei legfeljebb unalmassá teszik. Romantikus regényhős-típus. Alispán fia, aki elhatározza, hogy olyan valamit fog tanulni, amiből megélhet. „Rettenetes gondolat még így írva olvasni is!“ — mondja tréfásan az író. Alig végzi el a bécsi polytechnikumot, egy csapásra csodaember válik belőle: nagyszerű gazda, sőt pénzügyi lángész, ki gépe-

két szerkeszt, mocsarakat csapol le,[4] geológiai tudományával vasércet födöz föl, kibányászására és feldolgozására részvénytársaságot alapít, mellesleg orvos is, aki eret vág, s a kificamodott lábat nagy szakértelemmel rántja helyre, s csak Jókai tudja, mi mindenhez ért még. Berend Iván méltó elődje. — Zsigmond Ferenc regényének ezt az irányzatosságát, mely gyakorlatias, munkás életet hirdet a régi könnyelmű, tétlen, pazarló élet helyett, Freytag akkor híres regényéhez *(Soil und Habén)* találja hasonlónak. Van benne igazság, de Jókai naív, regényes túlzásai meg sem közelítik a német regényíró megkapó realizmusát.

A regénynek szerkezet- és jellemzésbeli nagy hibáit nem teheti jóvá néhány sikerültebb részlete (a tiszttartóék régimódi, magyaros mulatságának színes képe, a kardos és gorombán őszinte tiszti art óné alakja, a láp-égés, a hegyvidék s a hajnali táj szép leírása stb.). Jókainak talán leggyöngébb regénye, mintha muszájból írta volna rossz kedvében.

A régi jó táblabírák aktuális regénynek indult.[5] A negyvenes évek liberális és forradalmi korszaka a táblabírákban csak megrögzött maradiakat, korlátolt, erőszakos, gőgös zsarnokokat, vagy nevetséges figurákat látott, akiket az irodalomban is iparkodott gyűlöletesekké, vagy legalább nevetségesekké tenni. Költőink és íróink a liberális közfelfogásnak hódolva raj-

[4] A mocsári ecsapolás s a lefolyó víz által hajtott malom különben megtörtént dolog volt, melyet előbb is megírt *Egy nevezetes gazda honunkban* c. kis ebeszélésében.

[5] Zsigmond F.: *Jókai.* 175—6. — Szombathelyi Etelka: *A táblabíró alakja a magyar irodalomban.* Budapest. 1928.

zolják a táblabírákat,[6] sőt még a Bach-korszakban is folytatják ellenük az irodalmi hadjáratot. Jókai, ki már *Egy magyar nábob*jában is melegen írt róluk (ÖM. V. 121—2.), védelmükre kel s regénye előszavában mélabús hangon emlékezik meg a régi jó időkről, mikor még a táblabírák osztották az igazságot, irányították a közigazgatást, védték a népet, általában végeztek mindenféle nemzet fenntartó munkát „bölcseséggel — kevés pénzzel — sok becsülettel·*. Túlzott, általánosító magasztalás, amint túlzott volt a régi, általánosító gyalázkodás is. A táblabírák is emberek voltak. Akadtak köztük olyanok, mint Petőfi *Magyar nemese,* Jókai Bálvándy táblabírája *(Hétköznapok)* s br. Eötvös Nyúzója, de akadtak köztük Fáy Andrások, Bezerédj Istvánok és Földváry Gáborok is. S e két véglet között volt számos átmeneti típus a legkülönfélébb jellemárnyalattal.

A cenzor — Mikszáth kitűnő adomája szerint[7] — félt, hogy Jókai regénye a Bach-korszak közigazgatását fogja kigúnyolni, de hiába félt, mert Jókai nemcsak ezt nem tette, hanem a régi táblabíró-világ igazi bemutatásával is majdnem adós maradt. Táblabírót tulajdonképpen csak kettőt rajzol benne: az erélyes, talpig becsületes és jókedvű Lippay alispánt és a fiatal Fenyéry főügyészt, aki sablonosán kiváló és hibátlan Jókai-alak. Igazi magyar élet csak a regény első felében van. Itt rajzolja a felsővidéki nagy éhínséget, az erélyesen intézkedő s a szegény tót nép segítségére

6 Szinnyei Ferenc: *Novella· és regényirodalmunk a szabadságharcig.* L, II. Budapest. 1925—6.

7 Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora.* Budapest. 1907. II. 3.

sietŏ megyei urakat, a pimasz ispánnak „nemesi“ volta ellenére történt méltó megesapatását, a különc és tönkremenŏ fŏúri családot és gaz, népnyúzó bérlŏjüket, Krénfy Adolfot, Tarnóczy Irént, a nemeslelkü földbirtokost, ki a nyomorgó nép lelkes segítŏje, a nemesi salva guardia kapujának erŏszakkal való betörését, amiért a derék fŏügyészt a törvény megfosztja állásától és vagyonától. Ezek az alakok és jelenetek másokkal együtt valóban a régi magyar világból valók. A mese második fele azonban mellékvágányra siklik és francia romantikus bűnügyi történetté válik,[8] melynek középpontja Krénfy. Ez már az elsŏ részben is fukar, könyörtelen gazember, de parvenu-ségének sok kitünően rajzolt jellemvonása helyenként humorossá is teszi. A mese további folyamán azonban egészen elvetemült, váltóhamisító, sŏt méregkeverŏ gonosztevővé lesz, ki végre hóhérkézre kerül. Ez az utálatos, sok tekintetben túlzott és valószínűtlen alak teszi az amúgy is komor történetet még sötétebbé és ellenszenvesebbé.

Valószínűtlenség van elég a többi jellemekben is. Valószínűtlen, hogy a büszke, kiváló jellemű Cynthia grófnŏ annyira szerelmes legyen Tarnóczy Bélába,[0] aki, noha daliás külsejű férfi, mégis csak kártyás, adósságcsináló korhely, s aki férfias bátorsága ellenére mégis csak külföldön bujkál a bosszúálló Illés gróf elŏl, néha még ideáljának pénzbeli támogatásával is (mikor az kiváltja az adósok börtönéből). Éppen így nehezen hihetŏ, hogy a kitűnŏ alispán a kacér, üreslelkü Dobokynét szerethesse és a vesztegetési pletykák ellenére

[8] Erre Zsigmond F. is rámutat.

[9] Utóbb Róbertnek kereszteli J., ki ezt a hibát késŏbb sem vette észre és javította ki.

is kitartson mellette mindaddig, amíg magát is jellemtelenségre nem akarja csábítani. Erre csak azért van szüksége az írónak, hogy Lippay vas-jellemét kidomboríthassa, de nem veszi észre, hogy éppen ezzel vet reá árnyékot. Dobokyné is sokkal számítóbb és ravaszabb nő, semhogy egypár ajándék kedvéért kockáztassa a kínálkozó nagyszerű házasságot. Leonóra, a lelkes lengyel honleány, nemes szíve dacára afféle tudákos, politizáló, filozofáló feminista-figura, úgyhogy nagy meglepetés számunkra, mikor az alispán feleségül veszi. Maga Lippay is alkalmazkodik a regényíró mindenható akaratához, mert hol folytonosan tréfáló, adomázó, kedélyes bácsi, hol meg vaskezű, hatalmas alispán. A gőgös és kemény szívű István gróf, ki leányával mérget akar itatni, betegsége után jólelkű, félénk öregúrrá válik. Irén fiatalsága ellenére túlságosan bölcs,[10] egyébiránt Dickens-féle angyal. Illés, az angolos különc, papiros-alak Dickens hasonló torzképeinek életszerűsége nélkül. Még legélőbb a goromba, urával is szemtelenkedő, nyakas parasztispán, s Márton, a vén csavargó, aki olyan dühös és elkeseredett néplázító szónoklatot mond, hogy egy mai agitátor is megirigyelhetné. Lélekrajza helyenként érdekes és mélyre világító (pl. utolsó nagy jeleneteiben).

Kiemelhetnénk néhány szép leírást, pompás, humoros, romantikusan drámai vagy érdekfeszítő, hatásos fokozással felépített, fordulatokban gazdag nagy-jelenetet, amilyen Jókai minden regényében van, de csak arra mutatunk rá, hogy szerkezet dolgában ez Jókainak egyik legjobb regénye. Meséje következetesen, egységesen, célratörően van bonyolítva, a szálak (a Brenóczy-

[10] Zsigmond: *Jókai.* 318.

család, Krénfy és Tarnóczyék története) szorosan fűződnek egymásba. A mese mindvégig érdekes.

Az egykorú kritikának tetszett. A Hölgyfutár (1856. 121.) szerint „regényirodalmunk egy dísze. A nyelv varázsa, az előadás gazdagsága, a kedves magyar alakok, a költői eszmék halmaza itt is ép úgy meglelhetők[44], mint a Nábobban és Kárpáthy Zoltánban. „Egy magyar olvasó könyvtárából sem szabadna hiányozni/[4] Német fordítását a *Magasin für die Liter at ur des Auslandes* is nagy dicséretekkel halmozza el. Szerinte „jellemzetes festései néha még Dickenséin is túltesznek[44] ,[11]

Az áradozó dicséreteket ma már túlzottaknak találjuk, s világosan látjuk a különben érdekes és Jókai lángeszéhez nem méltatlan műnek hibáit. A Nábobhoz és Kárpáthy Zoltánhoz képest mindenesetre erős hanyatlás.

Az elátkozott család volt első regénye, melybe a szabadságharc után belefogott. Már 1850-ben közölt belőle mutatványt a Hölgyfutárban (II. 87. okt. 14.): *A haragvó isten.* „Mutatványul Sajónak *Egy elátkozott család* című regényéből.[44] Ez a regény első fejezetének első kidolgozása. Hogy miért hagyta abba, nem tudjuk. Közben megírt hét regényt, kiadta régi munkáját, a *Szomorú napokat* is, s csak ezután folytatta, azaz írta meg ezt a regényét, s közölte 1856 decemberében és 1857 első felében a *Pesti Naplóban.*

Meséje 1760-ban kezdődik s 1790 után fejeződik be, tehát tulajdonképpen történeti regény volna, de mégsem igazán az. Zsigmond Ferenc sem tartja annak.[12]

11 H. 1859. 109.
12 *Jókai.* 222.

Történeti alak egy sincs benne, korrajz is alig van. A protestánsok elleni szigorú intézkedésnek volna némi korrajzi színezete, azután a komáromi irodalmi mozgalomnak, de az utóbbi, mely Péczely József körét akarná bemutatni, annyira homályos és felszínes, hogy korrajznak nem igen járja meg. Gutai Thaddeus nem azonosítható Péczelyvel, ki 1760-ban csak tíz éves volt. Hallunk még valamit II. József rendeletéinek visszavonásáról, de uralkodásáról, s a Mária Teréziáéról semmit. Az események történhetnének akár ötven évvel később is.

Szerkezete nem olyan jó, mint előbbi regényéé. Az első négy fejezet tulajdonképpen csak bevezetés: a földrengés, a református fatemplom építése és erőszakos lebontása, s Gutái Thaddeusnak Malárdyra kimondott átka. Ez az átok teljesül azután a mese további folyamán. Zsigmondnak igaza van, mikor ezt a csodás elemet nem tartja regénybe valónak, de Jókai szerette és gyakran alkalmazta a romantikusoknak ezt a kedvelt indítékát, mely az ő mese felé hajló elbeszélő modorába beleillik, s nála nem tetszik olyan feltűnő hibának. Az V. fejezetben „egy szép összeg esztendő“ után (kb. 1773—75 körül) folytatódik a mese, s a XIII. fejezetig a br. Kadarkúthy Viktorként szereplő Gutái Lőrinc viselt dolgairól, Herminával, az alispán leányával, történt esküvőjéről s a leány megszökéséről szól. A XIV. fejezettől kezdve új irányba tér a mese, ismét sok év múlva (1790 után), s Bajcsy alispánná választását és Malárdy bukását adja elő. A XX—XXIV. fejezet a befejezés: Gutái kiszabadítja a fiatal bárót, megtudja, hogy fia boldogan él feleségével Barátfalván, s halálos ágyán kibékül Malárdyval, kinek fia, Kálmán elveszi az ő fogadott leányát, Lilát.

A szerkezet bizonytalanságát az is fokozza, hogy a regénynek, mint *A régi jó táblabíróknak,* nincs igazi hőse. Gutai Lőrinc nem az, mert a regény közepén eltűnik s többé nem szerepel cselekvő személyként. Zsigmond szerint Berend Iván mellett legtipikusabb, s legtúlzottabban rajzolt Jókai-hős. Tegyük hozzá, hogy a francia romantika mindentudó és tökéletes hőseinek családjába tartozik. Tökéletességén csak csalóként szereplése üt némi csorbát, de mindentudósága hibátlan, Monte-Cristonak fia lehetne. A Sárospatakról megugrott diák egyszerre arisztokrata világfivá lesz, ki páratlanul előkelő modorával, kedvességével, elmésségével egy csapásra mindenkit meghódít. Gyönyörűen énekel, az orgonán úgy játszik, mint valami nagy művész, de fuvolázni és gitározni is tud. Lefőzi a kiváló bűvészt, földhöz vágja a herkulesi erejű birkózót, száz versszakot elmond egyszeri hallásra, a Tripartitumot könyv nélkül tudja, kitűnő úszó, táncos, vívó, lovas és vadász, franciául tökéletesen beszél. Természetes, hogy ezt az alakot még Jókai bűvészkedő képzelete és meg vesztegető mesélő művészete sem tudja csak valamennyire is elfogadhatóvá tenni. Szerencsére többi alakjai nem ilyenek, hanem már földön járó emberek. Dárdai és Czoborhegyi Malárdi Malárdy Xavér Ferenc alispán csak egyszerű nemes, de ősrégi családból származik, s ezért büszkébb az igazi arisztokratáknál. A király hű alattvalója, buzgó katolikus, előkelő nagyúr, bátor, vasakaratú ember. Bukása tragikus. Éjjeli kóborlása és vívódása a város elhagyott utcáin éji hangulatokkal átszőtt pompás, romantikus lélekrajz. Ellenfele, Gutái Thaddeus, a kálvinista pap, eleinte bogaras tudós botanikus, ki annyira szórakozott, hogy egyszer még azt is elfelejti, hogy fia van(!), de

mikor meghallja a templomukat fenyegető veszélyt, egyszerre „athletai termetté magasodik föl“, s rettentő átkot szóró prófétává válik. Ezt a kis jellemzésbeli kisiklást nem tekintve, derék, puritán, erőslelkü embernek van rajzolva, ki az igazság fanatikusa: leleplezi csaló fiát, ítélkezik fölötte, börtönbe akarja záratni, s mikor Lőrinc a Dunába ugrik, hálát mond Istennek, hogy megmentette fiát a gyalázattól. A fiatal bárót kiszabadítja börtönéből, s mikor halálos ágyán megtudja, hogy fia él, ezt rögtön közli a bosszúra szomjas, bolonddal. Ha ezt a hajthatatlan jellemet túlzottnak találnánk, gondoljuk meg, hogy az életben, ha ritkán is, valóban találkoznak ilyen emberek. Nemes Bajcsy András csizmadia céhmester uram kicsit tudákos, szeret deák idézeteket keverni a beszédjébe. Az író nem csinál belőle hőst, hanem kedves, humoros alakot, ki rettentően fél szörnyű szomszédasszonyától és még jobban megijed az alispánságtól, de, ha kell, megembereli magát, s bátran megáll még a rettegett Malárdy előtt is. Különben mindig megmarad, még alispán korában is, derék, becsületes, magyar csizmadiamesternek. Mákosné szomszédasszonyban a rossz híreket hordó és tódító, pletykázó, csudálatos álmait mesélő, félelmetesen kellemetlen vénasszonynak kitűnő egyéni vonásokkal színezett remek típusát rajzolta meg. A többi mellékalakok közt is akad érdekes, így Durday, az egykor híres nőhódító gavallér-gárdista, akiből vénségére csak a műveletlen, darabos modorú katona marad meg, a hóbortos, különc, cinikus vén báró, s még bolondabb fia, a „veszett ló“. Viszonyuk erősen emlékeztet Kárpáthy János- és Abellinóéra. A fiatal báró egyébiránt a *Hétköznapok* ifjabb Góliáthjához is hasonlít. A többi alak elmosódott és nem érdekes.

Pompás leírásokban is feltűnően gazdag a regény: a földrengésé romantikusan nagyszabású, az iparosmesterek gyűléséé korrajzi és humoros vonásokban gazdag, az istentiszteletéé s a templom lebontásáé megható. Az alispán születése napjának ünnepsége, ha kissé talán túl is van méretezve pompa dolgában, milyen mozgalmas leírás s mennyi érdekes vonást örökít meg a régi magyar úri világból! Szép természeti leírások: a dunai vihar, a dunai holdas éj, a szélnek garázdálkodása, mely Dickens hasonló, megszemélyesítő leírásának méltó párja, s a tavasz érkezése (ez is Dickens-modorú). A megyei tisztújítás nagyszabású rajza egy darab régi magyar élet. Végül megkapó drámai jelenet a két ősz, megtört ellenfél kibékülése.

Humora a regény számos alakját és jelenetét árasztja el meleg verőfényével. Bajcsy, Mákosné felejthetetlen figurák. A régi komáromi élet rajza, az alispán mulatságának s a tisztújításnak számos epizódja, a vén báró két furcsa levele, Mákosné jelenetei, Gutainak s a cinikus bárónak találkozása és vitája, Bajcsy kétségbeesése alispánná választása miatt, Mákosné megrendszabályozása mind megannyi tanúbizonysága Jókai humora páratlanul mulattató voltának és jellemző erejének.

A külföldi humoristák szokása, hogy magukról is beszélnek, s elbeszélésük folyását szubjektív közbevetésekkel szakítják meg. Az ő példájukat s a maga egyéni hajlandóságát követi Jókai, mikor a tizenkettedik fejezetben kedvesen panaszkodik a szélre, hogy az neki mekkora ellensége, vagy mikor felteszi az olvasóról, hogy az bizonyára szidja a „veszett poétát“, aki egy csizmadiát választat meg alispánnak. Mindjárt meg is védi magát, hogy ez bizony megtörtént, s az átok is

igaz. Ezt bizonygatja a regényhez írt végszavában is, s azzal a kijelentéssel lep meg, hogy körülbelül hat év óta az angol realista regényírók „iskolájának követője[44]. Ebből azt látjuk, hogy ha nem írt tisztán exotikus tárgyú, vadromantikus mesét, hanem a valóságból is merített valamit, azonnal realistának tartotta magát. Ebben a regényben a sok romantika mellett valóban elég sok a realitás. Meglátszik rajta az író öröme, hogy képzelete sokáig időzhet kedves szülővárosában, s meséjébe beleszöheti sok-sok ifjúkori emlékét. Ezért lett ez a regénye igazán magyar, meleghangú s szívünkre jobban ható, mint *A régi jó táblabirák,* s ennélfogva jóval értékesebb is.[13]

*

Eddig tárgyalt minden regényét fölülmúlja terjedelem és érték dolgában *Egy magyar nábobja,,* melynek készülését 1853. június 12-én előre hirdette a *Délibáb* (Jókai lapja) azzal a meglepő jelentéssel együtt, hogy Emich ezer pengőforintot fizetett érte. A regény, mint már említettük, a *Pesti Naplóban.* jelent meg július 1-től december 7-éig. Egyes fejezetek után egy-két napig szünetelt a közlés, sőt néha fejezetek közben is, ami arra mutat, hogy Jókai egyszerre egész fejezetet sem írt meg.

Hogy regényének (sőt folytatásának) csírái már a *Hétköznapokban* megvannak (alföldi környezetrajz, egy-két hasonló alak és jelenet), arra Zsigmond mutatott rá.[14] Fáy *Bélteky házának* hatását Jókai regény-

[13] Végszavában megígérte, hogy megírja folytatását, de ígéretét csak negyven év múlva váltotta be *(A barát falvi levita.* 1897.).

14 *Jókai.* 137—8,

párjára már régebben észrevették, hiszen olyan világos, hogy lehetetlen észre nem venni. A maradi és haladó nemzedék szembeállítása valóban ugyanaz mindkét műben, Bélteky Mátyás éppen úgy előde Kárpáthy Jánosnak, mint Bélteky Gyula Zoltánnak. A regény többi forrásairól maga számol be Jókai jubiláris díszkiadásának IV. kötetében. A nábob alakját részben a hírhedt Józsa Gyuriról mintázta, a párizsi eseményeket, a Catalani-Mainvillené-epizódot egykorú lapokban olvasta,[15] a pozsonyi híres diétát saját szemével látta,[16] Abellinonak is volt eredetije, egy táncosnő-bolond mágnás, a Mayer-lányokát mindenki ismerte, ő maga is (előkelő magyar családnevük volt), Fanny mintája a legfiatalabb leány volt,[17] a mellékalakok is mind életből vettek (Kecskerey is), Flórához gr. Széchenyi Istvánnét vette mintául. Nem említi a hetvenéves báró Balassa házasságát, melyből Antal báró született. Az örökösök pörrel támadták meg, s kétségbevonták, hogy a báró fia. Ezen alapszik a nábobnak és fiának története.[18]

is Main vili éné Fodor Józéfa énekesnőről később is írtak lapjaink, így élettörténetét és arcképét közzétette a Vasárnapi Újság (1858. 10.), a Szépirodalmi Közlöny (1858. 9—12.) is írt róla (Petendi Géza: *Egy magyar művész család külföldön).*

16 Természetesen nem az 1825-i országgyűlést, hanem.' az 1832—6-it, amikor pozsonyi diák volt 1835—7-ig.

17 Mayerék is később szerepeltek, nem 1825 körül, az egyik leányt Lisznyay 1848-ban akarta elvenni, a legkisebbik pedig 1855-ben ment férjhez J. szerint.

is Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora.* Budapest. 1907. I. 299—300. és Császár Elemér: *A magyar regény története.* Budapest. 1922. 185. A *Kárpáthy Zoltán* végszavában említi, hogy „napjainkban is két ily alapon indított per forog a törvényszék előtt“.

Br. Eötvös regényét, *A falu jegyzőjét* a kutatók eddig nem említették Jókai regényével kapcsolatban, pedig kétségtelenül az is irányítólag hatott képzeletére ennek s a *Kárpáthy Zoltánnak* írásakor. *A falu jegyzője* volt „a magyar életnek szépirodalmunkban legelső igazán gazdag, színes és sokoldalú rajza/[119] Hozzátehetjük, hogy Jókai két regénye a második. Ö is a szabadságharc előtti évtizedek politikai és társadalmi életét rajzolta irányzatosan, mint Eötvös, csakhogy nála annak gyilkos szatírája szelíd humorrá enyhül. Rokon bennük az alföldi környezetrajz (leírások), s hogy alakjaik többnyire alföldi kálvinisták. A *Nábob* agarászgyülése Eötvös regényének állatvédő gyűléséhez, megyei tisztújítása (a *Kárpáthy Zoltánban)* emennek tisztújításához hasonlít. Ilyent különben már br. Jósika is megörökített *Ifjabb Békési Ferenc kalandjaiban* (1844—5), s előtte Nagy Ignác a *Tisztújításban* (1843). Maszlaczky ügyvéd irodalmi elődje nemcsak a *Bélteky ház* Legulija, hanem Eötvös Macskaházyja is.

Jókai regényében sok az irányzatosság. Az elnyomás korában a nemzeti önérzet emelésére be akarta mutatni a reformkor Magyarországának önálló, pezsgő életét, a maradiak és haladók küzdelmét, melyből az utóbbiak kerülnek ki győztesen. A tendencia nemcsak a mesében s a jellemrajzokban nyilvánul, hanem az író elszórt gondolataiban is. Széchenyi, Wesselényi és Szentirmay Rudolf vitája 1822-ben tele van ilyenekkel az ország szomorú helyzetéről és talpraállításáról. A IX. fejezet elején maga az író jellemzi az 1825

19 Szinnyei Ferenc: *Novella- és regény irodalmunk a szabadságharcig.* II. Budapest. 1926. 120.

előtti kort, kissé leegyszerűsítve, népszerűen, de nagyjából helytállóan és hatásosan. A XVII.-ben a kereskedőket inti, hogy magyarosodjanak, a XXIV.-ben Szent irmayval a nemességet korholtat ja, hogy közcélokra filléreket sem áldoznak, de a főispáni beiktatás pompájára ezreket költenek. Sok ilyen van még benne, de legszebb gyűjteményüket a nábob megható végrendeletében találjuk, melyben ilyeneket olvashatunk: „Talán az ő (Zoltán) erényeiért megbocsátja az Isten, megbocsátja a haza, mit ellene vétettünk, én és őseim és azok mind, akik hozzám hasonló életet éltek/' A magyar nemzet „az utánam következő jobb és okosabb ivadék alatt méltó helyet foglaljon el minden mívelt nemzetek közt, s nevét tanulják becsülni az idegenek. Engem, sötétebb idők szülöttét, nem használhat már az új, boldogabb, nemesebb, eszesebb kor. Én csak annyi jót tehetek, hogy helyet adok nálamnál jobbaknak."

A regény szerkezete nem olyan rossz, mint általában tartják. Az első fejezet kitűnő expozíciója után a hat párizsi fejezet következik, melyeknek epizodikussá gát maga az író is elismeri végszavában, de azzal mentegetődzik, hogy szükségesek voltak alakjainak jellemzésére. Ezek a fejezetek különben annyira mozgalmasak és érdekesek, hogy igazán kár lett volna értük. Legfeljebb a Mainvillené és a Chataquéla-epizód nyúlik talán a kelleténél valamivel hosszabbra. A mese ettől kezdve mindvégig Magyarországon játszik: Kárpáthy birtokain, főleg Kárpátfalván, melyet Jókai a Berettyó partjára képzel (ÖM. IV. 248.), Szentirmán, Pozsonyban és Pesten. A kilencedik fejezettől kezdve Fanny sorsa lesz középpontja a mesének, mely elég következetesen és összefüggően halad egészen a végéig.

Az epizódszerűség, életképszerűség a regényben nem olyan nagy hiba. Dickens világhírű regényei mind ilyenek.

Fanny a regény legérdekesebb alakja, Jókai egyik legszebb nőalakja. Már első bírálója, Greguss, észrevette ezt, s őt tartotta a regény főszemélyének,[20] Zsigmond is nagyra értékeli.[21] Jókai nem eszményíti túlságosan és nála szokatlanul gondos lélekrajzzal teszi emberivé, s hozza közel szívünkhöz. Züllött családjából való kiválását, lelki fejlődését szigorú nagynénje felügyelete alatt valószerüen adja elő, titkolt szerelmi ábrándjait, lemondó elhatározását, hogy a nábob neje lesz, aggodalmait új, előkelő helyzetében, barátságát Flóra grófnéval, fokozódó lelki szenvedéseit, mikor megtudja, hogy ideálja legjobb barátnőjének férje, nagy jelenetét Rudolffal és halálát megkapóan és finoman rajzolja. A magyar elbeszélő irodalomnak felejthetetlenül szép és rokonszenves nőalakja.

Az öreg nábob, az eleinte hóbortos, züllött, duhaj „Jancsi“ úr, aránylag kevéssé aktív, s inkább furcsa környezete jellemzi. Unokaöccse alávalósága, betegsége és bosszúterve változtatja meg, házassága pedig egészen átalakítja. Ettől kezdve nyíltszívű, kedélyes öregúrrá válik, halála előtt pedig mint istenfélő, bölcs aggastyán végrendelkezik. Jellemrajzának törései nem különösen feltűnők. Szentirmay Rudolf eszményi alak. Eleinte érdekesebb mint cinikus, életunt mágnás, de azután tökéletes romantikus hős lesz belőle, nemeslelkü, nagy hazafi, kit mindenki szeret és magasztal. Széchenyi volt a mintája, „az iránta érzett hódolatot —

[20] PN. 1854. 35.
[21] *Jókai.* 148—9.

mondja Zsigmond[22] — voltaképpen Szentirmay lába elé rakja.“ Tán ez a hódolat akadályozta meg abban, hogy Széchenyi egy-két egyéni és emberi vonását ráruházza. így egyszínű, egyrétű jellem maradt, akár csak Boltay, a derék asztalosmester, és Barna Sándor, a nemeslelkű, titkon epedő asztaloslegény. Flóra elmés és végtelenül bájos asszonyka, különben Rudolfhoz méltó ideális feleség és honleány. Abellino (Béla) egyik legcselekvőbb alakja a regénynek, de irányzatossága miatt (külföldieskedő, hazafiatlan — régi irodalmi mágnástípus) túlságosan torzzá válik. Zsigmond szerint „élettelen madárijesztő[44].[23] Jókai maga így jellemzi végszavában: „Embernek rossz, hazafinak jellemtelen, szeretőnek aljas, férfinak nyomorult, tekintélynek esztelen, úrnak — önhibája miatt — koldús. Egy kimenthető betű nincs rajta. Megvetés, kigúnyoltatás a földi jutalma/[4] íme a romantika „fekete[44] embere, kin nincs egy mákszemnyi fehér sem.

Mellékalakjai majdnem mind sikerültek. Jó, humoros alakok: Varga Péter, a végletekig tisztességes, urához hű tiszttartó alázatosan és tisztelettel megválogatott szavaival és túlságosan szerény viselkedésével; az urával tiszteletlenül komázó vén Palkó huszár, a nemességére büszke, goromba és tempós kálvinista kocsmáros, az élesnyelvű, kellemetlen öreg grófkisasszony (Szentirmay Marion). A léha párizsi mágnásfigurák s magyar megfelelőik: a nábob duhaj betyárpajtásai, Vidra, a cigánybohóc s Gyárfás, a tányérnyaló fűzfapoéta szintén humorral vagy gúnyosan vannak rajzolva. Teréz kisasszony, a szigorú erkölcsű,

22 Jókai. 148.
23 u. ott. 142.

goromba, száraz, de jószívű vénlány dickensi alak. A síma, szigorúan előkelő, szellemes, eredeti, de jellem dolgában nem a legkifogástalanabb gavallér, Kecskerey úr élő minta után van rajzolva.[24]

Nem említettünk minden alakot, de ezekben is milyen változatos képtárát mutatja be a magyar világ alakjainak a mágnásoktól kezdve a parasztokig, s milyen beláthatatlanul gazdag képsorozat fogja követni őket későbbi regényeiben!

Humorának kiapadhatatlan tárháza ebben a regényében tárul fel először a maga változatos pompájában. Legtöbb a humor Jancsi úr környezetének s az agarászegylet alapításának rajzában (1., 8., 13., 17—20. fej.). A züllött Mayer-család bemutatásának (10. f.) realisztikus humora Dickens hatását érezteti. De ezeken a humoros középpontokon kívül mennyi humoros részlet, ötlet, stílusfordulat van szétszórva az egész mese folyamán! Közülük a leg jelentéktelenebb is talpraesett, pl. az agár leírása (1. f.), vagy Gergely gróf tréfás lovasmutatványai, ahogy a bécsi boltoslegény, porosz paraszt, angol lord, debreceni cívis és zsidó kupec lovaglását paródiázza (21. f.).

Az utóbbiak már leírások. Ezekben is nagyon gazdag a regény, nem annyira a táj leírásokban, mint inkább a végtelenül mozgalmas és élénk tömeg jelenetekben. Ilyenek: a kocsmai orgia (1. f.), a lóverseny és a bikahecc (8. f.), a nábob nevenapja, méreteiben és ha-

24 Azt hiszem, Petrichevich Horváth Lázár volt a mintája: K. úrnak is előkelő szalonja van, majomszert! alak, maróan elmés, a választott név, Keeskerey is emlékeztet kissé a Petrichevichre. Természetesen csak egy-két vonásuk hasonló. Teljes hasonlóságot egy regényalak és mintája között sohasem szabad keresnünk.

tásában a legnagyobb (13. f.), az agarászgyűlés (20. f.), a rókavadászat (21. f.), a főispáni beiktatás (24. f.), a végrendelet-tétel (29. f.), az ifjú óriások párizsi köre (3. f.), az operai botrány (6. f.), az országgyűlés egy bennfentes jurátus magyarázatain keresztül (9. f.). De a többi is mind kitűnő a maga nemében: ahogyan pl. leírja a nábob kastélyának átalakulását az orgiák színhelyéből tisztes úri hajlékká (17. f.), vagy ahogyan a nábob végigvezeti Rudolf grófot a halott Fanny elhagyott szobáin (29. f.).

Ebben a mesemondó képzelet rendkívüli gazdagságát ragyogtató műben találta meg Jókai a tehetségének legmegfelelőbb regényformát: a maga századának magyar életéből merített tárgyú és környezetrajzú korregényt, s fejlesztette ki a francia-romantikus pátosztól mentes egyszerű, közvetlen, élénk és színes magyar regénystílust. Méltán írta róla negyven év múlva: „most is ezt tartom kedvenc munkámnak“ (ÖM. IV. 6.).

Értékét kortársai is világosan látták. Már közlése közben ezt írják: „Mi, kik Jókay e művét eddigi dolgozatai legjelesbikének tartjuk, kik benne *az életet* és *a költészetet* találjuk fel..(PN. 1853. nov. 19.). Greguss bátran mondja „művei legjelesbjének“, „genialis regénynek“ nevezi, dicséri változatos és élethű jellemeit, különösen a Fannyét, s örömmel állapítja meg, hogy igazán *magyar* regény, nem német, francia vagy angol-utánzat. „Nyelve ... valamennyi mostani íróink közt legigézőbb“ (PN. 1854. 35.). 1855-ben pedig azt írja róla, hogy ezzel a regényével „új korszakába lépett regényírói működésének, közelebb simult a valóhoz.“ Ha így halad — úgymond — „csaknem biztosan előre mondhatni, hogy az újabb magyar regény-

irodalom újjáteremtőjévé leend“ *(Irodalmi és színészete állapotaink 1854-ben.* Vahot Imre Nagy Képes Naptára. 1855.). A katolikus *Családi Lapok* (1854. I. 4.) némi óvatosságra inti a szerzőt, aki „a házasok közti hálótermi jeleneteket nagyon szereti festegetni[44] (ez arra vonatkozik, mikor Flóra férje előtt bezárja hálószobáját), de különben nagy dicséretekkel halmozza el. A *Növilág* évekkel később (1858. 35.) így említi: „Leggéniálisabb regényírónknak a Karpáthi Zoltánnal egyetemben általánosan elismert legjobb regénye/[4]

A *Pesti Napló* szerkesztője Jókai végszavához csatolt megjegyzésében (1853. dec. 28.) jelenti, hogy a regénynek folytatása lesz, mely Kárpáthy Zoltán ifjúkorát, „századunk ötödik évtizedét, fajunk egyik sorsteljes korszakát tárgyalandja.[44]

A *Kárpáthy Zoltán* 1854. május 16-tól december 22-ig jelent meg a *Pesti Naplóban.,* a *Végszó* pedig december 24-én, melynek végén kijelenti, hogy a mellékalakok sorsáról nem beszélt a regény végén, mert nem szereti az ilyen toldalékot, „csupán mendemonda és kíváncsiság kielégítése végett“. Elfelejtette, hogy *Nábob*jához maga is írt ilyen toldalékot. Különben szokott közvetlenségével tréfálkozva megígéri, hogy a Kárpáthy-család genealógiáját nem folytatja tovább és „Zoltán házasságából nem következik ismét új regény, mely májustól decemberig kísértsen az igen tisztelt Pesti Napló tárcájában/[425]

25 A regény címe a PN.-ban *Karpathi Zoltán,* az önállóan megjelent kiadásban azonban már *Kárpáthy Zoltán.* A *Végszó* ebben is megvan, később elhagyta, az ÖM. VI. kötetéből is hiányzik.

Forrásairól már a *Nábob*bal kapcsolatban beszéltünk. Zsigmond Ferenc hasonlónak találja Toldinak az olasszal vívott párviadalát Wesselényi és Dabroniéval, csak abban téved, hogy Dabronit olasznak mondja,[26] holott az erdélyi nemes (ÖM. VI. 377.). Másképpen nem is vehetne részt a megyegyülésen, s nem lehetne a főrendiház tagja (u. ott 424.). Fontosabb az a megállapítása, hogy a keményszívű Kőcserepy megtörése igen emlékeztet Dickens Dombey-jának sorsára *(Dombey and Son),*[27] s hogy a „szenvedés lélektisztító hatalmának" rajzai, általában az érzelmes helyek, valamint a tréfás torzképek Dickens hasonló helyeivel rokonok.

A pesti árvizet előtte már többen leírták, így Jósika *Vész és üdv* c. novellájában (1841), hol Wesselényit dicsőíti és „Szabadító"-nak nevezi. Jókai is többször említi ezen a néven. Nagy Ignác is leírta az árvizet *(A nagyravágyó.* 1842.), Ney Ferenc is *(Az orvos.* 1843.), ezeken kívül még hat novellában szerepel.[28] Jókai leírása mindezeket fölülmúlja, s ezt a nagy elemi csapást az utókor csak az ő regényéből ismerheti meg igazán.[29]

Végszavában mindenféle alapeszmét akar utólag belemagyarázni már kész regényébe, pl. „hogy akinél ész, jellem és jó szív szövetkezett, arra nézve nincsen bukás az életben, mert ha egy pályáról elüzetett, má-

[26] *Jókai.* 310

[27] *Jókai.* 149—50.

[28] Szinnyei F.: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig.* II. 1926. 219.

[29] Mikszáth Kőcserepy Vilma alakjának eredetijét Jókai egy fiatalkori leányismerősének alakjában keresi, de ez csak föltevés *(J. M. élete és kora.* Budapest. 1907. I. 134., II. 287.).

síkon siethet feltett célja felé.“ Itt megint Jósikát követi. „Alapeszméi“ éppen olyan fölöslegesek és semmitmondók, mint azéi.

Irányzata ugyanaz, mint a *Nábobé:* szabadelvüség, demokrácia, haladás, a maradiak és modern-haladók éles szembeállítása. Ez az irányzat végigvonul a regényen, s számos helyén megnyilatkozik. A rossz hazafiak s konzervatívok nem mennek el a Nemzeti Színház megnyitására, a haladók elmennek (1., 2. f.). Szentirmay mintagazdasága követendő példaként van rajzolva (6. f.), Kárpáthy züllött birtokait is nagyszerűen rendbehozza. *A czenki szenvedő* c. kis fejezetben Széchenyit, mint a nemzet újjáépítőjét magasztalja (kit nem nevez meg), s örül az elpusztult főváros föltámadásán. A regény végén a megőrült Széchenyiről s a megvakult Wesselényiről emlékezik meg. A népet is védi a francia romantika demokratikus nézeteinek szellemében: a nép jó, ha bűnt követ el, az a nagyok, a rossz vezetők bűne (19. f.). — Ennek az irányzatosságnak, ha itt-ott van is egy kis túlzás benne, kétségtelenül nagy volt abban az időben a nemzetnevelő hatása.

Szerkezetéről már az eddigi kutatók megállapították, hogy egységesebb, mint másik regényéé. Ez így is van, mert itt Zoltán a mese középpontja, a regény igazi hőse, kinek sorsa iránt állandóan ébren tartja érdeklődésünket az író. A mese színhelye Pest és Kárpátfalva, csak néhány fejezet játszik másutt. A pesti árvíz leírása magának Jókainak véleménye szerint kissé hosszúra nyúlt (az ÖM. VI. kötetében 90. lap), s megbontja az egységet *(Végszó),* de szerintünk fölösleges mentegetődznie, mert leírásába belekapcsolja alakjait, s mindenféle jellemző helyzetben szerepelteti

őket, úgyhogy meséje ebben a hosszú fejezetben sem áll meg.[30]

A regény hőse megint a francia romantika tökéletes hősei közé tartozik. Valószínűtlen voltát az is fokozza, hogy nem férfi még, csak gyermek, kinek életkora a regény elején körülbelül tizenhárom, végén körülbelül húsz év. Jókai ezt nem tartotta „akadálynak", hiszen gyermekkorban az érzelmek legtisztábbak, az idő csak eszesebbekké tesz bennünket *(Végszó).* Zsigmond Ferenc szinte Gyulai Pálnak bíráló szigorúságával és logikájával sorolja el jellemének lehetetlen vonásait. Mind igaz, amit mond, de összeállításában mégis némi igazságtalanságot, vagy legalább is túlságos szigorúságot érzünk. Ezek a túlzások a regényben elszórva nem hatnak ennyire valószínűtlenül. A legrikítóbb lehetetlenségek Zoltán külföldi útjának elbeszélésében vannak (a gyermek berlini doktorátusa, bölcs értekezései, francia drámája, melyet Hugo Viktor megdicsér stb.), de ezek Tarnaváry eredeti előadásában humoros színezetüekké válnak. A humor valamennyire enyhíti lehetetlenségüket. Jókai olyan, mint a bűvész, ki megcsalja érzékeinket. Míg elbeszélésének varázsa alatt állunk, a nem létezőt létezőnek, a nem igazat igaznak érezzük. A mondottakon csak később tudunk okoskodni. S ne feledjük azt sem, hogy Zoltánt olyan kedves, bájos gyermekifjúnak rajzolja, s annyi apró, reális vonást is tud a túlzottak közé ve-

30 Mellesleg említem, hogy a regény először 29 fejezetre oszlott, de Jókai később a 19. *(Egyik holló meg a másik),* 20. *(Jó veszteség)* és 21. *(Egy követválasztás hajdan)* fejezetet beleolvasztotta a 18.-ba *(Rossz diadal),* mely így majdnem olyan nagyra nőtt, mint az árvíz leírása (10. fej.). A fejezetek száma így 26-ra csökkent.

gyíteni, hogy mégis meg tudja velünk szerettetni. Milyen megkapóan és hangulatosan rajzolja a gyermek lelkiállapotát, mikor szeretteitől távol, idegen helyen egyedül marad (9. f.), milyen művészien azokat a nehéz órákat, mikor a rettenetes pöriratokat végigolvassa (14. f.)! Feuillet akkor híres regényével, *Egy szegény ifjú történetével* kapcsolatban írta egy helyen Jókai: „Nekem jól esik, ha a költő még napjainkban is rajzol mesés erényeket, amik hihetetlenek, csodás becsületérzést, amire az emberek sokasága fejét csóválja; hősi önfeláldozást, mit a vastagfejü skepszis kikacag..
(VU. 1859. 27.). Mintha csak a maga regényhöséről mondaná. Bizonyára sok szülő gondolta azóta: bár ilyen fiam lehetne, és sok még romlatlan ifjú: bárcsak én is ilyen lehetnék! Az ilyen jellemrajzoknak, még ha túlzottak és irányzatosak is, nagy a nevelő hatásuk. Jókai olyan szeretettel és olyan melegen rajzolta meg Kárpáthy Zoltán alakját, hogy az ifjú lelkek számára mindig vonzó példakép marad. Szentirmay is tökéletes jellem, mint a Adöoőban, de hidegen hágy bennünket. A nőalakok közül Szentirmayné elmosódott, Katinka pedig nem egyéb bájos, jólelkű leánykánál. Kőcserepy Vilmát maga „vezérlő“ jellemnek tartotta *(Végszó),* de a szegény, Zoltán után epedő és elhervadó leány nagyon szenvedőleges, vértelen és betegesen érzékeny, úgyhogy inkább részvétet kelt, mint szeretetet Csak a vak leánykával való jelenetei (10., 18. f.) és haldoklása hatnak szívünkre lélekrajzi finomságukkal.

Abellino itt már egészen passzív, szánalmas figurává zsugorodik. Kőcserepy Dániel kissé romantikusan sablonos, de azért élénken rajzolt típusa a hideg, számító, nagyszabású parvenu-történőnek, aki minden-

kin átgázol, s még gazságtól sem riad vissza, csakhogy célját elérje. Merev, kigondolt jellem, melyet csak leánya halála tud megtörni és emberivé tenni. Felesége, Evelin, ez a hideg, nagyon is okos nő a maga furcsa nevelési elveivel következetesen rajzolt jellem, de kiagyalt és valószínűtlen. Ilyen anya, aki pedagógiai okokból eltitkolja szeretetét leánya előtt, nincs a világon. Megőrülése is valószínűtlen. Maszlaczky Gábor alakjában már több kedvünk telik. Végelemzésben romantikus gazember és cselszövő, de Jókai több vonással tudja egyénivé és magyarrá tenni. Furfangos, mindenféle piszkos fogással élő, kapzsi prókátor, amilyenek bizony abban az időben is voltak, de szeret urat játszani, s szeretne előkelőén és gazdagon házasodni. Hogy nem válik sötét, francia-romantikus gazemberré, attól Jókai humora menti meg, amely mulatságos, helyenként komikus vonásakkal teszi alakját emberivé. Igen mozgékony, sokat szerepel s mindig jellemzetesen beszél és cselekszik. — Jó humoros mellékalakok br. Berzy, a léha gavallér és nagyreményű ifjú tanítványa, Emmánuel, Zoltán fonákja, nemkülönben fráter Bogozy, a vén, nehézfejű, lenézett jurátus, majd kortes, ez a bikaerejű vadmagyar. Legkitűnőbb humoros alakja azonban a regénynek Tarnaváry szeptemvir, a furcsa, bogaras, féktelen természetű, goromba, Bogozynál előkelőbb vadmagyar, ki minden újítástól irtózó konzervatív, de tud liberális is lenni, hogy ellenségeit megbosszantsa, egyébiránt jószívű és talpig becsületes úriember. Szentirmayhoz írt levelei (12. f.) a humoros jellemzés remekei.[31] A regény humoros jeleneteiben

[31] Szombathely Etelka: *A táblabíró alakja a magyar irodalomban.* Budapest. 1928. c. értekezésében hosszas és talpraesett jellemzése (40—2.).

ezek az alakok szerepelnek mindig jellemzően és mulatságosan.

A leírások közül kimagaslik a pesti árvízé, mely Jókai leíró művészetének páratlan remeke: színes, hangulatos, mozgalmas, érdekfeszítő és nagy korrajzi értékű. A megyegyűlés és követ választás rajza is fölülmúlja a magyar elbeszélő irodalomnak minden ilyen tárgyú addigi leírását. Páratlanul finom és hangulatos Fanny tizennégy év múlva feltárt szobáinak leírása.

A *Kárpáthy Zoltán* valamivel gyöngébb a *Nábob*-nál (Zsigmond és Császár Elemér is annak tartják). Jellemrajzai nem olyan sikerültek, Vilma története a Fannyénak halványabb ismétlése, több benne a romantika, s kevesebb a környezetrajz magyarsága, de azért kiváló alkotás ez is. E két, szoros kapcsolatban lévő regény Jókainak legnagyobb méretű (az ÖM.-ban 1013 lap!) minden tekintetben legjellemzőbb és legkiválóbb munkája, s a magyar regényirodalom egyik legnagyobb értéke.

Jókai ebben a kettős művében emelkedett a legmagasabb művészi színvonalra, melyet néhány későbbi jeles regényével legfeljebb elért vagy megközelített, de fölül nem múlt.

VI.

Jókai elbeszélő művészete.

I.

Jellemrajzai, lélekrajzai és leírásai.

Részletes tárgyalásunk folyamán sokat elmondtunk Jókai elbeszélő művészetéről és sok példával világítottunk rá kiválóságaira és hibáira. Legyen szabad ezekről összefoglalásként még egyetmást elmondanunk.

Kezdjük a regénynek leikével, a jellemzéssel és lélekrajzzal. Jókai művészetének kétségkívül ez a legsebezhetőbb pontja, s e ponton érte legtöbb támadás.

Eddigi bírálói[1] egyértelműen a következő három megállapítást teszik: főalakjai túlzottan eszményítet-

i Az alább idézett vélemények a következő kötetekben olvashatók: Gyulai Pál: *Bírálatok.* Budapest. 1911. — Beöthy Zsolt: *Jókai Mór és a regény.* A m. irodalom története (Képes Irodalomtörténet). II. 3. kiad. Budapest. 1907. — Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái.* I. Budapest. 1901. — Császár Elemér: *A magyar regény története.* Budapest. 1922. — Alszeghy Zsolt: *A XIX. század magyar irodalma.* Budapest. 1923. — Zsigmond Ferenc: *Jókai.* Budapest. 1924. — Voinovich Géza: *Jókai.* Budapesti Szemle. 1925. — Dr. Gál János: *Jókai élete és írói jelleme.* Berlin. 1925. — Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténete.*

tek, inkább típusokat és nem egyéneket rajzol, mellékalakjai jobbak a főalakoknál.

Az első megállapítást legszigorúbban Gyulai fogalmazta meg: Jókai alakjai „középszerű színészek[44], akik ripacs-módon mindent rikítóan eltúloznak. Utána Péterfy Jenő még mesterénél is ridegebben vette kegyetlen boncoló kése alá a szegény Jókai-hősöket. Császár Elemér is szigorúbb a kelleténél, mikor azt mondja Jókairól, hogy „igazi embereket nem tud formálni... jellemrajzról nem is beszélhetünk nála". Szerb Antal szerint alakjai exotikus hősök, „félig magyarok, félig valami elsüllyedt Oceania polgárai". A többiek is körülbelül ugyanígy nyilatkoznak, csak fogalmazásuk enyhébb.[2]

Magunk is többször rámutattunk főbb alakjainak túlzott és lélekrajzilag valószínűtlen jellemzésére, mely egyrészt a francia romantika hatása, másrészt Jókai bizonyos tekintetben naív, mesés képzeletében, s a rendkívüliséget szinte babonásan csodáló világnézetében leli magyarázatát. De ne felejtsük, hogy magyar elődje, Jósika is ideális férfi- és női hősöket ábrázolt, s angol mesterének, Dickensnek gyönyörű nőalakjaiban is van eszményítő túlzás. És ne felejtsük főként azt, hogy Jókai romantikus és nem realista regényíró. A romantikus regénynek megvan a maga természete, ábrázoló módja, alap jelleme, úgy mint minden nyelvnek a maga „artikulációs bázisa". Magyarul nem be-

VII. Budapest. 1934. — Farkas Gyula: *A magyar irodalom története.* Budapest. 1934. — Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet.* II. Kolozsvár. 1934.

2 Jellemei gyengeségét már első bírálója, Tóth Lőrinc is kiemelte (1846), s utána mások is, mint az előbbi fejezetekben láttuk, még Gyulai előtt,

szélhetünk helyesen angol artikulációs alapon, a romantikus regény bírálatában sem használhatunk szigorúan realista mértéket.[3] Gál János Jókai-könyvében észreveszi ezt, s noha Jókai hőseit „emberfölöttieknek“, „Übermenschcheknek“ nevezi, költészet beli jogosultságukat is vitatja a „nyárspolgári szemszögből ítélő“ esztétikusok ellen. Távol áll tőlünk, hogy Gyulait vagy Péterfyt vele együtt nyárspolgár-esztétikusoknak tartsuk, de újra hangsúlyoznunk kell, hogy a romantikus regény jellemeiben tulajdonképpen csak romantikus valószínűséget szabad keresnünk. Csak akkor van baj, ha ez is hiányzik belőlük, mint Jókai egyes hőseiben, de realista szemmel nézve ab ovo elítélnünk valamenynyit nem lehet. Fő, hogy éljenek, ha romantikus életet is. Jókai még legtúlzottabb vagy romantikus „contrastokból“ összegyúrt alakjainak jellemébe is tud emberi, életszerű vonásokat belevinni, s környezetüknek rajzával reális fényt vetni rájuk. Ezt Péterfy bűvészkedésnek nevezi, de kénytelen bevallani, hogy „ha talányát megfejtjük is, észrevesszük, hogy ezt a Boscot utánozni nem könnyű, mert költői szemfényvesztése nem eltanulható dolog“. Ha a francia-romantikus regények legtöbb hősével összehasonlítjuk az ő hőseit, észre kell vennünk, hogy az övéi elevenebbek, melegebben rajzoltak, ritkán egészen papirosfigurák, és többnyire érdekesebbek, rokonszenvesebbek.

3 Lengyel Dénes *Jókai regényeinek romantikája* e. kis tanulmányában (Irodalomtörténet. 1938. 162.) ugyanezt mondja, s iparkodik Jókai jellemeinek és regényszerkezeteinek becsületét helyreállítani. Munkámnak ez a része már előbb készen volt, az egyetemen elő is adtam az 1938. jan.—júniusi félévben. Örülök, hogy velem egy időben más is síkraszállott J. védelmére.

Az kétségtelen, hogy gondos lélekrajzzal aláfestett, következetesen fejlődő jellemeket nem tudott rajzolni, mert nem volt realista, de alakjai az ő regényes világában megállják helyüket, ritkán válnak száraz sablonokká és élénken élik a maguk romantikus életét.

A másik vád, hogy csak típusokat tud rajzolni, s nem igazi egyéneket. Péterfy szerint alkotó tehetsége a „magyar typus feltüntetésében határát éri... millió alakja is csak néhány typus vissza-visszatérő többszörösítése.“ Császár szerint csak két típusa van, jó és rossz, „csak ember-típusai vannak, igazi emberei nincsenek. “ Gál hét főtípusba erőlteti alakjait, Alszeghy is „a típusos ábrázolás“ mesterének tartja, de kiemeli, hogy „egy-egy rikító színnel, anekdótás megvilágítással mindig egyéniteni tud.“ Már az utóbbi, önmagának kissé ellentmondó állítás is gondolkodóba ejthet bennünket, de jobban szemügyre véve a dolgot, még jobban meggyőződhetünk róla, hogy ez a vád sem egészen jogosult.

Elvégre minden egyén valamelyik embertípusba tartozik, s elsősorban tipikus tulajdonságai vannak. Ha ezeket fel tudja tüntetni az író, már jórészt nyert ügye van. A két romantikus „angyal-ördög“-típus csak túlzással alkalmazható Jókai alakjaira. Ez már a föntebb mondottakból is kiderül. Egyéni vonások t. i. sohasem hiányoznak belőlük. Feriz bég, Szentirmay gróf, Gutái Lőrinc, Kárpáthy Zoltán ideális hőstípusok, de igazán nem állíthatjuk, hogy csak típusok és mind egyformák. Krénfy és Abellino túlzottan fekete-típusok, de egyének is.

Legtöbb ember „átlagember“, vagyis néhány típusos vonás határozza meg jellemét, színtelen egyénisé-

güket pedig csak néhány jelentéktelenebb árnyaló vonás. Sokrétű, eredeti, erős egyéniség kevés van az életben, a regényírótól sem várhatjuk, hogy csupa ilyent rajzoljon. A mellékalakok rajzában pedig elég a típusos ábrázolás. Különben típust jól meglátni és megrajzolni ugyancsak nem könnyű dolog. Hasonlóképpen nem könnyű dolog egy alakról megállapítani, hogy típus-e vagy egyén, vagyis hogy tipikus vagy egyéni tulajdonságai uralkodók-e. Maszlaczky típus-e vagy egyén? Mindenesetre típusa a furfangos, gaz prókátornak, de egyén is, mint föntebb láttuk.

Tulajdonképpen minden jellemnek vannak fővonásai, ezek a típusosak, és árnyalatai, ezek az egyéniek. Az egyéni árnyalás gazdagságát a lélekrajz adja meg, ez tölti ki a jellemzés adta kereteket. Minél gazdagabban árnyalt a lélekrajz, annál egyénibb a jellem. Jókainál a lélekrajz fogyatékos, s az e főoka a „csak" típus-rajzolás vádjának, mely ilyen merev formában igazságtalan. Közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk: Jókai jellemábrázolása inkább a típusos felé hajlik.

Már Gyulai megállapította, hogy mellékalakjai „többet érnek főalakjainál", mert ezeket „nincs ideje és tere elrontani[44]. Utána Jókai minden méltatója ugyanezt mondja. Ezt az irodalomtörténeti „közvéleményt'[44] mi is bátran megerősíthetjük. Gyulai rövid magyarázatát is elfogadhatjuk s enyhébben akként fogalmazhatjuk, hogy mellékalakjai csak egy-két jelenetben szerepelvén, leíró és drámai jellemzésük csak néhány jól meglátott vonásra terjedhet. Jellemüknek nem kell fejlődnie, sokárnyalatúvá válnia, s nem kell őket az írónak, mint a főalakokét nem egyszer a regényes mese kedvéért erre-arra csűrni-csavarnia. Ezek

kész jellemek, néhány határozott vonással és színnel kerekdeden és egységesen ábrázoltak. Szinte kivétel nélkül reálisak, de azért beleillenek a romantikus keretbe, hiszen tudjuk, hogy a romantikus regényekben realizmus is van bőven. A realizmusnak, sőt a naturalizmusnak is a romanticizmus az előfutárja.

Jósika regényeiről szólva kiemeltük, hogy — ha nem is elsőrangú jellemző — mégis mennyi új alakot rajzolt s vitt bele a magyar elbeszélő irodalomba. Ezt Jókairól még fokozottabb mértékben kell megállapítanunk. Részletes tárgyalásunk során sokféle sikerült alakjára mutattunk rá, itt csak egy pillantást vetünk roppant változatosságukra.

Elbeszéléseiben és regényeiben a következő magyarországi alakok szerepelnek: a szabadelvű, hazafias, kiváló jellemű főúr, s a külföldieskedő, nyegle, léha, piperkőc, vagy hóbortosán különc mágnás; a megyei urak: az alispán, a főjegyző, főszolgabíró; a birtokos nemesség különféle képviselői: a patriarchális, vendégszerető úr, a piszkos fukar, a parlagi és a müveit fiatal gavallér, a betyárkodó duhaj, s a komolyan dolgozó és haladó, az újdonsült nemes; az ügyvéd, a magasállású tisztviselő, a jurátus, a boeskoros nemes, a kortes, a diák stb.; a honoratiorok közül a református pap, a szerzetes, a professzor, a tanító, az író, a fűzfapoéta; a katonák közül a fő- és altisztek, a honvédtisztek és közlegények; a debreceni, komáromi s más magyar és német városbeli polgárok, tisztviselők, kereskedők és mesteremberek; a népélet alakjai közül a magyar, oláh, tót parasztok, a különféle pásztorok, a kocsmárosok, betyárok, belső cselédek, ispánok, hajdúk, cigányok; a nőalakok közül a főúri honleányok, a gőgös, szeszélyes vagy különc mágnásasszonyok, a vidéki

nemes kisasszonyok, a mulatós, könnyelmű asszonyok, a derék magyar nagyasszonyok, a tűzrőlpattant parasztleányok, derék és kellemetlen polgárasszonyok, cselédek, kofák.

Ezzel a hosszú elsorolással nem merítettük ki Jókainak a magyar életből vett típusos és egyéni alakjait. Vannak még többen, s az elsoroltak közül sem csak eggyel-eggyel találkozunk elbeszéléseiben, hanem mindegyikből többel is.

Gondoljuk ezekhez még magyar történeti alakjainak és a külföldieknek (pl. csak a törököknek) sokaságát, s szinte beláthatatlan képtárral állunk szemben, melyet a későbbi évtizedekben folytonosan bővít. Az alakoknak ilyen páratlan gazdagságával egyetlen magyar elbeszélő sem dicsekedhetik.

Csak mellesleg említjük, hogy ezer- meg ezer alakjának mindig találó, jellemző, majdnem mindig természetes, nem csinált, nem keresett vezeték- és keresztneveket ád, s ezzel is fokozza életszerűségüket. Szerencsés és kifogyhatatlan leleményű névválasztása külön nyelvi tanulmányra volna méltó.[4]

A jellemzésnek sokféle formája és eszköze van. Elbeszélő a jellemzés, mikor maga az író beszéli el vagy írja le alakjának lelki tulajdonságait, részletezéssel, példákkal, magyarázatokkal, esetleg az illető valamilyen írásának közlésével világítva meg szavait. Elbeszélő jellemzés az alak külsejének, életmódjának, szokásainak, házatájának leírása, s szereplését megelőző életének rajza. Drámai a jellemzés, mikor az író pár-

[4] Kovalovszky Miklós: *Az irodalmi névadás* c. kitűnő tanulmányában (Magyar Nyelv. 1934—5.) csak röviden érinti.

beszédekben (esetleg monológokban) és jelenetekben mutatja be valamelyik alak jellemét.[5]

Jókai ismeri a jellemzésnek minden eszközét és mesterien használja is. Ezt az állításunkat néhány példával világítjuk meg. íme Maszlaczky ügyvéd rövid elbeszélő és leíró jellemzése: „Ez tekintetes Maszlaczky Gábor úr. Ne tessék megbotránkozni azon, hogy ő csak ‚tekintetes[4], mert a mellett egyike a legnevezetesebb férfiaknak, híres ügyvéd, hatalmas cselszövő, kinek nem egy a jelenlevők közül köszönhet sokat; több főúri család megbízottja és a mellett merész, vállalkozó szellem, ki könyökkel küzdi fel magát a társadalomba. — Az egész ember egy miniatűr kép; kicsiny keze, lába, egész becses személye, még hangja is gyermeki, csakhogy éles és visító, ha disputáin! kezd; ilyenkor egyik kezét frakkja szárnya alá dugja, a másikkal hatalmasan gesticulál, arca neki hévül és a füle hegyéig piros lesz; nagy indulat-rohamokban a lábahegyére emelkedik s általában úgy szokott minden emberrel beszélni, mint a criminalis rabbal/[4]

Néhány sornyi vázlat, mégis sok lelki és testi tulajdonságot feltüntető, éles rajz, találó jelzőkkel, hasonlatokkal, s némi humorral színezve. Első bemutatásnak tökéletesen elég. Csak előkészítése a későbbi sokárnyalatú jellemzésnek.

Mákosné leült és beszélgetni kezdett Bajcsy uram csizmadialegényeivel „jó időről, rossz időről, vízáradásokról, ágy alá elbújt zsiványokról, rettentő hármas gyilkosságokról; hajókat süllyesztett el a Dunán, minden rajta levőkkel egyetemben, kis gyerekeket etetett

5 Részletes elméleti fejtegetésüket 1. Szinnyei Ferenc: *A regény.* Budapest. 1926. c. tanulmányában.

fel kocamalacokkal, s rettentő dolgot mívelt egy nagy óriási kígyóval, ami itt Csallóközben minden éjszaka bejárt egy szoptatós asszonyhoz s annak a tejét alattomban kiszopta. Olyan igaz, hogy még hetven esztendő múlva is megesküsznek rá.“ Csak egy kis humoros elsorolás (Jókai kedvelt figurája), s előttünk áll a rettenetes szomszédasszony, Bajcsy uram réme.

Tarnaváry szeptemvir így nyilatkozik levelében a Lánchíd tervéről: „Ha lehetséges volna is, hogy valaha ilyen monstrum elkészüljön, nekem törjék el a lábam, ha valaha reá lépek, hogy ott engemet, mint ős nemes embert mindenféle vám szedő kaputomnál fogva megragadjon, s én ott zsebemből krajcárt keressek elő, mint holmi armer Reisender mesterlegény s a túlsó felén meg a cédulát kérjék el tőlem, mint egy fontostalpú, zsírszagú parasztól. Inkább csónakon vitetem át magamat!..Ha másképpen nem jellemezné is ezt a furcsa, nyakas és bogaras embert, ebből s többi leveleiből tökéletesen megismerhetnők, akár csak Kőcserepyt a róla vázolt életrajzból, s szokásainak, előkelősködő házatájának a regény legelején adott leírásból. Éppen ilyen nagy jellemző erejűek alakjairól vázolt arc- és ruhaleírásai.

Hogy a drámai jellemzésnek milyen mestere, a következő kis jelenetből láthatjuk, melyben Kárpáthy János, Varga Péter jószágigazgató és Palkó hajdú szerepelnek:

„—Méltóztatott kegyeskedni a méltóságos úrnak, szólt Péter az asztalhoz állva, becses személyében leereszkedni a számadások megvizsgálása végett, annak okáért bátorkodtam egész alázattal az egészet egy kis systemába szedni, hogy méltóságodra nézve annál könnyebb legyen az áttekintés.

Ezzel inte Pálnak, hogy tegye le az iratokat. Ez nagy mérgesen oda tálalta valamennyit az asztalra. S nem állhatta meg, hogy ennyit ne mondjon:

— De kár, hogy ez a sok szép papiros tele van firkálva.

— Ész nélkül beszél kend! Förmedt rá Jancsi úr.

— Hiszen mindegy volna a nagyságos úrnak, ha üres papirost mutatnának neki e helyett, úgy sem hallgat reá. Nem elég azt tudni, hogy meglopták, még azt is tudni akarja, hogy mit loptak?

— Ejnye, beste lélek fia! Én velem beszélsz így? Már most csak azért is végig nézem az egész számadást s te azalatt itt fogsz állva maradni a hátam mögött.

— Megeszem én azt az írást mind, amit a nagyságos úr átnéz; dörmögé az öreg szolga.

— Fogja be kend a száját! rivalla rá Jancsi úr; mire Palkó comicus szófogadással tévé markát bajuszos ajkára s csak úgy az öt ujja közül morogta:

— Befogtam már.“

A humoros jelenet természetesen tovább folyik, de ez a kis párbeszéd is elég belőle, hogy megismerjük a túlságosan alázatos Vargát, a goromba vén Palkót és a hóbortos nagyurat, akivel így beszélhet a tulajdon cselédje, s aki furcsa, vén, gyerekkori játszótársain úgy mulat, mint az udvari bolondján.

Aki így tud jellemezni, arról nem mondhatjuk, hogy gyenge jellemrajzoló. Jókai — hibái ellenére is — egyike a legnagyobb alakformáló, emberteremtő művészeknek.

Hibái csak a romantikus túlzás és a következetes lélekrajz elhanyagolása, de láttuk, hogy tud azért egyszerű, lélekrajzi megfigyelésekben gazdag és következetes jellemet is rajzolni. Mayer Fanni alakja előtt pl.

még a legszigorúbb bírálónak is meg kell hajtani zászlaját. Sajnos, az ilyen alak csak kivétel nála. Pedig, hogy milyen érzéke és megfigyelötehetsége volt a lélekrajzi finomságok iránt is, azt a részletes tárgyalás folyamán felhozott példákkal eléggé igazoltuk. Mind a fő, mind a mellékalakok rajzában gyakran találkozunk találó, finom, hangulatos, sőt mélyre világító lelki megfigyelésekkel, de ezek csak fel-felvillanásai Jókai hatalmas és mindent átfogó képzeletének, mely — sajnos — a lélek végtelenül tágas világában csak rövid ideig időzik, hogy gyorsan tovaröppenjen a külső világ érdekességeinek más tájaira.

*

Jókai leírásainak szépségét és értékét a bírálók mind elismerik. Beöthy kiemeli fogékonyságát a természet iránt, s hogy természeti képeit „alig érezzük pihenőknek meséi haladásában“. Baránszky-Jób László ugyanezt állapítja meg: „sikerül a leírást a regény meséjének sodrába vonni“.[6] Császár kiemeli, hogy mikor nem látott vagy egészen képzelt tájakat ír le, akkor is „látszólagos igazság“ van képeiben. Egyes leírásai a legnagyobb regényírókéihoz foghatók. Pintér szerint „Magyarország minden része feltárul regényeiben“, „a hangulatkeltésnek igazi művésze“. Zsigmond is kiemeli lírai, szinte pantheisztikus természetszeretetét s párját ritkító ügyességét, mellyel „a valóságos szemléleti benyomásokat kombinálni tudja másodkézből vett elemekkel.“ „A romantikus táj festő-modor terén senki sem fogható nálunk Jókaihoz, a világiroda-

[6] Baránszky-Jób László: A magyar szépprózа története szemelvényekben. Budapest. 1937. 324.

lomban is csak a legnagyobbak.“ Nyelvének festő ereje is kiváló.

Mielőtt magunk is megerősítenök a lelkes méltatok véleményét, igazságot kell szolgáltatnunk Jókai kiváló elődjének és magyar mesterének, Jósikának.[7] Tudvalévő dolog, hogy ő volt első leíró művészünk, de ebbeli érdemeit a szakemberek még ma sem méltatják kellőképpen. Legtöbben „szárazaidnak“, unalmasaknak hirdetik leírásait, melyekből hiányzik „az elképzeltető erő és a hangulat'“. Pedig amit Jókaiban dicsérnek, az megvolt már Jósikában is: az erős megfigyelő készség s a nyelvbeli kifejezés művészete, mellyel megfigyeléseit képzeletünkre erősen ható alakban tudta megrögzíteni. Ö volt az és nem Jókai, aki hazánk számos vidékét először örökítette meg regényirodalmunkban élénk érzékkel természeti szépségeik, eredetiségük és érdekességük iránt. Éppen így először írta le Magyarország számos városát és várát. Ha van is bennük itt-ott szárazság, vagy túlságos líraiság és dagály, van sok hangulat, plasztika, finom szín- és fényhatás is. Az épületek belsejét leíró részleteiben is van sok szépség. Tömeg jelenetei élénkek, mozgalmasak. Csak arc- és ruhaleírásai ellen lehet panaszunk. Ezek közt valóban vannak fölöslegesek és unalmasak. A prózai nyelv festőiségének sem Jókai a megteremtője, hanem Jósika. Tömérdek hangulatos jelzőt, képet, hasonlatot, s sok más olyan szót használ először, melyek szokatlan összetételüknél, különös nyomatéküknél, hangulati árnyalatuknál fogva festői erejűek. Ilyen tömegben eredeti és újszerű festő-szavakat és szólásokat előtte senki sem

7 Ezt már megtettük *Jósika Miklós* c. tanulmányunkban (Budapest. 1915.), majd kétkötetes munkánkban, de egy pár megállapításunkat szükségesnek tartottuk itt megismételni.

használt, s ez elévülhetetlen érdeme. Igaz, hogy az ő leírásai sokszor „álló képekk“, de sokszor viszont szerves részei az elbeszélésnek, tehát beleolvasztásmk a mesébe szintén nem Jókai kezdeményezése, hanem az övé.

Az úttörő föltétlenül Jósika. Jókainak az a nagy érdeme, hogy az általa megkezdett munkát „teljes dicsőséggel·[4] folytatta. Ő sokkal nagyobb tehetség lévén Jósikánál, benne a leíró művésznek föntebb jelzett tulajdonságai fokozottabb mértékben vannak meg.

Leírásai közül a részletes tárgyalás folyamán sokat kiemeltünk, itt csak tartalmi és formai változatosságukra, s néhány jellemző vonásukra akarunk rámutatni.

Magyarország tájainak, városainak, falvainak kiváló megörökítője: a Dunántúlnak, Erdélynek, az Alföldnek; a regényes hegyvidékeknek, a pusztáknak és mocsaraknak, a Szent Anna-tavának és a Dunának; Pestnek és Komáromnak, Debrecennek és Pozsonynak, hogy csak néhány példát említsünk. De láttuk, hogy képzelete otthonos az egész föld kerekségén: Kisázsiában és Perzsiában, Kínában és Indiában, Krímiában és Olaszországban, Chilében és Hawai szigetén; Sztambulban és Janina várában, Karthágóban és az inkák, vagy az afrikai vademberek városaiban. Ezek a leírások nem lehetnek hűek, de azért megvan bennük a „romantikus valószerűség“, mert az író sok reális vonást visz beléjük olvasmányaiból, s az általa ismert vidékeken megfigyelt különféle vonásokból, s mindezt képzeletével ragyogó egységgé tudja olvasztani. Leírásaiban legerősebb támasza ez a hatalmas képzelet, amely soha nem látott dolgokat szinte a hallucináció élességével varázsol lelki szemeink elé, ezért bármennyi

túlzás van is képeiben, ezek mégis lenyűgöző erővel ragadják meg a mi képzeletünket is, mert az író valóban „látta“ őket. Jókai kitűnő megfigyelő, aki hihetetlenül sok részletet észrevesz a külső világban, ezeket rendkívüli emlékezőtehetsége elraktározza, s szükség esetén azonnal fel tudja használni őket. Ezek vegyülnek fantasztikus leírásaiba, s ezek adják meg nekik azt a bizonyos valószerűséget és rendkívüli élénkséget.

A mondottak természetesen nemcsak vidékleírásaira vonatkoznak, hanem a többiekre is. Ezeknek tartalmi változatossága szinte határtalan. Mennyiféle épületet ír le a rozzant csárdától kezdve a tündéri orosz jégpalotáig, vagy mennyi belső helyiséget a piszkos, nyomorult szobától kezdve a keleti, káprázatos pompájú teremig!

Talán legjobban remekel a tömegek leírásában. Változatosságuk páratlan: temetés, lakodalom, mindenféle ünnepély, lakoma, tivornya, falusi mulatság, előkelő estély, tánc, színházi előadás, tömérdek csata és várost rom, vadászat, cirkuszi játék, rablótámadás, párbaj, istentisztelet, tábori élet, néplázadás, ország- és más gyűlés, törvényszéki tárgyalás, megyei választás, vásár, tűzvész, árvíz, földrengés, népünnep, tűzijáték stb., stb. (a stb. Jókai méltatásakor rendesen még egy hosszú sorozatot jelent). Bizonyára azért szereti és tudja ezeket rajzolni, mert mozgó képek. Ezeknek egyes vonásai cselekvénnyé változnak, cselekvény formájában sorakoznak egymás után, s így képzelete rendkívüli mozgékonyságának inkább megfelelnek, mint az álló képek. Ezek nem állítják meg a mesét, hanem beleolvadnak, szerves részeivé válnak. Ez különben minden tömegleírásnál így van, de Jókai különösen élénkekké, színesekké, mozgalmasakká és hangulatosakká

tudja tenni őket, ennélfogva mindig érdekesekké, sokszor érdekfeszítőkké.

Emberleírásai (arc, alak, mozgás, ruha) szintén élénkek s többnyire a jellemzés kiegészítő részeivé válnak, állatleírásaiban sok a jellemző, realisztikus vagy romantikusan valószerü vonás. Leírásaiban a ló, kutya, bika éppen úgy él, mint az egér, az orrszarvú, a párduc, tigris éppen úgy, mint a vadkan, a szarvas vagy a róka. De él, megelevenedik minden tárgy, s a külső világnak minden elképzelhető jelensége is. íme egy különös példa erre: Tarnaváry írása, melynek betűi „minden korlátokat túlcsapongó féktelenséggel valának ... elhányva vetve, felkarmolva vastagorrú mérges tollal, mely szerteszét frecskelte a tintát, kicsiny és nagy pontokat és felkiáltó jeleket lövöldözve köröskörül mindenüvé, ahol nem kellett, néhol az egész sor csupa ‚m' betűből látszott lenni, csak imittamott lódulván ki belőle valami hosszabb betűnek a nyele, sehol egy comma föltéve, de annál több etcaetera.. Mennyire eleven az egész! Látjuk a jellemző, furcsa betűket, s látjuk a még furcsább embert, amint sebtiben és indulatosan papírra veti őket.

Föntebbi elsorolásainkból s idézett sok példánkból láthatjuk, hogy amint jellemzései a magyar világ tömérdek alakját, leírásai ugyanannak külsőségeit örökítik meg jóformán mindenre kiterjedő figyelemmel s a megfigyeléseknek végtelen gazdagságával.

Leírásainak formai változatosságára is többször utaltunk, s láttuk, hogy mindenféle művészi eszközt tökéletesen ismer és használ, melyekkel a leírást hatásossá lehet tenni: így álló képnek (vidéknek, szobának stb.) mozgóvá változtatását, pl. azáltal, hogy egyes részleteit a rajtuk áthaladóknak benyomásiként so-

rolja el, lélekrajzukba olvasztja. Néha lírai hangulatait vagy humorának derűjét árasztja el rajtuk. Hol a leírás hatalmas méreteivel ragadja el képzeletünket, hol lehelletszerű finomságaival lep meg, hol ragyogó színpompájukkal káprázt el, hol álomszerű titokzatosságukkal izgat. Hol hangulatosságuk fogja meg lelkünket, hol izgalmas élénkségük sodor magával, hol gyöngédségük hat meg.

A prózai leíró nyelv megteremtője Jósika volt, de nála nagyobb továbbfejlesztője Jókai. Alábbi néhány példánkban ezeket az elképzeltető nyelvi fordulatokat dűlt betűkkel emeljük ki.

Az elátkozott családban így írja le a közeledő vihart: „Eleinte csak gyönyörűség volt elnézni, mint *duzzadnak fel* a láthatáron *hófehér, hólyagos* felhők, miket egy-egy *vonagló villanás még fehérebbé* teszen; mint tűnik el a nagy *felleggomoly* között az alkonyodó nap, *fényes orcája elé húzva fekete palástját,* melynek *lángoló ezüst a préme;* egy ideig még *kilövellnek* abból *fényes sugárküllői*.. . azután egyszerre *sötét lesz;* a fergeteg *elveszti festői szépségét;* a felhők *szürkére, barnára* válnak; a *villanás* bántja a szemet; föld és víz egyszerre *más színt vált,* a mezőkön tanyafelé *siető* juhnyájak és tehéncsordák futnak, az országúton végig *hosszú porfelleg kíséri a nyargaló* kocsikat, a nádasok berke *hullámzani kezd, mint a tenger,* s egyszer csak eléri a szél a Dunát is; a *szép sima kék tükör* rögtön *szennyes zöldbe* megy át, a folyam *háta* az első *hideg szóra fodrossá lesz;* a vihar *fenyegető mordulósát* már közelebb és sűrűbben lehet hallani.“

Csupa találó megfigyelés, melyeket a színező jelzők, képek, személyesítések, hasonlatok és más hangulatos szavak tesznek elképzelhetőkké. S mennyi köz-

tűk az újszerű, az író leleménye (vonagló villanás, hólyagos felhő, lángoló ezüst prém, fenyegető mordulás stb.)! S e mellett csupa mozgalom, izgatott haladás az egészben, mely tele van a rohamosan közeledő viharnak a csónakázókban keltett félelmes hangulatával.

Néha még erről a hatásos nyelvi eszközökről is majdnem egészen lemond, s csak magukkal az éles megfigyelésekkel tud hatást kelteni, melyeket közvetlen, egyszerű szavakba öltöztet, mint Malárdy éjjeli sétáj ának leírásában:

„Az utcák üresek voltak már, minden háznál eloltották a gyertyákat; az éji őr parancsolgatta is utcaszerte:

Ember vigyázz világodra,
Gazdaasszony parázsodra,
Hogy tűz ne légyen kárunkra,
Kitől óvjon egek ura.
Tízet ütött már az óra ...

Csendes kopogás és alabárdja nyelének *kocintásai* hangzottak odább, a távolabb utcaszegletig, hol újra kezdte figyelmeztető üvöltését. — A Duna felől a malomkelepelés, a szigetből a békák *búskomoly kardala tartotta beszéddel* az éjt, melybe a távoli vársáncokról jövő koronkinti kiáltások szóltak bele: Ki vagy? megállj! őrjárat haladj! *Mint valami álmodott hangok,* úgy jőnek éjszaka a távoli kiáltások. — A szombati utca kanyarulatánál egypár hajóslegénnyel találkozott Malárdy, kik közöl az egyik valami rác tamburát vert vékony tollhegyével; a másik a *cincogó* zenéhez *dünnyögő* hangon énekelt valami együgyű dalt a leányról, aki a kútra megy s összetöri a korsót. — Nem tértek ki Malárdy elöl; ú volt kénytelen a csatornán átmenni előlük; a tambura *cincogott* tovább; —

amely ablak előtt elhaladt, ha még ébren volt valaki, az is elaludt rá.“

Egyszerű eszközök, s mégis teljes hatás. A komáromi éjtszakáról alig lehetne hangulatosabb képet rajzolni. Az idézet különben csak elenyésző töredéke az egész nagyszabású képnek, melyet a bukott nagyúr mesteri lélekrajzába olvaszt, mintapéldáját adva a leírás ilyen, mindenkor legmegkapóbb és leghatásosabb formájának.

Még hatásosabb az a leírása, mikor Szentirmay gróf végigjárja Kárpáthy Zoltánnal a szerencsétlen Fannynak tizennégy évvel azelőtt lezárt szobáit. Ebből Zsigmond is idéz könyvében, de mi itt más részleteket fogunk belőle kiemelni.

„A második terem volt Kárpáthyné munkaszobája. Ott állt a zongora, egészen felnyitva, ahogy maradt, a támlán Chopin mazurjai. Sok húr leszakadt róla s összegöngyölődve állt felfelé. A zongora mellett állt a nagy támlásszék, a meghalt nő sháwlja keresztülvetve rajta, az asztalon hímző-ráma és aquarell-festmény, félbenhagyott munkák. A nagy álló óra *fekete márvány* talapzatán most is azon órát, azon percet mutatta, melyben Kárpáthyné lelkét kilehcllte ... *Valami nehéz,* valami *súlyosabb, aggasztóbb* a *sírbolti rekedt* levegőnél, fogta el Rudolf keblét, midőn a küszöbön átlépett ... Mintha csak tegnap történt volna, oly elevenen állt előtte minden; ott ült, ott sírt előtte a kétségbeesett nő, oda tévé le imakönyvét; íme most is ott hever az, félig kinyílva magától... A hátsó falon állt egymás mellé akasztva az ősz Kárpáthy arcképe és nejéé, a szép viruló Fannyé. Valóban olyan volt ő, ilyen ragyogók voltak szemei, ily feslő bimbók ajkai, a kép a megszólalásig hű... Még egyszer körültekin-

tének a sötét szobában. *Elhalványult emlékek, alvó szellemek hadd aludjanak tovább. Az* előteremben megszólal a zongora, *mintha téveteg ujjak vonultak volna rajta végig.* Zoltán megrezzenve simul Rudolf mellé .,. Semmi sem az; futó egérke szalad a billentyűkön keresztül, az támasztó a hangot. *A szellemek alusznak csendesen.* — A gyertyák tovább vitetnek, a két arckép *régi homályába vész* újra, a *rekedt, hangtalan légben* elhangzik az utolsó *kulcsnyikorgás.* Zoltán eltávoztában megcsókolja azt a kendőt, mely a nagy karosszékre van vetve. Azután elhagyák az előszobát is, s végigmentek a folyosón a betört résig, mely előtt a vén szolga mozdulatlanul állt őrt. Mindkettő szívéről *mintha nagy, nehéz hegyek emelkednének el,* oly hosszan, oly könnyebbülten sóhajtanak fel, a szabad légre jutva. — Ott künn *vidáman, derülten süt a déli napvilág a zöld hársfákon keresztül,* s bámulva *látszik kérdezni:* hová, hová e *sápadt gyertyákkal* és e *sápadt arcokkal? ...“*

Ezek is csak töredékei a nagyméretű leírásnak, mely Szentirmay lelki rajzába olvad. Fő szépsége a csodálatosan finom, reális megfigyeléseken kívül a mélabúnak az egészen átvonuló, mélyen a szívre ható lírai hangulata, melynek Jókai Dickens mellett talán a legnagyobb mestere.

Talán sokat beszéltünk Jókai leírásairól, de ahhoz képest, amit még mondani lehetne róluk, igen keveset. De még ebből a kevésből, s a sok ezer közül találomra kikapott egy-két példából is kitetszik, hogy Jókai a világirodalomnak egyik legnagyobb leíró művésze.

II.

Kompozíciója, világszemlélete, képzelete, elbeszélő módja.

Regényeinek kompozíciójáról (szerkezetéről) Gyulai azt mondja, hogy el-eltéveszti az arányt: „hol nyúlik, hol rövidül, kapkodóvá lesz“, Beöthy pedig azt, hogy érdekes, bár „szétfolyó meséket sző“. Részletes tárgyalásunkkor láttuk, hogy regényeinek szerkezete bizony nem kifogástalan. Vagy a hős hiánya miatt lesz bizonytalanná *(Törökvilág, Elátkozott család),* vagy a források adataihoz való ragaszkodás miatt krónikaszerűvé *(Erdély aranykora)*. A magukban kitűnően megszerkesztett epizódok ritkán tudnak keményebb kötésű egésszé alakulni, de a nagyon zavaros, töredékes szerkezet mégis ritka nála *(Felfordult világ),* s általában szerkezetei jobbak a hírüknél *(Régi jó táblabírák, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán).* Az epizódszerüség különben a regényben, melytől nem kívánhatunk drámai szerkezetet, nem olyan hiba. Dickens világhírű regényei mind ilyenek. S hány kiváló regényt tudnánk említeni a világirodalomból, melyek szinte roskadoznak a sokszor egész értekezésekké dagadó gondolatoknak, sokféle tudományszerü limlomnak, végtelenbe nyúló környezet- vagy lélekrajzoknak súlyától. Jókainak ezt sohasem vethetjük szemére, sohasem lesz fárasztó vagy unalmas.

Jósika *Regény és regény ítészeteken* (1858) szintén kiemeli, hogy kritikusaink Planche és Schmidt Julián után indulva összetévesztik a regény szerkezetét a drámáéval. A regényben szerinte elég az összefüggő, természetes menet, a csomó s annak megoldása. A regény nem nélkülözheti az epizódokat, klasszikái egyszerűséget, egyöntetűséget nem kívánhatunk tőle. Hozzátehetjük, hogy senki sem állapította meg, hogy milyen legyen a tökéletes regényszerkezet, s nem is fogja soha megállapítani, mert a regénynek igen sokféle fajtája van, s mindegyik fajta más és más szerkezetet kíván. Az egység, kerekdedség, a művészi egészség minden költői műnek, tehát a regénynek is alapvető követelménye, de ez is sokféle, mert az elérésére használt művészi eszközök is sokfélék lehetnek.[1]

A novellának — rövidségénél fogva — nem olyan bonyolult a szerkezete, s így kisebbméretű meséjét könnyebb is egységbe foglalni, kikerekíteni. Már maga az a körülmény, hogy az olvasó könnyen át tud tekinteni egy rövid történetet, s elolvasása után részleteit világosan látja, az egység, kerekség látszatát kelti. Jókai novellái is ezért látszanak regényeinél jobb szerkezetűeknek és legtöbbször valóban azok is, bár találunk köztük — igaz, hogy ritkán — gyenge kompozíciót: lazát *(Bokácius kalandjai),* túlságosan bonyolultat *(Bacsó Tamás),* szárazán krónikaszerüt *(Dzsem herceg)* stb.

A szerkezet különben szoros kapcsolatban van az

[1] A művészi szerkesztés nagyon nehéz és sokrétű problémájával nálunk Arany János foglalkozott a legmélyrehatóbban. L. Szinnyei Ferenc: *Arany a composztiáról.* Irodalomtört. Közl. 1908.

író képzeletével és elbeszélő tehetségével. Ezekről alább szólunk.

*

Jókai képzeletét először is jellemzi, sőt bizonyos tekintetben meghatározza különös világszemlélete, mely meglehetősen távol áll a tudományosan megalapozott és magasabbrendüvé tisztult világnézettől. Zsigmond Ferenc nagy gonddal foglalkozott ezzel a kérdéssel, s rámutatott Jókai világszemléletének zavarosságára, mely onnan ered, hogy a meséknek, babonáknak, vallásnak és tudománynak egymásnak ellenmondó magyarázatait és megokolásmódjait összekeveri. Szinte gyermeteg világszemlélet ez, mely babonás naivsággal nézi a titokzatos és rendkívüli jelenségeket, eposzi világnézet, mely szerint az emberek sorsát felsőbb hatalmak intézik. Ezért szereti, sőt keresi a szokatlant, rendkívülit és csodálatosat, s vitatja ezeknek lehetőségét, pl. a léleknek csodálatos hatalmát és erejét, „szuverenitását az anyag felett“.

Az kétségtelen, s ebben Zsigmondnak igaza van, hogy Jókai ezt a világszemléletet túlzott mértékben viszi bele a regénybe, mely éppen a megokolás szigorúságánál fogva különbözik más elbeszélő műfajoktól (meséktől, mondáktól, eposzoktól stb.), de azt már nem mérnök állítani, hogy „a természetes okokra vissza nem vezethető jelenségek és kérdések a regényíróra nézve használhatatlanok“. Nem éppen a fantasztikus regények nagy tömegére akarok ezzel utalni, melyek éppen az ilyeneket használják fel sokszor Jókainál nagyobb mértékben, hanem arra a tapasztalati tényre, melyet Hamlet így fejez ki: „There are more things in heaven and earth, Horatio, — Than are dreamt of

in your philosophy“.[2] A természet tele van csodákkal, melyeket a tudomány ma sem tud megfejteni, az életben lépten-nyomon meglepő, sőt megdöbbentő eseményekkel és jelenségekkel találkozunk, melyeket emberi eszünkkel nem tudunk megérteni és megmagyarázni; az emberi lélek titokzatos mélységei kifürkészhetetlenek. Ma már világosan látjuk ezeket. A rideg materializmus rég megbukott, s a tudomány, s általában az emberi érdeklődés a lelkiek felé orientálódik, a vallásosság hatalmasan újra éled, az okkultista „tudományok“, pl. a csillagjóslás, újra tudományszámba kezdenek menni. Ma már nem mosolygunk Jókain sem, hogy a Gondviselésnek is szerepet juttat meséiben, a csodásságot erős költői intuíciójával jobban megérzi, mint a mindennapi ember, s a léleknek rendkívüli hatalmat tulajdonít. Ma inkább azt tartjuk meglepőnek, hogy Jókai a „felvilágosultság“ s a pozitivizmus korában ilyeneket mert írni. — Az bizonyos, hogy misztikus világszemlélete nem tisztult, s a regénybeli indokoláskor nem következetesen alkalmazott: ő hol reálisan, természetesen akar megokolni valamit, hol misztikusan. Hányszor magyaráz meg valami „csodát“ kálvinista magyar józansággal, a fölvilágosult felsőbbség szánakozó mosolyával, sí hányszor áll be — Zsigmond szavaival élve — „saját regényeinek babonás alakjai közé“. Ez hiba, s ebben a hibában el kell őt marasztalnunk.

Jókai képzeletéről sokat írtak, de inkább csak általánosságokat. Váltig magasztalták és bámulták. Beöthy szerint „kiapadhatatlan, örökös tevékenység-

2 Arany fordításában: „Több dolgok vannak földön és egen — Horatio, mintsem bölcselmetek — Álmodni képes.“

ben lévő, néha nagyon merész“, mások szerint „nincs határa“, „nem ismer korlátokat“, „egyenesen szédítő“. Csak a józan és szigorú Gyulai Pált nem készti bámulatra ez a gazdag képzelet, amely szerinte „sem erős, sem egészséges... legalább főereje nem annyira a lényegben nyilatkozik, mint inkább külsőségekben, minők a ragyogó színezés és élénk előadás.“ „Nem az alapos műveltség és világismeret forrásaiból merít, hanem az öt földrész minden tájáról, a történelem, természet és társadalmi élet világából összeszedi mindazt, ami különös, kivételes, bizarr, s a drága aranyat, mint a vadember, sok színben csillogó üveggyöngyökért cseréli be.“ A drága arany szerinte a „szerencsés lelemény, az erős alkatú mese, s a biztos jellemrajz.“

Abban igaza van, hogy Jókainak a francia romantikusokéval rokon képzelete szívesen jeleníti meg a rendkívüliségeket, ritkaságokat, a borzalmasat, a furcsát, hogy szeret túlozni, s néha a beteges fantazmagóriák világába téved. Erre sok példát láttunk főként külföldi tárgyú elbeszéléseiben, de a többiekben is. Abban azonban nincs igaza, hogy Jókai képzeletét Kemény Zsigmond, Arany vagy a saját képzeletéhez méri, s mivel az nem olyan, nem tartja értékesnek. Akkor Vörösmartynak a Jókaiéval sok tekintetben rokon képzeletét is el kellett volna ítélnie.

Minden nagy írónak megvan a maga egyéni képzelete, amely különbözik a többiekétől, Jókaié is egyéni, amelyet semmiféle bírálat, elméleti elgondolás sem terelhetett más irányba, sem az írónak esetleg magára erőszakolt önfegyelme nem változtathatott volna meg. A rendkívüli mozgékonyság, érdeklődési körének szinte a végtelenségig való kiszélesítése éppen egyéni főjellemvonása, nem róhatjuk tehát fel hibájául, hogy nem

csupán a kompozíció és jellemrajz terére korlátozódik a működése. Az ő képzelete úgyszólván univerzális, egyetemes, mely a külső és belső (lelki) világnak minden jelenségét felöleli. Hogy inkább az emberi életnek végtelen változatossága érdekli, mint az ember belső világáé, megint jellemző egyéni tulajdonsága. Aranynak szavait Jókai képzeletére is alkalmazhatjuk, hogy „hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít — Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít.“ Legfeljebb a sulyok-elhajítást, a túlzást, tarthatjuk hibájának, bár ez is egyéni vonásai közé tartozik.

Jókait ez a képzelete teszi nagy mesekitalálóvá. Ezt nem úgy értjük, hogy meséit egészen maga találja ki, hogy semmiből teremt. Láttuk, hogy mennyiféle forrásból meríti tárgyait: a történelemből, földrajzból, útleírásokból, lexikonokból, anekdotagyűjteményekből, hírlapi cikkekből, s ismerőseinek szóbeli közléseiből, de ezekből — mint minden elbeszélő — csak adatokat, legfeljebb mesevázlatokat kap, ezeket a magukban véve keveset mondó adatokat kell képzeletével mesévé fűznie, s a vázlatokat kell „vérrel, hússal ékesíteni“, vagyis a részletek gazdagságával kitölteni, szóval igazi életet lehelni beléjük, élő mesévé formálni őket. Már Jósikáról megállapítottuk, hogy a romantika ősrégi indítékainak újszerű felhasználásában, új vonásokkal való kiszínezésében rendkívül találékony volt. Jókai képzeletét ez a találékonyság még sokkal nagyobb mértékben jellemzi.

A lélektan szerint az emlékezet meglevő képzeteket reprodukál, a képzelet pedig újakat produkál a meglevőkből. Jókai, mint mondtuk, hihetetlen mennyiségű képzetet halmoz össze, s tud megőrizni, és képzelete ezeket, még a legtávoliabbakat s legellentétesebbe-

két is villámgyorsan összekapcsolva szintén hihetetlen mennyiségű meglepő, újszerű egységekké alakítani olyan megjelenítő erővel, hogy a valószerüség hatását keltik. Ez magyarázza meg képzeletének rendkívüli emberformáló és leíró hatalmát, melyről föntebb szólottunk. A művészi képzeletnek ezt a teremtő munkáját semmiféle elmélettel, tudományos megfigyeléssel és elemzéssel nem lehet megmagyarázni. A művészek erre vonatkozó önmegfigyelései homályosak és nem nagy értékűek, más ember pedig egyáltalában nem figyelheti meg a művészi alkotás folyamatát, csak a kész műből következtethet rá vissza, de ez csak gyenge tapogat ódzás lehet. A művészi éleknek ez a munkája titokzatos és örökre megfejthetetlen marad.

Voinovich szerint Jókai tehetségének „a képzelet volt uralkodó vonása". Tagadhatatlan, hogy Jókai képzelete a leggazdagabb és leghatalmasabbak egyike a világirodalomban és sokat emlegetett elbeszélő tehetségének is főforrása.

*

Ezt a tehetségét senki sem vonta kétségbe, még Gyulai is leteszi előtte fegyverét, szigorú kritikusi pennáját. Ö méltatta ebből a szempontból a legszebb, a legtalálóbb szavakkal. „Jókainak — úgymond — kitűnő elbeszélő tehetsége van, s e tekintetben egyetlen regényírónk sem versenyezhet vele. Egyszerű, folyamatos, s egy pár találó vonással hol plasztikailag, hol festőileg emeli ki tárgyait. Valami kedves elevenséggel, lankadni nem tudó mozgékonysággal ragadja magával olvasóit, a nélkül, hogy fárasztaná. Átmenetei, fordulatai minden erőltetés nélküliek, mintegy ösztönszerüek. Könnyedén lebeg az elbeszélés folyamának kanyarulatain, melyeket nem tartóztat föl a reflexiók

tömege, s hol rohamosan, hol csendesen hömpölyögve halad tovább s nyit meg egy-egy újabb völgyet, de ritkán árad ki vágj· süllyed posványba.“ Ugyanezt ismétli más alkalommal s elbeszélő tehetségét „rendkívülinek mondja kiemelve „elevenségét“, „természetességét“, „egyszerűségét“. „E tekintetben igen jótékony hatással volt egész beszély- és regényirodalmunkra. Divatba hozta az elbeszélés könnyed és egyszerű folyamatosságát szemben azzal a hol szónokias, hol nehézkes értekező modorral s nem eléggé magyaros nyelvvel, mely régebbi beszély- és regényíróinkat kisebb-nagyobb mértékben jellemzi.[44] Többi méltatói ehhez keveset tudtak hozzátenni. Beöthy a népmese előadásmódjához hasonlítja: keveset vagy semmit sem okoskodik, világosan, könnyeden beszél; mondatai „mint a magyar leány kláris-gyöngye, könnyedén, kereken sorakoznak egymáshoz.“ Utána Császár és Solymossy Sándor[3] mutattak rá erre, Zsigmond Ferenc pedig részletesen foglalkozott vele. Szerinte a néptől tanulta a természetes, jóízű, zamatos előadásmódot, „amelyhez nem is igen ad egyebet a költői lángész hatványozó erején és gyönyörű fényjátékain kívül[44]. „Mindig mesét mond .. . s a szépprózа egész birodalmát be akarja kebelezni a mesemondás illetékességi körébe.[44] Innen erednek hibái. Mások egyéniségének „elbájoló varázsát“, szeretet remélt óságát emelték ki (Farkas Gyula, Szerb Antal). „Kedves egyénisége ott van minden munkájában“ (Voinovich).

Mielőtt elbeszélő módjának elemzésére térnénk át, két technikai sajátságára mutatunk rá: címválasztására s müformai változatosságára.

3 *Jókai és a magyar nép.* Népélet. 1925.

Regény- és novellacímeinek és fejezetcímeinek megválasztásában legtöbbször szerencsés és találékony. Mint vérbeli romantikus szereti a hatásos, érdeklődést keltő, meglepő, sőt meghökkentő, ijesztő címeket, mint a francia romantikusok vagy elődje, Jósika. íme néhány példa:

Az elátkozott család, Felfordult világ, Véres könyv, Hangok a vihar után, A kétszarvú ember, A halottaiból feltámadott, A megölt ország, A gyilkos, Egy halálítélet; fejezetcímek: Egy csókért egy halál, Egy csillag a pokolban, Virághervadás, Egy család átka, A rabnő rabja, Ami a homlokra van írva, Temetetlen halott, Tulipánbimbók és emberfők, Az előre megásott sírok stb. Néha azzal kelt hatást, hogy az olvasó előtt érthetetlen, talányos címet ád elbeszélésének: A bizebán, Az achaemenidion, A Caldaria. Ezek ma már hatásvadászóknak tetszenek, de hozzátartoznak a romantikus előadás lényegéhez. Szívesebben választ azonban egyszerűbb, természetesebb címeket, s ezen a téren is mesternek bizonyul. Ilyenek: Egy magyar nábob, A fránya hadnagy, Egy poétaviselt ember levele, Vándoroljatok ki! Kedves atyafiak, A nagyenyedi két fűzfa, A jó öreg asszony, Melyiket a kilenc közül? Ez a világ sorja, Kell-e information; fejezetcímek: Kedves barátom uram, Ézsau lencséje, Bajcsy uram kísérlete, Zörgeti a szél az ablakot, Málai Máté uram perplexitása stb. Idegen címek: Nomen et omen, Divina comoedia, Hony sóit qui mai y pense, I love you, A contremin.

Ilyenekben is megnyilatkozik a nagy mesélő természetessége, közvetlensége, humora, ötletekben való gazdagsága.

Ebből az ötletességéből következik műfaj jelzései-

nek nagy változatossága. Elbeszéléseinek fajtáját a cím után vagy semmivel sem jelzi (leggyakrabban), vagy novellának nevezi, elbeszélésnek ritkán, beszélynek még ritkábban, de ezeken kívül a legkülönbfélébb jelzéseket használja: életkép, genre, emlék, igaz történet, históriai kép, adoma, korrajz, ősmonda, népmonda, humoreszk, maureszk, rege, apró rajzok, regényes rajzok, regényes kép, regényes krónika, regényes korrajz; egy invalidus irkafirkáiból, egy kisasszony leveleiből, karácsonesti történet, siralmas történet egy levélben, szomorú történet; nem írta ezt senki, mert igaz történet, egy sensibilis hölgy naplójából, egy gyilkos nő vallomásaiból, egy öreg báró fecsegéseiből, Debrecen város krónikáiból, kitépett lapok két színésznő naplójából, komáromi mendemonda, egy idős kisasszony meséje, egy öreg anyóka meséli unokáinak. Ennyiféle komoly és humoros jelzést senki sem használt előtte. De nemcsak jelzései változatosak, hanem elbeszélő formái is.

Mint már láttuk, kedves müformái a mese-novella[4] és az anekdotanovella.

Novellaformájú mesét már előtte is többen írtak, pl. csodás elemeket is tartalmazó, ú. n. „regéket“ (ez különleges műfaj volt a szabadságharc előtt). Elődei e téren különösen: gr. Mailáth János *(Vilii tánc,* 1822. *A sóbányák.* 1824. *Erzsi a fonó.* 1829. *A levél.* 1829.), Bajza József *(Rege a hableányról.* 1830.), Vörösmarty *(A holdvilágos este.* 1829. *A kecskebőr.* 1834. *Csiga Márton viszontagságai.* 1837. *Szél úrfi.* 1837.), Fáy András *(Sió.* 1838.), Ney Ferenc *(Utazás a holdba.*

[4] Voinovich regényeit nevezte „mese-regényeknek“, de más értelemben. A mese-novella különösen a német romantikának volt kedvelt műformája.

1836.), Gaal József *(Verhovina.* 1837.), Jósika Miklós *(Bájvirág.* 1837. *Helione,* 1840. *Vízözöni kép.* 1844. *Végnapok.* 1847.), Gyulai Pál *(A testvérek.* 1843.), Nagy Ignác *(Hullámka.* 1844.).

Jókai elődeit rendkívüli képzeletével és elbeszélő művészetével fölülmúlva kifejleszti ezt a hibrid-műfajt. A csodás tartalmat novellaformában mondja el (leírásokkal, jellemzésekkel, novellisztikus párbeszédekkel stb.), úgyhogy elbeszélése külsőleg novella volna, de a népmesék hármas fokozása, csodái, bizarr túlzásai mégis inkább mesévé teszik. A novellás és mesés elem legkülönbözőbb arányokban vegyül bennük. Némelyik néhány mesés túlzást nem tekintve novella, némelyik majdnem egészen mese. E közt a két végpont között számos a közbenső fokozat. Az *Óceániát* is ideszámítva körülbelül negyven ilyen elbeszélése van, köztük nem egy kis remek. Ezek csak a maguk mértékével mérhetők, s nem a rendes novelláéval.

Anekdota-novellát is írtak már előtte (Kisfaludy Károly: *Mit csinál a gólya?* 1824., Gaal József: *Legenda a szomjas palócokról.* 1836. *A keresztapa.* 1843. *Az úri tehén.* 1844. s Kisfaludy egypár utánzója), de ennek is ő vált igazi mesterévé ugyanazokkal a tulajdonságaival, melyekkel a mesenovellának. Ezeket a point-re, csattanóra alapított, a csattanó felé egyenes vonalban haladó, kis elbeszéléssé bővített anekdotákat, komoly vagy víg rövid történeteket nagyon ötletesen, érdekesen és mulatságosan tudja elbeszélni. Több mint hetvenet írt ilyent, s regényeibe is gyakran szőtt efféle anekdotás történeteket.[5]

5 Fábián István értékes tanulmányában foglalkozik az adomának Jókaira tett hatásával: *Az adoma szerepe és világnézete Jókai műveiben.* Debreceni Szemle. 1936.

Az elbeszélésnek különben mindenféle formáját használja a novellának rendes, megszokott formáján kívül. Hol első személyben beszéli el a történetet (pl. Történetek egy ócska kastélyban), néha a maga élményeként (Egy bújdosó naplójának több elbeszélése, Erdei dal, Sylvester éjszakák) magkapó lírai hangon vagy humorral, hol mással beszélteti el, s így ád jellemző színt meséjének (A fránya hadnagy, A láthatatlan csillag, A sérthetlen stb.). Használja a levélformát (Egy bál, Egy emigráns levele), a naplóformát (Egy komondor naplója, Oda fent és oda alant), a prózai költemény formát (Egy tekintet). Nem egyszer komoly vagy tréfás tanulságot von le a történetből (Hinni és nem hinni, Kötél áztatva jó), néha az egészet a tendencia kedvéért írja (Vándoroljatok ki!) stb.

Mindez hozzátartozik elbeszélő művészetéhez, de nem felelet arra a kérdésre, hogy mi tulajdonképpen ez a művészet. Erre a nem könnyű kérdésre legjobban néhány példával és elemzésükkel felelhetünk.

A *Kárpáthy Zoltánban* (a *Kedves barátom uram* c. fejezetben) Maszlaczkyról beszél:

„Valaki által ‚kedves barátom uramnak[4], ‚kedves ennek meg amannak az úrnak[4] címeztetni, csak valamivel kevesebb, de igen kevéssel, egy pohár víznél, amit az embernek, mikor szomjas, meg kell inni, mert vagy megtisztelő a cím s akkor minek oda a ‚kedves[4]? vagy bizalmas, s akkor minek oda az, ‚uram‘? (A fejezetet, mint látjuk, a címhez fűzött reflexióval kezdi, a megszólítás mesterkéltségét, formaiságát hasonlattal világítja meg, s mindezt a könnyed csevegés hangján).

Akinek hírhedett szokása volt minden embert kedves ilyen és amolyan címekkel szólítani, az tekintetes Maszlaczky Gábor úr, ki előtt már van szerencsénk be-

mutatva lenni, s ki, mint tudjuk, táblai ügyvéd. (Természetes, sírna átmenet az általános kis elmefuttatásról magára a tárgyra, s rövid utalás az előzményekre). Ennek annyira bevett szokása minden embert kedvesen fogadni, hogy egyszer így kezdte egy mandatum fulminatoriumért beadott folyamodását: ‚Kedves királyi tábla[4]. Ezt, meglehet, hogy csak ráfogták. (Kis adomaszerü jellemvonás, melyet tréfásan utánavetett mondatával maga von kétségbe, s mely az élőszóbeli előadás hatását kelti).

Miután már volt szerencsénk vele találkozni, már most légy szives ‚kedves olvasó uram[4] visszaadni neki a látogatást saját becses szállásán. (Humoros átmenet a lakás leírására, a humoristák, s általában a régi elbeszélők szokása szerint beszélgetés az olvasóval, mintegy az olvasó odakísérése M. lakására. Először a házat kell megjelölnie, ezt azonban megint egy kis csevegésszerü kerülővel teszi).

Pesten nem szokás három emeletnél magasabb házakat építeni, ami sokat tesz a város szépségére; az egész városban egy egyetlen egy ház van négy emeletes az országúton, ezen ház az, mely minden órában egy aranyat jövedelmez tulajdonosának[6] (megint természetes átmenet), aki tekintetes Maszlaczky Gábor urat keresi, az őt ebben a házban fogja találhatni, természetesen a negyedik emeleten, minthogy ötödik emelet már nem adódik. (A rendes tréfás megjegyzés, amelyet a magasan lakókra tenni szoktak.)

Itt lakik ő már minden emlékezetet meghaladó idők óta, azon módon, ahogy fiatal ügyvéd korában

[4] Ez általánosan ismert hiedelem volt a nemrég lebontott károlykörúti Orczy-házról, de az nem volt négyemeletes.

behelyezte magát két szobába egy előtornáccal, minden bútor, szekrény, pörtár a tompa és hegyes szeglethez szabva, úgy hogy azokat más lakáson használni sem lehetne. (Még mindig csak átmenet a lakás leírásához: egy kis visszapillantás, mely azonban már néhány elképzeltetö vonást előlegez. Mintha ezt addig mondaná el, amíg fölkísér bennünket a lépcsőn.)

Az előszobában, mely minden türelmet megpróbáló csengetésekre szokott csak megnyílni, találunk minden időben egy vén jubilátus huszárt, mint a fiscalis úr mindenesét, ki reggeltől délig elkefél egy pár csizmát, meg egy köpönyeget, vagy pedig takarít nagy buzgósággal, de aminek semmi látatja nincs. (A kellemetlen hangulatot, mely azután végigkíséri a leírást, legelőször azzal kelti fel, hogy sokáig kell csengetni, azután azt mutatja meg, amit a belépő legelőször kell hogy meglásson: a keféléssel, takarítással szuszogó vén huszárt, csak azután tér át az előszoba fogyatékos bútorzatának leírására.)

Egy szalmaágy, egy porolófa és egy faládából áll az előszoba minden bútorzata, de úgy összevissza van az hányva mégis minden időben, hogy a gyakori látogató csak azon bír csodálkozni, hogy mint lehet e három bútordarabbal annyi változatosságot előidézni a rendetlenségben(Humoros leírása a sivár, rendetlen előszobának. A rendetlenséget egy tréfás ötlettel érzékelteti. így folyik azután tovább a lakás hosszas leírása, melyet fráter Bogozy jellemzése élénkít.)

Lássunk most egy komoly, érzelmes elbeszélő részletet: *A koldusgyermek* befejezését:

„Annyi ablak volt kivilágítva, az utcákon fényes hintók robogtak alá s fel; ragyogó boltablakokban fenyőfák voltak kitéve, égő viaszgyertyákkal, cukor-

angyalkákkal, picike bölcsőkkel, azokban aludt a kis Jézus.

A kis árva úgy el tudta azokat nézni. (Először rövid leírását adja a karácsonyesti utca hangulatának. A kis árva alakját egy kis mondattal kapcsolja bele, de ezzel az egyszerű eszközzel eléri, hogy mi is a kis gyermek szemével nézzük a „csodálatos“ kirakatot.)

Mosolygó asszonyságok jöttek a boltokba, vásároltak azokból a tündéri szépségekből, kiki vitte haza, kis fiának, kis leányának, — amit a kis Jézus küldött nekik. (Folytatja a mozgalom kis leírásával, melyet egy naív, hangulatkeltő felkiáltással szakít meg.)

Olyan szép a kis Jézus születésnapja! (Az író mondja, de kifejezi vele a gyermek csodálkozását is. A felkiáltás egyszersmind észrevétlen átmenet a kis fiú nyomorának raj zára.)

Csak olyan hideg ne volna ezen a napon! Jó azoknak, akik meleg kályha mellett édes anyjuk keblén hallgathatják a szél süvöltését; de aki nem tudja, hogy hová menjen haza ilyen zord időben! (Néhány egyszerű szóval, egy ellentéttel világít rá a szegény gyermek sorsára.)

Ismét csak visszatért a templom ajtajához, ott letérdelt kis kezeit összetéve:

— Édes Jézuska, — aki úgy szereted a gyermekeket, — ha volna szükséged olyan kis szolgára, amilyenen vagyok, vennél engem et magadhoz ... (A megható kis imádságot már előbb előkészítette: a fiú áhítatosan hallgatta a prédikáló papot, aki Jézus gyermekségéről s a gyermekek iránti szeretetéről beszélt.)

S a nagy Megváltó meghalló kis szolgája kérését és elvette őt magához, akit senki sem tartott magáénak a földön. Ott elaludt a kis gyermek és felébredt — a

mennyországban... (A lehető leggyöngédebb, két finom ellentétbe foglalt elmondása a kis fiú halálának).

Ti, kik vigadtok és örültök szent Karácson napján, emlékezzetek meg azokról, akik éheznek és szomorkodnak!...“ (A meghatott szavakba foglalt tanulság szépen fejezi be a kis elbeszélést, mely remek példa arra, hogy az igazi művész hogyan tudja a legegyszerűbb eszközökkel a legnagyobb hatást kelteni.)

Kísérjük most végig egy egész elbeszélésének menetét. Lássuk, miként meséli el Borsos István uram esetét *(Kötél áztatva jó).*

„Azt beszélik Borsos István uramról, hogy ő nagyon okos ember mindig, amikor nem iszik. “ (Mintha élőszóval, az adomamondó stílusában vetné oda ezt az első mondatot, melyet humoros elmélkedéssel folytat.) „Ez ugyan vakmerő állítás, miután a borban igazság és bölcseség van; aki bort iszik, az idegen nyelveken beszél s mindenféle tudományból bevesz, a bortól az ember verseket tanul írni, a bortól a gyáva bátorságot tanul, a csizmadia politizálni, a politikus csizmát varrni..(Csupa kitűnő, tréfás ötlet.) Borsos uram azonban csak addig volt bölcs ember, amíg bort nem ivott, mert ha ivott, házsártos, kötelődzködő lett, pörölt, verekedett.

De ki volt Borsos István uram? hogy ilyen nagyon meg kell róla tudni, milyen volt? hogyan volt?

No ugyan látszik rajtad, tisztelt olvasó, hogy nem vagy Komáromba való, különben nem kérdeznéd, hogy kicsoda Borsos István uram? (Könnyed, tréfás, az olvasóval évődő átmenet B. jellemzésére, egyszersmind figyelmének fölkeltése.) Hát nem ismernéd azt a derék szálas hajdúkáplárt...? (folytatja az élőszóval mesélő közvetlen hangján s így írja le tekintélyes külsejét és

nagyfontosságú hivatalos ténykedéseit). Ejnye, hát azt sem láttad, midőn ...? (veti közbe s folytatja jeles funkcióinak elsorolását. Csupa szemléletes kép, melyek megelevenítik előttünk Borsos uramat). No, ez az a Borsos István, akiről beszélek. Ha pedig mind ezekre nem emlékeznél, az annak a tanúsága, hogy soha sem laktál Komáromban, ami persze nem a te hibád. (Így fejezi be a pompás bemutatást, mindvégig fenntartva a közvetlen, olvasóval csevegő hangot. A következő humoros kis jellemzés teszi az átmenetet, mely összeköti az eddig bevezetőleg mondottakat magával a történettel.) Borsos István uram a legjobb ember volt a világon, amilyet csak ismerni lehet. No hogy estenkint mindig kótyagos fővel szokott haza menni, az igaz; meg, hogy feleségét rendesen megveregette, az is igaz; hanem egyéb hibáját azután keresve sem lehetett találni. (A történetet ezután az élőszóval mesélő közvetlen, népies zamatú hangján kezdi, egy mellékes körülményre való jellemző utalással.)

Egyszer, — épen a kukoricatöréskor történt, — úgy emlékezem rá, mintha tegnap esett volna, abban az esztendőben, amikor a kálvinista toronyba felhúzták az új harangokat, tekintetes Komárom vármegye nagy ünnepélyhez készült, a főispán urat igtatták be, amit magyarul úgy hínak, hogy instellatio ... Jahj, milyen pompa volt az, milyen fényesség az egész városban ... (Ezzel a csodálkozó felkiáltással kezdi a pompa leírását s végig ezt a hangot használja: Képzelhetni azt a sok szalagot! Hát még azután az iskolás gyerekek... Mintha a naiv bámészkodók valamelyike mesélné el mindezt. így lesz a leírás még élénkebbé, közvetlenebbé s természetesen humorossá.) Soha sem láttak Komáromban ilyen dolgot többet! (Most megint

a legtermészetesebb átmenettel tér át a „nagy jelenetre“.) Hanem mindez a sok szép csak azután való nap történt, hogy Borsos István uram este a nagy szaladgálásból hazavetődött a maga családi tűzhelyéhez. (Most a cselekvény párbeszédben folytatódik, melyet egészen közlünk, hogy lássunk egy jellemző Jókai-dialógust is.)

— Hát te asszony, mondd csak, hol jártál egész nap? kérdé István tekintélyes mogorvasággal tehénkedve az asztalra.

— Hát megnéztem a sok luminatiot (értsd illuminatiot) az egész városban, amit holnapra csinálnak. Jaj, hallja kend, mennyi szépség lesz ott! A Vág-Duna hídjánál van csinálva egy nagy-nagy kapu zöld ágakból és zászlókból; azután meg papirosból.

— Hallgass! Jobban tudom én, hogy miből van. Hiszen én csináltam.

Az asszony engedett és folytatta.

— Azután a városház falán ki vannak rakva nagy betűk lámpásokkal.. .

— Nekem mondod? Hiszen én magam csináltam azt mind. Mit értesz te ahoz? Diákul van.

— Azután a szent János kápolnája előtt...

— Láttam azt is no, minek beszélsz róla?

— De azt nem látta kend, hogy a zsidók milyen diadalkaput csinálnak a vármegye-utca végén?

— Zsidók? szólt fitymálva Borsos István uram. Ugyan már mit csinálnak a zsidók, no?

— Hajh! az lesz még csak a szép! kapott rajta Örzsik asszony, hogy mégis végtére valami új dolgot mondhat az urának. Selyemből lesz a teteje, bársonyból az alja, csupa ezüst arany minden cafrang rajta, minden lámpás kék, meg piros kristályba téve.

— Micsoda? kiálta fel István uram, kit ez a magasztalás kezdett ingerelni; hát ki engedte meg a zsidóknak, hogy olyat csináljanak?

— Hisz a vármegye fundusán vannak, curialis funduson, feleselt a menyecske, ott a város nem parancsol.

Ez a derogálása a városi auctoritásnak teljesen felboszantá Borsos uramat, most már paprikás volt.

— Azt nekem ne mondd, hogy a zsidók selyem diadalívet csinálnak, azt csak a bolondnak mondd, én pedig bolond nem vagyok.

— Már bizony pedig én magam szemeimmel láttam; egy vég selyem, egy vég bársony lóg a földig.

— Jeges teringette! Hát én bolond vagyok, hogy én nekem mered azt mondani? Hát bolond vagyok én? Mondta azt nekem valaki tizenhat esztendő alatt, hogy a tekintetes nemes várost szolgálom, hogy én bolond vagyok? A zsidók nem csinálhatnak selyem diadalívet, mert nincs az egész országban annyi selyem, amennyi oda elég volna, azután meg a zsidóknak semmi közük az instellatióhoz, mert csak keresztyének kapnak főispánt; meg aztán mikor a tekintetes nemes városnak elég papirosból és zöld ágból csinálni diadalívet, hát akkor hol vennék a zsidók a selymet, de még meg sem engednők nekik. Tudod-e?

— Már pedig én a tulajdon szemeimmel láttam, még a selymet is megtapogattam.

— Hát akkor én bolond vagyok? ordítá az asztal közepére ütve Borsos uram. Micsoda istentelen asszony az, aki az urát erőnek erejével bolondnak csinálja? No megállj te pokolra termett, majd megtanítalak én tégedet, hogy híresztelje ki egy rossz asszony az urát bolondnak. Hol egy kötél?“

Látjuk, hogy a párbeszéd először is. jellemzetes, mert jól megeleveníti a mogorva, auktoritást tartó hajdút, s a fürge nyelvű, igazáért síkra szálló menyecskét, másodszor kitűnő lélekrajza is a kapatosságában kötekedő embernek, aki szavakba kapaszkodva, ostoba logikával vitatkozik. Nem ‚henye' párbeszéd, melynek alig van kapcsolata a cselekvénnyel, ez maga a cselekvény, ennek fontos része. Jókai nem ír fölösleges párbeszédeket, az ő dialógusai mindig jellemzőek s előreviszik a cselekvényt. Ezenkívül sohasem hosszadalmasak, mesterségesen elnyújtottak, hanem tömörek: minden mondatuknak megvan a maga súlya és jelentősége. S van még két fontos jellemző sajátságuk: az egyik a természetesség (nincs bennük semmi szárazság, erőltetett ettség, csináltság; egyik alak szavai természetesen kapcsolódnak a másikéba), a másik a drámaiság, mely nemcsak említett jellemző és lélekrajzoló erejükben nyilatkozik, hanem abban is, hogy mozgalmas fejlődés és emelkedő fokozódás van bennük majdnem mindig. Itt is látjuk ezt a fokozatosságot, ahogy az ittas ember lépésről-lépésre belelovalja magát a mérgelődésbe, mely végül dühben robban ki.

A mese további részével röviden végezhetünk. Borsos uram oldozgatja a ruhaszárító kötelet, felesége pedig ezalatt kicsukja. A patáliára, amit erre csap, összefut a szomszédság. Mindezt gyorsan pörgeti le előttünk, azután új, az előbbihez hasonló párbeszéd következik Borsos uram s a bölcs harangozó, Galgó szomszéd között, ki azt tanácsolja neki, hogy előbb áztassa sós-vízbe a kötelet, mert különben szárazon nem lehet vele hatásosan megverni az asszonyt. Másnapra kialussza mámorát Borsos uram, józan, szelíd ember lesz belőle, aki méltatlankodva tiltakozik az ellen, hogy ő

meg akarná verni a feleségét, akinél nincs különb asszony a városban, s maga újságolja Galgónak szavahihető feleségére hivatkozva, hogy milyen gyönyörű kaput csináltak a zsidók. Végül meghívja, hogy együtt nézzék meg a kivilágítást, aztán mulassanak együtt. „Amint hogy úgy is történt nagy örömben és vigasságban.“ Ezzel a népmesékéhez hasonló befejezéssel, s egy tréfás tanulsággal zárja be a történetet.

Jókai elbeszélő művészetének — mint példáinkból látjuk — egyik jellemző vonása a rendkívüli mozgékonyság és változatosság: a különféle tartalmú (elbeszélő, leíró, jellemző, reflexiós és párbeszédes), s a különféle hangulatú (humoros, érzelmes, patétikus, megható, kacagtató, adomázó, mesés) részleteknek természetes váltogatása. Ezt a változatosságot támogatja nagy találékonysága, mely a címek s műfaj jelzésekben éppen úgy megnyilatkozik, mint a mesés és anekdotás formai és tartalmi elemeknek alkalmazásában; a tartalomhoz legillőbb elbeszélő formának megválasztásában éppen úgy, mint a legkülönfélébb tartalmi és formai ötleteknek halmozásában.

Másik főjellemvonása sokszor méltatott természetessége, kedves elevensége és zökkenés nélkül való folyamatossága, mely könnyed, sohasem száraz vagy fárasztó reflexiókban, a legsímább, észrevétlen átmenetekben (melyekkel az egymás után következő mondanivalóit összeköti, s melyekkel egyik tárgyról a másikra átsiklik vagy átlebben), az olvasóval való csevegésben, az élőszóbeli előadáshoz hasonló nagy közvetlenségben (mely hol a népi mesélőére, hol a jóízű adomázóéra emlékeztet[7]) s a jellemző és lélekrajzoló, a cselekvényt

7 „Nem ír, hanem beszél “ (Voinovich).

mindig előrevivő, drámailag mozgalmas és emelkedő dialógusokban nyilvánul.

Mindez páratlanul gazdag és mozgékony képzeletéből folyik. Ezzel a magyar irodalomban egyedülálló, s a világirodalomban is párját ritkító elbeszélő művészetével szoros kapcsolatban van, s tőle el sem választható: humora és nyelve.

III.

Humora és nyelve.

Jókai már a szabadságharc előtt, húszéves korában, a magyar humor mestereként lép fel első regényéből, a *Hétköznapokból* közölt mutatványával (1845) és *Sónk oly i Gergelyével* (1846) magyar elődeit és mestereit egyszerre fölülmúlva. Első komoly bírálója, Tóth Lőrinc ki is emelte ebbeli jelességét, 1852-ben pedig a *Pesti Napló* kritikusa „egészséges, földerítő" humorát már „erősebb oldalának[4]* mondja, mint komoly, patétikus előadását. Tóth Kálmán szerint humora Dickensével vetekszik, Beöthy László pedig még Dickensnél is nagyobb humoristának tartja. Greguss szerint „a humor teszi őt nálunk egyetlenné a maga nemében". Tehát kortársai már pályája elején felfedezték benne a nagy humoristát, s rámutattak Dickenssel való rokonságára. A kiváló angol kétségkívül hatott rá, mint Zsigmond Ferenc kimutatta, de Jókai azért nem volt Dickens utánzója. Az igazi humort eltanulni nem lehet, humoristának születni kell.

Jókai kiváló humorista voltát minden méltatója elismeri és nyomatékosan hangoztatja. Mind megállapítják, hogy derült, optimista; „tréfálkozása mindig fiatalos" (Voinovich), jó szívből, emberszeretetből fakad, hogy a néphumorból táplálkozik (tréfás nép-

mesék, közmondások, adomák) s ezért magyaros: megvan benne a magyar ember józan konzervatívsága, tapasztalati bölcsesége és fölényes, néha kissé kételkedő világszemlélete (Gál). Humora valóságos „istenáldás... Jókai a magyarság legnagyobb jóltevője volt“ (Szerb A.). Valóban az volt az elnyomás korszakában, s ma is bízvást hozzá fordulhatunk bizalomért, reményért, jókedvért. Még Gyulai is dicséri humoros elbeszéléseit, bár humora „olykor csak jókedv, puszta tréfa“.

A humor a komolyság és derű, az érzelmesség és gúny sajátszerű vegyülete, a magunk és mások életének fölülről való nézése. Ez a komolyan mosolygó életszemlélet nemcsak élettapasztalatokból fakad, — hiszen akkor mindenki humorista volna — hanem velünk született lelki alkat. Ez minden humoristánál ugyanaz, úgyhogy azonos alapvonásai miatt ők hasonlíthatók össze legkönnyebben egymással. Humorukat csak a fokozat! és árnyalati különbségek választják el.

Jókai igazi humorista. Megvolt benne az a különös tehetség, hogy az élet komoly jelenségeiben is rögtön észrevette a nevetséges vonásokat, viszont a nevetségesekben a komolyakat. Megvolt benne az ehhez szükséges jószívű érzelmesség, a tréfára mindig kész, játszi kedély, s a komolyságnak és vígságnak ellentétét kiemelni tudó ötletesség.

Mint humorista nemcskk a magyar adomáknak, tréfás népmeséknek, közmondásoknak és a népnyelv tömérdek tréfás szavának és szólásának volt kiváló ismerője, hanem a magyar társadalmi és népélet ezerféle mozzanatának és alakjának is, ebből fakad humorának magyar zamata, formai és tartalmi eredetisége.

A víg elbeszélés és életkép Kisfaludy Károly és

Fáy András óta évtizedekig virágzott, de az igazán művészi humoros novellát és genret Jókai teremtette meg. Mint láttuk, 1850-ben már tizenhárom ilyen elbeszélése jelent meg, melyekben a szabadságharc s a Bach-korszak egyes eseményeit és alakjait állította a humor eredeti megvilágításába. 1851-ben kezdte meg humoros történeti elbeszéléseinek hosszú sorozatát, s ő lett ennek is utánzott mestere. Nyelvük magyaros zamatú archaizálása egyik főereje humorának, hiszen maga a régieskedés is humoros hatású a régies beszéd maitól elütő voltának ellentéténél fogva. Éppen ilyen humoros hatású ellentét van a keleti emberek virágos stílusa, alázatoskodó udvariassága, hódoló ömlengése, kegyes szentenciózussága és a mi rendes európai beszédünk között. A hatásnak ezt az eszközét is gyakran használja keleti novelláiban és regényrészleteiben. Ebben is tanítójává lett utódainak, valamint a diákélet humoros rajzában.

Mindez nem meríti ki elbeszéléseinek tárgyakban és humorárnyalatokban való gazdagságát. A *Kedves atyafiakban,* mint láttuk, a régi Kisfaludy-féle víg novellafajtát emelte művészi színvonalra. A negyvenes években elcsépelt életképet új életre kelti, mikor papirosfigurák és torzképek helyett valódi embereket rajzol s bennük felejthetetlen genrealakokat teremt. Víg elbeszélései sokszor csak adomák, de a legkerekebben, legnagyobb könnyedséggel, közvetlenséggel és fordulatossággal elbeszélt adomák. Az adomázó hang, mint láttuk, különösen jellemzi elbeszélő modorát, Zsigmond szerint „adomákban gondolkozik^. Néha finom humoros lélekelemzéseket ád, máskor szubjektív előadással színezi a maga élményeiként elmondott történeteket. Általában sokszor beleviszi szeretetreméltó

egyéniségét elbeszéléseibe humoros bevezetések, befejezések és közbeszőtt megjegyzések alakjában. *A világ vége* c. víg elbeszélésének bevezetésében így tréfálkozik: „Tavaly úgyis elsüllyesztettem már a Délibáb kedvéért egy világrészt, most a kegyes olvasó engedelmével essünk neki a másiknak“.[1] *Az ellenséges koponyák* elején figyelmezteti az olvasókat, hogy a novella borzalmas lesz, lefekvés előtt ne olvassák. Az eset fiatal korában történt vele, mikor — mint nyomtatásban kijött bűnei tanúskodnak róla — borongós sejtelmek, végzetes események el tudták ragadni. Akkor még kevesebb szakálla és több haja, kevesebb tapasztalata, de több hite volt. Máskor bosszankodik, hogy jó embernek híresztelték el, s azóta rossz portékát tukmálnak rá, nyalábszámra küldik neki a rossz verseket, mindenki tőle kér kölcsön, a koldusbörzén pedig készpénzen árulják a lakáscímét *(Tekintetes koldúsné asszonyság).* — Ha mindazt elmondaná, amit Cibinius uram szónokolt, „nem maradna Vas Gereben újságjában hely még a ‚mondani valók[4] számára sem“.[2] A *Százszorszépek* elején elmondja, hogy az íróasztalán levélnyomtatónak használ egy koponyát, melyről azt mondják, hogy Karadzim tatár kháné volt, erről szól a történet. A végén meg is kérdi a koponyától: „így volt-e ez Karadzim khán?“ — A *Baromtörténeteket* azzal kezdi, hogy majd örülnek a kritikusai; elmondhatják, hogy Kakas Márton elemében van, baromságokat ír, megtalálta a magához illő tárgyat. Láttuk, hogy regényeiben is sok a humoros részlet. Már a legelsőben pompásakat találunk, s ettől kezdve majdnem minden regé-

1 Célzás a DéZi&á&ban megjelent *Óceániára.*.

2 A *Decameroribwa.* már így: „nem maradna a Decameron ban hely a következő novellák számára.“

nyét telehinti humorának aranyával. Ez az arany hol csak szemcsékben, hol vékony erekben, hol nagyobb darabokban csillog ki a mese komoly alapkőzetéből.

Komikus jeleneteiben mulattató vígjátéki élet lüktet, száz meg száz alakjában a régi magyar múltnak és jelennek számtalan eredeti, furcsa figuráját örökíti meg néha torzképpé formálva, de túlzásai itt legkevésbbé bántok, hisz a humor lényegéhez tartozik, hogy szemüvege egy kissé mindig torzít. Leírásaiba is sokszor vegyít humort, dialógusaiba még többet. Mindenre számos példát láttunk eddigi tárgyalásunk folyamán. Különösen szereti — mint a népmese vagy adoma — a furfangos megtréfálásokat és rászedéseket *(A csárdái csapiár, A khámok utóda* stb.), s a népies tréfálkozást. „Nini, nagy uram! Elfelejtettem meginni azt a pohár pálinkát, amit nagy uram akart adni ma reggel·* — mondja a kocsis indulóban a zsugori házigazdának, s mikor az fanyalogva egy gyüszunyi pohárral ád neki, így ijedezik: „Mind az enyim ez? attól tartok, hogy leiszom magam, s feldöntöm a hintót“ *(Kedves atyafiak)*. Fráter Bogozy és Szentirmay huszárja ilyen párbeszédet folytat:

— Hát maga kicsoda? Hajdú?

— A méltóságos úr huszárja. Nem hajdú. Hajdú az, aki a vármegye háza előtt strázsál.

— Hogy híják?

— Ebkérdi Pál...

— Hány esztendős?

— Én magam csak negyvenkettő, hanem az apám elélt nyolcvanig.

— Állapotja?

— Köszönöm kérdésit. Egészséges vagyok.

— Nem azt kérdeztem; micsoda conditio, hivatala van?

— Mondtam már egyszer: huszár; hanem a bátyám fiscalis.

— Van felesége?

— Kettő.

— Bolond kend?

— Instálom: az egyik már meghalt. . .

Mindez régi, népies adomák visszhangja, de milyen kitűnően, újszerűén hat itt, ahogy beleszövi elbeszélésébe!

Hogy humora mennyire egyéni és természetében gyökeredző tulajdonsága, az is mutatja, hogy tíz év alatt írt elbeszéléseinek egyharmadrésze humoros (víg), s a komolyakban is akad egy-egy humoros hely. Ha ezeket is számbavesszük, novelláinak kb. felében találunk humort. Tíz regénye közül mindenikben van.

Legtöbb író-kortársának humora, mint látni fogjuk, inkább „Kopfhumor“, sokszor erőltetett, papiros-ízű, az övé meleg, közvetlen, egyéni és mindig természetes. Mikor lelkét megszállja ez a humoros hangulat, képzeletéből kifogyhatatlan bőséggel rajzanak elő a furcsa jelenetek, esetek, helyzetek és kalandok, a nevetséges alakok, a pattogóan riposztozó párbeszédek, adomák és sziporkázó ötletek. A lángész utánozhatatlan gazdagsága ez. Humoros nyelve is páratlan a maga nemében, mint alább látjuk majd.

Jókai Arany János mellett legkiválóbb humoristánk, a prózai elbeszélők között pedig a legnagyobb.

*

Nyelvének gazdagságáról, újszerűségéről és nagy jelentőségéről az eddigi méltatok mind egyhangú el-

ismeréssel szóltak. Beöthy szerint Petőfi és Arany költői nyelvünk megújítói voltak, Jókai elbeszélő prózánké: „új stílt teremtett... A prózai elbeszélő stíl reformjában ma jóformán egész irodalmunk az ő útján jár.“ Ö vitte bele irodalmi nyelvünkbe a népnyelv találó, jellemzetes kifejezéseit, közmondásait, táj szavait. Voinovich szerint „a Dunántúl választékos, hajlékony nyelvének kaptárába fiatalon begyűjtötte Kecskemét és Debrecen mézét, későbbi útjain Erdélyét s a székelységétGál szerint ő volt az első szépprózа-író, aki úgy írt, ahogyan általában beszélünk, aki a társalgási köznyelvet a maga friss közvetlenségében belevitte az irodalomba. „Nacionalizálta, modernizálta“ és elterjesztette a magyar prózai nyelvet. Legalaposabban Tolnai Vilmos foglalkozott Jókai nyelvével.[3] Szerinte óriási a szóbősége: körülbelül húszezer szót használ. Nyelvét a M. Tudományos Akadémia készülő nagy szótára kb. 120.000 cédulán dolgozta fel.[4] Magyarázata: szinte mindenoldalú érdeklődése. Ismerte a népnyelvet s a régit is, szótárakat böngészett át, mindenféle tudományos munkát olvasott, kereste a ritkább, szokatlanabb szavakat, sőt maga is csinált újakat (dalidó, targally stb.[5]). Szóláskészlete kifogyhatatlan. Nyelvének legnagyobb gazdagsága a leírásban mutatkozik. Szereti a „felsorolást“ (a stilisztika részletezésnek is mondja ezt a szemléltető alakzatot). Nem hallgatja el

3 *Jókai és a magyar nyelv.* Magyar Nyelv. 1925.

4 Akad. Értesítő. 1936. 127. és Sági Istvánnak, a nagy· szótári munkálatok vezetőjének szíves közlése.

5 Ezeket én is megtoldhatnám néhánnyal. Az *úrleány* szót alighanem ő használta először *(A fehér angyal),* valamint a *múversenyt* hangverseny helyett *Felfordult világ),* az ősmagyarok isten-nevéül a *Jeztent* találta ki *(Másik haza).*

hibáit sem, pl. germanizmusait, s hogy sok idegen szót használ. Zsigmond is felsorolja felötlöbb idegenszerűségeit *(látszik* nyargalni-féle szerkezetek, *egy azok közül, meg lett* mondva-félék,[6] az egy névelő hibás használata stb.), de azzal menti, hogy stílusa olyan, mint az élő beszéd, tehát ennek hibái is belecsúsznak. Császár szerint hibái csak gondatlanságból, pongyolaságból erednek, nem a nyelvérzék hibái.

Mindenesetre jobban örülnénk, ha stílusa ment volna ezektől a szeplőktől, de az is bizonyos, hogy ragyogó tulajdonságai elhalványítják őket.

Vegyük kissé jobban szemügyre ezt a rendkívüli nyelvet, s próbáljuk általános megállapítások helyett konkrét példákkal megvilágítani gazdagságát.

A leírásaiból idézett példáinkon láttuk, hogy milyen nagy metaforma-, hasonlat-, jelző- és pregnáns (hangulatos) szókészlettel dolgozik, amellyel mindent el tud velünk képzelteim, amit csak akar. Idéztünk példákat a francia romantikusokét utánzó patétikusan érzelmes stílusára, s még fogunk idézni alább is, mikor hatásáról szólunk. Ennek a stílusnak, melyet főként fiatalabbkori elbeszéléseiben használt, szintén megvolt a maga varázsa, de volt benne sok mesterkéltség, szenvelgés is. Később meglehetősen elhagyta ezt a modort, de nem egészen. Néha még legtermészetesebb stílusú munkáiban is bukkanunk efféle helyekre, pl. a *Kárpátiig Zoltánban,* mikor Zoltán elolvassa a csúf pöriratokat: „Minő kísértetek, minő rémek fognak előjőni, ha felbontod azt a papirosba kötött temetőt! Nem érzed-e előre azt a halott-szagot, midőn egyenkint fölleplezed azt a sok susogó szemfedelet? .. . Undok,

[6] Gyulai is megrótta *lett-es* szerkezeteit.

átkozott tünemények fogják váltogatni egymást szemed előtt, minő alakokról még sejtelmed sem volt, miknek csípése halálos, lehellete dögvész, látása undorító...“

Idéztünk példát a tökéletes népies dialógusra *(Kötél áztatva jó),* a nemesi középosztály társalgási nyelvére *(Egy magyar nabob).* Ugyanilyen könnyeden ír a főúri társaság szellemeskedő, választékos stílusában:

— „Egy napon a kis Petit-Pas-nak légyottja volt a boulogni erdőcskében, hol csinos villája van Isten kegyelméből.

— És az én erszényemből, dörmögé Iván.

— Herceg, amit a jobb kéz ad, ne tudja a bal, szólt feddőleg a marquis ...

— ... ott valami derék tábornokkal kellett találkoznia, ki iránt a kedves hölgy úgy hiszem, személyes vonzalmat érez.

— Debry! Ne rágalmazz! kiáltá tréfás feddőzéssel Rudolf, ki szintén a hallgatók közé vegyült.

— Ah, elfeledtem, hogy méltóságod jelen van, különben jobban vigyáznék kifejezéseimre. Annyi kétségtelen, hogy a derék tábornok igen szerencsés az asszonyok körül, engemet magamat már több helyről kiszúrt.

— Ne beszélj magadról, rólad majd beszélünk mi, ha elmégy“ *(Egy magyar nábob).*

A legkülönfélébb stílusárnyalatoknak ura. Lássunk ennek bizonyítására egymás mellé állítva néhány szónoklatot.

Bethlen Farkas így kezdi beszédét a török tanácsurak előtt *(Törökvilág):*

„Fájdalommal értesült róla jámbor fejedelmünk Apafi Mihály uram ő nagysága, miszerint ama lázadó

pártütők, kik nemcsak a fejedelem, hanem az ő személyében a magas porta ellen is fel merték emelni gonosz fejeiket, meghiúsult terveik után ide futottanak, hazug insinuatiók által a fejedelmet megrontani. Ámbátor azonban meg van győződve a jámbor fejedelem, hogy amaz ámító szavakat méltóságtok bölcsesége megcáfolandná, jóakarata meghiúsítandaná, hatalmassága megbüntetendené, mindazonáltal jónak látta ő nagysága bennünket kegyelmességtekhez elküldeni.. “

Mintapéldája a körmondatos, nehézkes, hivatalos retorikának. — Márton a vén csavargó, így lázit ja az éhező tót népet *(A régi jó táblabirák):*

„Urak! Kiálta felcsattanó szóval. Hát tudják azt az urak, hogy mi baja van a szegény embernek? Hát tudhatják ők azt, mit tesz éhségtől, fáradságtól, testi sanyarúságtól eldülni, meggebedni? Gondol is arra valaki, aki mindennap jól evett, jól ivott!... Tudják ők azt tenni, hogy manna hulljon az égből? Manna és kopasztott fürjek, mint a zsidóknak a pusztában, ahogy a papok beszélik? No hát lássuk, tudják-e azt tenni az urak, hogy manna hulljon az égből? ma, még ma, és itt ezen a helyen, mert holnap már késő lesz, mert tíz mértföldnyira már messze lesz. Hogyan hull hát a manna az égből?“

Kitűnő példa a szenvedélytől fűtött, dühös, néplázító beszédre. — A rabló labanc vezér imígy beszél a nagyenyedi küldöttségnek *(A nagy engedi két fűzfa):*

„Becsületes szolgák. Minthogy félvén és minthogy bolondok lévén, mink semmit sem kívánván, hogy házaitokat üresen hagyván, abban senkit sem találván; tehát hazamenvén és megmondjátok a népnek, hogy mi eltakarodjunk, ha ők hazajönnek, és azután pediglen ezer lépésnyire sátort üssünk; ti pedig minden háznál

gyertyát gyújtsatok, hogy lássuk, hogy mindnyájan otthon vágynak, különben pedig, ha egy vagy más, így vagy amúgy talál lenni, hát majd meglátjátok azt az egyet, hogy!“

Ilyen nagyképű fontoskodással, s a hivatalos stílust furcsán utánozva beszél a zavaros-fejű, műveletlen ember.

Bajcsy uram így kezdi orációját az alispán előtt *(Az elátkozott család):*

„Ego nobilis Bajcsy András, csizmadiárum céhmester in loco, jövök a tekintetes alispán úrhoz, qua deputatio, azon alázatos instantiával, hogy minekutána Isten ő szent felségének tetszett a mi nyomorult városunkat olyan csapással meglátogatni, aminő még az egyptomi plágák között sincsen félj egyeztetve; e mi boldogtalan városunknak békességes lakói összejövének a rác temető helyén és ott megegyezének egymás között ..

Ilyen tempósan, latin tudományát és bibliabeli jártasságát mutogatva beszél egy régimódi csizmadia céhmester.

Ugyanilyen jellemzetesen folyik tollából a németes és mágnásosan franciás magyar stílus:

„Eressze engem Bajcsy úr. Ne tréfálja így. Én bizony nem teszek sem kezemet, sem lábamat a kegyelmed ezüstre; — no csak ne haragudj a magát nekem: meglehet, hogy rosszul megmondtam, mást akartam megmondani: Engem nem kell a kegyelmeteké ezüst, nem arany, és mégis csinálom fogom, ami kell... Én beszélem magyarul rosszat, de érzem jót/'

Így beszél a derék, magyar-érzésű német ácsmester.

„C’est triste; akkor itt maradunk. Tant mieux, ez engem nem geniroz; én utaztam Egyptomban és

Maroccoban, háltam elég déplorable gunyhóban, s az nekem mulatság. Azt fogom képzelni, hogy valami beduin baraqueban vagyok, s ez itt a Nílus, áradva ki, s ezek az állatok, akik a vízben szólnak, comment s'appelle cela? — békák; a nílusi alligátorok, s ez a miserable ország: hogy hívják ezt a département?"

Így beszél Abellino, a hányaveti, hazafiatlan magyar mágnás. De tudja ő még furcsábban is beszéltetni alakjait. A görög boltos (Jókai szerint csak a cenzúra miatt lett belőle örmény[7]) így töri kerékbe a magyar nyelvet *(Az örmény és családja,* később *A kalmár és családja):*

„ Arány us leányum!.. . Jer, had ül élj elek a nyakadba a kezemet. Te vágy csak ángyul. Drágalátus ruzsavirág! Hercegnek, kettőnek kell néked. Adj csukut orcájámra. No jul van. Ti meglesztek a magatukénak, én nem bánom. Te Libucka, neked ju lesz Birbuc diák, neked hágyum ezt a cérnás bultut. Te pedig arányus leányum nagyságos ásszunyra kiszulsz, te úrnak születtél, neked kell pinz, neked hágyum ez a fél milliót. Az ásszunyt hágyom a kinek kell."

A struccmadár-mutogató török pedig ilyen ékes magyarsággal kiabál a debreceni piacon:

„Bujurszim! Bujurszim. Madzsarim. Emberim. Lácsátok, tucsátok: itt van a struccsmadár; nadzs marád, szép madár. Nadzs úr a szultán! Pusztáma lakáma; megecset kövecset, dzsomra .. . Homokba elásüm! (t. i. a tojását) ... Struccsmadár nem alusz; struccsmadár mindig néz. Nadzs úr a szultán!" *(A struccmadár)* .[8]

7 ÖM. XXIII. 176.

s Spanyol szavakkal kevert beszéd van a *Bokáczius kalandjaiban*

A képes, szóvirágos, kenetes és túlzóan hízelgő keleti stílust, mellyel előtte már sokan megpróbálkoztak, számos töröktárgyú elbeszélésében szinte tökéletessé fejlesztette.

„Legkegyelmesebb padisah — jelenti a kizlár aga. — A virág nem tud ellenni a nap nélkül, a virágok legszebb, legillatosabb szála, a szultána Asszeki óhajtja látni orcádat“ A szultána így kezdi beszédét: „Leányodtól, a kis Eminától jövök, ő külde hozzád, hogy csókoljam meg helyette lábaidat. Valahányszor tégedet látlak, felséges chán, mintha az ő arcát látnám, s valahányszor őt szemlélem, mintha a te arcod állana előttem. Ügy hasonlít hozzád, mint a ragyogó csillag hasonlít a tündöklő naphoz...“ *(A fehér rózsa).*

Történeti elbeszéléseiben mesterien használja a régies, nem erőltetetten, hanem csak módjával archaizáló stílust, akár komolyan, akár humorosan. Természetesen, könnyedén ír ilyen nyelven is, melynek egyszerű eszközökkel is meg tudja, adni régies zamatát.

„Ki tudná mikor hátramaradt török harácsot semmi sem födözhetett olyan jól, mint ki tudná mikor hátramaradt adóbeli tartozása a becsületes nagyszebeni közönségnek; annakokáért parancsot adott a jámbor fejedelem Naláczi István uramnak, hogy szólítaná meg az érdemes hazafiakat, hogy emlékezzenek csak vissza: ekkor meg ekkor, hogy elfelejtették az adót megfizetni, nem késő ám még most is, sőt inkább elfogadtatik minden időben.“ *Czibinius uram,* később *A fejedelem buzogánya).*

Ezt a többnyire humoros zamatú régies stílust legtöbb elbeszélőnk tőle tanulta el.

Szóbősége sokszor szinte bámulatos. A Kapudánbasa pl. ilyen válogatott címekkel tiszteli meg a lá-

zongó népet *(A fehér rózsa):* „Semmirekellő csőcselékhad! Piszkos naplopók, iszaptaposó kecsege-fogók, szurokharapó papucsfoldozók, guggonülő afionevők, ti aspergyűjtögető, singgel mérő kupecek! ti csomótaszigálók, ti ringyrongy, aludttejtől részeg szemétnépek.“ A megvetésnek mennyi kifejezése néhány sorban, s majdnem mind új és eredeti stílusötlet!

A jurátus az akkori kártyaműszóknak ezt az özönét zúdítja elénk *(Kárpáthy Z.):* „Milyen jó ándungjaim voltak, aztán mégis mindig letájcsoltak, egyre bakala; csizta bakala! a legjobb gusztámat elrontotta a spic: hiába brennoltam, kaufoltam, pászoltam, aufmisoltam, nem változott a szerencse.“

Rendkívül mozgékony és kiapadhatatlan képzeletéből (s nem a francia romantikusok hatásából, mint Szerb Antal véli) magyarázható, hogy a felsorolást vagy részletezést gyakran alkalmazza, mert ez az alakzat különösen alkalmas bőségesen tóduló ötleteinek kiárasztására.

A görög boltos „egy garas ára szatyingon három óráig elalkudott vele, megmagyarázva, hogy mennyibe kerül az, míg Egyptomban megtermesztik, Smyrnában megszövik, Ázsiából ide szállítják, adó, vám, harmincad mennyi fordul érte! hát a gőzhajó taxa, a kövezetvám, az accisák, a procento, az agio, a tantiémek, a cselédbér, a boltárenda! Neki magának semmi sem marad, csak az Isten irgalmából teng, leng“ *(A kalmár és családja).*

Végül még humoros stílusáról kell szótanunk, amely páratlan a maga nemében, s mely talán legjobban bizonyítja ötletekben való utolérhetetlen gazdagságát.

Először is felnyitja az irodalom számára a nép-

nyelv tréfás szavainak és szólásainak egész tárházát, vagy általában a népiesnek, mondjuk triviálisnak az irodalmi nyelvben való addig szokatlan használatával kelt humoros hatást: pokróchangon, elzsákolja (elveri), világtól elrugaszkodott árva helység, átkozott csúnya, ronda falu, loespocs idő, moslék idő, attól a nagy ménkű sapkától, ördög álljon a hátad megett!, kankalikos kút (gémes kút), kaputrák, beste lélek fia, megeszem én azt az írást, jeges teringette!, ingben-gatyában (nagy merészség abban az időben!). Ide tartoznak a népnyelv elferdített idegen szavai: instellatio, luminatio, impostoratus (compossessoratus h.) stb. Azután sajátságos, szokatlan, újszerű kapcsolatokba hozza a népies vagy nem-népies szavakat, s ezzel kelt humoros hatást: a cigánybanda égbekiáltó hangokon harsog, miféle charakterbeli állat (egy kivert bika), betyárseminarium (a tisztességes nőket kerülő, duhaj, durva férfitársaság), 'népegyengető (tanító), a piszoknak nincs feneke, markába nyomott argumentum (pénz), bennszülött, bennvénült törzsvendég, maradandó illat (büdösség), nagyot ásított belőle (a könyvből), a takács cifra virágokat rugdal valami sávolyos vászonra, nyifogó mik-mákolás, megnagyjánosuramozták, leányzó, vagy inkább asszonyzó stb.

Csak néhány találomra kikapott példa Jókai humoros szótárának sok ezerre menő szó- és szóláskincséből.

Talán még csodálatosabb a talpraesett humoros mondásoknak, egészen új és meglepő ötleteknek az a végtelen gazdasága, mely minden elbeszélését jellemzi, s melyben egy írónk sem múlja fölül.

„Az a pipa azért látszik feltalálva lenni, hogy az embernek legyen mivel bedugni a száját, hogy ne ká-

romkodjék annyit.“ Mit tud adni vendégeinek? — kérdik a kocsmárost. „Mindent biz én, nagyságos uram, csakhogy amim volt, az elfogyott, amim pedig lesz, az messze van, amim pedig volna, az nincs/4 A poétáknak szabad lopni egymástól, „s ez a figura neveztetik plágiumnak/4 Abellino kalapjának karimája olyan keskeny, hogy „az ember kétségbeesik, ha elgondolja, hogy minél fogva veszi le.“ Az angol lord annyira elnyújtotta lábait, „hogy szinte hihetetlen volt, hogy ez mind hozzá tartozzék.“ A mozsár dugója felrepül, a nép szétszalad előle, nehogy valakire ráessék, s mikor leesik, „odatódulnak meglátni, hogy nem lett-e valami belőle, amíg odafent járt.“ „Légy mentül nagyobb betyár, annál nagyobb úrnak fognak tartani.“ Azt hitte, hogy most már „boldogság fog a házba hullani ajtón, ablakon és kéményen.“ „Hirtelen annyifelé ment az esze, hogy maga hátra maradt tőle.“ „Azok a belváros tempók világosan mutatják, hogy jobb körökben nevelkedett.“

Mestere a humoros stílus-paródiának is. A dagályos regénystílust nem egyszer kifigurázza túlzásait még jobban túlozva: „Te kétségbeesve fogsz a sírhoz rohanni majd, hogy e virágot letépd halotti koszorúnak, de akkor annak kebléből egy kígyó fogja kiemelni fejét, kígyója a lélek-mardosásnak, melynek szemeiből villámok fognak lövelni és e villámok harsogása azt dörgendi füleidbe ... Omolj hát össze világ! oltsd ki fényedet nap, ti csillagok szakadjatok alá az égről. Rohanj elő enyészet vihara, szídd fel orrodba a tengereket, s köpd ki azokat a föld öt részeire, hogy haljon meg ember és baro.“ *(A kalmár és családja).*[9] Itt ön-

[9] Ugyanilyen stílusparódia a *Baromtört* énetekben.

maga fölé emelkedik, önmagán is nevet, mint vérbeli humorista, hiszen tudjuk, hogy maga is nem egyszer beleesett a dagályosság, túlzó pátosz bűnébe.

Példáinknak ez a hosszú és tarka sorozata, valamint a nem nyelvi szempontból felhozottaké, világosan bizonyítják Jókai nyelvének nemcsak roppant szó- és szólásbőségét, szinte mindenható színező, árnyaló, hangulatkeltő erejét, hanem népies zamatú igazi magyarosságát, utánozhatatlan közvetlenségét és természetességét, egyéni színét és ellenállhatatlan varázsát.

Nyelvének tudományos feldolgozására a Jókai-szótárral együtt kötetek kellenének.

IV.

Hazafias küldetése az önkényuralom korában, erkölcsi hatása. — Világhíre. — A Jókai-féle magyar romantika. — Mivel fejlesztette tovább a magyar elbeszélést?

A *Pesti Napló* 1855-ben (ápr. 14.) azt írta róla, hogy munkái közkedveltségének egyik főokát „az igéző, szellemdús előadásban, másikát azon hazafias irányzatban keressük, mely folytonosan és következetesen a nemzeti önérzet, nemzeti szellem élesztőse, szilárdítása, lelkesítése körül munkálkodik/[4] Gregussnak ezt a megállapítását majdnem minden későbbi méltatója elfogadta és még nagyobb nyomatékkai hangoztatta. Beöthy szerint: „Az elnyomatás szomorú korában teljesítette Jókai életének legnagyobb nemzeti feladatát: az irgalmatlanul nyomott magyar szellemi élet elevenségét s a bomlással fenyegető erkölcsi és az üldözőbe vett nemzeti eszményeket senki fáradhatatlanabbul és nagyobb sikerrel nem szolgálta, mint az ő bűvös képzelete, hódító érzése és lankadatlan munkaereje/[41] Ez valóban igaz. Jókai mélységes magyar érzése és lelkes hazafisága lépten-nyomon megnyilatkozik munkáiban, amint erre az eddigi tárgyalás során többször rámutat-

[1] *A magyar irodalom kis tükre.* 5. kiad. Budapest. Év n. 198—9.

tünk. Sokféle eszköze volt a nemzeti önérzet emelésére, a csüggedők bátorítására, a szomorúak vigasztalására és felvidítására, a nemzet jobb jövőjébe vetett megingathatatlan remény folytonos élesztgetésére. Hol a nemzeti „régi dicsőség“ képeit rajzolta, hol a közelmúltra árasztotta képzeletének varázsfényét, vagy humorának felvidító derűjét, hol nemes, nagy és követendő példákat állított kortársai elé, hol a magyar föld szépségeit, a magyar élet érdekes eseményeit, eredeti alakjait sorakoztatta föl előttük, hol külföldi történetekbe, vagy csak egy-egy futó célzásba rejtette hazafias érzéseit és irányzatos gondolatait.

De nemcsak mint nemzetébresztőnek hatása volt rendkívüli, hanem mint nemzetnevelőé is. Hazafiságán, igazi magyar érzésén kívül Istenbe vetett hitét, minden nemes eszméért való lelkesedését, jóságos emberszeretetét, tiszta erkölcsi érzékét is iparkodott olvasóinak leikébe beleoltani. Ez a jótékony erkölcsi hatás nemcsak korára korlátozódik, hanem mindaddig munkálni fog a romlatlan magyar szívekben, amíg csak könyveit olvasni fogják.[2]

2 Erkölcsi hatásáról szépen irt Negyesy László a Szent István - Akadémiában tartott centenáris beszédében (Szent István-Akadémia Értesítője. 1925.), hol egyes hibáit sem hall gat ja el, hogy pl. erkölcsi komolysága nem mindig mély alapú, hogy könnyen megbocsát vagy ok nélkül büntet, hogy néha erotikus vagy vallási szempontból kifogásolható részletek is vannak elbeszéléseiben stb. Gyulai is nem egyszer szemére vetette, hogy nem elég komoly, felületes, sőt léha, de még nála is szigorúbban bírálta meg e szempontból Jablonkay Gábor jezsuita atya nagy (7 tanulmányból álló) cikksorozatában (Magyar Kultúra. 1924., 1926.) ezeket a hibáit kissé túlságosan kiélezve és még sok mást is szemére vetve Jókainak. Ha valaki csak ezekből a cikkekből ismerné Jókait, azt kellene róla

Jókainak a világirodalomba való bevonulása — mint láttuk — már az ötvenes években megkezdődött, s a későbbi évtizedekben állandóan fokozódva teljessé vált. Munkáinak legnagyobb része le van fordítva idegen nyelvekre, egyesek nem egy, hanem számos nyelvre. Legtöbb müve németül jelent meg, igen sok angolul, lengyelül, csehül, finnül, észtül, franciául. Ezenkívül még a következő nyelvekre fordították: svéd, dán, holland, lett, spanyol, olasz, román, szerb, horvát, bolgár, szlovák, rutén, orosz, örmény, török, újgörög, portugál, japán, volapük és eszperantó nyelvre (eddigi tudomásunk szerint 27 nyelvre).[3]

Sajnos, a sok fordítás között sok rossz is van, felületes, kivonatos, s az is kétségtelen, hogy Jókai nyelve annyira egyéni és tősgyökeresen magyar, hogy csak egy vele congeniális nyelvművész tudná megközelítő tökéletességgel lefordítani. Ilyen nyelvművészek

tartani, hogy művei csak káros hatással lehettek olvasóira, s hogy nem nemzetnevelő, hanem nemzetrontó volt, ami kétségkívül a legigazságtalanabb ítélet volna róla. Hibák voltak Jókai erkölcsi felfogásában, a katolicizmus szellemét nem ismerte s ezért nem is szerethette, mint kálvinista a kálvinizmus életét és alakjait tán kelleténél jobban előtérbe tolta (alakjainak többsége kálvinista), s efogult rokonszenwel rajzolta. Felfogásában sok volt a korabeli liberalizmus sokszor helytelen és léha világnézetéből, de mindez nem rosszhiszeműségére vezethető vissza, mint inkább felszínességére, képzeletének túlcsapongására s hatásvadászatára. Hibái csak elszórtan jelentkeznek tömérdek sok munkájában, s csak mindenünnen öszekeresgélve és irányzatosan csoportosítva lesznek kirívókká. A maguk helyén nem mindig hatnak így. Munkásságáról a maga egészében nem mondhatunk ilyen szigorú ítéletet, erkölcsi értékei azért nagyok s hibáit elhomályosítják vagy legalább is ellensúlyozzák

3 L. Gál János *(Jókai.* Berlin. 1925.) kitűnő és értékes összeállítását.

pedig csak ritkán vállalkoznak regényfordításra. Farkas Gyula szerint a külföld alig becsüli többre szórakoztató regényírónál s Dumas-val tekinti egyenragúnak. Lehet, mert csak fordításokból ismeri, melyekben Jókai sok nagy értéke megy veszendőbe. De azért még így is van olyan külföldi tudós (Gerhardi K. A.), ki a zseniről írt munkájában a legnagyobb lángelmék közé sorozza.[4]

Akármint értékeli azonban a külföld, mi, akik őt igazán ismerjük, bátran mondhatjuk róla, hogy egyike a világirodalom legnagyobb elbeszélőinek, aki egyéni regénytípust teremtett: a Jókai-regényt. Ha a legnagyobb angolokhoz, franciákhoz vagy oroszokhoz hasonlítjuk, ezeknél esetleg kisebbnek találjuk,[5] de ha a francia vagy más nemzetbeli romantikusokkal mérjük össze, bízvást megállapíthatjuk, hogy egyenrangú velük, sőt nem egyszer fölül is múlja őket.

*

Tudvalévő dolog, hogy Jókai a francia romantikusok tanítványa volt fiatal korában, Hugo, Sue, Dumas hatottak rá. Különösen modorban és egyéb külsőségekben utánozta őket. Láttuk, hogy ezt a modort később is nem egy elbeszélésében követi. Azt a megállapítást tehát, amelyet többen megkockáztattak, hogy Jókai a francia romantika hatása nélkül is ugyanazzá fejlődött volna, nem fogadhatjuk el. Rámutattunk azonban itt-ott arra is, hogy igen sok munkáján már csak homályosan látszik ez a hatás, s idők folytán mind jobban kifejleszti a maga egyéni, Jókai-romantikáját.

[4] Császár: *A magyar regény története.* Budapest. 1922. 180.

[5] U. ott. 205.

Ez már nem azonosítható a francia-romantikával, mert sokban különbözik tőle. Lássuk, hogy miben.

A francia-romantikus elbeszélésekben, főként a kisebb írók munkáiban sok a kiagyaltság, mesterkéltség, szárazság a mesebonyolításban s az alakok rajzában. Jókai elbeszéléseiben több a hangulatosság, az érzelmi aláfestés, általában több a melegség. Különös, naiv világszemlélete is egyéni és eredeti.

A humor, ha van is a francia-romantikában, nem jellemző és nem jelentős, a francia-romantikusok között egy sem volt igazi humorista. Jókai az volt, még pedig a javából. Humora magyaros s egyik fő jellemző vonása elbeszéléseinek.

A mese- és anekdotaszerüség szintén megvan a francia romantikában, de nem olyan mértékben, mint Jókainál. Láttuk, hogy a mese- és anekdota-novella egyénileg kifejlesztett különlegessége. Amaz a magyar népmeséken, emez a magyar adomákon alapszik.

Eredeti továbbá munkáinak lelkesítő és lelkesedő, jellegzetesen magyar hazafisága. A francia-romantika multbavágyódása nála Vörösmarty-féle hazafias színezetű múlton való merengéssé válik. Pátosza és szónokiassága sem azonosítható egészen a francia romantikáéval, mert részben az ősrégi magyar szónoki gyakorlaton alapszik (maga is jeles szónok volt). Az exotikus tárgyak közül a török-exotikum különösen erős hangsúlyozása is speciálisan magyar vonás.

Eredeti ezenkívül elbeszélő módjának nagy közvetlensége, természetessége, melyhez a Dumasé sem fogható.[6]

[6] Fábián István föntebb idézett tanulmányában egyenesen a közvetlenséget tartja a legfőbb tulajdonságnak, mely Jókait a romanticizmustól elválasztja.

Eredeti rendkívüli stílusteremtő tehetsége, melyhez csak a Hugóé hasonlítható, a többieké egyáltalában nem. Hugo rendkívül kitágította a francia költői nyelv határait, Jókai ugyanezt tette nálunk a szépprózа terén.

S eredeti főképpen magyar lelkisége, mely magyar tárgyú elbeszéléseiben sokféle formában és módon nyilatkozik meg s megkülönbözteti őket a külföldi romantikus elbeszélésektől.

Ezek a Jókai-féle magyar romantikának jellemző sajátságai. Jókai sokkal nagyobb és eredetibb szellem volt, semhogy bármilyen külföldi irodalmi iránynak egyszerű utánzója lehetett volna. Mikor a francia romantika erősebb hatása alá kerül, még akkor is sok tekintetben eredeti marad, mert föntebb kiemelt tulajdonságai közül egyik vagy másik akkor is megmutatkozik.

*

Jókainak a magyar novella- és regényirodalomban kiváló elődei voltak. Jósika megteremtette a magyar regényt, „mely érdekfeszítő meséjével, síma, gördülékeny elbeszélő módjával megnyerte, jellem- és lélekrajzaival, ragyogó leírásaival lebilincselte, s a nemzeti múltat visszavarázsló színes korrajzaival elragadta a magyar olvasókat“.[7] Eötvös és Kemény a mélyebben szántó lélek- és kor raj znak váltak mestereivé, mások humort és magyarosabb színt vittek bele elbeszélő irodalmunkba.

Sok minden megvolt már a magyar regény és novella terén, mikor Jókai föllépett, elődei sok minden-

7 Szinnyei F.: *Novella- és regény irodalmunk a szabadságharcig.* II. Budapest. 1926. 304.

ben egyengették az útját, sok mindennel próbálkoztak idegen hatások alatt, de már sok eredetiséggel is.

Mi újat hozott Jókai, mivel fejlesztette tovább a magyar elbeszélést? Erre a kérdésre részletes összefoglalásainkkal tulajdonképpen már megfeleltünk, itt csak újra és röviden ismételhetjük legfőbb megállapításainkat.

A magyar életnek (események, helyek, emberek), főként a tizenkilencedik századénak legsokoldalúbb, részletekben leggazdagabb rajzát adta. „Egy egész világot ment meg és tesz örökkévalóvá" (Farkas Gy.), s „az új nemzedéknek átadja a XIX. század legendáját" (Szerb. A.).

A leírás művészetét magasabb színvonalra emelte. Legnagyobb prózai humoristánkká vált, s a humort az eddiginél nagyobb mértékben vitte bele a történeti elbeszélésbe.

Kifejlesztette a mese- és anekdotanovellát.

Megteremtette a változatos, ötletes, természetes és közvetlen magyar elbeszélő módot, s az ettől elválaszthatatlan, főként népies árnyalatokkal gazdagított, sokszínű, természetes, modern magyar elbeszélő prózát.

Határtalanul gazdag képzeletével (melyből föntebb! érdemei is magyarázhatók és levezethetők), valamint máig utói nem ért termékenységével legutánzottabb és legolvasottabb írója lett korának, s valóságos csodája a magyar elbeszélő művészetnek.

VII.

Jókai hatása.

I.

Fellengös stílusának utánzatai: patétikus felkiáltások és aposztróf álások, kérdések, eposzias ismétlések, reflexiók, ellentétek. — Ennek a stílusnak paródiái.

Jókai 1845-ben kezdte meg novellairói működését s két évvel utóbb már meglátszik hatása elbeszélőink munkáin. Ez a hatás folytatódik a szabadságharc után. Az első novella, mely az ő modorában van írva, Szilágyi Sándoré *(Kogeon hölgye.* H. 1849. 18—9.). Ettől kezdve népszerűségének fokozódásával párhuzamosan hatása is fokozódik, úgyhogy 1852-ben már „Jókai-iskoláról" beszélnek.[1]

Az előbbi fejezetekben már láttuk, hogy a szabadságharc korának és a Bach-korszaknak novellisztikus feldolgozása terén milyen jelentős és vezető szerepe volt. Az ő vonzó példája nélkül aligha fordultak volna annyian e témakörök felé.

[1] „ő iskolát alapított[11] (BV. 1852. II. 18.). L. még H. 1852. 214.

Hatása azonban nemcsak itt feltűnő, hanem sokkal általánosabb és több-irányú.

Legelőször elbeszélő modora, fellengős, patétikus stílusa hatott, mint már a szabadságharc előtt is. Ezt a modort tudvalevőleg a francia romantikusoktól tanulta, s többi íróink tőle sajátították el. Néha lehet ez a francia romantikusok (főként Hugo, Sue) egyenes hatása is, de legtöbbször mégis ő a közvetítő.

Novelláinak különösen az elején és végén, de néha az elbeszélés folyamán is szeretett elábrándozni, elmerengeni, s ez a hangulata fellengős felkiáltásokban, aposztrofálásokban, kérdésekben, reflexiókban, ellentétekben s néha eposzias ismétlésekben nyilatkozott.[2]

Lássunk mindegyikre néhány példát Jókainak, azután utánzóinak elbeszéléseiből.

Patétikus felkiáltások és aposztróf álások:

„Kelj te éjféli szellő, szedd fel a lombokat, mik le vannak tépve a zivatar kezétől, hintsd be vele a halottakat. Hintsen be a szellő hervadt levelekkel titeket, kik meghalva feküsztök, barna székely fiák, ifjú hadvezér, ősz ágyús, ércmenyasszony és elmúlt dicsőség“ *(Az érc leány).* „Igyál! Lakjál jól! Részegülj meg! S menj vissza sírodba ismét, légy átkozott és aludjál. Készítsétek a késeket, a rossz szellem szomjazik!“ *(Szenttamási György).* „Ne lássalak unalmas, egyhangú világi élet! Maradjatok el tőlem józan gondolatjai a megfontolt tudásnak ... (most ezeket hosszan részletezi) hogy elfelejtsem azt a rettenetes tudást,

[2] Ezt a modort a kortársak kritikája is észreveszi s helyenként meg is rója, így pl. a PN. (1-850. 78.) „dagályát“, ismétlődő sorait, ritmusos prózáját nem szereti, a MH. pedig említi (1851. 386—8.) „bibliai mondatos hang“-ját.

hogy a semmiből nem lesz semmi, és csak az lehet, ami van! — Hadd lássam még egyszer az eget és a földet megnépesülve fényes, ragyogó valókkal, akiket a bölcs tudás egy lehelteiével lesöpört az ég és a föld közül.. (így tovább 24 soron keresztül — *Holtak harca).* „Hiába kiáltjátok a próféta nevét, hiába zörgettek a paradicsom ajtaján. Zárva van az ... Üjjá kell születni, vagy meg kell halni immár!“ *(A janicsárok végnapjai).*

„Szegény ifjú leány! Mennyit kelle szenvedned... Elborzad, ki szörnyű átkaidat hallja ...“ (Madarassy Klotilda: *A völgy ibolyája).* „Most más virágot terem a mező, mert a virág töve vérből fakad ... Mennyi sír, mennyi rom!“ (Pompéry János: *Yole).* „Jöjj hajnalsugár, jöjj!... Jöjj kedves, édes múltam!“ (Roboz István: *Fekete könyvemből. III.* H. 1851. 249.). „Szép vagy te, Velence, a lagúnák tündéri városa... Kinyitom tündér életed mesés történetét, s könyvében ezeket olvasom“ (Császár Ferenc: *Egy éj Velencében).* „Kairó, Kairó! te bűvös, zajongó város! — Földje vagy te egy mesés, tüneményes életnek; forrása az ezeregyéjszakának; hazája a tündéri játékoknak...!“ (Szőllőssy Benő: *A szép jósnő.* H. 1854. 250—3.). „Remény, remény! csalékony délibábja a szívnek, arany szivárványa a képzeletnek, mily ritkán vagy több játszó lég-tüneménynél, mily ritkán valósulnak álomképeid, s lelkünk mégis erős kapcsokkal ragaszkodik hozzád!... (Tanács Márton: *Kötelesség és szerelem).* „Erdély! te hazája a dicsőségnek, lelkem mély áhítattal zarándokol szent földedre ...“ (Paulikovics Lajos: *Hamar).* „Ah, milyen szép egy nagy színész fiatalsága!... Hatalma mérhetetlen. Uralkodik szívek, érzések fölött...“ (Balázs Sándor: *Szegény Marie).*

A sivár jelenből a múltba menekülés francia-romantikus jellemvonás, Jókainál ez a multon-merengés ossiánias-vörösmartyas hangulatával párosul. Tanítványai ezt a hangulatot utánozzák főként novelláik bevezetéseiben:

„Forduljunk el a jelentől... 0, a múlt oly szép, oly dicső!"‘ (Győrfi Pető: *Magyarok Nápolyban.* H. 1851. II. 259—65.). „Régi dicsőségünk első nyomain járok(P. Szathmáry Károly: *Gőg és szerelem).* „Oly jól esik elandalogni nemzetem, hazám rég múltján!"‘ (Berecz Imre: *A fehér-tollas levente.* Cs. L. 1855. I. 5.). „Milyen más volt itt minden kétezer évvel... Oh vissza vissza erre a korra! . . . Épüljenek fel a városok! . . (Győry Vilmos: *Memphis romjai).* „Vissza, vissza a sötét múltba, midőn még fiatalabb volt a természet, erősebb a kar, szabadabb a lélek, szilajabbak a szenvedélyek!..(Szokoly Viktor: *Az utolsó szent tűz).* „El ebből a rideg világból... a tündérek világába .. . Hadd lássalak benneteket mesés viliik... hegyi törpék ... legyen úgy minden, amint volt egykor — csak ne ez a hideg világ, csak ne ez a rideg való![44] (Gyory Vilmos: *Feketető).*

Ez a francia-romantikus multba-sóvárgás nálunk, az önkény uralom idején hazafias színezetűvé, nyomatékúvá vált.

Kérdések:

„Ki hitt téged elő gonosz szellem? . .. Ki ébreszt föl újra? Mely idéző hang költe föl régi álmodból?[u] *(Szenttamási György).* „Melyiket szerette? Melyiket gyűlölte? Talán egyiket sem, talán mind a kettőt?“ *(Az elesett neje).* „Hol vagy? Hová lettél (t. i. magyarok Istene)? Dorgálod-e népedet még ki nem szenvedett bűneiért?... Azért sujtod-e, hogy egykor újra

fölemeld, vagy az apák és nagyapák vétkeit rovod le most rajta?“ *(A tarcali kápolna).* „Mit ér az imádság, ha nincs aki azt meghallgassa többé? Mit ér a fényes kard, ha nincs aki csapást osztogasson vele? Mit ér a kinyitott könyv, ha nincs aki annak sorait megértse?“ *(A janicsárok végnapjai).*

„Kérd a virágtól, ha eljött az alkonyat, miért ültet könnyet levelire? Kérd a naptól, ha tengersírjába száll, mért hinti szét az alkonyat vérét?.. . Láttál-e hölgyet? s gyulladt-é láttán kebled véghetetlen szerelemre?[u] (Szilágyi S.: *Kogeon hölgye.* H. 1849.18—19.), „Ki írja meg, hol van a világot ölelő isteni hatalom határa? Ki mondja meg...“ stb. (Ney Ferenc: *Egy őrangyal).* „Kit okozzak? Kit átkozzak?“ (Roboz I.: *Vannak még Rómeók és Júliák.* H. 1851. 283.). „Mik lehetnek ezek a hulló csillagok?“ (Vadnai: *Comoedia infernale).* „Ki tagadja meg a láthatatlan szellemet?... ki tanítja meg a patakot, hogy meglelje útját a tengerhez?“ (Kuthy: *Alarica Newa).* „Miért hervad el ősszel a virág? ... Miért hull el a lomb? . .. Miért nem marad az ember boldog?“ (Győry Vilmos: *Egy színész a XVII. században).* „Mitől vörösük az ég a Vértes hegyek fölött?“ (Császár Ferenc: *Egy ballépés).*

Eposzias ismétlések:

„A halál órája kong“ — ez folytonosan ismétlődik a novella folyamán *(Az érc leány).* Ugyanilyen periodikusan visszatérő sorok: „Verik az indulót, harsog a trombita, fegyverre, csatára...“ „Ül a fiatal nő a sárga hárs alatt... A szív alakú levelek ölébe hullanak“ *(Fáy Gyula).*

Ugyanilyen visszatérő mondatok: „Halálán van a természet“ (Helfi I.: *A puszták gyermekei.* H. 1851. 27—30.). „Ki intézi sorsát ennek a világnak?“ (Pom-

péry János: *A virágos sír).* „Győzünk vagy meghalunk az utolsó emberig“ (Vértesi Arnold: *Kennawah).*

Föllengö reflexiók:

„Az Isten lát, az ember sejt, Isten olvas a szívből, ember a szóból“ *(Egy halálítélet).*

„Nem ismerek nagyobb óceánt a szívnél. . . Mélyebb örvényt a szerelemnél“ (Koboz I.: *Örvények.* H. 1852. 192—8.). „Mert a világ él, — Istennek kellett lenni; mert a dal él, — költőnek kellett lenni!“ (t. i. nálunk régen, P. Szatmáry K.: *Déva galambjai).* „Ne mondjátok: nincs gonosz lélek! . . . Oh van gonosz lélek... mely ördögi játékot üz az emberekkel és sírba viszi őket titkaikkal együtt... Vigyázzatok, mert sokszor önkebletekben hordjátok e rossz szellemet: a szenvedélyeket“ (Madarassy K.: *Astrea).*

Ellentétek:

„Ki annyinak adott halált, életet adok neki.. . Jobbkezében az istennőnek a mérleg, balkezében a pallos. Amaz a bíró, ez a hóhér“ *(Egy hóhér).*

„Bejárhatja széles e világot, mindenütt egyedül marad!“ (L ...: *A szegény asszony.* H. 1850. I. 127.). A hazaszeretet, a lelkesedés mindenütt feltaláltatott „a nőknél, kiknek a sors mindent adott, csak az élet ínségét, bánatát, nyomorát nem, a nőknél, kiktől a sors mindent megtagadott, csak az élet ínségét, nyomorát nem“ (Szilágyi S.: *Két magyar hölgy.* Tolirajzok. 1850.). „A végzet száll, mint a zúgó vihar, egynek üdvöt oszt, a másiknak kárhozatot, egytől elragadja mindenét, a másikat bőven felruházza mindennel“ (Győry V.: *A chán kegyence).* „A tenger e legszeszélyesebb zsarnok, ki gyakran kincseket ad annak, kinek koldúsbotja volt, és koldúsbotot annak, ki azelőtt kin-

csekkel bírt“ (Vadnai: *Beli-Rock).* „Szerelem... szerelem!... Legnagyobb *istenség* mind a földön, mind az égen. *Áldás* és *átok,* áldása és átka az életnek... Legragyogóbb, legvakítóbb *csillag,* ki egyik ember szívét melengeted, másikét megégeted, sokakét megfagyasztod ... Mérhetetlen *tenger,* ki egy embernek gyöngyöt adsz, másikat örvényedbe veszíted“ (Vadnai: *A hóhér leánya).* „Aki nem hisz, azt feleli rá: halál, aki hisz, azt válaszolja: élet!“ (Győry V.: *Életet szerelemért és szerelmet a hazáért).*[3]

Példáink többnyire csak kisebb szemelvények, kikapott mondatok a hosszabb, sokszor igen hosszú föllengös bevezetésekből s más novellarészletekből. A ritkított vagy dúlt-betűs szavakat (mint a föntebbi példából látjuk) igen szeretik hatáskeltésre használni, hasonlóképpen a sok felkiáltó- és kérdőjelet, a gondolatjelet és egymás mellé rakott pontokat.[4] A példákat szaporíthatnék Jókainak és utánzóinak novelláiból, de a hatás kimutatására ennyi is elég. Természetes, hogy ezek a külön feltüntetett jellemző vonások igen gyakran együtt fordulnak elő a legkülönbözőbb kombinációkban és ismétlésekkel vannak még nyomatékosabbakká, hatásosabbakká téve. Különösen a felkiáltásokkal és kérdé-

[3] Jókainak ezt a modorát Roboz István vitte a végletekig. Egeket ostromló, világot rengető, vagy inkább színfalakat hasogató pátoszában ilyeneket ír: „minden megnémult, csendes lön — mint mikor a sírüregben az éjfél szelleme előtt vőlegénye koporsóját vallatja a menyasszony gyötrelme!“ *(La Chouette.* H. 1853. 51.). Még több novellájából idézhetnénk hasonló klaszszikus helyeket, de ez az egy idézet is elég stílusának jellemzésére.

[4] Az idézett példák kipontozásai azonban csak azt jelentik, hogy közben szavakat és mondatokat hagytunk ki.

sekkel nem tudnak novellistáink betelni. Ritkán elégszenek meg eggyel, legalább kettőt-hármat vetnek egymás után, de néha egész sorozatokká fejlesztik okét. Ez a néha a biblia kenetességére, néha Ossian borongására, néha az eposzok ünnepélyességére emlékeztető modor, föllengős pátoszával és szenvelgő mélabújával ma már meglehetősen kellemetlenül hat ránk, de akkor az írók nem tudtak szabadulni tőle és igen gyönyörködtek benne. Érdekes, hogy még Jósika is megüt néha ilyen Jókai-hangot. Egyik regényében ezt olvassuk: „Miért borul tiszta homlokodra, te szűz éj a gyásznak fekete fátyola, miért vonul a pir fel arcodon? — A harag lángja-e az, vagy a szemérem rózsás léhe, a szégyen pírja, — vagy szenvedés gyuladása? — Te hallgatsz mint a végzet, nem szólsz mint a jövő!. .. Nem értjük éjféli órákban csillagbetüidet; nem tudjuk, mit susog bokrokon át a reggeli szellő... Eljössz-e talányok feloldója, ősz idő...?“ (és így tovább még hosszasan; *A szegedi boszorkányok).*

A kritika szóvá is teszi ezt a modort, még pedig nem nagy dicsérettel. A *Budapesti Hírlap* megrója pl. P. Szathmáry Károly „cifra bevezetéseit“ s a „csodás phrasisokat“, melyekkel müveit befejezni szokta (1854. ápr. 7.), másutt meg azt mondja róla, hogy „ha a merőben üres bombasztoktól (melyek gyakran a mü kezdetén elijesztenek a további olvasástól) elszokik — ügyes elbeszélőt bírhatunk“ benne (1854. febr. 8.).

Az írók néha maguk is megelégelték ezt az álpátoszt s kifigurázták. Ez a stílusparódiázás Kisfaludy *Hős F ercsije* óta már a század első felében divatossá vált, s korszakunkban is folytatódott. Székely József *Liliputi Tóbiás* c. humoros regényében már a korszak legelején (1850) találunk efféléket, Jókai maga is ha-

marosan beállt (mint föntebb láttuk) a tréfálkozók, önmagukat kifigurázok közé s követői szintén.

Tóth Kálmán pl. így kezdi egyik humoreszkjét: „Ki nem szereti a csalogánydalt, ki szenvedheti a verébcsiripelést? Ki nem gyönyörködik egy szép dalban, ki nem esik vízibetegségbe egy rossz verstől? Ezen Sue-szerű kérdezősködés után térjünk a dologra“ *(Egy keserves délutánom Pesten).* Kelemen Mór *Egy mai szerelem* c. víg novellája (H. 1853. 84.) így kezdődik: „Igazi szerelem! te hószíntollas fehér galamb, repülj el innen a földről, — messze, messze az ős természet romlatlan szigeteibe, vagy a csillagokba, a te számodra nincsen többé itt nap ..Ez a patétikus föllengés egy kisszerű, tréfás történet elején egyszerre komikussá lesz. Ugyanez a novellista *Adél* c. elbeszélésében (H. 1853. 46.) a rendes, bombasztikus bevezetés után elmond egy könnyfacsaró történetet arról, hogy menynyire imádják egymást Adéllal, de barátja, Kedvey, ki szintén szerelmes bele, holt hírét költi, Adél elhervad, s mire ő visszaérkezik, már sírboltjában találja. Erre fölébred s visszaemlékszik a tegnapi estére, mikor a Liczinіusban vacsoráivá szemben ült Adéllal, Kedvey ideáljával. Kedvey most is itt horkol pamlagán. Ó, Adél, bárcsak ne láttalak volna — mondja a végén — akkor a Liczinіust se láttam volna s „tárcámnak véghetet len fenekű ürességét!“ Érdekes, hogy éppen Kelemen Mór figurázza ki ezt a föllengős modort, mikor komoly novelláit ugyanilyenben írja.[5] Különben a

5 Ilyen stílusparódiák vannak még a következőkben: Hosszúfalusi Kálmán: *Egy zsidóhölgy bosszúja* (H. 1851. 196—8.). Tóth Kálmán: *Keserű Péter és Szomorú Katarina.* Sz. M.: *Siralmas találka* (H. 1852. 182.). Sz. M.: *Szerelmi tit-*

többiek is így tesznek, a maguk által kifigurázott stílust rendületlenül használják komoly elbeszéléseikben.

Jókai ezt a föllengős modort, mint láttuk, lassan elhagyogatta, de egészen sohasem szokott le róla. Leginkább 1850-ben és 1851-ben írt így: 25 munkájában találunk ilyen helyeket. 1852—1859-ig, tehát nyolc év alatt csak 24-ben. Követői akkor kezdenek így írni, mikor ő már kezd leszokni róla. 1852-ben 28, 1853-ban 31, 1854-ben 25, 1858-ban 31 novellában találkozunk ezzel a modorral, az egész korszak folyamán összesen 214 novellában és regényben, úgyhogy ez irányú hatása a legerősebb. Mint stiláris külsőséget, ezt tudták legkönnyebben utánozni.

kok (H. 1852. 224—6.). Beöthy László: *Báró Suliguli. — Obsitos.* Szöllősy Benő: *Stibor vajda végnapjai* (BV. 1856. 27—30.). Kíséri (Péter Dénes): *Brúnó a sérthetetlen és Kunigunda a kegyetlen. —Don Sylvio di Mogyoró és Don Mordioso.*

II.

Exotikus, török-tárgyú és ősmagyar-tárgyú novellák.

Jókainak exotikus-tárgyú novelláit *(A Nepean-sziget, Adamante, Hyppona romjai, Az aegyptusi rózsa)* már a szabadságharc előtt utánozni kezdték, de hatásuk ebben a korszakban mutatkozik feltűnőbben, hiszen maga a csodált mester is ekkor írja legtöbb és legszebb ilyen elbeszélését.

Első utánzója Obernyik Károly volt, aki az ötvenes években is hű maradt mesteréhez. *A hét alvó* és *Dorothea* c. legendás elbeszélései keleten játszanak, s egészen Jókai modorában vannak írva. *A gyötrelmek szigetei* pedig borzalmaival és távoli exotikus környezetrajzával valóságos *Nepean-szig et-kópia. Persepolisa* Xerxes idejében kezdődik s átugorván másfél századot, Nagy Sándor idejében ér véget. Van ebben is múlton borongó bevezetés, sok nagyszabású, túlságosan színezett leírás, pl. Persepolisé s a királyi palotáé és egy nagy vadászaté, az utóbbi Jókai *Perózesének* vadász jelenet éré emlékeztet.

Jókai nyomán indult a fiatal Vadnai Károly is, akinek Sugár Kálmán álnéven 1852 januárjában jelent meg első novellája, a *Ceylon gyöngyei,* s a *Hölgyfutár* már szeptemberben azt írta róla (214.), hogy „a Jókai-iskolának oly szerencsés tanítványa a legszebb

reményekre jogosító Vadnai Károly“. A húszéves író egészen mesterének varázshatása alá kerül. Tömérdek exotikumot szed össze és zsúfol bele novellájába. Halmozza a színeket a természetnek és tárgyaknak leírásaiban, iparkodik minél meglepőbb bonyodalmat kieszelni, s a borzalmakkal sem fukarkodik. *A hóhér leányában* is keletre kalandozik. Megszökött szerelmesei ott élnek az Athos-hegy vidékén egy gyönyörű völgynek exotikus növényekkel díszes földi paradicsomában. *Az utolsó méd király* c. történeti beszélye Astyages méd király története, kit unokája, Cyrus taszít le trónjáról hihetetlenül regényes bonyodalmak után. A mesés keleti pompa képét túlzott részletezéssel akarja felidézni: elsorolja a drágaköveket, növényeket, szobrokat, kéj hölgyeket, halmozza a sok exotikus nevet, mint mestere szokta, hogy olvasottsága kitűnjék. A regényes múlton való borongás itt sem marad el az elején, de a végén sem nyomhat el az író egy mélabús sóhajt: „Dicsőségteljes napkelet! be el vagy már most hagyva, nem is látogat meg más fény, mint a napsugár, a kikelet, a délibáb — meg a költők emlékezete/*

Győry Vilmos, az akkor tizenkilenc éves ifjú, szintén Jókai utánzásával kezdi novellista pályáját 1853-ban *(A chán kegyence):* „El, el abba a más hazába, szülőföldedre, óh nemzetem!“, t. i. a Pontus mellé a Kuma partjaira — kezdi Jókai föllengésével, de nem valami ősmagyar történetet mond el ezután, hanem abba az időbe vezet, mikor ott már tatár khánok uralkodtak. „Halad, halad a lovag fecskeképen, sebesen mint a vihar“, ez Mirza khán, kinek remek keleti öltözetét, tökéletes keleti szépségét, paripáját kedvtelve írja le a szerző. Eléri Inkermann romjait. „Ki építette, ki bírta először, senki sem tudja“. Vérvörös hold világ-

gítja meg a szép tájat és a tengert. A khán meglátogatja a romok lakóját, a bölcs Kar-el-Amelt; az megjósolja neki, hogy egy messze nyugaton élő nőt fog szeretni, de az őt nem, mert meghal, íme csillaga lefutott. Mirza elvágtat nyugat felé. „Száll, száll a lovag, sebesen mint a fecske, gyorsan mint a zúgó vihar/' Egy magyar leányt ragad el s visz bakcsiszeráji háremébe (keleti pompáját hosszan rajzolja). A leányt magyar vetélytársnője öli meg, ki szintén háremhölgy. Erre Mirza kétszáz háremhölgyét fejezteti le. — *Koz*roeszében Ossian, azaz Jókai módjára borong a letűnt perzsa dicsőségen: „Sötét átok fekszik azon országon/' Végtelen, ember nem-lakta rónák. „A fű megnő, de soha ember nem jön, hogy lekaszálja ... a lombok között vidor madárkák zengenek, de nincs ember sehol, ki ez énekben gyönyörködnék. Mindenki elkerüli e helyeket . . /' Ktezifon tündérszép városa tárul fel előttünk (Jókai leírásaihoz képest színtelen). Kozroesz király elragadta Leilát s kedvesét szeme láttára fejezteti le. A leány őrjöngve csókolja a levágott fejet, kedvese vérével három vonást húz keblére s megjósolja, hogy háromszor találkozik még Kozroesszel s mindig egy vonást fog letörölni: akkor a király először boldogságával, másodszor országával, harmadszor életével fog adózni. Őrjöngve tűnik el. „Él-e, meghalt-e? nem tudja senki, senki/' A jóslat, mint Jókai novelláinak jóslatai, pontosan teljesül. A leány kedvese fejét folyton magával hordozza s kísértő réme lesz a királynak. A vad mese színhelyei: félelmes, elhagyatott romok („Mi volt hajdan, ki építette? senki sem tudja"), királyi terem, melynek kúpfedele aranyba foglalt drágakövekkel van kirakva, falai fehér márványból valók, remek mozaikpadlóján a legdrágább keleti szőnyegek;

pompás királyi kert, csatatér, elhagyott kunyhó félelmes, titokzatos éjben s végül a király börtöne, hol legidősebb fia az apa szemeláttára végezteti ki tizenhat testvérét s végre apját öleti meg. A királyt, Leilát s a levágott fejet egy sírba temetik. „A sors útai iszonyúan működnek/' Tipikus Jókai-utánzat. — Ugyanilyenek *Kelet zsarnoka,* mely a császári Bizáncban s *Memphis romjai,* mely Egypt ómban játszik. *A költő aranybányája* bagdadi arab mese-novella. Bizonyára Jókai orosz-tárgyú novellái sugalmazták *Egy kép a hideg országból* c. elbeszélését, mely Krímiában játszik, s hőse Dewlet-Giráj, a tatár khánok ivadéka, akár csak Mirza Köbül Jókainak *A chámok utóda* c. novellájában,[1] és *A charkozvi népdcdnokokat*[2]

Vértesi Arnold hasonlóképpen Jókai utánzójaként mutatkozik be legelső novellájában, *A mór királyban* (1856), melynek exotikus környezete spanyol-arab; *Abbasz sahja* és *Mahmud Gildzsije* perzsa, *A renegát* c. novellája pedig keresztes háború-korabeli arab-tárgyú.

Többi elbeszélőink is el-elkalandoznak ezekre és más exotikus vidékekre mesterük vezetésével. Lássuk az ő fantasztikus kirándulásaikat is. Elbeszéléseik színhelyei: Arábia (Sárváry Elek: *A próféta.* Di. 1859. 33—4. Hosszúfalusi Kálmán: *A két testvér.* BV. 1853. 25—7.),[3] India (Hosszúfalusi Kálmán: *Kelet csillaga.* BV. 1853. 15—6., Sarkady István: *Elephanta; Swa-*

1 Sárváry Elek: *Sahim-Gherai, Tauria utolsó khánja* (SzK. 1858. 68—9.). II. Katalin cámö idejében játszik.

2 Gr. Lázár Kálmán: *Czári kegy* c. orosz zsarnokságot rajzoló novelláján is fetünö a Jókai-hatás.

3 Válkai Imre: *Egy mizantróp emlékirata* (Di. 1859. 25—6.) c. novellájának hőse arab.

yambara), Babilon, Arábia (Sarkady I.: *Bab-el-Mandeb),* Mosszul, a régi Ninive vidéke (Szokoly V.: *Én és a moszuti, pasa,* Szöllösy Benő: *A végzet utai.* H. 1856. 64—74.), Egyiptom (Beöthy L.: *Históriai genie-streichok,* Szöllösy Benő: *A szép jósnő.* H. 1854. 250—3. Sárváry Elek: *Az utolsó mameluk bég.* Nő. 1859. 1—2. Sarkady I.: *Zarina),* Perzsia (Tusnádi: *Az áruló.* Magyar Posta. 1858. 156—62. Sarkady István: *Rustam Perzsia hőse.* Thöbey: *Az achaemenidák utóda.* Delejtű. 1858. 6—19.), Arménia (Riskó Sándor: *A völgy csalogánya.* H. 1858. 189—97.), Marquesas-szigetek (gr. Lázár Kálmán; *Az első köny),* Portorico szigete (Szöllösy Benő: *Arabella.* H. 1854. 185—9.), Peru (Pataky József: *Pizarró.* SzK. 1858. 45—7.), egy ismeretlen, nemrég keletkezett vulkanikus sziget (Vajda János: *Hábor).* Helfy Ignác szintén egy nem létező szigetre kalauzol bennünket, mely „messze túl az Atlanti óceánon*[4] a Nova semlja (sic!) közelében van, örökös jég borítja, csak közepén van egy vulkán. Ez az „elátkozott sziget*[4] *(Az elátkozott sziget.* H. 1854. 196.).

A tengeri- és kalózromantika is felbukkan egy-két novellánkban, valószínűleg Jókai *Adamant*jának s *Kalóz-királyának* hatása alatt: Vadnai: *Beli-Rock** Forster Rudolf: *Két korzár* (H. 1853. 139—41.), Szollár Mihály: *A sirály* (H. 1853. 165—8.), Vértesi A.: *Sanpietro* és P. Szathmáry Károly novellája, *A félholt. Ez* olyan hosszú, hogy terjedelme megfelel egy akkori kisebb regénykötetnek. Mindenféle romantikus meseanyag különös keveréke. Szertelenül föllengős be-

[4] A Virelson név a *Nepean-sziget* Quarrelsonéra emlékeztet.

vezetésében Egyiptomot írja le s letűnt nagyságán borong, majd elbeszéli, hogy Lakongunak, a hős néger óriásnak, kedvesét, Hontalát, elrabolja Elmás basa, apját pedig megöleti. Lakongu négerekből sereget toboroz, egy földalatti tavon hajókat építtet, s embereit kalózokká neveli. Ez egészen Jókai képzeletével van kigondolva. Λ Níluson át kijutnak a tengerre. Most egy szabályszerű kalózregény következik mindenféle harccal és borzalommal. Lakongu börtönbe kerül, honnan őt imádó mostohaanyja, kit megvet, évekig kínlódva körmeivel ássa ki. Egyszerre magyar földön termünk s tanúi leszünk a hős Veterani tábornok halálának és Elmás diadalának, majd L. története folytatódik. A velenceiek elleni tengeri hadjáratban annyira megsegíti a törököket, hogy kapudán basa lesz (ezt rendesen használt forrásából Kantemir török történelméből veszi). Természetesen csak azért lett a gyűlölt török szolgája, hogy Elmás nagyvezért megbuktathassa s Hontalát visszaszerezhesse tőle. A zentai csatában Elmást megölik saját katonái. A vad történet azzal végződik, hogy L. Hontaláért hajózik, kit Elmás egy megközelíthetetlen korallszigetre rejtett. L. az örvénybe vész, Hontala is a tengerbe ugrik, s ott a cápák végeznek vele. íme, Egyiptomból indultunk ki és sok tengert, sőt Magyarországot is bejárva, a végén Jókai *N ep eaen-sziget éré* érkeztünk. A néger hős Hugo, Sue vagy Jósika műveiből is életre kelhetett volna, de Szathmárynak ezúttal mégis Jókai volt a mestere.

Jókai török tárgyú elbeszélései és négy történeti regénye szintén megtermékenyítették írótársainak képzeletét.

P. Szathmáry Károly első történeti regényének *(Sirály.* 1854.) tárgyát bizonyára az ő hatása alatt vá-

lasztotta a török világ korából (II. Lajos kora). *Marco Bora* c. fejezete, melyben Keglevics, Jaica vár védője, azzal csalja lépre és veri meg a törököket, hogy szép nőket küld a táboruk felé, s a nők csábító öltözetének érzéki leírása (I. 140.) egészen Jókaira vall, még nagyító előadása is („Az ember megőrülne, ha sokáig hallaná“, t. i. dalukat), valamint a perzsiai epizód is *(Menekvés a szerelem elöl)* a keleti pompának és Zulejkának érzéki leírásával. Humoros epizódjai is Jókaira utalnak. — *Selima* c. novellájában (1853) Bajazeth szultán s testvére, Dzsem herceg harcát beszéli el Jókai előtt egy évvel (kinek *Dzsem hercege* csak 1854-ben jelent meg). Selima, Dzsem neje, Bajazeth fogságába esik; onnan megszabadul, követi férjét Rómába, hol az VI. Sándor pápa foglya, majd Dzsem megöletése után bosszút esküszik két fiával együtt a szultán ellen. Nővásár leírása következik — ez élénken emlékeztet a *Törökvilág Hölgy vásár* c. fejezetére (a regény I. kötete, melyben ez a fejezet van, 1852 decemberében jelent meg). Az eladó nők közt van Selima. Bajazeth fia, Szelim beleszeret. Selima mint Szelim rabnője, ezt apja megbuktatására izgatja, s Bajazeth meg is bukik, Selima mérgezteti meg, azután magára gyújtja a serailt, úgy mint Azraele Jókai regényében. Ez a jelenet azonban nem hathatott Szathmáryra, mert a *Törökvilág* III. kötetében van, s ez csak 1853 augusztusában jelent meg. A novellában sok a keletiesen pompás és érzékies leírás. A török mondásokat eredetiben idézi s jegyzetben fordítja le. Jókai módjára Törökországról szóló forrásokat idéz: Decsyt s Kantemir török történelmét. — A szerencsétlen török herceg történetét utána és Jókai után még ketten dolgozták föl: Vértesi Arnold: *Dicsvágy és szerelem*

(1857) és Fekete Lajos: *Két nagyúr egyszerre* (N. 1858. 8—9.).[5]

Jókai hatása legföltűnőbb fiatal tanítványának, Győry Vilmosnak török-tárgyú történelmi novelláin, melyeknek tárgyát Jókai kedvelt forrásából, Hammer-Purgstall munkájából vette, ezek: *Az öt turkomann, Orbán mester, Rózsa és csalogány, A kis örmény felesége.*[6]

Az ősmagyar világba menekülést is Jókai tette divatossá. A *Másik haza* s *A varchoniták* indíthatták P. Szathmáry Károlyt *A cserkeszek* megírására. Bevezetése: mi magyarok otthagytuk Kaukázus-vidéki őshazánkat, testvéreink ott maradtak, ősi vallásukat, ruhájukat megtartva, de ma már nem értjük egymás nyelvét -— ez egészen a Jókai-féle ábrándozás és bizonytalan merengés az őshazáról. A keleti környezet színes képei, az erősen fantasztikus részletek (a chán s a cserkesz-leány túlzott álomképei, melyek utóbb valósággá lesznek) Jókai hatására vallanak. Mintha a befejező mondatot is ő írta volna: „Nem tudom, ha mi mi bántuk-e meg, hogy kijöttünk, vagy ők, hogy ott maradtak/[4] Paulikovicsi Lajost is valószínűleg Jókai *Másik haza* c. novellája indította Julián barát őshazai útjának elbeszélésére *(Két zarándok),* erre vall a tárgy azonosságán kívül a patétikus stílus-utánzás is. — *A varchoniták* zavaros varchonita-ogur-avar mondái kör-

[5] Balladában Zalár József dolgozta fel *(Zizim).*

[6] Török-tárgyú elbeszélések ezeken kívül: Forster Rudolf: *Shylora* (H. 1853. 227—31), Obernyik Károly: *Szolimán és fiai,* Karajtsi Ferenc: *Sereddin* (SzK. 1858. 29—30.), Ürváry Lajos: *Karagabairi,* Ábrái Károly: *A száműzött* és M... Ferenc: *Kupec és hajt sár* (Kakas Márton Naptára. I860.), Szollár Mihály: *Aridé* (H. 1853. 182—3. albániai tárgyú).

nyezete inspirálta Ördög Endrét *Az avar birodalom végnapjai Európában* (Di. 1854. 45—52.) c. hosszadalmas és kezdetleges novellájának megírására. Az avaroknak Maros mentén lakó kuturgur törzse szerepel benne: egy részük kivándorol a Kaukázus hegyei közé, s az ő ivadékaik a most ott harcoló cserkeszek.

Dózsa Dániel *Alemelie* c. elbeszélésének bizánci és ősmagyar háttere is ilyenféle. De Gerando Ágost *Essai historique sur Vorigine des h ongrois*-jában (1844) olvasta az állítólagos mondát, mely egy cserkeszfőnök elbeszélésén alapszik. Jókai is ugyanígy használ megbízhatatlan forrásokat a megbízhatók mellett.

Az orosz-török háború és Jókai *Véres könyve* még népszerűbbekké tette a cserkeszeket s az avarokat, kiket a cserkeszek őseinek tartottak. P. Szathmáry Károly *Samil* c. cserkesz-regényét (1855) egyenesen Jókainak ajánlotta, utána gr. Kálnoky Dénes írt cserkesz-regényt *(Karacsai Lndár.* 1856.). Szathmáry még két cserkesz-tárgyú elbeszélést írt *(Éhség a cserkeszeknél, Georgia utolsó királynője).* Ábrái Károly novellája, *A khán leánya,* is cserkesz-tárgyú. P. Szathmáry Károly *Gőg és szerelem,* Pataky József *Az utolsó avar chugán* (SzK. 1858. 19—20.) s *Ki ásta az ördög árkát* (Nefelejts. 1859. 24.) c. elbeszélései ősi avar-tárgyúak, mind a háromban leány-chagán szerepel, mint *A varchonitákXmn.*[1]

A következő ősmagyar történeti és mondái (részben tündéries) novellákon is felismerhető Jókai hatása: Úrváry Lajos: *Magyor* „nemzeti ősrege“ (Hunor és Magyar mondája fantasztikussá cifrázva), Ördög

[7] Ugyancsak avar tárgyú Pataky József két beszélye: *Két chagán* (Di. 1859. 38—9.) és *Csörsz vezér* (SzK. 1859. 25—6.).

Endre: *A fehér szarvas* (ugyancsak naív elromantizálása a szép mondának), Válkai Imre: *Híres Magyarvár* „őstörténeti novella“, jeligéje Vörösmarty *Magyarvárából* (Győri Közlöny, 1858. 35—42.), Szeghy Miklós: *Álmos anyja* (Nefelejts. 1859. 36—7.), Bérczy Károly: *Szilice* (tündéries elbeszélés Árpád idejéből), Ábrái Károly: *Hazát szerelemért* (a görög vagyis keletrómai birodalomban letelepedett magyarokról), Szokoly Viktor: *Az utolsó szent tűz* (Kupa vezérről), Szeghy Miklós: *Levente és Csilla* (N. 1858. 5.) Árpád fiáról, ki Etelközben maradt. Győry Vilmos *Fehetető* c. „kárpáti mondája“ mesés, tündéries őskorban játszik.[8]

[8] Ide számíthatjuk Dervaries Kálmán hún-történeteit *(Zágor.* MN. 1857. 17—8. és *Karicsa.* SzK. 1857. 25—6.) s Ördög Endréét *(Hunn-kincs.* H. 1854. 67.). Szokoly Viktor *A délibáb szerelme* c. regéje is hún időkben játszik.

III.

Egyéb tárgyi hatások.

A föntebbi általános hatásokon kívül Jókai regényeinek és novelláinak egy-egy konkrétebb hatása is felbukkan elbeszélő irodalmunkban. Ezek nem nagyon jelentősek, s legtöbbször egy-egy Jókai-féle tárgynak, indítéknak, elbeszélés-részletnek visszhangjai, tudatos vagy öntudatlan utánzatai, de mégis érdekes bizonyítékai a nagy elbeszélő szertesugárzó varázsának.

Kétségtelenül *Egy hóhér* ja sugallta Roboz István *A hóhérnak is van könye* c. rémhistóriáját (H. 1851. II. 167.).

Kuthy Lajos, kitől a fiatal Jókai, mint mestertől még tanult pályája kezdetén, *Alarica* Aewajában mintha szintén hatása alá kerülne. A delejes jós-leány légies alakjának s az őt környező sok fantasztikumnak megfestésében nem egy helyt az egykori tanítvány ecsetvonásaira ismerünk.

Szabadságharc előtti elbeszéléseinek hatása érzik Kiss László *Egy őrültjén* (H. 1853. 33—4.), melybe a *Hétköznapokból* került a nádasok szigetén élő elvadult őrült. — Szőllősy Benő *A kibujdosott naplója* (BV. 1852. II. 6—7.) *A remete hagyományának* utánzata: az elbeszélő itt is egy üregbe menekül a vihar elöl, s ott egy titokzatos emberre talál, kinek megleli

naplóját. Obernyik *A leégett ház* c. novellája pedig *Az átkozott házra,* emlékeztet. Vadnai elbeszélése, *A szerelem halottat* tele van bőszült és dühöngő-őrültségben végződő szenvedéllyel és vad bosszúállással, *A hóhér leányában* pedig van penészes börtön, kivégzés (a hóhért magát fejezik le), van exotikus keleti paradicsombeli idill, melyet a hóhér szeretőjének rettentő bosszúja dúl szét. Vége az, hogy a hóhér leánya hazatérve az asztalon találja apjának és kedvesének fejét a pallossal együtt s erre megőrül. *Az elérhetlen csillag* szörnyűségei a *Hétköznapok*-beliekkel rokonok. — Ilyen Szollár Mihálynak a *Gyémántos virág* c. „eredeti regénye", mely csak a *Hölgyfutárban* jelent meg (1854. 219—254.), könyvalakban nem, s így eddig senki sem vett róla tudomást. Ennél vadabb rémregény kevés jelent meg a magyar irodalomban: csupa titok, homály, vad szenvedély. Alakjai „őrülten" tántorognak dühükben, fájdalmukban vagy szerelmükben s vágtatnak árkon-bokron keresztül éjtszaka, hóban, viharban. Mintha ez is a *Hétköznapok* kései és korcs leszármazottja volno Végső elfajulása a francia romantikus iránynak, s csak mint ilyen érdekes.

Az ötvenes években, mint majd látni fogjuk, tömérdek vad és rikítóan romantikus elbeszélést írnak, akár csak az előbbi évtizedben. Mindezek a nevesebb francia-romantikusok és kisebb, sőt legkisebb tanítványaiknak munkái alapján készültek. Nem akarjuk ennek a kornak minden túlzó ponyvaromantikáját Jókai hatásának rovására írni, hiszen íróink jól ismerték a franciákat: eredetiben, német és magyar fordításban olvashatták őket. Az azonban kétségtelen, hogy Jókai példája is folyton előttük lebegett. Ő volt a

francia-romantikus irány legkiválóbb magyar közvetítője. .

Szinte határtalan népszerűsége íróink figyelmét elsősorban feléje fordította, s a legtöbbnek az volt a titkos vágya, hogy legalább megközelítse a mestert, a közönség kedvencét. Azt remélték, hogyha úgy írnak, mint ő, a szerkesztők szívesebben közük elbeszéléseiket, s az olvasók jobban vásárolják könyveiket. Ezért buzgón iparkodtak, hogy minél bonyolultabb meséket eszel jenek ki s szegényes képzeletüket agyonerőltetve minél több meglepő és váratlan mesefordulatot, érdekfeszítő titokzatosságot s idegrázó borzalmat vegyítsenek elbeszéléseikbe. Ezeket azonban nem tárgyaljuk, s nem is tárgyalhatjuk mind itt, hiszen lehetetlen megállapítanunk, hogy egy-egy túlzott jellemet, meserészletet, motívumot vájjon egyenesen vettek-e át valamelyik francia regényből, vagy pedig Jókai munkáinak közvetítésével. Jókai hatásáról csak akkor beszélünk, hogy ha ez a hatás kétségtelen vagy legalább valószínű (pl. stílusbeli hatással is párosul).

Jókai *Fortunatus Imréje* adhatta az eszmét Bérczy Károlynak, hogy hasonló tárgyú novellát írjon *(Egy iüzsér a XIII. században)*. Kezdete egészen a Jókai humorizáló korrajzolására emlékeztet: „Azon időben — írtak vala pedig Krisztus urunk születése után ezer kétszáz és harminc egyet — Magyarországon második Endre király, Endre királyon Dénes nádor, mindkettőjükön pedig Dávid ben Gábael dúsgazdag zsidó uralkodók. Endre király nagyon istenfélő kegyes úr vala... a kincstári ládának egész feneke kilátszott... Ha a várjavakat akarta visszafoglalni, a nemesség kelt fel ellene, ha a zsidókat akarta korlátozni, ezek dugták el erszényeiket.“ Ez hathatott Jókai *Fortunátusán* kívül

Pataky Józsefre, mikor szintén egy II. Endre korabeli zsidó tőzsérről írt novellát *(Egy kép a XII. századból* — a címben egy századot tévedett — SzK. 1858. 77—8.).

Az *Erdély aranykorában* Cserei alapján elbeszéli Jókai Balassa Imre esetét: mindenéből kiforgatták, s ezért koldústarisznyával állít be Apafihoz (IX. fej.). Ugyanezt a történetet írja meg Komáromy Ferenc újra, de rosszul *(Elbukott cselszövény)*? P. Szathmáry Károly *Déva galambjai* c. novellájának rettenetes krónikás-verseket gyártó Menyus diákja az *Erdély aranykora* Kelemen diákjának utánzata. Halmágyi Sándor *Fata padurijában* a vadregényes vidéken lévő tóban fürdő „tündérbe“ éppen úgy szerelmes egy oláh legény, mint Sange Moarte Azraélébe. Gr. Kemény Zsigmond *A két boldog* c. s a XVII. századbeli törökvilág korában játszó elbeszélésének (1852) romantikájában Papp Ferenc még Jósika hatását látja, de lehet, hogy Jókai török-tárgyú elbeszélései és regényrészletei (1851) is hatottak képzeletére. A portyázó vezérnek ingovány közepén álló pazar tanyája pedig alighanem a *Hétköznapokból* került a novellába. Beöthy Lászlónak is az *Erdély aranykora* mézben, puskaporban és tollban meghentergő székelye járhatott eszében, mikor *A kék macskához* c. regényébe egy hasonló jelenetet szőtt (a tojásokat falhoz vagdaló s a vánkosokat felszaggató vásott gyerek a tojás-, toll- és szalmakeveréktől ijesztő alakká válik).

[1] Még egy novellát írt Balassa Imréről s Kapi cselszövényeiről, melyeket a Balassába szerelmes török leány hiúsít meg *(A török leány)*. P. Szathmáry *Kapy György uram leányai* c. beszélyében már jobban írja meg Balassa esetét.

A *Törökvilág* Béldi Pál-jelenete ismétlődik meg P. Szathmáry *Erdély vészcsillaga* c. regényében, mikor If fiú dévai börtönében megtagadja a császári biztosok feltételeinek aláírását, hiába könyörög neki anyja és Kornizs Mária. Még a hü kutya sem hiányzik a jelenetből. Említettük, hogy a regény nővásár-jelenete hatott SteZimajának hasonló jelenetére. Még egy ilyen jelenetet ír le, még pedig humorosan *Növásár* c. novellájában (Jókai regénye hasonló fejezetének címe *HÖlgyvásár). Vetély társak* c. regényében Kucsuk basával együtt, aki tudvalevőleg történeti alak, Feriz béget is szerepelteti, akit Jókai képzelete teremtett meg. Szabó Ignác az Olaj bég nevet Jókai példájára használja szintén tévesen tulajdonnévként *(Berczelly János.* BV. 1855. II. 21.). Virághalmi Ferenc *Törökvilág Győrben* c. regénye Jókainak címét utánozza. Vályi Károly *Királyi lakoma* c. regényrészletében (SzL. 1853. 25.) az asztalterítés jelenete emlékeztet élénken a *Törökvilág* hasonló jelenetére.

Paulikovics Lajos Zsarapo jában egy tatár vezért a nagykhán úgy büntet, hogy koponyájára lenyúzott kutyabőrt huzat, s az rászárad. Jókai *Két szarvú emberében* ugyanígy húznak Bor Ádám fejére lenyúzott kecskebőrt.

Vadnai Károly *Művész család* c. párizsi elbeszélését Jókai *Egy magyar* wuőoőjának Maineville-né epizódja sugallta. Itt is éppen úgy intrikál a nagy primadonna tehetséges vetélytársa, Cesarine ellen, mint ott Catalani. Ney Ferenc *Matild és Olga* c. regényében a „fiatal csillagászok klubja“ (a léha fiatal mágnások köre) a *Nábob* „ifjú óriások klubjának“ utánzata. Szegfi Mór *A szív rejtélyei* c. novellájában is felbukkannak Jókai párizsi, haszontalan és nővadász fiatal

mágnásai. Ugyancsak az ő *Kis bajok nagy gondok* c. regényében Pankotay Fricivel élén egy duhaj kompánia szerepel, mely a Csollán Bertiére emlékeztet. Korn áromy Ferenc Kantafalvy Eugén bárója *(A pályakezdők)* halvány Abellino-utánzat. Vas Gereben *Egy alispánjában* felléptеti Józsa Gyurit, a Nabob mintaképét, Kovács Mária regényében *(A kaméliák a sírboltban.* 1858.) pedig a *Kárpáthy Zoltánnak* azt a jelenetét ismétli, mikor Zoltán Szentirmayval meglátogatja anyjának lezárt szobáit.

A *Nábob* és *Kárpáthy Zoltán* indította bizonyára Vas Gerebent a század első felének részletes raj zára *(A régi jó idők, Nagy idők, nagy emberek, A nemzet napszámosai, Egy alispán).* Császár Elemér szerint „tárgykörüknek és szellemüknek rokonsága Jókai politikai regényeivel az első percre feltűnik".[2] Ugyanezt állapíthatjuk meg Abonyi Lajos *Az egyetem pallosa* c. regényéről. *A régi jó idők* Szántay-ja Szentirmay gr. alakjára emlékeztet, *A nemzet napszámosai* bogaras Németh causarum directora pedig Tarnaváryra. Lehetséges különben, hogy Jókai szeptemvirjének is Németh történeti alakja volt a mintaképe. — *Egy alispánjában* a táblabírák dicsérete és sokoldalú munkásságának kiemelése a regény elején *A régi jó táblabírák* hasonló helyére emlékeztet, Szegi! Mór különc grófja pedig *(A békepohár) Az elátkozott család* különc Kadarkúthy bárójára.

Jókai *Gyémánt os minist* erének hatása alatt írta — mint említettük — Szilágyi Sándor *Egy guerillavezér* c. „történeti képét" (ME. 2. fűz.), Lévay József pedig *Az örmény és családja* hatása alatt *A csoda-*

2 *A magyar regény története.* Budapest. 1922. 237.

férfiút, melynek örmény gavallérja így beszél Jókai Girgucának stílusában: „Uda van a ruha, uda van a tyírű, uda van a píz a sok ajándékokával.‘‘

Kiss László *Nekem csak egy hajfürt maradt* (H. 1853. 79.) c. elbeszélése régimódi urabácsi-figurázó novella, mely kissé a *Sonkoly i Gergelyre* emlékeztet. A Debora név is onnan van véve. A *Kedves atyafiakbéli* vásott, kellemetlen és neveletlen Péter kölyök újra felbukkan Komáromy Ferenc *A kalandor* c. elbeszélésében, csakhogy itt Jancsinak hívják. Vas Gereben *A nemzet napszámosaiban* egyik fejezetnek *A kedves atyafiak* címet adja.

Kelemen Mór *Virginia* c. római-tárgyú elbeszélését (Di. 1853. 42—3.) valószínűleg az ugyanabban az évben megjelent *Carinus* sugallta.

A *Forradalmi és csataképek* szabadságharc-dicsőítését Vahot Imre is folytatta *(A honvéd őrangyala,* és *Vahot I. legújabb regényéből).* Kései utánzatuk Papp Miklós *IIégedúszóval szép mesék* (Képes Újság. 1859. 22.), mely egy szabadságharci történetet mond el és Vértesi Arnold *Kennawah-)a,* mely a flandriaiak szabadságharcát írja le a spanyolok ellen, de egészen Jókai csataképeinek modorában („Győzünk vagy meghalunk az utolsó emberig!“ — refrainszerűen ismételve).

P. Szathmáry valószínűleg *A nagyenyedi két fűzfa* diákvitézkedésének hatása alatt írta első regényének *(Sirály) A pécsi diákok* c. fejezetét, melyben elmondja, hogy a lelkes pécsi diákok hogy állnak be katonának, s hogy mennek a török ellen.

Tóth Kálmán Strófa Sándor nevű rettenetes és lerázhatatlan poétája *(Egy keserves délutánom Pesten)* Jókai Kulláncs urának közeli rokona.

P. Szathmáry a *Véres könyv* orosz-török háborús

novelláival egy időben írja hasonló tárgyú elbeszélését *(Egy zuáv viszontagságai).* Ugyancsak ő ír álnéven az *Üstökösbe egy* adomasorozatból álló elbeszélést *(Vájditz uram kalandjai),* mely közvetlenül Jókai *Bürgözdi bácsi kalandjai* után jelent meg s ennek utánzata. Győry Vilmos *Egy lelkész életéből* c. novellájának mintapapja, ki pompás falut csinál a szörnyű fészekből, *A rézpataki lelkész* hősének édes-testvére.

A népdalok hőse c. népdalokkal tarkított betyártörténete is tetszett írótársainak. Néhányan megpróbálták utánozni. Ilyen utánzatok Bocskay Lajos *Szerelem áldozatai* (H. 1852. 102—4.) és Szőllősy Benő *A sivatag hőse* (H. 1852. 166.) c. elbeszélése. Mindkettő népies zsiványhistória, ugyanúgy népdalokkal megtűzdelve. Győry Vilmos *Árva Rózsája* s Vachott Sándorné *Dalos Bandija* ugyanilyen utánzatok. Abonyi Lajos novellája *(Az utolsó pohár bor,* mely néhány hónappal a Jókaié után jelent meg) népies alakjaival, élelmességével, a benne szereplő s akasztófára kerülő Kósza Bandi csinált, rossz népdalaival szintén ebbe a kis csoportba tartozik. Abonyi igen megkedvelte ezt az érzelmes, népies elbeszélés-fajtát, mely népdalokon vagy balladákon alapszik, s később még több ilyent írt *(Egy népdal regéje, Szegény Szűcs Marcsa,* „beszély egy régi nótából", *A szív harcai, A betyár kendője,* „beszély egy régi nótából", *A sári bíró lánya,* „beszély egy régi nótából").

Kovács Pált, a veterán írót is híres fiatal írótársának pompás komáromi történetei *(A hazajáró lélek, Kötél áztatva jó)* lelkesíthették fel komáromi környezetraj zú novellájának *(Falusi kisasszony)* megírására.

Vértesi Arnold *Sanpietrójának* hőse is Jókai elbeszéléseiből lép a hadihajó fedélzetére: „Arca nem

lett sápadtabb, mikor a hullám átcsapott hajója felett, az árboc darabokra tört, s a vihar mint labdát hányta ide s tova a repedezett gályát; mikor jobbra-balra hullt körülte az ember a golyók zápora alatt, mikor szeme közé feccsent a vér, s lába alatt csak holttesteket talált. “

Jókai igen szerette a francia romantika teljesülő jóslat-, átok- vagy jós-álom-motívumát, s gyakran alkalmazta elbeszéléseiben. Valószínűleg az ő közvetítő hatása alatt alkalmazták írótársai is annyiszor ebben a korban, leggyakrabban P. Szathmáry, Vértesi és Vadnai s rajtuk kívül még vagy harminc elbeszélőnk.

Sok példánkban láttunk túlságosan gazdag és színes leírásokat, de még több ilyent is idézhettünk volna, melyeknek egyes vonásain a francia romantika e nemű leírásainak hatása mellett Jókaiéinak hatását is felfedezhetjük.

Jókai-plágiumot az egész korszakban csak egyet találunk. Friebeisz István *Délibábja* közölte 1858. január 17-i (3.) számában H . . . n Sándortól *Az előőrs* c. novellát, mely azonos Jókainak *Az előőrs* c. elbeszélésével *(Egy bujdosó naplója).* A vakmerő irodalmi tolvaj még a címét sem változtatta meg, s a szerkesztő sem vette észre a lopást.

IV.

Humorának, humoros és komoly stílusának hatása. — Összefoglalás.

Jókai víg elbeszélései és regény részletei jóízű anekdotázó hangjukkal, torzító kedvükkel, közvetlen kedvességükkel s eredeti magyarosan humoros stílusukkal szintén hatottak elbeszélőinkre.

Beöthy László, Jókai egy évvel fiatalabb földije, novelláiban már 1850-ben mutatkozik ez a hatás. Beöthy született humorista volt, ki már Jókai előtt 1845-ben írt eredeti humoros stílusú könnyed, kedves apróságokat, de később Jókaitól is tanult. *Egy telivér (tngol* c. novellájának stílusa határozottan a *Sonkolyi Gergelyére* emlékeztet. Ilyeneket olvasunk benne: „Ha úgy kopog is a szemed, mint a kétgarasos, még akkor sem kapod meg ... A keserű halálát a naplopójának . . . Isten könnyítse meg az ágya-szalmáját... a sehonnából szakadt csillagát, mit peckélödik tehát itt az ember orra előtt... hogy az Isten tekerje ki a nyakát annak a te gusztusodnak ... Eredj öcsém, vágd agyon azt az anglust, hogy veszett volna országában. De bizony csak vágja agyon urambátyám . . Különben egy Sonkolyi Gergelyre emlékeztető urabácsi is szerepel benne. — *Bukott genie* c. elbeszélésében szintén van valami Jókai-zamat. Barátját, kiről a történet szól, Mikének hív-

ták, „áldja meg őt az isten, tán sohasem láthatom többé!"“ — ez tréfásan, refrainszerüen ismétlődik. Hasonlít a *„Sonkolyi Gergely, Isten nyugosztalja meg szegényt!*[a] címhez. Ebben is vannak Jókai-féle tréfás mondások: „Nem volt az a csillag a kerek égen, melyet oda nem ígért neki. .. Csak úgy szédült bele Júlia, olyanokat hazudott neki Mike ... Nem tudna maga gazdálkodni... Dehogy nem, az apám jószágát is én gazdálkodtam el. Szegény Mike! tán apja sem volt neki, nemhogy jószága lett volna.“

Tóth Kálmán víg novelláiban is meg-megcsillan egy-két Jókaiáda: „Olyan verseket tud könyvekből, hogy csak maga érti. — Én pedig magam csinálok olyanokat, hogy magam sem értem“ *(Keserű Péter és Szomorú Ka tarina).*

Humoros elbeszélő irodalmunk már a szabadságharc előtt nagy volt, s mint látni fogjuk, az ötvenes években még jobban megnövekedett. Hogy mennyi része van ebben a megnövekedésben Jókai hatásának, nem tudjuk pontosan kinyomozni, egy téren azonban kétségtelenül megállapíthatjuk ezt a hatást: a víg történeti novella terén. A humoros történeti elbeszélést kevés előzmény után ő emelte művészi színvonalra, ő művelte legkitartóbban és legnagyobb sikerrel, s ő vitt a történeti regénybe is elődeinél több humort. Példája divatossá tette ezt az elbeszélő módot, s tanítványai számos humoros történeti novellát és regény rész] etet írtak az ő hatása alatt. Különösen az övét utánzó stílusuk teszi ezt feltűnővé.

Pálffy Albert több víg történeti novellát írt *(Ifjabb Ritka Péter uram életéből, Vitézlő Perényi Gábor uram ő kegyelme, Tribunus plebis: Nemzetes Mohólányi Demeter uram, Munkács alatt, Vitéz Barcsai*

György ifjú uram viszontagságai, Mint szedték rá a prókátort 1636-ban?), sőt egy víg történeti regényt is *(A fejedelem keresztleánya).* Egyik elbeszélését azzal kezdi, hogy a régi jó időkben télen nem verekedtek az emberek, hanem kiki hazament: „folytatták szerelmeiket otthon epedve várakozott feleségeikkel; kik pedig ilynemű gyarló földi boldogsággal nem bírtak, csupa unalomból is megházasodtak, hatalmas lakodalmakat, névnapot és keresztelőket csaptak, s megitták frissében az utóbbi szüret alkalmával kisajtolt bort, mielőtt az kiforrva netalán az ellenség kezére kerülendett" *(Tribunus plebis ...).* A másikat így fejezi be: „így mene végbe e veszedelmes történet emberhalál nélkül" *(Munkács alatt).*

P. Szathmáry Károly még több humoros történeti elbeszélést írt: *Két fejedelem a népből, Egy vigyázatlan kakas, Kaftány feleség nélkül és feleség kaftány nélkül, Miként születik a háború?, Növásár, Bence és Veronka, Kamuti uram szenvedései, Kapy György uram leányai, A drágalátos orvosság, A bűvös zár.*[1] Stílusuk szintén Jókai-stílus. íme néhány példa: A törökök elfutottak „azt az egy párt kivéve, kik oly bolondok voltak, hogy megállották egy helyben, míg a muskétások egy jó fertályig reájók céloztak" *(Miként születik a háború?),* Bethlen megbízza Kamutit, hogy vegyen számára egy citerás vagy hárfás leányt, „ki ha táncolni tudna, még jobb volna, ha fiatal volna, legjobb volna s ha még szép is volna, még annál is jobban tetszenék" *(Kamuti uram szenvedései).* Tamás deák többek közt ezt írja a fejedelemnek: „ ... nem tekintve, hogy felséged udvarához tartozom, hogy fejem a tudo-

[1] Egyeseket „történeti humoreszknek" nevezi.

mányok tárháza, agyba-főbe verni kezdettek... satisfactiot is kérek ... a helyett, hogy haragja lenne, némi-némi vigasztalódásul azt a pár keresdi telket számomra inscribáltatni ne terheltessék[41] *(A drágalátos orvosság).* „Addig pedig hagyj fel a bébillérséggel s ne zavard leányom fejét ok nélkül, mert nem vezet az semmi jóra. Akinek füle van, hallja... aztán eszed is van, kapaszkodjál és tetőt érsz ... különben eb ura kurta!"“ *(Bence és Veronka).*

Természetesen nemcsak a stílusban mutatkozik Jókai hatása, hanem az erdélyi tárgyak kedvelésében, a tartalomban, a komikus alakokban és jelenetekben, az anekdota-novella formában, s általában az adomázó, sokszor fontos dolgokat tréfásan tárgyaló előadásban is.[2] Az is az ő hatására vall, hogy elbeszélőink komoly történeti regényeikbe és novelláikba is beleszőnek egy-egy humoros jelenetet, genre-alakot, vagy legalább néhány humoros mondatot, úgy mint ő szokta.

A humornak ilyen felcsillanásait látjuk Győry Vilmos *Rózsa és csalogány, Orbán mester, A kis örmény*

[2] Víg történeti novellák még: Győry Vimos: *Egy fejedelmi apród kalandjai,* Baksay Sándor: *Hogy húzták el a templomot?* Papp Miklós: *Egy fogadás* (Kétgarasos Újság. 1859. 22—23.), *Többet ésszel mint erővel* (Kolozsvári Közlöny. 1857. 156—-60.); Szokoly Viktor: *Rektor Georgius Martonfalvy, Hogyan keletkeztek Magyarországon a várak?;* Szabó Ignác: *Egy vitéz fegyvernök* (K. 1857. 8—10), Rivnyák Sándor: *Labanc férj és kuruc nő* fKolozsvári Színházi Közlöny. 1859. 28—9.), Halász Dezső: *Selyp István* (K. 1858. 22—3.), Kappan Tóbiás: *Egy kis malheur* (Ü. 1859. 10.), névtelen: *A putnoki közös harang* (U. 1859. 17.), Hm — hm: *A római konsul és síposa* (Zöld Ördög Naptára. 1860.), Rivnyák Sándor: *Egy követ 1607-ben* (M, Futár. 1857. 173.), M... Ferenc: *Kupec és hajtsár* (Kakas Márton Naptára. 1860.).

felesége, Galamb és holló, Amice Joannes Solti c. novelláiban, Pálffy Albert *A szebeni ház, Vitézló Perényi Gábor uram ő kegyelme* c. elbeszéléseiben s *Az ítélőmester leánya* c. regényében, P. Szathmáry Károly *Sirály, Samil, Magyarhon fénykora* s *Vetélytársak* c. regényeiben, s *A spanyol dón Magyarországon, Déva galambjai* s *Szirmay Ilonka* c. novelláiban, s Vértesi Arnold következő elbeszéléseiben: *Trón és zárda, Szerelem martyrja, II. Endre keresztes hadjárata, Kúnvilág Magyarországon, A szegedi főbíró, Egy grófi név becsülete, Szép feleség.*[3]

Jókainak azonban nemcsak humoros, hanem komoly stílusát is utánozták. A következő stílus-mutatványokon világosan felismerhetjük a mesterének hatását:

„Aki az éjtől kér tanácsot, nem jó tanácsadóhoz folyamodott. Sötét éjeken a lélek oly kész befogadni a legfeketébb gondolatokat... mintha az ilyen sötét éjen a gonosz szellem, melyről száz és száz rémrege szól, ütötte volna fel tanyáját, s mintha ez suttogna mindenütt átkozott szavakat, átkozott gondolatokat a nyugtalan léleknek ... a szél úgy nyögött, úgy sírt — az ablak úgy rezgett, mintha valami túlvilági, kísérteties kéz zörgette volna.“ (Győry V.: *Rózsa szerelme).*

„A szegény kis örmény úgy örült. Oda borult a

3 Ezeken kívül még néhány elbeszélésben találunk humoros nyomokat, néha stílszerűtlenül, vagy ízléstelenül, a komoly alaphangból kirívóan: Ábrái Károly: *A száműzött, Hűség és pályabér, Küzdelmek után nyert boldogság;* Abonyi Lajos: *Két tréfa,* Halmágyi Sándor: *Rang és szív,* Udvardy Vince: *Tarnóczy Sára,* Ürváry Lajos: *Zápolya a budai bérctetőn,* Vilár: *Bory Mihály* (Estike. 1855. I. k. 2. fűz.), Válkai Imre: *A két halom* (Nő. 1858. 48—9.), Szabó Ignác: *Berczelly János* (BV. 1855. II. 21.), Szöllősy Benő: *A végzet utai* (H. 1856. 64—74.) és *Stibor vajda végnapjai* (BV. 1856. 27—30.).

leányra, felkapaszkodott széles vállaira, lehúzta fejét és úgy csókolta meg fekete haját, fehér homlokát.“ „A próféta azt mondta: Isten három dolgot adott az embereknek, hogy boldogokká legyenek: az imádságot, az édes illatszereket és a — nőket. Egy költő kommentárt készített ezekhez a szavakhoz, s így bővíté azokat — imádság felszáll az égbe, az illat felleng az ég felé, a nőkben az ég jő alá a földre“ (Győry V.: *A kis örmény felesége).*

„Mindnyájan ismerünk olyan fiatal lányokat, kik már gyermekkorukban kezdenek komolyodni, s nem igen kapnak a bábukon, nem igen űzik a pillangókat... hanem leülnek egy-egy fa alá, s ott órák hosszáig elnézik a nyíló virágot vagy a lemenő napot; kik szomorúk, ha magukban vannak, még szomorúbbak, ha emberek közé mennek... Mindenki szeretet és szánalommal tekint reájok: szegények nem sokáig fognak élni. Néha midőn . . . kérdezzük tőlük, mi bajuk van . . . ők mosolyogva szólnak: nincs semmi, semmi bajuk, és azt senki sem hiszi el nekik“ (Vadnai: *Csokonai csókja).* „Ejjelenkint halálmadarak huhognak rajta — — nem tudom mit jósolhatnak, mikor mindenki meghalt már, ki egykor benne élt[44] (Vadnai: *Comoedie infernale).*

„A kis fehér házban pedig a Nida partján minden este imádkozott a halvány asszony, hogy vezérelje Isten haza az ő jó férjét[44] (ki akkor már halott; Vértesi Arnold: *Halász és trónkövetelő).*

„Borongó őszi nap volt; sárga levél hullt a fákról. Úgy hullnak, úgy fogynak el lassanként a világverő nemzet fiai, mindennap kevesebb, kevesebb; nem is marad, aki megsirassa“ (Vértesi A.: *Balassa Bálint).*

Szülei gyakran látogatják leányuk sírját. „Bakács

uram... úgy vágyódik már leányával találkozni; úgy szeretné már neki megmondani, hogy nem haragszik többé, nem is haragudott reá soha ... Csak már egyszer összejöhetne vele!“ (Kanya Emilia: *Egy sírkő története).*

Mindegyik Jókai érzelmesen mélabús stílusának visszhangja.

*

Jókai hatását valamivel több mint 360 novellán és regényen látjuk. Ha ehhez hozzászámítunk még kb. 200 szabadságharci s abszolutizmus-korabeli tárgyút vagy vonatkozásút, melyeket több kevesebb valószínűséggel az ő példája sugallt, megállapíthatjuk, hogy a korszak anyagának körülbelül egyötödrészén mutatkozik ez a hatás.

Leghívebb tanítványai: Abonyi Lajos (11), Győry Vilmos (21), Pálffy Albert (10), Paulikovics Lajos (11), Roboz István (15), P. Szathmáry Károly (43), Vadnai Károly (18) és Vértesi Arnold (23).[4] Az ő munkáikon kívül még 62 akkor ismertebb író elbeszéléseiben látunk Jókai-hatást.[5]

Ez a Jókai-utánzás egyrészt azért érdekes, mert Jókai hirtelenül fokozódó népszerűségét és ellenállhatatlan vonzóerejét bizonyítja, másrészt azért, mert látjuk belőle, hogy kisebb, de tehetségesebb elbeszélőink tanultak tőle a romantikus külsőségeken kívül jót is, főként elbeszélésbeli közvetlenséget. Ellesték egyes stílusfordulatait, magyarosságát, könnyedségét, s így

4 A név után tett szám azt mutatja, hogy hány novelljukban és regényükben látunk Jókai-hatást.

5 A névteleneknek és az egészen jelentéktelen íróknak még 47 novellájában van J.-hatás.

jórészt az ő hatása alatt kezdett javulni nyelvük és fokozódni elbeszélő ügyességük. A régebbi elbeszélők Jósikától tanultak, az e korbleieknek már Jókai a mesterük.

*

Ezzel befejeztük Jókainak hosszú, de nagy jelentőségéhez képest mégis rövid méltatását. A nagy mesemondó munkássága ebben az időben érte el azt a színvonalbeli magasságot, melyet később sem haladt fölül, legfeljebb újra meg újra elért egy-egy kitünőbb regényében vagy novellájában. Ezért amit általános jellemzésként ötvenes évekbeli működéséről elmondtunk, méltatása volt egész munkásságának.

VIII.

A romantikus történeti elbeszélés.

I.

A történeti regény és novella a szabadságharc előtt. — Br. Jósika Miklós munkáinak időrendi áttekintése. — Történeti regényei: Eszther, A nagyszebeni királybíró, A zöld vadász, A szegedi boszorkányok, A tudós leánya, A rom titkai, Jő a tatár, A rejtett seb, A két királynő, A hat Uderszki leány. *— Társadalmi regényei:* A gordiusi csomó, Pygmaleon, Egy magyar család a forradalom alatt. *— Társadalmi novellái. — Lélek- és jellemrajzai. — Leírásai. — Korrajzai. — Szerkesztő módja. — Reflexiói. — Új szavai. — Stílusa. — Hanyatló népszerűsége.*

Jókai Mór nagyjelentőségű és nagyhatású munkássága után a kortársakénak áttekintésére térünk át, s tovább vizsgáljuk a *romantikus,* főként francia-romantikus irány hatását a múlt és jelen rajzában, vagyis a *történeti* és a *társadalmi regényben és novellában.* Ezután tárgyaljuk a *realisztikusabb, telekrajzi irány* térhódítását ugyanezen a két téren, s végül a jelennek humoros rajzát, vagyis *a humoristák* elbeszéléseit vesszük szemügyre.

A következő első részben e szerint a romantikus történeti regényről és novelláról szólunk.

A szabadságharc előtt, 1818—1847-ig tulajdonképpen csak Jósika úttörő működése jelentős ezen a téren: 6 regénye és 16 novellája (a két fantasztikus, bibliai tárgyút is ideszámítva) legértékesebb történeti elbeszélései ennek a korszaknak. Gaal József *Szirmay Ilonája,* s Vajda Péter *Tárcsái Bendéje* csak történeti regénykísérletek, a kezdetleges prózai „regék", s a többi történeti novellák (Kisfaludy, Fáy, Gaal József, Kuthy s mások elbeszélései) pedig legfeljebb ha megközelítik az övéit. A német és angol (Scott Walter)-hatás mellett a korszak második felében mind erősebb lesz a francia romantika hatása. A történeti regény végre 1847-ben emelkedik magasabb, igazán európai színvonalra br. Eötvös József és br. Kemény Zsigmond hatalmas müveiben *(Magyar or szag 1514-ben. Gyulai Pál).*

Az egész hosszú korszak folyamán, harmincegy év alatt mindössze 10 történeti regény s körülbelül négy és félszáz történeti novella jelent meg. Ehhez képest a tíz évre terjedő Bach-korszakban hirtelen hatalmas föllendülést látunk: 44 történeti regény és 600 novella lát napvilágot.

Br. Jósika lankadatlanul folytatja működését, br. Kemény eléri fejlődésének tetőpontját, Jókai új, egyéni irányt honosít meg. A történeti regény- és novellaírók száma erősen megnövekszik. Ennek egyik oka, mint már Jókaival kapcsolatban említettük, a cenzúra, mely a Bach-rendszer szempontjából veszélytelennek látszó történeti regények és elbeszélések megjelenését legkevésbbé akadályozta, másik oka pedig az, hogy a történeti elbeszélésekbe legkönnyebben lehetett

jelenkorra vonatkozó célzásokat rejteni, s a nemzeti múlt feltárásával a csüggedt hazafiakat vigasztalni és buzdítani. Azt is tudjuk, hogy a történeti elbeszélés a romantika kedvelt műfaja volt mindig.

*

Jósika 1849-ben, a szabadságharc leverése után kénytelen volt külföldre menekülni. Rövid ideig Lipcsében élt feleségével, de mivel itt sem volt biztonságban, 1850-ben Brüsszelben telepedett le.[1] Kiadója, Heckenast nem merte a súlyosan kompromittált író regényeit kinyomatni, úgyhogy szorult anyagi helyzetében eleinte kénytelen volt németül írni. *Die Familie Mailly* c. regénye 1850-ben önállóan jelent meg Lipcsében, egy másik s néhány novellája hírlapokban. 1851-ben jelent meg *Zűr Geschichte des ungarischen Freiheit skampfes* c. terjedelmes emlékirata Lipcsében.

Itthon zokon vették tőle, hogy „elpártolt*[4] a magyar irodalomtól és német íróvá lett, s jó magyar szokás szerint mindjárt hazaárulással vádolták. A *Hölgyfutár* pl. megemlítvén, hogy legújabb regényét (Die Familie Mailly) németül írta, igazságtalanul és gorombán hozzáteszi: „Hiszen míg köztünk volt is, csak akkor érzé magát boldognak, ha németül beszélhetett, tehát kudi nacht, herr Fischer! Egyéb semmi![44] (1850. II. 71.). A regényt különben igen gyengének találja; Adaghoz nem is hasonlítható. „Kénytelenek vagyunk hinni, hogy Abafit tulajdonképpen talán nem is J. M. írta“ (H. 1850. II. 76., 79.). A *Pesti Napló* is megcsipkedi „Original Roman“-ja miatt (1850. 170.), a

[1] Legjobb és legrészletesebb életrajza: Dézsi Lajos: *Báró Jósika Miklós.* Budapest. 1916.

Hölgyfutár pedig kárörömmel jelenti, hogy a bécsi *Lloyd* Jósika regényét „érdeme szerint megkeféli s a szerzőt háromszoros renegátnak címezi“ (1850. 129.).

A méltatlanul meghurcolt jeles író ezalatt magyar regényeken dolgozik, de ezek közül egyelőre csak az *Egy magyar család a forradalom alatt* első négy kötete jelenhetik meg külföldön (Braunschweig, 1852.), de a magyar lapok csak készülését említik (H. 1851. I. 39. febr. 17., MH. 1851. 385. febr. 16.), s később nem írnak róla — valószínűleg a cenzúra miatt. Ugyancsak 1851-ben jelentik, hogy egy regénye sajtó alatt van Heckenastnál (MH. 1851. 458. máj. 14., H. 1851. 1. 145. jún. 26.), de az olvasóközönség hiába várja megjelenését.

1853-ig mindössze két novellája s néhány regénymutatványa jelenik meg nálunk. Legelőször a *Reguly-Album* közölte *A különc* c. víg beszélyét, melyet még 1845-ben írt,[2] majd a *Pesti Röpívek* közölt német regényéből egy kis mutatványt magyar fordításban *(A Mailly család.* Jósika Miklós legújabb német eredeti regényéből mutatvány). A *Remény* első füzetében (1851. febr.) szintén egy mutatványa jelent meg *Az apáca-kolostor* címen, a *Losonci Phönix* III. kötetében (1852. márc.) szintén egy *A tábor* címen. Mind a kettő *II. Rákóczi Ferenc* c. nagy történeti regényéből való, melyet még 1847-ben elkezdett, de csak 1861-ben adhatott ki. Ezt a mutatványát megelőzte *A XVIII. század új öntetben* c. novellája (MH. 1851. 540—48.), Mindezek Jósika Miklós néven jelentek meg. A hivatalos *Magyar Hirlap* 1851. július 12-étől október 9-éig (507—582.) érdekes brüsszeli levélsorozatot közölt tőle.

2 Dézsi id. munkája 261.

Végre a cenzúra 1853 elején megengedte *Eszther* c. regényének kiadását, de azzal a szigorú, feltétellel, hogy a szerző nevét nem szabad a címlapra kinyomatni, s kilétére még célzást sem szabad tenni.[3] *Az emrödi kísértet* c. novellája (BH. 1853. 4—20.) már névtelenül jelenik meg, *A dug áros* c. regénytöredéke szintén („Mutatvány legkitűnőbb regényíróink egyikének a Gordusi csomag című, sajtó alatt levő III kötetü regényéből^, Di. 1853. 8—9.). Végre május elején megjelenhetett az *Eszther*[4] s ezzel újra megindult Jósika regényíró munkássága, mely terjedelem dolgában a szabadságharc előttit is fölülmúlta. Két hónap múlva, július elején, megjelent *A nagyszebeni királybíró* (Regény az „Eszther" szerzőjétől), november vége felé pedig *A gordusi* (sic!) *csomó.* (írta A szebeni királybíró, Eszther sat. szerzője.) Egy év alatt kilenc kötet!

A következő 1854. évben először *A zöld vadász* (írta „Eszther", „Gordusi csomó" sat. szerzője) jelent meg április végén, azután november első felében *A szegedi boszorkányok* (Regény „Eszther" stb. szerzőjétől), három-három kötetben.[5]

1855-ben két regénye jelent meg: *A rom titkai* a Pesti Naplóban (ápr. 1—júl 12. 75—18. sz. — t. i. jún. 22-től új lapszámozás kezdődött),[6] s *A tudós leá-*

3 u. ott 301.

4 A Di. mutatványul közölte belőle a *Visegrád* c. fejezetet u. olyan jegyzettel, mint *A dugárost.* Ez az utalás „legjelesebb regényíróink egyikére" is hozzájárulhatott a névtelen szerző kilétét fedő homály eloszlatásához.

5 Mutatványt közölt belőle a CsL. (I. 7—8. ápr. 15—30.).

6 Tiszteletdíjából 30 frtot ajánlott föl a nemzeti irodalom gyarapítására, 30-at a Nemzeti Színház nyugdíjintézete számára, 30-at pedig a Fáncsy-árvák megsegítésére (PN. 1855. 53.).

nya (írta „Eszther“ sat. szerzője) szeptember végén (3 kötetben) és két novellája: *Életregény pohár ozás* (sic!) *közben* s *Kettő egy helyett.*

1856-ban megint két regénye lát napvilágot: *Pygmaleon* (sic!) *vagy egy magyar család Párisban* (írta Eszther, Gordusi csomó sat. szerzője) 2 kötetben,[7] s *Jő a tatár* (Regény az „Eszther“ szerzőjétől) 4 kötetben augusztus elején. *A rom titkai* (írta „Eszther“, a „Gordiusi csomó“ sat. szerzője) is ekkor jelent meg önállóan 2 kötetben április elején. Megkezdte továbbá *Két királynő* c. regényének közlését a Magyar Sajtóban (az I. kötet júl. 8—aug. 14.) s folytatta 1857-ben (febr. 6—ápr. 26.).

1857 januárjában jelenik meg *A rejtett seb* (írta „Eszther“, „A tudós leánya“ stb. szerzője) 3 kötetben, s a *Két királynő* (írta Eszther sat. szerzője) önállóan 3 kötetben november végén, ezeken kívül egy novellája *(Egy igaz ember).* Júl. 1—szept. 23-ig közli a *Magyar Sajtóban A hat Uderszki leány* c. regényének 3 kötetét, azután abbahagyja. Az egész regény csak 1858-ban jelenik meg 6 kötetben május végén (írta „Eszther“ sat. szerzője). Ugyanebben az évben három novellája jelent meg *(Egy anya, A tengeren, A kakukszó).* 1859-ben csak négy kötet novellát adott ki április közepén: *Régibb és újabb novellák* az Eszther szerzőjétől.[8]

Ez a hatalmas munkássága (hét év alatt 42 kötet

[7] Már 1855 legvégén jelentik megjelenését.

[8] *A kakukszó* kivételével minden 1850 óta megjelent novellája benne van, s ezeken kívül *Az Ilmérek* (1844), *Annid* (1847) s *Egy éj Sulowban* (1847).

regény és novella) fölülmúlja a szabadságharc előttit (12 év alatt 38 kötet regény és novella).[9]

Először történeti regényeit, azután társadalmi regényeit és novelláit fogjuk röviden áttekinteni, s végül egész munkásságát jellemezni.[10]

Eszther hőse Kázmér lengyel király zsidó kegyencnője. Főalakjai még Nagy Lajos királyunk, aki Kont lovag álnéven szerepel, s így hódítja meg Lizinkát, a bosnyák bán leányát, későbbi feleségét, Rokiczana, Kázmér titkos neje, s Zdenkó lovag, Nagy Lajos barátja

Ö Egyéb munkái: *Hunyadi Mátyás király* (Vasárnapi Könyvtár. 1856.). *A vándor kérő* egyfelvonásos vígjáték (Di. 1857. 3.). *Regény és regényitészet.* 1858., melyből a H. mutatványt közölt (1858. 281.). Cikkek: *Külföldieskedés* (Di. 1859. 1—2.), *A várnák* (a kasztokról, társadalmi osztályokról, u. ott 1859. 27—9.). A Divatcsarnok jelenti (1857. 5.), hogy Degré Alajossal együtt írnak egy „2000 év“ c. regényt. Ebből a tervből semmi sem lett. Ugyancsak a Di. írja, hogy Chassin 4 novelláját fordította franciára, a brüsszeli *Etoile* pedig *Tibod a jegyző* c. elbeszélését közölte (1859. 22.). Németül e korbeli regényei közül csak *A szegedi boszorkányok* jelent meg felesége fordításában, de csak 1863-ban. A régiek közül a *Jósika István* jelent meg németül 1851-ben ugyancsak felesége fordításában.

[10] Mint előbbi kétkötetes munkámban, a kiválóbb egyéniségek munkásságát együtt tárgyalom (tehát történeti, társadalmi és víg elbeszéléseit együtt). így tárgyaltam Jókai munkásságát, s így tárgyalom itt a Jósikáét. A nem-nagyjelentőségű elbeszélők történeti, társadalmi és víg ebeszéléseit az illető fejezetekben külön-külön tárgyalom, mert kisebb egyéniségük nem teszi szükségessé, hogy a műfaj történetet miattuk megszakítsam.

Ezekről mindig ott szólok részletesebben, ahová munkásságuk érdemleges része tartozik (történelmi elbeszélők, társadalmi elbeszélők vagy humoristák).

s bátyja Rokiczanának. Erről azonban kiderül, hogy a bosnyák bán testvérének s egy litván hercegnek gyermeke, s így Zden'kó feleségül veheti.

A mese csupa epizód, s hol erre, hol arra csapong a főalakok sorsát követve. Eszthér nem igazi hős: nagy hatalmáról és zsidó-pártolásáról csak hallunk, de cselekedni alig látjuk a történet folyamán. Nagy Lajos és Zdenkó barátsága kissé a Mátyás királyéra és Zokoliéra, a kéjenc Kázmér alakja pedig Zólyomiéra és Bátori Gáboréra emlékeztet.

Forrása Dlugosz *História Poloniae-je* volt.[11] Az egykorú bírálók nagy örömmel fogadták. Az *Új Magyar Múzeum* szerint „egy újabb remek a magyar regény halhatatlan nagy mesterétől! örökké ifjú lángelméjének avulhatatlan műve“ (1853. 5. főz.). A *Pesti Napló* szerint „egyik legjelesebb regényírónk műve ... E munkát irodalmunkban valóságos eszménynek tekintjük“ (1853. máj. 8.). Utóbb ugyanott Greguss dicsérte meg, de befejezetlennek érezte, „jó volna — úgymond — még egy kötettel megtoldani“ (1853. máj. 24.).[12]

A nagyszebeni királybíró Szász Jánosról (Zabanius, Ilans von llarteneck) szól, kiről előtte már a szász Roth Dániel is írt regényt (1847).[13] Jósika ezt nem ismerte, sem Bethlen Miklós önéletírásának elbeszélését, csak Cserei Mihály megbízhatatlan adatai alapján dolgozott.[14] Így a sok tekintetben érdekes és

11 Dézsi: Báró Jósika Miklós. Budapest. 1916. 305.

12 A Di. is nagy dicséretekkel halmozta el (1853. 14.).

13 Később két szász író két drámát is irt róla (1874. és 18·86), Vajda Viktor pedig egy gyenge regényt *(Elveszett boldogság. 1906.).* Dézsi adatai.

14 Dézsi adatai.

jelentős alakot közönséges gonosztevőnek rajzolja, ki titkos házába álomitallal elkábított leányokat vitet (tehát Zólyomi és Bátori Gábor-féle kéjenc ő is), s más gaztetteket követ el. Ellenségét, a hamispénz-verő Déli Mihálj· segesvári polgármestert[15] törvénytelenül kivégezteti, míg végre maga is hóhérkézre kerül.[16] Rabutin tábornok, Aeton főhadnagy szintén történeti alakok, még Cserei Mihályt is szerepelteti. Női főalakja Dévényi Advig, ki szereti Szász Jánost, mint Caelesta Bátori Gábort, de mégis közreműködik leleplezésében. A túltengő regényes mese elnyomja benne az igazi kor rajzot. A kritika ezt már kevesebb lelkesedéssel fogadta. Az *Új Magyar Múzeum* dicséri, de nem tetszik neki a „pathologicus“ tárgy. A szerző talán azt hitte, hogy a „francia romantikától túlcsigázott“ közönségünk ízlése eltompult s csak ilyeneket tud élvezni. „Azon levegő leng a Királybíróban, melyet szerző most beszí“ (1853. 7. fűz.), Greguss is „franciásnak“ érzi előadását, azaz „kezdettől végig növekvőleg feszítő és érdeklő“-nek (PN. 1853. júl. 12.), a *Divatcsarnok* szerint (1853. 38.) jó, úgy mint Eszther, ..de szerzőjüktől még sokkal jobbat is várhatunk“.

A zöld vadász II. Ulászló és II. Lajos korát rajzolja: az oligarchák erőszakosságát (a Drágfyak és Kanizsayak harcát), fényűzését, a királyi udvart, a mohácsi csata előzményeit s magát a nagy nemzeti összeomlást. Hőse a titokzatos „zöld vadász“ nem más, mint a családjából kitaszított Drágfy Tihamér,[17] ki eleinte olyan félkegyelmű-forma, de azután kiváló vitézzé

15 A történelem szerint Schuller János.

16 1703. dec. 5-én. Dézsi adatai.

17 A PN. szerint (1853. aug. 7.) Jósika egy *Tihamér* c. regényt ír. Úgy látszik, először ezt a címet szánta regényének.

lesz (résztvesz a mohácsi csatában s a királyt kíséri menekülése közben), s családjával kibékülve feleségül veszi rokonát. Drágfy Judithot. — A kor legtöbb történeti alakja szerepel benne: a két király, Mária királyné, Szerencsés Imre, Várady Pál egri püspök, Burgio pápai követ, Tomory Pál, Brodarics, a mohácsi csata krónikása, Werbőczy, Bornemisza János és mások. A nagy történelmi anyagot nem tudja a regényes és a titokzatosságot erőltető mesével szervesen összekapcsolni. Gyenge, elnyújtott regény, melyet nem mondhatni jobbnak előbbi két regényénél, mint a *Pesti Napló* dicsérő bírálata megállapítja (1854. máj. 24.).

A szegedi boszorkányokat egy XVIII. század eleji szegedi boszorkánypör iratai alapján írta, melyeket kiadója, Heckenast, küldött neki.[18] Maga a pör s egyes vádlottak nevei tehát hitelesek. A boszorkányként megégetett Dugonitsné természetesen nem a híres piarista anyja, mint az író előadja. Az 1740-ben született Dugonicsnak mint gyermeknek szerepeltetése 1728-ban tehát furcsa kortévesztés. A boszorkánypör azonban csak kerete a költött, regényes mesének, mely bosszúból történő gyermekrabláson és gyermekcserén alapszik. Jellemző, hogy az érdekes, új tárggyal és környezettel nem tud mit tenni, és sablonos, „titokzatos“, gyermeksikkasztásos történetet farag belőle. Milyen érdekes lett volna a boszorkányüldözők lelki rajza, de. ebből semmit sem látunk. A fő-boszorkányüldöző Szlovén ics ügyészről egyebet nem tud mondani, mint hogy gúnyosan „lángeszű“-nek nevezi, pedig éppen azt lett volna érdekes kutatnia, hogyan hihetett boszorkányokban egy ilyen tanult ember, vagy ha nem hitt, miért

18 H. levele Dézsi id. munkájában. 302.

üldözte őket. Ezt szívesebben olvasnók, mint a spanyol örökösödési háború barcelonai epizódját, amelyre semmi szüksége sincs a szegedi történetnek.

A *Pesti Napló* bírálója (1854. dec. 6.) azért ezt is a tisztelő dicséret hangján méltatja, bár megjegyzi, hogy a lélek- és jellemrajz háttérbe szorul benne „az események egymásra tolulása“ mellett. De hát — úgymond — az e fajta regényt a közönség többsége jobban szereti.

A tudós leánya Wingardus Méta, kit Wallmeroden lovag szeret s feleségül akar venni. Zsigmond király könnyelmű felesége, Borbála, szereti a lovagot, s ezért Latkó cigány vajda segítségével Métát a tiroli Sigmundsegg várába viteti fogságba. Innen végre kiszabadul s Wallmeroden felesége lesz, Gara Sándor, a királyné másik kegyence pedig elveszi Leát, a tiroli várnagy leányát. Zsigmond a többi udvarlót is megházasítja, így áll bosszút könnyelmű feleségén.[19]

Méta a *Csehek* Bretizláv Izabellájára emlékeztet. A hangulatos tiroli környezetrajz, mely az író személyes tapasztalatain alapszik, s a figyelemreméltó lélekrajzi részletek értékesebbé teszik előbbi regényeinél.

A bírálók nem nagy lelkesedéssel fogadták. A festett nők rajzát erkölcsi szempontból kifogásolták (Di. 1855. 69. CsL. 1855. II. 11.), Brassai Sámuel pedig (a *Critical Lapok* egyetlen füzetében, 1855.) különösen pongyola nyelvét s modorosságait bírálta meg igen szigorúan. Jellemrajzait is gyengéknek találta. A dicséretekhez szokott szerzőt nagyon bántotta a kíméletlen, bár sok tekintetben igazmondó bírálat, s ingerülten

[19] Fonása Dézsi szerint Aschbach: *Geschichte Kaisers Siegsmunds* (1839) s Katona István történelme. Wallmeroden történeti alak.

védekezett ellene a *Magyar Sajtóban* (1856. ápr. 21.), majd később a *Regény és regény ítészeiben.*

A rom titkainak meséje, mint *A szegedi boszorkányoké,* a XVIII. század elején történik, s hőse Czobor Elemér, kiről az a hír terjed el, hogy elesett Nándorfehérvárt. Nagybátyja, Czobor Márk királyi főajtónálló (történeti alak) s mostohaanyja elfoglalják birtokait. Elemér török fogságából kiszabadulva hazatér, de rokonai csalónak mondják, s csak hosszas küzdelem után tudja jogos örökségét visszapörölni és elnyerni Czobor Ilmának, Márk leányának, kezét. Gyengébb regényei közé tartozik. Salamon Ferenc kiemelte sikerült lélek- és korrajzi részleteit, de megrótta a kidolgozás pongyolaságát, elsietett voltát és gyenge stílusát (BH. 1856. ápr. 10.). Lonkay Antal is szóvátette magyartalanságait, de elismeréssel szólt új szavairól s jelzőinek szépségéről (MS. 1855. 83—4.). Dicsérettel írt róla a *Pesti Napló* (Greguss, 1856. máj. 13.) s a *Magyar Sajtó* (1856. máj. 15.).

A Jó a tatárban elég élénk korképet rajzol a tatárjárás idejéről, a kúnok befogadásáról, a Sajó-menti csatáról, a tatárok pusztításáról. A történelem több alakját szerepelteti, még Rogeriust is, a *Carmen miserabile* szerzőjét, de a sok történeti részlet ellenére sem tud igazán nagyszabású és egységes képet adni a szomorú korszakról. Korrajza azért értékesebb a bágyadt, romantikus mesénél, mely szerelmi cselszövényből, egy szerencsétlen házasság eseményeiből s különféle kalandokból van szőve. — Jelentősebb bírálat nem jelent meg róla.

A rejtett seb gyenge bűnügyi történet némi korrajzi mázzal bevonva. Ez a korrajz mindössze a II. József-korabeli bécsi környezetrajzra szorítkozik (ka-

szárnya-élet, a császári udvar, katonai becsületbíróság, a császár rokonszenvesnek rajzolt alakja). A mese azon alapszik, hogy Kölesy Gergely, a derék dr agony os tiszt, s a nemeslelkű Louise apjáról kiderül, hogy zsivány, rablógyilkos volt, ki is végzik. Louise lemond grófi vőlegényéről, bár az elvenné, s kolostorba vonul, Gergely katona maradhat, elveszi szerelmét, de „rejtett sebe“ sohasem heged be.

A *Budapesti Hírlap* (1858. felír. 28.) megdicsérte s érdekfeszítőnek találta.

A *két királynőben* megint a korrajz lép előtérbe: a Nagy Lajos halála után következő trónviszályok az özvegy Erzsébettel s Mária királynővel, Zsigmond feleségével a középpontban. Kis Károly trónrajutása és megölése, a Horváthyak összeesküvése, a két királyné fogsága, Erzsébet halála s Mária kiszabadulása a mese történelmi része, amely természetesen regényes elemekkel vegyül. Az utóbbiak Prodanic István, a Nádasdy grófok őse, körül csoportosulnak. István titokban rajongva imádja Máriát, mint Abafi Christiernát, az is viszonozza az ideális szerelmet, de mégis összeházasítja Istvánt Aglaeval, kik azután boldogok lesznek. — A régiekre emlékeztető érdekesebb és sikerültebb regény. Császár Ferenc a *Divatcsarnokba* (1857. 20—6.) hosszú és nagyon dicsérő bírálatot írt róla, melyben tagadja azt az állítást, hogy Jósika Abafi óta hanyatlott volna.

A hat Uderszki leány című s eddig legnagyobb terjedelmű regénye a *Csehek* folytatása. Először Mátyás király uralkodása utolsó évtizedének eseményei peregnek itt le előttünk: Bécs elfoglalása, Bécsújhely ostroma, a király tervei fia érdekében, Beatrix cselszövényei, Mátyás halála, azután a trónöröklési moz-

galmak: Beatrix bukása, II. Ulászló trónrajutása, Corvin János csatavesztése, kibékülése a királlyal. Uderszki, a vén rablólovag már a *Csehekben* szerepelt, az ö unokái a szép leányok. Szereplői még a regénynek: Komoróci Iván, a *Csehek* Komorócyjának fia, Zokoli Edömér, Zokolinak („Elemér a sas“) fia, s ennek anyja, Zokoli özvegye, Giskra Serena. A mese regényes része főként Corvin János és Uderszki Bruna szerelme s tervezett házassága körül forog, melyet a másik Uderszki lány, a démoni Vanda mindenféle cselszövénnyel meg akar hiúsítani. Brunáról utóbb kiderül, hogy nem Uderszki lánya, hanem Frangepán Beatrix, kit Corvin János feleségül is vesz. Vanda öngyilkos lesz.

Érdekes részletei ellenére bágyadt, elnyújtott regény, s a *Csehekhez* képest hanyaltás. Ezt akkori bírálója, Salamon Ferenc is megállapítja *(Album* a Pesti Napló múlt félévi t. előfizetőinek 1858. 232. 1.). Sok a kifogása a regény ellen, bár dicsérettel említi, hogy a szerző „az emberi jellem, érzelmek s szenvedélyek játékát ügyekszik fő rogókként előtüntetni“, s e tekintetben „merő ellentéte regény-, novella- és drámaíróink nagyobb tömegének*[4].

Történeti novellát mindössze egyet írt, *Az emrődi kísért etet* Bethlen Gábor özvegyének, Brandenburgi Katalinnak idejéből (1629—1630). Az emrődi vár „kísérlete[1]“ a holtnak hitt Emrődi Ambrus. Leányának szerelmi története s az erkölcstelen fejedelemnő megbuktatása tárgya a bonyodalmas mesének, melyet elég jóízűen, sőt némi humorral mond el, de kezdetlegesen vegyít érdektelen történeti adatokkal.

*

Igazi társadalmi regényt csak kettőt írt ebben a korban. Az *Esztherrel* s *A nagyszebeni királybíróval* egy évben jelent meg *A gordiusi csomó* (az első kiadáson hibásan gordusi).[20] A regény különféle rejtélyeknek túlságosan bonyolult csomója, melyet a szerző nem vág ketté Nagy Sándorként, hanem türelmesen s az olvasó türelmét is próbára téve bontogat szét, egymás után fejtve meg a sok titkot. A történet színhelyei többek közt Belgium, Párizs, Magyarország, s főszereplői egy gonosztevővé züllött lengyel, gróf Wanovszky, ennek cimborája, egy magyar származású zsivány (Szántó, Santo, Sandeau) és a gróf nemeslelkü. felesége, Johanna. Ezeknek sorsa bonyolódik össze egy magyar úri s egy parasztcsaládéval. A sok szereplő mind boldog lesz a végén, még a gróf is megjavul Amerikában, csak Szántót akasztják föl. — Az aprólékos, zűrzavaros bonyodalom, mely folytonosan érdekfeszítő akar lenni, unalmassá, fárasztóvá lesz. A regény színvonala nem magasabb a francia romantikus ponyvaregényekénél.

A *Pesti Napló* azért megdicsérte (1853. nov. 20.), érdekesnek találta, s egyes jellemeit (Johanna, Aradi Miska, a parasztlegény) jóknak.

A *Pygmaleon, vagy egy magyar család Párisban* sokkal többet ér. Sue hatását éreztető[21] francia-roman-

20 A csomó helyett először „csomag"-ot írt. A szövegben ezt már nem lehetett megváltoztatni, azért jegyzetben igazítja helyre: csomag helyett mindenütt csomó teendő.

21 Kovács János *Sue hatása a magyar regényirodalomra* (Kolozsvár. 1911.) c. tanulmányában a Pygmaleont a *Párizsi titkok* egyik epizódjával egyezteti, melyben D 'Orbigny grófot éppen úgy befonja Roland asszony, a nevelőnő., mint Silvie a tábornokot, csakhogy amaz gonosztevő, aki a gróf első felesé

tikus történet ez is, mely a végén bűnügyivé válik, de nem vadromantikus, lélekrajzilag gondosabban alá-festett, s egyes jellemrajzai is sikerültek.

A szobrába szerelmes ciprusi Pygmalion király szerepét itt a fiatal Váradi szobrász játssza, aki Trencsényi tábornok lelki beteg leányát, Júliát, művészetével és szerelmével új életre kelti. Silvie, a képmutató, és ravasz nevelőnő, elvéteti magát a tábornokkal, kalandor bátyja számára akarja megszerezni Júlia kezét. Ez önvédelemből megöli a tábornokot, amiért deportálják. Silvie folytatja könnyelmű életét, Júlia Váradiné lesz.

Egyik bírálója, Szegfi Mór, elhamarkodott munkának mondotta és túlságos szigorúsággal ítélte meg (H. 1856. 128—9.), Greguss viszont dicsérettel szólt róla, s „karácsonyi s újévi ajándékul·[4] ajánlotta az olvasóknak (MS. 1855. 147.).

Egy magyar család a forradalom alatt című „korlent meg, tehát tulajdonképpen csali ez az „első oszrajza'[44], melyet csak a címlapon nevez így, de a szövegben „történeti regénynek[44], a történelem, a politika és a regény nem-sikerült keveréke. Maga egyik levelében „hosszú és unalmas, félig politikai, félig zavaros regény[44]-nek nevezi.[22] 1853-ban csak négy első kötete jelent meg, tehát tulajdonképpen csak ez az „első oszgét megmérgezi orvos bűntársa segítségével, s az öreg grófot is meg akarja mérgezni. D Orbignyt különben leányától is elidegeníti s szerencsétlen házasságra kényszeríti. A végén leleplezik, mint Silviet. A gróf és a tábornok, valamint a képmutató Roland asszony és Silvie jellemében is vannak rokon vonások, de mi nem annyira ezekben a részletekben, mint inkább az elbeszélés modorában s bűnügyi tárgyában látjuk Sue hatását.

22 Akadémiai Értesítő. 1916. 174.

tály“ tartozik munkánk keretébe. Ennek „második, változatlan lenyomata“ 1861-ben jelent meg s ugyanakkor, kilenc év múlva írta meg a folytatását,[23] mely 1862-ben jelent meg (5—10. kötet). Az első négy kötetben a negyvennyolcas és negyvenkilences események közül elmondja a negyvennyolcas törvények hatását, az oláhok titkos gyűlését, Erdély únióját Magyarországgal (a kolozsvári ünnepélyeket), a pesti mozgalmakat, a horvátok betörését s vereségét, a honvédelmi bizottmány működését, Kossuth lelkesítő szerepét, a szerb és oláh lázadás eseményeit, az erdélyi harcokat s a debreceni életet egészen Kossuth megérkezéséig. A későbbi kötetek a szabadságharc további eseményeit tartalmazzák a fegyverletételig s az emigrációig. A munka különben Kossuthot védi és magasztalja s erősen Görgey-ellenes.

A tömérdek eseményt és politikai fejtegetést, vitázást a regényes elem nem teheti igazi regénnyé. A Zádor-család tagjainak története csak arra való, hogy a munka ne váljék egészen politikai történetté, hanem a nagyközönségnek is élvezhető, érdekes és népszerű olvasmány legyen. így, regényes részletekkel tarkítva az is lett. A Brüsszelbe emigráló Kéméndy Jenő és Zádor Irma alakjában magát és feleségét is szerepelteti. Ez a művészeti szempontból nem sikerült felemás munka (se igazi regény, se igazi történelem) mint a szabadságharcnak első nagyszabású irodalmi feldolgozása, s mint a mozgalmas kor egyik cselekvő szereplője igen sok egyéni tapasztalatának, az akkori eseményekre és történeti alakokra vonatkozó egyéni, bár

23 Nyilatkozata az V. kötetben (1—2. lap) és föntebbi levele.

sokszor elfogult, nézeteinek összefoglalása mindig érdekes marad szellemtörténeti szempontból.

Társadalmi novellái, ha találunk is bennük hibákat, a korszak java termése közé tartoznak könnyed, kellemes előadásukkal és ügyes bonyodalmaikkal.

A vígak a francia-romantika efféle könnyebb fajsúlyú novelláinak, s részben francia vígjátékmeséknek hatását mutatják.

A különc kigondolt történet, mely erőltetettségénél fogva nem nagyon mulattató. A különc Seregélyi gróf alakja, noha élő minta (nagybátyja, br. Jósika József) után rajzolta, valószínűtlen. Legjobb benne a csárdái zsivány-jelenet, mely a betyárokat a Gaal-féle idealizálással ellentétben közönséges, durva fickóknak rajzolja, kikkel egy elszánt úriember könnyen elbánik.

A XVIII. század új öntetben c. novellája megint egy különc grófot rajzol (Braunfeld Ádám), aki kastélyában egészen a tizennyolcadik századbeli francia divat és szokások szerint él. Ennek a furcsa életnek leírása s a gőgös arisztokratának demokratikus megtréfálása és kijátszása a novella tárgya.

A *Kettő egy helyett* egy brüsszeli harisnyakereskedő féltékenységének története, melyet tolvaj szobalányuk szökése egész vígjátékká bonyolít. Ez a bonyodalom kissé mesterkélt, de elég mulatságos és brüsszeli háttere új. *A kakukszó* fantasztikusan romantikus elbeszélés egy hiú és törtető ifjúról, aki gazdagon akar nősülni, s magas állásba kerülni. Egy pozsonyi bölcshöz fordul tanácsért, aki először álomszerű káprázatban nagy jövőt tár elé, de azt is bebizonyítja neki, hogy erre nem érdemes. Az ifjú azután bölcs tanácsai szerint intézi sorsát, s derék, kiváló emberré válik.

Tanulságos volta nem bántó, kedves humorral, érdekesen van elmesélve.

Szintén tanulságos, de nem humoros történet az *Egy anya,* melynek már az elején kijelenti, hogy egy jó és egy „selejtes“ anyát akar bemutatni, s hosszas erkölcsi elmélkedéssel indítja el novelláját s azzal is fejezi be: fő dolog az életben a szerelmen és becsületen alapuló tiszta házasság. A kiváló anya Zentelky grófné, kinek fiát egy könnyelmű bécsi mama és leánya akarja befonni, de az okos grófné kiábrándítja a fiatal grófot s elvétet vele egy szép és derék árva báróleányt. Különben nagyszerű gazda is, aki rendbehozza zilált vagyoni viszonyaikat. Érdekes benne a századeleji bécsi és kolozsvári élet, melyet a maga tapasztalatai alapján ír le. Mintha első házasságának élményeit is felhasználta volna benne.

Ilyenforma az *Egy igaz ember* is, melyről azt mondja, hogy igaz történet, csak a neveket, helyeket s az időt változtatta meg. A novellában — úgymond — „sem mérgezések, sem gyilkosságok elő nem jőnek; s nem fogunk sem homérosz (sic!) sem ossiáni, hősökkel találkozni“. Látjuk, hogy Jósika, mint többi romantikus elbeszélőnk, közben-közben gúnyolódik a romantikán.

Hőse a derék ifjú, ki dolgozik, még aranyat is ás Sutterrel, California aranymezőinek első fölfedezőjével együtt, végül elveszi régi ideálját, a sors csapásai következtében megpuhult büszke arisztokrata-hölgyet. Ez dickensi motívum, a pénzügyletek Ponyvásy Alcibiád (azelőtt Fudler Sámuel) gaz uzsorás-alakjával pedig balsaci realizmussal vannak elmondva, de az egész mese azért romantikus. Kár, hogy a nő lelki át-

alakulásának rajzát elhanyagolja, hősét pedig nem tudja érdekessé tenni.

Az *Életregény poharazás közben* hamisítatlan francia-romantikus történet a könnyelmű Cavendish lordról, aki, hogy egy kényszerű házasság elől meneküljön, kedvesével együtt Ausztráliába deport áltatja magát (!). Húsz év múlva újra Európában tűnik fel mint lord, leánya pedig mint énekesnő, akit ausztráliai gazdájának fia vesz feleségül. A bonyolult történet két ember beszélgetéséből bontakozik ki igen ügyesen és érdekkeltően. Ugyanilyen modorú elbeszélés *A tengeren,* csakhogy ez a tropikus vidékek helyett az északi jegestengeren játszik, s egy kalandos cethalászat története gonosz, erőszakos, bajkeverő matrózzal, titokzatos hajóval, matrózlázadással, viharral, jég közé fagyással, szóval a jellegzetes tengeri romantikával. A kilencvenkét éves Björnson meséli el vagy hatvantagú családjának.

*

A regény- és novellaműfaj fejlődésének szempontjából Jósika szabadságharc előtti munkássága sokkal nagyobb jelentőségű, mint ez a szabadságharc utáni. Régebbi munkásságát annak idején külön monográfiában, s a szabadságharc előtti elbeszélő irodalomról szóló kétkötetes munkánkban részletesen méltattuk, itt csak Bach-korszakbeli munkáinak rövid jellemzésére szorítkozunk. Meg fogjuk állapítani, hogy vannak-e ezeknek is értékei, hogy milyen mértékben mutatkoznak bennük régi hibái és jó tulajdonságai, s hogy igazán olyan nagy hanyatlást mutatnak-e régebbi munkáihoz képest.

Lélekrajz dolgában nem veszünk észre hanyatlást,

sőt mintha most még nagyobb gondot fordítana erre, mint régebben. Ritkán találkozunk regényeiben azzal a művészietlen eljárással, hogy egy frázissal intézi el valamilyen érzelem rajzát, mint pl. *A két királynőben,* mikor az anya megtalálja elveszett fiát, s az író kényelmesen mellőzi örömének rajzát, mert „vannak érzelmek, melyek festésében a való csak megközelíthető/' Mikor Eszthernek névleges férje bevallja, hogy szereti feleségét, mi is Eszterrel együtt csodálkozunk. Es mióta? — kérdi. — Tegnap óta — feleli a lovag. De még nagyobb meglepetést szerez az író gyanútlan olvasójának, mikor Eszther is kijelenti, hogy szereti a lovagot. És mióta? — kérdi ez. „E pillanat óta — mond a hölgy/' Ez tréfának megjárja, de komoly megokolásnak nem. — Rendesen azonban komolyan veszi a dolgot, s ha nagyobbszabású és minden tekintetben kielégítő lélekrajzokat nem is, de sikerült lélekrajzi részleteket minden regényében találunk. Különösen mester a dialógusok lélekrajzilag érdekes szövésében. Efféle párbeszédes, drámai lélekrajzra számos példát idézhetünk regényeiből. Ilyen Béli Mihály párbeszéde feleségével, mikor meg akarja tudni ennek régi szerelmi titkát, vagy Szász Jánosé és Advigé, mikor Szász nagy szerelmét bizonygatja, de a leány kételkedik benne, pedig annyira szereti, hogy szívesen lenne a szeretője is, ha meg tudna bizonyosodni őszinteségéről *(A nagyszebeni királybíró)*. Ilyen Borbála királyné és Wallmeroden nagy jelenete: a lovag szereti a királynét, de királyhűsége küzd szerelmével, azután ő nagy, tiszta szerelemre vágyik, de ismerve Borbála könnyelműségét, nem hisz neki. A szerelmest asszonyt sérti, de izgatja is a lovag hidegsége. Még érdekesebb az a két jelenet, mikor Borbála bizalmas udvarhölgye előtt

tárja ki legtitkosabb érzelmeit: öreg férjét nem szereti, de sérti hiúságát annak hűtlensége, mentegeti és magyarázza könnyelmű életét, szenvedélyessége és hiúsága lázong kegyvesiztettsége ellen. Az író a feslett életű nőt nem rajzolja egészen romlottnak, inkább könnyelműnek, s még részvétet is tud kelteni iránta *(A tudós leánya).* — Ilyen Silvie és kalandor bátyjának jelenete, mikor ez. fölényes gúnnyal lobbant ja a leány szemére, hogy éppen olyan szélhámos, mint ő, csak finomabb eszközökkel dolgozik, Silvie pedig küzd gaz tervei ellen. A fordulatos párbeszéd mindkettejüket jellemzi *(Pygmaleon)* ... Ilyen az a jelenet, mikor a ravasz Beatrix kicsalja Corvin János szerelmi titkát, s a gyanútlan ifjúval elhiteti, hogy érdekeinek őszinte barátja *(A hat Uderszki leány).*

De nemcsak párbeszédes lélekrajzai sikerültek, hanem a leíró fornájúak is, ilyenek pl. Ágota boszorkányálma, melyet a bódító kenőcs okoz *(A szegedi boszorkányok),* Méta, az ártatlan leányka ébredő szerelme, mely még csak homályos, öntudatlan vonzalom *(A tudós leánya),* vagy a büszke és hiú Ilma lelki átalakulása, mikor gyűlölete szerelemmé változik, s belátja eddigi tévedésiéit; a finom lélekrajzot szép éji hangulat színezi *(A rom titkai),* vagy István és Aglae gyermekszerelme, s Mária királyné ideális vonzalma, melyről megtört szívvel mond le *(Két királynő).*

Jellemrajzoló készsége sem csökkent. Történeti alakjait a történelem adatai alapján iparkodik híven jellemezni s lehetőleg megeleveníteni, így pl. Mátyás királyt, ki a *Csehek*-beli ifjú királynak idősebb párja; testi rokkantsága nem árt szellemi nagyságának *(A hat Uderszki leány).* II. József császárt is igen rokonszenvesnek és kiváló uralkodónak rajzolja *(A rejtett*

seb), IV. Béla nagyságát viszont nem tudja éreztetni. Erélyességét hangoztatja, de csak gyengeségét látjuk, nem tud parancsolni, nem tud cselekedni *(Jő a tatár).* Királynőinek jellemrajzai mind sikerültek: a cselszövő, nagyravágyó Beatrixé, az erőszakos Erzsébeté, a finomlelkü Máriáé s a könnyelmű Borbáláé.

Nőalakjainak főként három típusa van: a fennköltlelkü hősnő (Dévényi Advig, Uderszki Bruna, Dora a *Jö a tatárban* stb.), a gyöngéd, ártatlan leány vagy asszony (Méta, Lea *A tudós leányában,* Héderváryné a *Jö a tatárban,* Aglae *A két királynőben,* Louise *A rejtett sebben* stb.), s a cselszövő, gonosz vagy könynyelmü nő (Uderszki Vanda, Silvie, Beatrix, Borbála stb.). — Ezeket sikerültén rajzolja, helyenkint egyéni vonásokkal, de inkább típusszerűen, úgyhogy meglehetősen hasonlítanak egymáshoz.

Férfialakjai még jobban közelítenek a típushoz, s többnyire nemeslelkü, becsületes, bátor, derék fiatalemberek (Corvin János, Prodanic István, Acton főhadnagy, Zdenkó lovag, Drágfi Tihamér, Wallmeroden, Czobor Elemér, Kölesy Gergely stb.). Azért egyéni alakokat is tud rajzolni, ilyenek: a mogorva, heves, bogaras, hiú, öreg gavallér, Trencsényi tábornok, a szemtelen és aljas gazfickó, Libor diák *(Jö a tatár),* a különc és népbarát Czobor Pál *(A rom titkai),* a józan, hiú, üreslelkü és pénzvágyó Héderváry Pál *(Jö a tatár),* Horváthy perjel, a ravasz, kétszínű diplomata, az erélyes, zordon öreg Prodanic Borotin *(A két királynő),* vagy Miszlavin, a fanatikus husszita pap *(A hat Uderszki leány).* Van néhány sikerült humoros alakja is, ilyen Sugár, a bőbeszédű, fontoskodó, jóízű paraszt *(A nagyszebeni k.),* a gyáva és komikus Kálnay *(A zöld v.),* Vidra, a piperkőc, önhitt, ostoba ga-

vallér, aki arra született, hogy kinevessék és rászedjék, vagy Boglár, a darabos vén huszár, furcsán elferdített francia szavaival, s egyenes, parasztos gondolkodásával *(Pygmaleon),* vagy Gyurka zsivány-humorával *(A rejtett seb).* - Jósika nem igazi humorista, mint Jókai, de van érzéke a humor iránt, s nem egyszer sikerül neki egy-egy humoros alak vagy jelenet. Arról természetesen szó sincs, hogy a humorról mint veleszületett tulajdonságáról, s mint előadásának fontos jellemző vonásáról beszélhetnénk, mint Jókainál.

Jósika nem tartozik a legkiválóbb lélek- és jellemrajzolók közé, de nem egyszer fölülemelkedik az átlagon, s ilyenkor megközelíti az igazi művészeket. Világirodalmi mértékkel mérve közepes író, de nálunk a legjobbak közé tartozik, s legtöbb kortársát fölülmúlja ezen a téren.

Ugyanezt állapíthatjuk meg róla mint leíróról és kor rajzolóról.

A leírásnak ő volt az első igazi mestere nálunk, s eleinte senki sem múlta fölül. E korszakbeli munkáiba is nagy kedvvel sző leírásokat, melyek nem maradnak a régiek mögött.

Szép vidékleírásai, melyekkel egykor olyan hangulatos hátteret festett cselekvényének, erősen megfogytak. Nagyobbszabású vidékleírást aránylag keveset találunk regényeiben, melyek ezzel vesztettek régi hangulatosságukból, tömegleírásai azonban a régi mesterre vallanak s fő erősségei a mese színezésének. Várostromleírásai korrajzi érdeknek, de máskülönben is érdekesek, ugyanilyenek egyéb harcleírásai (pl. a mohácsi vagy a sajómenti csata). Szívesen és gyakran írja le a tábori életet (érdekes pl. a cigánytábor leírása *A tudós leány* óban, vagy a tatártáboré a *Jő a tatár*ban), s

még gyakrabban a legkülönfélébb ünnepélyeket. Ilyenek a lengyelországi téli mulatságok *(Esztker)* Várday püspök fényes kíséretének fölvonulása, a téli vadászat a szerémségi erdőben *(Zöld v.),* az udvari ünnepély Bécsben *(A szegedi b,),* az éjjeli vadászat a Csepel-szigeten, a torna játék Logodon, a mai Krisztinaváros helyén, az udvari ünnepély Budán és Nagyváradon *(A tudós l.),* a bécsi estély *(A rom, t.),* a kúnok fogadása, a pesti dáridók *(Jó a t.),* a bécsi Práterben mulató tömeg *(A rejtett s.),* a koronázás *(Két k.),* Mátyás bevonulása Bécsbe *(Altat Uderszki l.)* és sok más. Érdekes tömeg- és jelenetleírásai még: a halicsi vásár *(Eszther),* a hajótörés, a hajó kigyulladása nagy tengeri viharban *(A gordiusi cs.),* a boszorkányégetés s a boszorkánytanya, a boszorkánypör tárgyalása *(A szegedi b.)*$_f$ a vasúti összeütközés — az első ilyen leírás elbeszélő irodalmunkban *(Pygmaleon),* a királyi tábla tárgyalása *(A rom t.),* az országgyűlés *(Jó a t., Két királynő),* a bécsi kaszárnyái s az udvari élet II. József korában *(A rejtett s.).* Ezek a leírásai mozgalmasak, élénkek, sokszor hangulatosak és korrajzolók.

Szívesen ír le most is városokat, várakat, kastélyokat, egyéb épületeket, titkos folyosókat és rejtekeket (bár ilyeneket ritkábban, mint azelőtt). Legszebb és leghangulatosabb ezek között a kis tiroli várnak s gyönyörű környékének leírása *(A tudós l.).*

A hosszadalmasság és unalmasság vádját csak a bútorzat, az emberi külső- s főként a ruhaleírások ellen emelhetjük, melyek nem egyszer szárazak és érdektelenek, különösen nekünk, mai olvasóknak.

Korrajzainak jelentékeny részét ezek a leírások teszik, a régi életnek elég gondos tanulmányra valló

külsőségei. Regényeinek ismertetésekor már rámutattunk azokra a művekre, melyekben a korrajz elnagyolt, nem jelentékeny, s azokra, melyekben éppen az domborodik ki erősebben. A korrajz lelki oldala iránt régebben is kevesebb volt az érzéke. Újabb regényei sem mutatnak fejlődést ezen a téren. A korok szellemét, nagy politikai eszméit, a kor embereinek lelkét nem tudja igazán érdekesen és mélyrehatóan rajzolni, bár néha sikeres kísérleteket tesz ebben az irányban is.

Regényeinek szerkezetei sem lettek jobbakká. Ritkán van erősebb gerincük, egységesen szerkesztett főcselekményük. Ez rendesen sovány és epizódokra esik szét, melyek sokszor nem jelentősek s nem érdekesek. *A hat Uderszki leánynak* legvégére illeszt pl. egy aprólékos és hosszadalmas epizódot, mely fölöslegesen késlelteti a befejezést. De viszont, ha a fő-mesét nem tudja is következetesen és érdekesen végigszőni, a részletek ügyes bonyolításával, hatásos jeleneteivel, mozgalmasságával, fordulatosán szőtt párbeszédeivel többnyire le tudja kötni érdeklődésünket. Mint vérbeli romantikusnak, ki ezekben a regényeiben nemcsak Scott Walter, hanem mind jobban a francia romantikusok tanítványának mutatkozik, legfőbb gondja az érdekkeltés, érdekfeszítés, a mesének rejtélyekre alapítása. Ezt — mint egyik bírálója találóan állapítja meg — „gépleges érdekfeszít ésnek“ lehetne mondani: egyik tárgyról akkor tér át a másikra, mikor az éppen a legérdekesebb, s csak folytonos eltitkolások s a titok félig történő megfejtései által jutunk lassanként az egész bonyodalom megértéséhez.[24] A titkolódzásnak, érdekkeltésnek sokszor naivan gyermekes és sablonos eszkö-

24 BH. 1857. 48.

zeit használja: „Ki jött a járművön s mi történt e közben Sommerwaldéknál... (még egypár ilyen kérdés) ... később tudjuk meg“ *(A nagyszebeni k.);* hogy mi lett ezután Tihamérból — úgymond — nem tudjuk, mert a régi krónikából hét év története ki van szakítva, tehát a történetet 1515 helyett 1521-ben folytatja *(A zöd v.);* ugyanitt folyonosan rámutogat a „rejtélyekre“, melyeknek később ígéri a megfejtését; .1 *Szegedi boszorkányokban* Rózsa Dániel a sötétben megjelenteti a sátánt a boszorkányok előtt, rögtön kitaláljuk, hogy laterna magica segítségével, de az író a „titok“ megfejtését csak későbbre ígéri. *A rom titkaiban* az egyik „meglepetés“ után bocsánatot kér, hogy egy másikra ugrik át: „Ezen szökések dacára célunk felé közelítünk.“ Brassai *A tudós leányáról* írt említett bírálatában már akkor megrótta az ilyeneket: „nem akarjuk sem erősíteni, sem tagadni“, „találkozott-e vele a királyné, nem tudjuk“ stb. „Az elbeszélésnek, midőn ilyen mankók segédével jár, nagyon is fájós lábúnak kell lenni.“ Olyan ez, mintha a színházban játék közben a szomszédunk fülünkbe sugdosná kommentárjait.

Nagyobb baj ennél a kezdetleges modorosságnál, hogy mikor az író utólag, néha elég hosszadalmasan megmagyarázza a „titkot“, akkorra mi már régen kitaláltuk. Máskor meg a hosszas titkolódzás és fenékkerítés után a „titkot“ igen kisszerűnek és érdektelennek találjuk.

A történet adatainak, száraz politikai részleteknek, néha történeti idézeteknek, vagy forrásokra való hivatkozásnak nyers beleszövése az elbeszélésbe szintén gyakran elkövetett szerkesztési hibája. Ugyanilyen a reflexióknak, néha hosszadalmas fejtegetéseknek mű-

vésziét!en közbeiktatása. Vannak köztük talpraesettek, elmések, de laposak, öreges diskuráláshoz hasonlók is bőven. Az utóbbiakat fölöslegeseknek és unalmasaknak érezzük. *A gordiusi csomóban.* pl. hat lapon keresztül elmélkedik az élet titkairól, a végtelen mindenségről, *A szegedi boszorkányokhoz* hosszú bevezetést ír a különféle titkos tudományokról, boszorkánybabonákról stb., de maga isi kijelenti, hogy akiket nem érdekel, azok olvasatlanul hagyhatják. Szeret a regényírásról beszélgetni: a kor- és jellemrajzról *(Jö a t.),* a történeti regény stílusáról, a történetírás és a történeti regényírás különbségéről (u. ott és *A hat Uderszki l.).* Csak két jellemző helyet idézünk naiv fejtegetései közül: „Olvassátok a történelmet, ez megmondja, ki s minő volt e király (IV. Béla) ennyi baj, ennyi vesztés, ennyi szenvedés után! Mi csak regényt írunk, nem azért pedig, hogy abból valaki történelmet vagy életrajzot tanuljon, hanem hogy mindkettő tanulására ösztönt nyerjen[144] *(Jö a t.).* „Megjegyezzük itt egyszer s mindenkorra, hogy az akkori durvább beszédmódot, még hiányos s most már elavult, vagy feledett kitételeivel jelenkori kiképzett nyelvünkkel pótoljuk, s a kort megemlítvén, a képzelő tehetségre bízzuk azt hatszáz évvel hátrább tenni[44] (u. ott). Kényelmes megoldása a stílus archaizálásának. — Néha észrevehetőleg pro domo beszél, mikor a való élet festését hangoztatja a „csinált, ráfogott'[44] élet helyett, s elítéli a francia-romantikusokat, kiket maga is utánoz, vagy mikor bírálóival vitatkozik, akik hatásvadászatot, sokat-írást vetnek a szemére, pedig ebben nem lehet senkit korlátozni, úgy mint a „villanytávírót moderációra“ inteni. Másutt arról elmélkedik, hogy a klasszikusok fölülállanak az irigységen, de a lángeszűeket,pl. Hugót, Dumast,

Suet, Rossinit, Verdit stb. irigylik és kisebbítik. Hosszadalmas fejtegetéseiből kitűnik, hogy magát is ezek közé a „lángeszűek“ közé számítja *(A hat Uderszki l.)*. A világ öt legjobb regénye szerinte a Paul et Virginie, a Madame Lescaut, a Werther, a Wilhelm Meister's Lehrjahre s The vicar of Wakefield *(A rejtett s.)*. Ezek a reflexiói érdekesek az írót tanulmányozó irodalomtörténetírók, de nem a regény olvasók számára. Igen sok közhelyszerűt és művészié ti énül odabiggyesztettet elhagyhatott volna közülük.

Jósika már régebbi regényeiben is szívesen használt új szavakat, sőt maga is alkotott ilyeneket, de a szabadságharc után valóságos szenvedélyévé vált a szógyártás. Regényeihez ekkor már kis szótárakat mellékelt, melyek betűrendben sorolták el a munkáiban használt magaalkotta új szavakat. Ezek között találunk sok olyant, melyeket ma már általánosan használunk: ároda (ma áruda), cég, fölény, jelleg, kezdetleges, keret, minősíthetlen, szédületes, üde, válság, válságos, dallamos; vagy olyanokat, melyeket sokáig használtak: álérv (szofizma), álca, esély, feszély, ivar (elefántcsont), támlány, írlap, lakályos, szenvtelen, de igen sok olyant is, melyek nem honosodtak meg: hüle (disappointement), hevély (Emotion), ildény (Sitté), pélke (flacon), téveg (labirintus) stb. Az ildom szót tévesen illendőségnek s nem okosságnak értelmezte, s bizonyára azóta lett szinte kiírthatatlanná az ildomosnak illedelmes értelemben való használata.

Egyes bírálói szívesen fogadták újításait, dicsérték őket s kiemelték, hogy közülük sok meghonosodott (pl. álca, cég válság, támlány stb.), maga is védte őket s *A rejtett sebhez* csatolt szótár elején, hol nyelvújító elveit is kifejtette, dicsekedve emlegeti, hogy sok sza-

vát használja Eötvös, Kemény, Jókai, Gyulai, Toldy, Erdélyi, Csengery, ITunfalvy stb.

Mások azonban elítélték helytelen újításait, de még a jókat is kárhoztatták, ha már meglevő szókat akart velük helyettesíteni.[25] Fölöslegeseknek mondták őket. Salamon Ferenc szerint az író nem alkothat magának „saját szótárt'". Arra is rámutattak, hogy ma az írók a nép nyelvéből gazdagítják az irodalmi nyelvet, s így adnak neki természetes színt.[26]

Jósikának ez a nyelvújító munkássága hibái ellenére igen jelentős volt, s irodalmi nyelvünket számos jó szóval gazdagította. Ha egyszer valaki megírja stílusunk fejlődésének tüzetes történetét,[27] Jósika szavaival s fokozatos elterjedésükkel alaposan kell foglalkoznia.

Egykorú bírálói különben leggyakrabban nyelve miatt támadták. Majdnem mindegyik megrótta pongyolaságát és magyartalanságát. Egyik nem találja stílusát elég természetesnek és tartalmasnak, a másik hidegségét, szárazságát, színtelenségét teszi szóvá. Brassai szerint olyan, mintha rossz fordítás volna. — Jókai ekkor már nagyon elkényeztette az olvasókat. Az ő természetes, magyaros, színes és egyéni stílusa mellett a Jósikáé bizony kissé avultnak, egyhangúnak, színtelennek tetszett, néha erőltetettnek[28] és feszesnek, sokszor

25 Hyen fölösleges modorossága pl., hogy a szobát szereti hézagnak nevezni.

26 Ezek s egyéb stílusára tett megjegyzések a regényei ismertetésekor idézett bírálatokban vannak.

27 Tolnai Vilmosnak *A nyelvújítás* c. kitűnő tanulmánya (Budapest. 1929.) csak vázlat, mely Jósikával is csak röviden foglalkozik.

28 A szövétnekek „vérderüje aranypelyhekben függött a fák levelein" *(A tudós l.)*.

magyartalannak is.[29] Egyszínű választékossága sokszor bántó, pl. mikor a tatárjárás korában a kún leány úgy beszél mint egy XIV. Lajos korabeli francia, dáma. Pedig van érzéke a jellemzetes beszéd iránt is. Milyen jóízűen beszélteti pl. a cselédeket *(A rejtett s.),* vagy milyen zamatosai!, s ugyancsak nem válogatott szavakkal a két zsiványt (u. ott). Drágfy Fuggerrel rettentő kulináris latinsággal *(A zöld v.)* páter Cyrill paposán, latinosan beszél *(Két k.).*

Jósikát a nagyobb stiliszták ebben a korban már elhomályosították, de ne feledjük el, hogy számos kortársánál még ekkor is különb stiliszta volt, s hogy annak idején ő teremtette meg a magyar regénystílust.[30]

*

Jósikát, ha népszerűsége csökkent is, még szeretik és olvassák. Régebbi munkái új kiadásokban jelennek meg. *Abaft* 1851-ben drága, ötforintos kiadásban jelenik meg három acélmetszettel. 1854-ben megindul regényeinek új, olcsó kiadása, mely mindenkinek könnyen hozzáférhetőkké teszi őket.[31] Korszakunkban 1860-ig következő munkái jelennek meg ebben az olcsó sorozatban: *Abaft* 4., *Zólyomi* 3. és 4., *Az utolsó Bátori* 3. és 4., *A csehek Magyarországban* 3., *Zrínyi a költő* 2., *A könnyelműek* 3., *Élet és tündérhon* 3. s *Az élet utjai* 2. kiadása. Mint látjuk, legtöbbet ezek közül már a szabadságharc előtt, tehát első kiadásuk után néhány évvel második kiadást ért, viszont az ötvenes

29 A legkisebb akadálynak sem lön kitéve — sőt! *(A hat Uderszki l.).*

30 Szinnyei F.: *Jósika Miklós.* Budapest. 1915.

31 Egy kötet ára 10 garas volt (Új M. Muzeum.) 1854. I. 383.).

években megjelent munkái már nem voltak ilyen kapósak, s csak 1869 és 1886 között jelentek meg második kiadásban (legelőször *A hat Uderszki leány* 1869-ben, legkésőbb *A rom titkai* 1886-ban).

Az *Újabbkori ismeretek tára* c. lexikon 1852-ben megjelent IV. kötete hosszú cikkben méltatja a magyar regényírás megalapítójának úttörő érdemeit, de a *Zrínyi a költő* óta hanyatlást állapít meg regényein. Greguss Ágost *Abafi* 4. kiadásának megjelenésekor azt írja a *Pesti Naplóban* (1854. 65.), hogy *Abafi* fölülmúlja Jósika későbbi regényeit költői igazságtétel, lélekrajz, ragyogó színezet, határozott vezéreszme, s „bizonyos tavaszi frisseség és elevenség“ tekintetében. „A női jellemrajzok sehol sem oly sokszerüek, kerekek és szeretetreméltók.“ Greguss tehát már *Abafi* után hanyatlást lát munkásságában. A *Növilág* szerint (1858. 12.) a régi Jósika-regények kedves ifjúkori emlékeink közé tartoznak. Az újabb nemzedék, „mint erősítő erkölcsi orvosságot veheti be ezeket, melyekben a régi ép erkölcsi világnézet képezi a sarokoszlopokat, a mai fanyar, levertséget szülő, beteges hitetlenségben sínlő müvek fölött.“

A *Nefelejts* (1859. 3.) kedvesen és elmésen emlékszik meg róla korszakunk végén: „Az irodalom sorompóiban ki ne ismerné Eszter szerzőjét, habár a sisak rostélya le van is eresztve. Remek Abafija óta sokszor megjelent ő már a fövenyen, és valahányszor megjelent, vajmi ritkán távozott a díjosztó páholy koszorúi nélkül. Ő — ‚Elemér a sas‘. A magyar olvasóközönség pedig — ‚Serena[4]. Szeretik egymást!“

Kétségtelen, hogy Jósika munkássága az *Abafi*-ban s a *Csehekben* érte el tetőpontját, s később legfeljebb megközelítette színvonalukat. Nem egyszer kisebb-na-

gyobb mértékben ez alatt maradt. Hogy az ötvenes években erősen hanyatlott volna, nem állíthatjuk. A szabadságharc előtt is írt gyenge regényeket, viszont ebben a korszakban is jobbakat, melyek nem méltatlanok a régi mesterhez. Hogy a kortársak mégis hanyatlást éreztek regényein, annak főoka, hogy a két új és nála sokkal nagyobb mesternek, Keménynek és Jókainak munkássága elhomályosította az övét. Keménynek kor- és lélekrajzai mellett az övéi sekélyebbeknek, felszínesebbeknek, Jókai ragyogó leírásai mellett az övéi színtelenebbeknek, meleg, magyaros környezetrajza és pompás stílusa mellett az övé bágyadtnak és pongyolának, utolérhetetlen elbeszélő művészete mellett az övé régimódinak, avultnak látszott.

Regény- és novella irodalmunk *Abaft* megjelenése óta két évtized alatt rendkívül nagyot haladt, ő pedig megmaradt annak akkori színvonalán és semmit sem fejlődött. Nem csoda, hogy az irodalmi versenyben hátramaradt, s át kellett engednie régi helyét a nála sokkal nagyobb tehetségeknek.

II.

P. Szathmáry Károly élete és munkásságának áttekintése. — Jósika, Jókai és a francia-romantikusok tanítványa. — Regényei: Sirály, Samil, Magyarhon fénykora, Erdély vészcsillaga, Vetélytársak, Bethlen Miklós, Izabella. — *Történeti novellái: erdélyi, magyarországi és külföldi tárgynak. Összefoglalás.*

1851-ben jelenik meg Pesten egy komoly, törekvő és lelkes fiatalember, aki Jósika mellett csakhamar legtermékenyebb művelője lesz a történeti novellának és regénynek: Péterfalvi Szathmáry Károly. A huszonegyéves ifjú rövid, de mozgalmas múlt után lett íróvá. Szilágysomlyón született (1830. augusztus 26-án) régi nemes, református papcsaládból. Atyja a br. Bánffy-család nevelője, majd jószágigazgatója. A gimnáziumot a kolozsvári és zilahi református kollégiumban végzi, majd Kolozsvárt jogász, mikor kitör a szabadságharc, s ő közhonvéd lesz Bem hadseregében. Főhadnagyságig viszi, bújdosik, elfogják, majd kiszabadulván, a máramarosmegyei Técsőn lappang, s itt írja első regénykísérletét, a *Báthory Erzsébetet.* Tárgyát valószínűleg a szilágysomlyói Bátori-emlékek hatása alatt választotta. 1851-től 1858-ig Pesten él mint a Várady Ádám-féle nevelőintézet tanára, ezzel egyidejűleg azonban a polytechnikum hallgatója, s egy ideig a *Budapesti Viszhang* s *Divatcsarnok* belső dolgozótársa, később a

hároméves bölcseleti tanfolyamot végzi el az egyetemen s doktori oklevelet szerez. 1858-ban beutazza Német- és Franciaországot, Svájcot, Hollandiát és Angliát, s hazatérve a máramarosszigeti református gimnázium tanára lesz.

A szegényesen élő, nagyelfoglaltságú, s folytonosan tanuló fiatalember meglepően nagy munkásságot fejt ki az irodalom terén is. Első buzdítói Jókai és Nagy Ignác voltak.[1]

Első nyomtatásban megjelent elbeszélése, *Az öntudat kígyói* (H. 1851. II. 223—5. szept. 29—okt. 1.) mutatvány volt regényéből, melyből Jókai is közölt egy kis részt a *Reményben* (1851. II. 2. fűz. november elején). A *Hölgyfutár* 1853-ban azt jelenti, hogy *Báthory Erzsébet* c. regénye sajtó alá kerül Szilágyi Virgil kiadásában (32. febr. 9.), a *Pesti Napló* (febr. 12.) is átveszi ezt a hírt, de a regény sohasem jelent meg.[2]

1852-ben négy történeti novellája jelenik meg: *Az utolsó If fiú, A próféta, Két fejedelem a népből* s *A cserkeszek,* mind a négy Kucsuk álnéven.[3]

[1] *Emlékeim.* Szilágysomlyó. 1884 (a borítékon 1886).

[2] Kézirata a család birtokában van. Kovách Béla: *P. Szathmáry Károly élete és müvei.* Kolozsvár. 1911.

[3] P. Szathmáry anyja Kállay-leány volt. Családi hagyomány szerint Kucsuk basa is egy Kállay-leányt vett feleségül, ezt Jókai tőle hallotta *(Emlékeim).* Ezért választotta ezt az álnevet, s használta később is. Egyik novellája *(A mohácsi árva.* 1856.) Feriz álnéven jelent meg. Első két regénymutatványa Szathmáry Károly néven jelent meg. így írta később is. *Éhség a cserkeszeknél* c. novellája (1854. dec. 10.) jelent meg P. Szathmáry Károly név alatt. Egy ideig (még 1855-ben is) P.-vel és a nélkül írta nevét, de aztán állandóan P.-vel. *Samil* c. regényének (1855) végén említi, hogy a P. betűt „nem valami aristokratiai hajlamból“ tette neve elé, hanem hogy a többi Szathmáry Károlyoktól megkülönböztesse magát.

Emlékiratában említi, hogy hazaszeretete és Jósika regényei indították a történelem tanulmányozására. Az erdélyi történetírók: Bethlen Farkas, János és Miklós, Cserei, Szalárdi, Kemény, Apor — úgymond — régi barátai. Jókai is erősen hatott rá: „Jókainál nem volt előttem nagyobb auktoritás a szépirodalomban (most sincsen)/[4] Még hibáiban is szerette és szereti, mert hibái a magyar nemzet erényeiből származnak: benső jóság, keleti vérmes fantázia, hőseiben több az érzelem, mint az ítélő tehetség. Jósika hideg, mesterkélt bonyolítását, Kemény hosszas bölcselmi fejtegetéseit, Eötvös német szentimentalizmusát nem szerette. Kedves írói voltak Scott, Dickens és Thackeray, Hugót, Suet bámulta, de nem szerette.

Már föntebb említett legelső elbeszélésein háromféle hatást látunk: a Scott—Jósika-féle irányét, a Jókaiét, s a francia romantikáét, mely részint Jósika és Jókai munkáin keresztül, részint egyenesen francia olvasmányai közben érte.

Regénymutatványaiban egyrészt Jósika-féle száraz reflexiókat és történetírói száraz okoskodásokat találunk, másrészt túlzó, borzalmakat kiszínező, dagályos stílusú vadromantikát. *Az utolsó If fiúban* s *A prófétában* Jósika-hatásra vallanak az erdélyi tárgyak, a leírások, s a történeti szárazság. A *Két fejedelem a népből* már Jókai humoros történeti elbeszéléseit utánozza, *A cserkeszek* pedig ősmagyar-tárgyú novelláit.[4]

Ez a három hatás mutatkozik későbbi munkáiban is kisebb-nagyobb mértékben, egymással összevegyülve,

[4] L. a *Jókai hatása* c. részt.

nem szabad tehát őt csak Jósika-tanítványnak tartanunk.

1853-ban indult meg tulajdonképpen nagyobb munkássága: 8 novellát közöl, 1854-ben pedig 9 novelláján kívül kiadja első regényét, a *Sirályt.* A szorgalmas fiatal író ettől kezdve, mintha két mesterét akarná követni még termékenység dolgában is, évről-évre csak úgy ontja történeti regényeit és novelláit. Korszakunkban a következő regényei jelennek meg: *Sirály* (három kötetben, 1854), *Samil* (1855., két kötetben), *Magyarhon fénykora* (1857., három kötetben), *Erdély vészcsillaga* (1857., három kötetben), *Vetély társak* (1858., két kötetben), *Bethlen Miklós* (1858., egy kötetben), *Izabella* (1859., két kötetben). *Várna* c. regénye, melynek készülését 1855-ben jelenti a *Hölgyfutár* (júl 12.), s melyből mutatványt is közölt, nem jelent meg. Kilenc év alatt, huszonegy éves korától huszonkilenc éves koráig 54 novellája s 16 kötet regénye látott napvilágot. Ugyancsak derekas teljesítmény ilyen fiatal írótól. A *Budapesti Hírlap* (1858. 242.) meg is dicséri ezért: br. Jósika Miklós óta „csaknem legállhatatosabban s legtöbb hivatással kezeli regényíróink közt a történelmi anyagokat[44].[5]

Lássuk már most, hogy milyen értékű ez a mennyiségével tiszteletet parancsoló munkásság. Tekintsük át először regényeit.

Első nyomtatásban megjelent regénye, a *Sirály* a *Divatcsarnok* híradása szerint már 1853 áprilisában készen volt (ápr. 24-i szám). Augusztus végén mutat-

5 1856-ban *Színezett lapok a történet könyvéből* címen két kötetben 10 novelláját adta ki az addig megjelentek közül. Legtöbbet dolgozott a Hölgyfutárba, a Délibábba, Divatcsarnokba és a Vasárnapi Újságba.

ványt közölt belőle *(Marco Bora.* D. 1853. II. 9. aug. 28.), szeptember elején előfizetést hirdetett rá, melyben azt jelentette, hogy az 1522—1526-ig terjedő kort rajzolta benne, így „a vész fölött síró sirály nevét“ joggal ruházta rá (PN. 1853. szept. 4.). Ugyanebben a hónapban újabb mutatványt közölt belőle *(A pécsi diákok.* Di. 1853. 50—1. szept. 22—5.). A cenzúrával is meggyűlt a baja. Regényét „három ízben kellett kidisputálnia“ a rendőrségtől *(Emlékeim)*. Végre megjelent az I. kötet 1854. január végén (20-a körül), a II. március elején, a III. április végén, mint az egykorú lapok jelentéseiből látjuk.

A „sirály“ tulajdonképpen az öreg Bornemisza, II. Lajos király gyámja, ki vészmadárként előre érzi a közelgő török veszedelmet, s inti honfitársait, de hiába. A regény hőse azonban nem ő, hanem Herceg Miklós, a hazájáért aggódó és küzdő fiatal lovag, legalább is az ő szerelme Werbőczy leánya, Ilon, iránt és kalandjai állanak még leginkább a mese előterében.[6] Párbajt vív, veszélyekbe kerül, kegyvesztett lesz, harcol Tömöri seregében, a haza védelmére buzdít mindenkit, még Zápolyát is, harcol a mohácsi csatában, s végül feleségül veszi Ilont. Jelentősebb szereplők még II. Lajos király, ki titkos viszonyban él Schönberg Louise-zal, fia is születik tőle; Werbőczy, Ártándy Péter, Anna királyné titkos luteránus udvari papja, a sivárlelkü, önző Móré László, s a gaz Kajdacsy, ki erőszakot tett Tömöri menyasszonyán (a leány ezért halt meg), s Herceg ellen követ el gazságokat. Alakjai különben nem igen érdekesek, lelkűk rajza gyenge. Sok alakot és sokféle eseményt hord össze, de nem tudja

[6] Az egykorú bíráló is ezen a véleményen van.

őket egységes mesévé gyúrni, kompozíciója szétszalad. Epizódjai sokszor önálló életet élnek, s csak közbeszőtt novellák (kaland a törökökkel Jajca alatt, a török kém furcsa esete Budán, Ártándy perzsiai kalandja, a pécsi diákok vitézkedése a mohácsi csatában). Ezek a mellékesemények, s még néhány más érdekesek, de az egész regény nem mondható annak. Sok benne a száraz és bágyadt részlet. Ezt a *Divatcsarnok* jóindulatú és elnéző bírálója is kiemeli. Szerinte az első kötet kissé „szárazkás és unalmas menetű“ (1854. 29. máj. 25.).

A pártoskodásnak, főúri önzésnek, s a haza megmentésére irányuló hiábavaló erőlködésnek rajzával a nemzeti összetartás fontosságára akart inteni az elnyomás korában.

Jósika hatása erősen érzik rajta. A király titkos viszonya a *Csehek* Mátyásáéra emlékeztet, Herceg éppen úgy jelenik meg a titkos protestáns istentiszteleten, mint Zokoli Mihály, s kegyvesztetten éppen úgy szerepel leeresztett sisakrostéllyal, mint az, csakhogy őt nem „Elemér a sasl“-nak, hanem „Török rém“-nek nevezik. A sok korrajzi leírás is Jósika-hatásra vall (a budai vár, a királyi palota, nászmenet, táncvigalom, a rákosi országgyűlés, országtanács, haditanács, tábor, a mohácsi csata stb.).[7] Jókai hatása — mint láttuk — a humoros és keleties epizódokban szembeötlő. — Mint egy alig huszonhárom éves ifjú munkája figyelemreméltó.

Az orosz-török háborúnak, Jókai ősmagyar-tárgyú novelláinak s török-tárgyú regényeinek hatása alatt következő regényében keleti tárgyat dolgoz fel, még

[7] Horváth Endre P. *Szathmáry Károly* c. tanulmányában (Pápa. 1928.) még néhány egyezésre mutat rá.

pedig meglepően aktuális tárgyat, az akkor még élő, s az orosz-török háborúban küzdő Samilnak, a világhírű cserkesz-vezérnek élettörténetét.

Samil (1797—1871) Himriben született, 1824-ben résztvett Kasi-Mullah oroszok elleni felkelésében, 1831-ben Himri elfoglalásakor csodálatosan menekült meg az oroszok elől, s népének főpapja lett, 1839-ben és 1849-ben újra megmenekült az oroszok kezéből, harcolt a krími háborúban, végre 1859-ben az oroszok bekerítették Gunib várában és elfogták. 1870-ig internálták, azután szabadon bocsátották. Egy év múlva halt meg Mekkában. A magyar lapok az ötvenes években sokat írtak róla.[8] Népszerűségét érdekesen bizonyítja, hogy Gajzágó Salamon fiát Samylnak kereszteltette.[9]

Samiljára 1854 augusztus végén hirdetett előfizetést, s a regény 1855. május végén jelent meg Jókai Mórnak ajánlva két fametszettel (Samil és az avar leány, Akulgó ostroma). Samil élettörténetét[10] ifjú-

[8] A VU. (1854. 8—9.) arcképét és életrajzát közli. A CsL. (1855. I. 8—11.) egy francia író hosszú cikkét közli róla: *Látogatás Samylnál.* A H. jelenti, hogy 1854-ben Párizsban előadtak egy *Samyl* c. ötfelvonásos drámát (1855. 91—107.). A H. (1855. 170.) halálának hamis hírét közli. A Napkeletben Zalái József pályadíjnyertes költeménye jelenik meg: *Samyl hazája* (1857. 18.). 1859-ben megint írnak róla: rövid, drámai leírása elfogatásának (PN. okt. 1.), a Képes Újság (szept. 23.) arcképét hozza, a VU. (okt. 23.) szintén Hadzsi Muraiéval együtt életrajzi cikkel. A MS. (szept. 11—23.) életrajzát közli Bodenstedt után.

[9] Szinnyei *Magyar írók.* III. 937.

[10] Adatait főként Bodenstedt *Die Fölkér des Kaukasus und ihre Freiheitskampfe gégén die Russen* (1848), s Wagner: *Schamyl als Feldherr, Sultan und Prophet und det Kaukasus* c. munkákból veszi.

korával kezdi, elmondja hadi tetteit Kasi-Mullah alatt az oroszok s a velük tartó avarok ellen. Jóra, az amazon avar-királylány eleinte politikai ellenfele, de később felesége lesz. Himri ostromakor a mélységbe ugorva menekül meg. Kasi-Mullah halála után ő lesz a cserkeszek vezére, s próféta-főpapja. A hü és önfeláldozó Eriza, ki reménytelenül szereti, segítője és őrzőangyala lesz. Jóra az oroszok kezébe kerül s Pietroff őrnagy iránt szerelmet színlel, de csak azért, hogy férje érdekeit előmozdítsa. Samil hűtlennek és bűnösnek hiszi, de utóbb, a krími háború kezdetén megszabadul s kiderül ártatlansága. Samilnak politikai ellenfelei Karil és testvérje, Atel, kik néha keresztezik terveit, de hatalmát nem tudják megingatni. Atel később feláldozza életét (felrobbantja az oroszokat magával együtt), hogy Samil győzhessen, Karilt pedig Eriza lövi le. Ilyen történeti adatokból és képzelt eseményekből szövi meséjét, mely tulajdonképpen regényes kalandsorozat. Körülbelül harminc év eseményeit mondja el, s ezeket nehezen is lehetett volna egységes mesévé szőni.

A francia romantika megszokott hatáskeltő eszközeivel dolgozik, s Jókait is utánozza, pl. mikor a tűzimádóknak s egy örményországi bálványistennőnek templomát írja le, Samillal csodákat tétet s az igaz hitre térítteti vele a pogányokat, vagy mikor egy orosz százados rászedését mondja el a furfangos Eriza által (humoros epizód). A keleti környezetrajz is Jókai hatására vall, a sok csata- és ostromleírás pedig mindkét mesterére. Jókai különben már előtte szerepeltette Samilt *Az avar vezér* c. novellájában (1854. október).

Samil alakját készen kapta a történelemből, de érdekes regényhőst tudott belőle formálni, s ki tudta

domborítani nagy hősiességét, kiváló eszét, törhetetlen erélyét, s a végletekig önfeláldozó hazafiságát. Hiánya a regénynek, hogy a vallás ügyét, mint a szabadságharc egyik fő mozgatóját és Samil jellemének kialakítóját, nem tudja kellően kiemelni.

Mondanunk sem kell, hogy a „testvér" cserkesznemzet szabadságharcának lelkes rajzolása és dicsőítése a mi szabadságharcunk rejtett dicsőítése volt egyszersmind, s célja a nemzeti szellem ébrentartása.

1856. március végén előfizetést hirdet *Magyarhon fénykora* c. regényére, mely egy év múlva, 1857. március elején meg is jelenik. Ebben egyik mesterének, Jósikának példájára Mátyás királyt választotta hőséül s uralkodásának 1465—1476-ig terjedő időszakát rajzolta: a moldvai vajda, majd a Podjebrad elleni háborút, cseh királlyá koronázását, titkos viszonyát a boroszlói Krebs Máriával, tárgyalását Fridrik császárral, ki leányát szeretné férjhez adni hozzá, az ellene szőtt összeesküvéseket, boroszlói kalandjait a lengyel háborúban, felesége halálát, Szakács bevételét, Janus Pannonius sírjánál tett látogatását. A regény azzal az ígéretével végződik, hogy ezentúl törvényesen fog uralkodni, s elveszi Beatrixot. A mesében a kelleténél nagyobb helyet foglal el az az eset, hogy Mátyás Bánffy Miklóst, ki oktalanul félti és rejti előle feleségét, Sagáni Margitot, elfogatja. A házastársakat évekre elválasztja egymástól, s az urát kereső szegény Margitot kemény próbákra teszi, hogy Bánffyt meggyőzze felesége állhatatos hűségéről. A király hosszadalmas és kegyetlen játéka a szegény, Grizeldisizként szenvedő asszonnyal erőszakolt és nem valószínű. Elég nagy szerepet juttat a nemeslelkű Viktorin hercegnek, a cseh király fiának, s Derzs lovagnak, kit paraszti sorból

emel fel a király, Janus Pannoniussal taníttat, s rendületlen hívévé tesz (egyszer azért ő is kegyvesztett lesz, mint Zokoli Mihály). Egy parasztcsaládnak (Derzs rokonainak) története a demokratikus irányzat s a nép védő király jellemzése kedvéért beleerőszakolt, fölösleges epizód.

Van benne több igen sikerült, jól megírt, érdekes fordulatokban gazdag fejezet: Az éji harc, A haza sebei, Huszár kaland, A véres dalidó, A válság napjai, A hűtlen őr című; a két utolsó lélekrajzilag is figyelemreméltó: Mátyás nagy lélekjelenlétével s egyéniségének varázsával lefegyverzi az elfogására indult Ujlakyt; Krebs Mária próbára teszi Bánffy hűségét. Mint egész azonban ez is töredékes és krónikaszerű.

A regény inkább Jósika hatását mutatja, mint Jókaiét: erre vall a tárgyválasztás, Mátyás alakjának sikerült és lelkes rajza (méltó párja *A csehek* Mátyásának), titkos szerelmének romantikája, a sok korrajzi leírás, az alapeszme hosszas fejtegetése (Végszó a III. kötet elején), s egyes önigazoló reflexiói. A II. kötet első fejezetében mentegetődzik, hogy a fegyverzeteket hosszasan írta le, de ezt korrajzi szempontból fontosnak tartotta. A tornajátékot viszont nem írta le, mert nincs — úgymond — középkori regény, melyben egypár ilyen leírás ne volna (II. kötet 4. f.). Egyik kritikusa szemére vetette, hogy alakjait nem beszélteti a kor nyelvén. Csak nem beszéltetheti őket a Halotti Beszéd nyelvén? Egyszer tréfából megteszi, hogy egy novelláját csak egy századdal régibb nyelven írja meg (II. köt. 13.). — Mindenesetre nagy haladás előbbi két regényéhez képest.

Két mesterének példájára ezután erdélyi tárgyakat választ. Először *Az utolsó Iffjó* c. régi novelláját

(1851) bővíti ki regénnyé. Ez az *Erdély vészcsillaga.* Úgy látszik, hogy már 1854-ben hozzákezdett,[11] de csak jó három év múlva adta ki (1857. november elején). Bátori András rövid fejedelemségének történetét (1599), s az utána következő erdélyi eseményeket (Mihály oláh vajda és Básta uralmát) mondja el benne.

Bátori Zsigmondot Majláth Margit üldözi, ki férje s fia, Boldizsár kivégzése miatt akar bosszút állni rajta (a báj italt is ő adta neki, mely tehetetlenné tette feleségével szemben). Iffiu János, Andrási fejedelem mostoha testvére, szereti Kornizs Gáspár leányát, Máriát. Kornizs őt akarja a fejedelmi trónra juttatni, de Iffiu hevesen ellenáll, s a jámbor fejedelmet folytonosan figyelmezteti Kornizs cselszövényeire de az rendületlenül bízik a mezei hadak generálisában. Ez Mihály vajdával cimborái, s a szebeni csatában átpártol hozzá. Bátori Andrást megölik, Mihály vajda kezd zsarnokoskodni Erdélyben. Iffiut Déva várába zárják, de hiába akarják a fejedelemség elfogadására bírni (akár csak Béldi Pált Jókai regényében). Erre a Maros jegére hurcolják, s egy léken át a jég alá taszítják. Majláth Margit megátkozza Kornizst, kit később leányával együtt megölnek az oláhok. Majláth Margit is elpusztul. Básta kiveri a vajdát Erdélyből, majd tőrbe csalja s megöleti.

Kornizs a csclekvény fő mozgatója. Rosszlelkű, nagyarvágyó, ravasz vén ember. Eszes, nagy cselszövő és tettető, ki a legválságosabb helyzetből is ki tudja magát vágni. Jól van rajzolva. Nem a romantika intrikus-sablonja, hanem ember. A vad Mihály vajda is

[11] A Di. szerint (1854. máj 30.) „Báthory Endre“ című regényén dolgozik.

élő alak. A zenélő, éneklő, rajzolgató, horgászó, jólelkű, hiszékeny és nemesen idealista fejedelem, s a heves-vérű, derék, egyenes-lelkű If fiú is egyéni alakok. Majláth Margit maga a megtestesült bosszú, de semmi egyéb.

A mese elég tömören megszerkesztett, érdekesen bonyolított, drámailag fejlődő, korrajzi vonásokban és hatásos jelenetekben gazdag. Szathmáry e korbeli regényei közül a legsikerültebb.

A többi három erdélyi regény annál gyengébb.

A *Vetély társakban* (megjelent 1858. június elején) II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi vállalkozását, a tatárpusztítást, Barcsai Ákos fejedelemségét s Rákóczival való küzdelmét, majd Barcsai lemondását, Kemény János rövid fejedelemségét, Apafi trónrajutását s Kemény harctéri halálát (1662) mondja el (körülbelül öt év eseményeit).

Főalakja a regénynek Bánfy Ágnes, ki Zólyomi Aliklóst szereti. Ez a nála nyolc évvel idősebb Széchy Máriáért lángol, Bethlen Miklós (a naplóíró) pedig Ágnesért. A leány apja kívánságára Barcsainé lesz, s ennek halála után Zólyominé.

Száraz, részekre szétesö regény itt-ott bágyadtan elbeszélt kalandokkal megtűzdelve. Sok benne a történelem és politika. Ágnes nem érdekes (a gyermekes, igen fiatal leányka hirtelen bölcs politikussá és erélyes honleánnyá lesz), Barcsai sem. Az író a felesége iránti nagy szerelmével és gyöngédségével menti gyengeségét és politikai ingatagságát. Bethlent és Zólyomit sem tudja élőkké varázsolni. Legtöbb alakja csak név. Korrajza száraz politizálás s a történeti események elsorolása az erdélyi történetírók elbeszélése alapján. Jókai hatásának kevés benne a nyoma, inkább

Jósika-iskola (erre vall a sok, inkább korrajzi, mint hangulatos leírás). A *Szépirodalmi Közlöny* szerint „a Jósdka-féle irányt látszik követni[44] (1858. 4.). Az egykorú kritika is igen gyenge munkának tartotta.[12]

Folytatása *Bethlen Miklós* (megjelent 1858. október közepén) talán még gyengébb, pedig a világlátott, müveit s változatos életű államférfi és író érdekes önéletrajzából lehetett volna jó regényt írni. Szathmáry nem tud vele mit csinálni, s főként Bethlen szerelmi ügyeivel bíbelődik.

Bethlen kiheverve szerelmi csalódását, megkéri Kún Ilonát. Ekkor lesz özvegy másodszor Bánfy Ágnes, de Aliklós már nem akarja szavát szegni, s Ágnest Kapy György számára kéri meg. Noha Rhédey Júlia is tetszik neki, elveszi Kún Ilonát, kivel azért boldog lesz. Felesége utóbb megtudja férje naplójából, hogy nem szerelemből vette el, s csalódása sietteti halálát. Bethlen azután Rhédey Júliát veszi el. — A vége felé tővelheggyel összehányt eseményhalmazzá válik (II. Apafi házassága, Bethlen M. későbbi élete elnagyolva stb.). Teleki is szerepel benne, Apafi is, Bánfy Dénes történetét is újra felmelegíti.

Az *Izabella* (megjelent 1859. november végén) csak valamivel jobb ezeknél.

12 A BH. szerint (1858. 187.) regényes krónika, „Szalárdi krónikájának egy kis poézissal körülmázolt előadása.“ JeUemrajza gyenge, csupa történeti esemény. Barcsai nyomorult szerepkörbe van állítva, „ami történetileg aligha kiállna a kritikát.“ Salamon Ferenc szerint *(Album* a Pesti N. előfizetőinek. 1858.) kevés a költői értéke. Sok eseményt zsúfol össze, azért vázlatszerü, alakjai csak típusok. Se költői mű, se történelem, „üres eszmék dolgában.“ — Bethlen szerelmének történetét előtte már Kőváry László is feldolgozta: *Gr. Bethlen Miklós első szerelme* (MI. 1850. 1. fűz.).

János király esküvőjével és halálával kezdi, s folytatja Izabellának és Török Bálintnak Martinuzzi megbuktatására törekvő cselszövényeivel, s Buda elfoglalásával. Martinuzzi felfedi előtte nagy tervét: el akarja nyerni a pápai trónt, hogy így megmenthesse a kereszténységet. Ha Izabella jó szívvel volna iránta, neki szentelné nagy tehetségét. Izabella nem hisz neki, erre Martinuzzi átadja Erdélyt I. Ferdinádnak, s a királynénak távoznia kell Erdélyből. A királynéba szerelmes Kendy Ferenc Martinuzzi megölése után elpártol Ferdinándtól, kiveri a császári hadakat Erdélyből, s Izabellát visszahelyezi trónjára. Ez neki ígéri kezét, bár a lengyel Nizovszkyt szereti. A királyné könnyelműsége, az udvar idegen szelleme és süllyedése Kendyt elidegeníti Izabella ügyétől, politikai ellenfele lesz, bár még mindig szereti. Mikor Kendyt megöli Török János, Izabella tudatára ébred annak, hogy mégis csak Kendyt szerette. Sokat foglalkozik a regény Balassa Menyhért s Török János sorsával is.

Szétágazó cselekvényü, zavaros munka, mely Izabella alakját homályosan és lélekrajzilag valószínűtlenül rajzolja, Kendy történelmi szereplését, s a többi eseményeket túlságosan regényessé színezi, s hatásos, de gyakran hamis-pátoszú, színpadias jelenetekben tárja elénk. Jósika hatása mellett itt a francia-romantikáé is erősien érvényesül.

Szathmáry nem volt jó regényíró, később sem vált azzá, s egyik mesterét sem érte utói. Csak részletek sikerültek neki, de művészi egész alkotásához nem volt elég ereje. A novella műfaja jobban megfelelt tehetségének.

Szathmáry öt regényének tárgyát választotta a török világ korából (XVI. és XVII. század), novellatémáit is legszívesebben ebből a korszakból vette. Ebben a tekintetben követte kisebb történeti elbeszélőink régi, 1848 előtti gyakorlatát, Jósika, Jókai és Kemény példáját.[13] Mint erdélyi ember, legszívesebben szükebb hazájának, Erdélynek történetét tanulmányozta, s az erdélyi történetírók munkáiban kutatott érdekes tárgyak után. Tárgyai kettő kivételével török világ korabeliek.

Az utolsó Iffiu tárgya ugyanaz, mint az *Erdély vészcsillagáé. A próféta* Karácsony György, „a fekete ember", parasztlázadását írja le (1570-ben fejezték le), s szerepelteti benne az erkölcstelen Bátori Klárát s Peökry Pálnét, kit mint boszorkányt megégettek. *A fehér vesszőben* Gálfy János kivégzését mondja el Bátori Zsigmond korában, s Gálfyné bosszúállását a cselszövő Bodonyin. *Az utolsó kő* pedig Bornemisza János befalazását ugyanabból az időből. *Egy elhervadt virág története* Széchy Mária regényes életrajza. *Az ország titka* II. Apafi Mihály szerelme és házassága (mennyivel jobban megírta ezt előtte Jókai!).

Legtöbb novellájában csak a háttér történeti, a mese pedig költött, vagy legalább is nem fontos történeti esemény. Ilyen *Egy vigyázatlan kakas* c. kis „történeti humoreszkje".

1529-ben Bátori István vajda a Szeben melletti Szelindek (Stolzenburg) várát Kakas Márton őrizetére

[13] Jósika az *Abafin, Zólyomin, Az utolsó Bátorin, Zrínyin a költőn* s *Jósika Istvánon* kívül 6 novellát írt ebből a korból a szabadságharc előtt, Kemény a *Gyulai Pált* (későbbi történeti regényei is mind e-korbeliek), Jókainak, mint tudjuk, az ötvenes években 2 regénye és 19 novellája játszik ebben a korban.

bízza. Várnagy uram erre olyan hosszú orációba kezd, hogy a vajda széket hozat, majd ebédet parancsol, s úgy hallgatja Kakast. Fogadott leánya, Józa, szomorú, mert férjhez akarják adni, pedig ő Fodor Están székely huszárt szereti. A várban táncmulatság van, melyen Están is megjelenik, s két góbéval, Sánta Mózsival és Benedek Zsigával megkéreti Józát. Kakas uram kikosarazza. Están erre lekapja a négyágú, függő gyertyatartót, szétüt zsinórjával, közepére ül, lerugdalja róla a gyertyákat, s nagy vitába kezd, mondván ilyeneket: „Még kelmed beszél, né! — álljon ott, ahol van, s feleljen, hogy nem tősgyökeres lúfő székely vagyok én, primipilus, mint annak a rendi?“ A várnagy végre megígéri, hogy hozzáadja Józát, ha két hónapig nem hetvenkedik. Kakas uram különben furcsa figura: közellátó, könyveket bújó, pedáns és hiszékeny ember. Egy napon szász parasztok járulnak eléje. Furfangos bírájuk ékes szavakkal festi nagy nyomorúságukat, s kéri Kakast, hogy adjanak nekik munkát a várépítésnél. Están dühösen kikardlapozza őket, mert észreveszi ravasz szándékukat: kézre akarják keríteni a várat. Kakas uram hisz nekik, s a hatalmaskodó Estánt kikergeti a várból. A szászok egy éjjel megkötözik a várnépet, de a lesben álló Están meghiúsítja tervüket. Megkapja a leányt, a vajda sem haragszik meg a „vigyázatlan kakasra[4]'.

Jóízű, derült humorral elbeszélt történet Kakas uram furcsa s a székelyesen beszélő góbé eredeti alakjával. Jókai hatása alatt készült, de elbeszélő tehetségre valló, sikerült kisi munka. — Ugyanezt mondhatjuk többi ilyen, Jókai modorában írt anekdota-novellájáról. A *Kaftány feleség nélkül és feleség kaftány nélkül* c. „humoreszkjében“ a leánykérőbe induló Sza-

lánczy alispán fura farkaskalandjával, majd sztambuli követségével nevettet meg, mikor az ajándék-kaftánokon össze vész követtársaival (Bátor i Gábor kora). *Kcimuti uram szenvedései* a Bethlen Gábor által Sztambulba küldött fukar Kamuti Farkas viszontagságait beszéli el, s leányának és Bethlen Ferencnek cselfogását, mellyel rászedik az öreget, hogy egymáséi lehessenek. *Kapy György uram leányainak* tárgya Balassa Imrének birtokából való kiforgatása, a ravasz Kapy bünhődése s leányainak regényes szerelmi története. Apafi, a fejedelemnő s Teleki is szerepelnék benne. *A bűvös zár* Apafi titkos házassági terveiről szól, melyeket az okos fejedelemasszony meghiúsít. *A drágalátos orvosságban* Bátori Zsigmond szeretne megkeríteni egy szép brassói polgárleányt, de udvari orvosa meghiúsítja tervét s maga veszi el Hannikát.

A komoly tárgyúak közül sikerültebb *Kendefy Ilonka,* mely Izabella korában történik. A könnyelmű fiatal Kendefyné szerelmes mostohaleánya vőlegényébe, de azután megtér, boldoggá teszi a fiatalokat, maga pedig öngyilkossá lesz. Lélekrajzilag is elég érdekes.

Más korban csak két novellája játszik: egyik a tatárjárás idejében *(A székely fiú-leány),* a másik pedig a XVIII. század végén s a XIX. elején, ez a *Versényi Miklós* című, mely id. Wesselényi regényes életrajza. Csak anekdotákkal, életrajzi epizódokkal jellemzi Wesselényit, de az érdekes alak érdekessé teszi a kis elbeszélést. Adatait főként br. Kemény Zsigmond kitűnő tanulmányából *(A két Wesselényi Miklós)* vette.

20 erdélyi tárgyú novelláján kívül 21 magyarországi-tárgyút is írt. Ezekben is vagy ismertebb történeti alakot és eseményt választ tárgyul, vagy ke-

vésbbé jelentősei és költöttet. Több mint a fele (13) törökvilág-korabeli tárgyú. Ezek közt van néhány Jókai modorában írt víg elbeszélés. Ilyen a *Bence és Veronka,* melyben Balassa János fiatal számtartója léprecsalja a budai basa seregét, miért ura hadnaggyá teszi s összeházasítja kedvesével. A *Nővásárban* a már egyszer Jókai után feldolgozott motívumot *(Selima* c. említett elbeszélésében) ezúttal humorosan használja fel újra. 1552-ben Pernyeszi Boldizsár egy, a pesti Dunaparton rendezett nővásáron (a nők, mint Jókainál, hajón vannak) találja meg eltűnt feleségét, s a gyanútlan kereskedőnek esák száz aranyat ád érte. Hajdúja, Péter, egy zsák árpáért szintén vesz egy asszonyt, de megjárja vele, mert veszekedő természetű, s Pétert boros állapotában meg is rakja. Erre a hajdú engedelmet kér urától, hogy visszavihesse a pesti vásárra és eladhassa. — *Miként születik a háború?* c. humoreszkjében Túri György kapitány vendégül látja Juszufot, a kövér drégeli agát; az nagy tiltakozások után mégis eszik Túri sonkájából s iszik egri borából. Túri egy magyar leányt akar kiváltani, kit az aga tízezer aranyra tart, de lassanként lerészegedvén, a váltságdíjat fokozatosan ötvenre szállítja le. Ez a genre-jelenet különösen Jókai-ízű, nemkülönben az a sok kacskaringós török áldás, amelyet a kapitány mond az agának.

A komolyakat többnyire francia-romantikus modorban írta. Ilyen *Csák* Mór, Csák Máté unokaöccsének komor és tragikus szerelmi története, ilyen az *Isten ítélet,* egy II. Endre-korabeli tűzpróba leírása. Petur bán előtt folyik le Nagyváradon, ki Bánk bán nevében előzi a Gertrudis által kinevezett csaló papi személyeket. *A két Révay* a gaz apának s fiának küz-

delme egy leányért II. Ferdinánd korában (a megjavuló RévayGábor Abafi alakjára emlékeztet).[14] *Ország Ilona* a gonosz kéjenc Perényi Péter felesége, ki haldokolva, féltékenységből megmérgezteti az ártatlan asszonyt. *Szirmay Ilonkában* az ismert történetet, melyet Gaal József már regényben is feldolgozott, újra megírja, de sokkal gyengébben. *A mohácsi árva* II. Lajos király törvénytelen fiának regényes (mendemondán alapuló) élettörténete. Előzményeit *Sirály* című, regényében írta meg. Ugyanilyen történeti mendemonda a forrása *A kétszer elesett* c. elbeszélésének: I. Ulászló nem halt meg a várnai csatában, hanem lengyel kedvesével egy darabig boldogan élt Spanyolországban, azután Nándorfehérvár ostromakor esett el. *Ekebontó Borbála* a feslett életű, jobbágyait zsaroló várúrnő mondái alakjának egy regényes, költött történet keretébe állítása (megjavul és feláldozza magát férjéért). *Egy tükör története* Petneházy Dávid vitézkedése, szerelme és halála, melyet utóbb Jókai *Az utolsó budai basában* dolgozott fel. *Az utolsó tárogatós* („Egy agg koldús elbeszélése a múlt századból“) csak azért érdekes, mert előadó modora Gyulai *Vén színészéét* utánozza (izgatott, lírai monológ, a hallgatóság meg-megszólítása, kitérések a jelenre), romantikája azonban a Jókaié.

A világt őrt énelemhez ritkán fordult tárgyért. Mindössze *2* ókori, 2 középkori és 6 újkori tárgyat dol-

14 A novella Lisznyay Kálmán neve alatt jelent meg a BH.-ban. Magyarázata az, hogy Lisznyay megszorulván pénz dolgában, a kéziratot, mint a magáét adta el, mert így neki — a neves írónak — háromszor annyi tiszteletdíjat fizettek, mint amennyit a kezdő Szathmárynak fizettek volna. (Vadnai: *Elmúlt idők.* Budapest. 1886. 180—1.)

gozott fel. Ezek közül *A cserkeszek, A félholt* s a *Selima* címűt Jókai hatásáról szólva ismertettük. Legsikerültebb közülük az utolsó.[15]

Szathmáry jobb novellista mint regényíró, bár novelláiban ugyanazokat a szerkesztésbeli hibákat látjuk, mint regényeiben. A símán folyó, hézagtalan, világos elbeszélő mód nem kenyere. Mindig van mesemondásában zökkenés, darabosság, töredékesség, epizódikusság, nem egyszer szárazság, krónikaszerűség. A politikai-történeti adatok sokszor túlságosan ránehezednek a mesére, s nem tudnak szervesen belesimulni. Nagy érdeklődéssel és buzgalommal kutatja fel ezeket az adatokat, s ha már felkutatta, nem állja meg, hogy mind bele ne zsúfolja őket meséjébe. Kompozíciói nem egyszer elnyújtottak, s nem eléggé érdekesek, vagy túlságosan bonyodalmasaknak és kieszelteknek tetszenek, de sohasem egészen unalmasak.[10]

A francia romantika indítékait nagyon kedveli, folytonosan és következetesen használja. Elbeszéléseiben mennyi a gyilkosság, öngyilkosság, kivégzés, a nőrablás, a megőrülés, a borzalmasság, a gaz cselszövény, a jóslat, a sokféle kaland és meglepetés!

Azért a kor jobb elbeszélői közé tartozik, novelláinak egyes részletei jól megírtak és érdekesek. Tud élénken, színesen és jó humorral is mesélni, stílusa sem mindig száraz vagy dagályos, s egyszerűbb, magyarosabb, mint nem egy kortársáé. E tekintetben sokat tanult Jókaitól, de a nagy mestert utolérni nem tudta.

15 5 társadalmi novellája jelentéktelen.

16 Egyes hibáira a kortársak is rámutattak egy-egy novellájáról írt bírálatukban: *Az utolsó kő* (BH. 1854. febr. 8.), *Csák Mór* (U. ott ápr. 7.), *Egy művésznő* (U. ott aug. 8.). Novellagyűjteményéről: BV. 1856. febr. 28.

— Szeret elmélkedni, mint Jósika, s patétikusan föllengeni, mint Jókai.

A történeti elbeszélő feladatát igen fontosnak tartja. A történetírók — úgymond — sokszor jelentéktelen dolgokon vitatkoznak, a helyett, hogy „azon gépezetnek kerekei közé tekintettek volna, melyet a lélék életének nevezünk". Ez a szebb, de mindenesetre nehezebb része a történetirodalomnak, nekünk jutott *(A mohácsi árva* elején). Túlságosan önérzetes nyilatkozat, melyet a maga írói gyakorlata nem igazol. A régi korok lelki életébe ritkán tud igazán bepillantani, s a többi romantikusok módjára inkább ritkaságokra, borzalmas esetekre, regényeseknek látszó történetkékre vadászik a történelemben a helyett, hogy a történeti alakok jellemét, s az események lelki rúgóit kutatná. Ezzel is megpróbálkozik, de ritkán sikerrel. Általában gyenge lélekrajzoló és jellemző. A történeti alakok jellemrajzaiban forrásaihoz ragaszkodik, s különösebb hibákat nem követ el, költött alakjai inkább csak romantikus típusok, mellékalakjai (főként a humorosak) között akad egy-két sikerült.

A leírásban ügyesebb. Novelláiban is sok a szép leírás. Szívesen írja le, mint Jósika, a regényes erdélyi s magyarországi vidékeket (így Somlyó vidékét *A próféfában,* Marosújvárét és Husztét a *Fehér vesszőben,* Sárospatakét *Ország Ilonában,* a Margitszigetet *Csák* Mórban), a régi városokat, házakat (pl. a Bornemisza-házat *Az utolsó kőben,* a tipikus református paplakot *A lelkész leányában),* a csatákat és ostromokat (pl. Buda ostromát), az ünnepségeket és gyűléseket (pl. az országgyűlést *Béldi Pál leányában).*

P. Szathináry Károly derék, szorgalmas történeti elbeszélő, Jósika, Jókai és a francia romantikusok te-

hetséges tanítványa. Egyénisége nem olyan eredeti, mint azoké, de nemes lelke, törhetetlen hazaszeretete, írói komolysága tisztes helyet biztosít neki elbeszélő irodalmunkban. A magyar múltnak sok érdekes és tanulságos értékét hozta napfényre, s vitte bele a köztudatba, ha nem tökéletes művészettel is, de komoly és céltudatos iparkodással.

Emlékeiben jól mondja magáról s történeti elbeszélő társairól: „a nemzet sajgó sebeit gyógyítgattuk annak hol régi dicsőségével, hol még szomorúbb múltjával/[4]

III.

A szabadságharc előtti írónemzedék folytatja működését. — Pálffy Albert: A fejedelem keresztleánya, Az ítélőmester leánya, A szebeni ház, *víg történeti elbeszélései. — Remellay Gusztáv:* Hunyadi János, A huszár és kedvese, *oláh-, dél-szláv- és egyéb tárgyú történeti novellái. — Dózsa Dániel:* Kornizs Ilona, Boronkai Margit, — *Köváry László. — Kelmenfy László. — Ney Ferenc:* Matild és Olga. — *Irinyi József:* Dicső napok. — *Királyi Pál:* Szigetvár 1566-ban. — *Ormós Zsigmond:* A banya sziklája.

A szabadságharc előtt működő nevesebb írók közül *Pálffy Albert* csatlakozott az ötvenes évek történeti elbeszélőihez. Azelőtt inkább társadalmi novellákat írt, egy-két történeti novellája s regénye, *A fekete könyv,* noha régebbi korban játszanak, nem igazi történeti elbeszélések, korrajz alig van bennük. A szabadságharc után fordult az igazi történeti elbeszélés felé, a kor divatját s a jelesebb elbeszélők példáját követve.

A radikális és forradalmár-újságírónak a szabadságharc bukása után menekülnie kell. 1853-ig egy kis aradmegyei faluban rejtőzködik nagybátyjánál, aztán Pestre megy, hol csakhamar elfogják, öt hónapig tartják fogva az Újépületben, azután a csehországi Budweissbe internálják. Több mint kétévi ott tartózkodás után az egykori bohém republikánus már mint meg-

higgadt családapa és vagyonos ember tér haza. Egy ideig vidéken lakik, majd 1858-ban végleg Pestre költözik.[1]

Gyulai Pál szerint szétszórtan megjelent novelláit 1848-ban gyűjtötte össze, kiadója, Heckenast ki is nyomatta, de csak 1850-ben adta ki névtelenül *Egy földönfutó hátrahagyott novellái* címen (két kötetben).[2]

Csak három év múlva adott újra élet jelt magáról, mikor a *Divat csarnok* közölte (valószínűleg még Arad megyében írt) terjedelmes történeti novelláját, *A szebeni házéit* (okt. 20—nov. 3.), azután ismét elnémult, s csak internálásának vége felé kapott kedvet régi, élénk irodalmi működésének folytatásához. 1855. február végén kezdte meg a *Vasárnapi Ujság* egy novellája közlését *(Ifjabb Ritka Péter uram életéből),* s ettől kezdve ismét rendesen dolgozott.

1856. február végén megjelent *A fejedelem keresztleánya* c. kétkötetes történeti regénye, majd 1857-ben *Az atyai ház* c. társadalmi regénye a *Magyar Sajtóban* (s 1858-ban önállóan),[3] s 1858-ban *Az ítélőmester leánya* c. történeti regénye a *Hölgyfutárban.* Ezeken kívül 1853-tól 1859-ig 9 történeti s 2 társadalmi novellát írt.

A *fejedelem keresztleánya* humoros történeti regény, s mint ilyen ritkaság. Háttere a Béldi Pál-féle összeesküvés, mely Apafi Mihály ellen irányul. Ennek

1 H. 1858. 34. febr. 12. jelenti, hogy P. A. családjával együtt Pestre költözött.

2 A PN. (1850. 69. jún. 3.) szidja a kiadót, hogy új címlappal Pálffy régi novelláit adja, s ezzel rászedi a vásárlókat. A PR. (1850. 4. okt. 27.) hosszú bírálatot közöl róla.

3 A társadalmi regények közt fogjuk tárgyalni.

bonyodalmaihoz kapcsolódik Kornizs Évike („a fejedelem keresztleánya“) és Apor Kelemen szerelmi története. Évikét a fejedelem Kamuti Lázárnak ígérte, de ezt a tervét Apor és Dávidházi, a furfangos agglegény, s a Béldi-fölkelésbe keveredett Brandt Máté mindenféle praktikával megbuktatja, s Éviké Kelemené lesz. Egy másik szerelmi történet, Péterlaki Erzsiké és Páltelki Rózsa titkos egybekelése a Petkóci-fiúkkal, még bonyolultabbá teszi a mesét, mely csupa rászedés, furfangos cselszövény és kaland. A bonyodalom annyira aprólékos és kieszelt, hogy éppen túlságos bonyolultsága miatt válik érdektelenné, helyenkint szinte homályossá. Az alakok papirosfigurák. Az öreg Péterlakit és Páltelkit, a két Petkóci-fiút s a két leányt még a figyelmes olvasó is összetéveszti, annyira egyformák. Apor is színtelen, derék is, könnyelmű is. Dávidházi, „az ifjúság elrontója[44], vén korhely, de agyafúrt diplomata is. Béldi, Apafi, Teleki árnyékalakok. Brandtról, a fukar szászról nehezen hihetjük, hogy mint a „fejedelmi bányák főtisztje[44] annyira pénzelje a Béldi-mozgalmat. Még tán legegyénibb egyik mellékalakja: a bőbeszédű, a régi erkölcsöket magasztaló, erőszakos és tekintélyt tartó nagyasszony, de ez sem mulatságos.

A regény nem Jósika-utánzat, mint egyes bírálói[4] állították. Apor Kelement alig lehet Abafi másolatának tartani. A korhely fráter egyszerre, minden átmenet nélkül szerelmes lesz és megjavul, de megj avulása egy napon nem is említhető Abafi erkölcsi fölemelkedésével. A mesében sincs semmi, ami Jósika meséire emlékeztetne, csupa apró-cseprő csalafintaság, mely derült

[4] Pl. Szvacsek-Vári Rezső *Erdödi Pálffy Albert* c. monográfiájában (Budapest. 1904.),

humorral van elanekdotázva. Sokkal inkább Jókai adomázó hangja ez. Ahogy pl. Apor ravasz várnagya megszabadítja urát a kölcsönt behajtani jövő Brandttól, vág}[7]· ahogyan Apafi megkegyelmez Apornak, az egészen Jókai-féle vígjátéki jelenet, ö szokott ilyen tréfásan megoldani komoly bonyodalmakat. Jósika komoly korrajza s hangulatos leírásai is hiányzanak belőle. Száraz, vézna, regénnyé nyújtott történeti humoreszk, melynek nincs levegője.

Stílusa sokkal könnyedebb, mint régi elbeszéléseinek modorosán franciás, rapszodikusan szaggatott, különcködő elbeszélő módja. Gördülékenyen s jóízűen mesél. Ezt már Jókaitól tanulta, amit az efféle jókaias stílusötletek is bizonyítanak: „Ha az is vigasztalás, hogy az ember házasságra adja fejét, nem tudom, mi lesz a kétségbeesés.“ „Apafi Mihály uram szokása szerint keveset evett, hanem amint ott ült nagy karosszékében, megitta az ő rendes tizenhat icce borát, s gyönyörködött hü magyar nemzete szelíd örömeiben/* „Oh szép idők! midőn még arra is volt példa, hogy a hitelezők megszöktek! ki ne kívánna vissza titeket?“

Az egykorú bírálók közül Greguss Ágostnak tetszett legjobban (PN. 1856. márc. 12.): „legjobb regényeink sorába tartozik“, szerkezete jól átgondolt, jellemei sikerültek (jellemző módja a Dickensére emlékeztet), nyelve „a régi bibliafordítás és a krónikák ódon irályának paródiája .. . Hü és eredeti kép a valódi magyar életből/* Annál szigorúbban ítéli meg Salamon Ferenc (BII. 1856. márc. 16.): Kamut inak csalással való megbuktatása a regény morálját buktatja meg, a jellemfestő tehetségnek csak jeleit látjuk benne, szeret torzítani, a történeti alakokat mesés könnyelműséggel jellemzi, mintha a kort travestálni

akarná. A nehéz helyzeteket és bonyodalmakat olyan könnyen forgatja ki, mint a komédiás, „ki kalapjának néhány perc alatt tízféle alakot tud adni.“ „Midőn az eseményeket oly sűrűn kergeti egymás után, hogy alig győzi azokat szárazán és röviden elbeszélni, végkép megszűnt költő és író lenni.“ Van némi irodalmi becse, de nem tartozik „jobb regényeink közé“.[5] Greguss bírálata túlságosan jóakaratú, Salamoné túlságosan szigorú, de az utóbbiban sokkal több az igazság.

Az itélömester leánya egészen más hangulatú regény. Sötét, véres, zordon történet Pálffy régebbi, francia-romantikus morodában írva. Főalakja nem Kassainak, I. Rákóczi György ítélőmesterének, leánya, hanem maga a fukar Kassai és Székely György, ifjú Székely Mózes testvére, aki a fejedelem ellen szervezi a székelyek fölkelését, míg Bethlen István török segítséggel akarja megbuktatni Rákóczit. Kassai kénytelen pénzzel támogatni Székelyt, mert az tudja, hogy hová rejtette aranyait. Fekete Ferenc megbuktatja Kassait, aki leányával Magyarországra menekül, Székely Györgyöt, ki szereti Kassai leányát, Fekete Ferenc öli meg párbajban, őt meg Horváth György, kinek apját meggyilkolta. Kassai később megőrül, s törökök verik agyon, leánya sohasem megy férjhez.

Br. Kemény nagy regénye, *A rajongók* nem hathatott rá, mert első két kötete ugyanabban az évben jelent ugyan meg, de hónapokkal később, mint Pálffy regénye. *A rajongók* első kidolgozása, a *Deborah* (1855) azonban kétségkívül hatott. A fiatalosan ábrán-

5 Szcgfi Mór a H.-ban (1856. 111—2.) szintén szigorúan bírálja, s csak mulattató olvasmánynak tartja. A MS. (1856. ápr. 30.) nehézkes, körmönfont stílusú bírálata dicséri is, nem is.

dozó Székelyben van valami Kemény ábrándozóiból. A romnak hosszas, aprólékos leírása (a 3. féjezetben) Jósika leírásaira emlékeztet, de síma, archaizáló és magyarosabb nyelve a Jókaiéra. Itt-ott felcsillanó humora is inkább Jókaié.

Helyenként érdekes, fordulatos, s alakjait jellemző dialógusokat tud szőni (pl. Székely és Kassai, vagy Kassai és a fejedelem párbeszéde). Kassai és Székely alakját jól rajzolja meg. A leány, kinek nevét is csak a végén tudjuk meg (Jolán), teljesen árnyalak, alig beszél valamit, s keveset szerepel. A regény szerkezete cdég tömör, a mese bonyolítása nem olyan aprólékos, mint előbbi regényében, és érdekes.[6]

Ezzel a sötét-színezetű történettel rokon *A szebeni ház* c. terjedelmes novellája, melyben Kemény Zsigmond regénye, az *Özvegy és leánya* előtt másfél évvel feldolgozta Szalárdi *Siralmas Krónikája* alapján Tarnóci Sára tragikus történetét. Pálffy legjobb novellái közé tartozik, úgyhogy Gyulai érdemesnek tartotta az *Olcsó könyvtárban* (1881) újra kiadni s megmenteni az elfeledéstől. Pálffy szerint Sára nem húzódozik a Haller Péterrel való házasságtól, s mikor Mikes János elrabolja, nem akar a felesége lenni. A regényes nőrablás itt csak epizód. Haller elveszi Sárát, jól élnek s együtt örülnek kis fiuknak, de Haller utóbb lelkifurdalást érez, hogy egy gyermekleányt láncolt magához, majd a száműzetéséből visszatérő Mikes Jánosra lesz alaptalanul féltékeny. Egészen megváltozik, feleségével félelmesen rideg és kísérteties szebeni házába zárkózik, gyötri az asszonyt, végre egy éjszaka meg-

6 *Attila Isten ostora* c. az ifjúság és a nép számára írt regényes életrajzának (Vasárnapi Könyvtár. 1859.) nincs különösebb irodalmi értéke.

gyilkolja (Sára a krónika szerint öngyilkos lett). A gyilkosság után Mikessel találkozik, összeszólalkoznak, s Mikes párviadalban leszúrja Hallert. Pálffy képzeletében a szebeni ház, hol Sára titokzatos halála történt, borzalmas tanyává alakul, s ehhez idomul gazdája is. A krónika „becsületes úri főember"-e gonoszlelkű, kétszeres gyilkossá változik (első feleségét is megölte). Ő lesz az elbeszélés középpontja, Sára, az első fejezetek bájos, éretlen gyermekleánya utóbb néma árnyékká válik, kivel az író egy mondatot sem beszéltet. Lelkét így nem ismerjük. — A történetet érdekesen és élénken beszéli el, a krónika egyszerű elbeszélését a francia romantika modorában félelmes és titokzatos hangulatú rémtörténetté változtatva.[7]

Francia-romantikus modorú és bonyodalmú történet *A sághfalvi kastély ifjabb ura,* s a *Halottak napján* c. Mária Terézia korában játszó két novellája is. '

Sikerültebb az a hat derültebb hangulatú vagy egészen humoros elbeszélése, melyeket Jókai víg történeti novelláinak hatása alatt írt. Valamennyi a XVII. században játszik s erdélyi tárgyú, vagy legalább Erdély történetével némi kapcsolatban van, s valamenyi terjedelmesebb, igazi novella.[8]

Az *Ifjabb Ritka Péter uram életéből* című̈ben a Kemény János megbuktatására irányuló politikai törekvésekről van szó, de fő benne a nem-történeti alakok tréfás története. A *Vitézlő Perényi Gábor uram*

[7] Részletesebb ismertetése Szinnyei Ferenc: *Kemény „Özvegy és leányá"-nak tárgya novellairodalmunkban* e. cikkében (Budapesti Szemle. 1932.).

[8] A *Vitéz Barcsai György* két hónapig folyt a BH.-ban, valóságos kis regény.

ő kegyelme egy különcről szól, ki titokban egész hadsereg számára való fölszerelést gyűjt össze várában, mert szeretne erdélyi fejedelem lenni, különben szerelmi történet Apafi idejéből. *Munkács alatt* azt beszéli el, hogy Bethlen özvegye, Brandenburgi Katalin, szeretné I. Rákóczi Györggyel kötött szerződése ellenére Munkács várát kegyencének, Csáky Istvánnak, kezére játszani, de ifj. Kemény János (a volt fejedelem fia), Balling munkácsi kapitány s Kővár kapitánya egyesült erővel meghiúsítják tervét. *Mint szedték rá a prókátort 1636-ban egy* örökbefogadás igen bonyodalmas története az erdélyi és császári katonák kalandjaival. *Vitéz Barcsai György ifjú uram viszontagságai,* két ifjú kalandjai Barcsai és Kemény János idejében, kik Barcsai fejedelemnek a Vaskapu egyik dunai szikláján elrejtett pénzét keresik. Apafi fejedelemmé tételével végződik. Szerelmi történet ebben is van, mint az előbbiekben. A hatodiknak, *Tribunus plebis: Nemzetes Moholányi Demeter uramnak* legyen szabad rövid tartalmát is elmondanunk jellemző például Pálffy mesebonyolítására.

Kétszáz évvel ezelőtt történt. Nagybánya város (Rivuli Dominarum) nagyon szomorú állapotban volt . akkor, de Moholányi Demeter egymaga rendet s virágzást teremtett bölcs intézkedéseivel. Nagybányát mindkétfelől szorongatták, hol Spankau generális követelt rajta adót, hol Tordai Lénárt uram, a kővári kapitány. Tribunus uram egy éjjel a kocsmákat járván, hogy a rendre vigyázzon, egyikben egy fegyveres embert talál, ki Jósa Gergely hadnagyként mutatkozik be (hasonlónevű apja a város lakója volt). Nagyon megbarátkoznak. Jósa Tordai kapitány uram követe, ki nem sürgeti az adót, csak azt kéri, hogy egy csomó fejedelmi

katonát fogadjanak be. Levelet is hoz Tordaitól. Igen ám, mondja Moholányi, de mit szólnak ehhez a császáriak? Majd éjjel másznak be a várfalakon, mintha erőszakkal törtek volna be. Jósa uram a tribunus úr vendége nagy bánatára Kardhordó Miklós íródeáknak, aki Moholányi uram Klárikájába szerelmes. Jósa Moholányival éppen medvevadászaton van, mikor berobog Tordai uram, az adót egzekválni. A diákkal a városházára megy, de kiderül, hogy semmije sincs a városnak. Kiderül azonban az is, hogy Jósa labanc, s az ő kezükre akarja játszani a semleges várost, Tordai uramnál bizony nem szolgál, a levél, melyet hozott, hamis. A diák azt tanácsolja, hogy hagyják Jósát működni, Tordai pedig Kővárból hozzon segítséget. Látogatása maradjon titokban. A vadászatról visszatérve nagy vacsorát csapnak, melyen a diák nagy megbotránkozására köszöntők hangzanak el a „vőlegényt tiszteletére. Klárika hallgatagon ül. — Másnap a diák mindent elmond főnökének. Ez ravaszkodni kezd, s Jósát, ki már megtudta, hogy Tordai itt járt, azzal áltatja, hogy Tordai semmit sem mondott, csak azt, hogy majd máskor jön. Jósa örül, hogy nem leplezték le, s neveti az együgyüeket, kik elhitték, hogy ő nemes létére elvenne ilyen egyszerű polgárleányt. Este együtt ülnek, Klárika szemei ki vannak sírva. Egyszerre jelentik, hogy megtámadták a várost, bemásztak a falakon, elfoglalták a városházát. Jósa biztosra veszi, hogy ezek az ő emberei. Egyszerre parancsoló, szemtelen lesz, elárulja praktikáit Moholányinak s börtönnel fenyegeti. Egyszerre azonban Tordai kapitány torzonborz alakja tűnik fel az ajtóban. Jósa az ablakon át menekül. A labancokat tőrbecsalják, megverik, Jósa is megfut velük. Este nagy lakoma,

Tordai felszólítja a diákot, hogy legyen katona, egy év múlva hadnaggyá teszi, Moholányi pedig azt sejteti, hogy Klárikát akkor hozzá fogja adni.

A bonyodalomnak ez az aprólékossá ga, realisztikus részletezése jellemzi Pálffy minden elbeszélését, s a jóhumorú és könnyeden mulattató előadás. Ebben nem éri utói Jókait, de nem egyszer megközelíti. A francia-romantikus, néha vadregényes bonyolító motívumokat józan realizmussal vegyíti. Elbeszélő módját bizonyos szárazság, meséit józan kieszelt ség jellemzi. Gyulai szerint „senkiben sem hiányzott annyira a páthosz, a szónoki emelkedettség, mint Pálffyban".

Munkássága a történeti elbeszélés terén ebben az időben számottevő.

*

Remellay Gusztáv, pesti ügyvéd, majd újvidéki városi főjegyző, ki a szabadságharc előtt (1838-tól kezdve) a legtöbb történeti novellát írta, 1848—49-ben mint belügyminisztériumi tolmács, majd mint ezredes-hadbíró szolgálta a forradalmi kormányt, s a kortársak föl jegyzései szerint[9] kegyetlen és vérengző emberré vált, kinek gyönyörűsége telt a kivégzésekben. Azután Josephstadtban raboskodott hat évig.[10] 1856 közepén kapott kegyelmet (H. 1856. júl. 25.). Állását elvesztette, ügyvédi oklevelét nem használhatta, s így kénytelen volt újságíróskodni s szépirodalmi munkái-

[9] Török Zsigmondi *Apró Icépék.* Szabadka. 1882. 143. és Földy János: *Világostól Josephstadtig.* Budapest. 1939. 126., 203—6., 250.

[10] Fogolytársa, Földy J. szerint annyira piszkos és mosdatlan volt, hogy a többi magyar rabok undorodtak tőle.

nak jövedelméből élni. 1852-ben és 1855-ben egy-egy novellája jelent meg R. G. betűk alatt. Ezeket, úgy látszik, valahogyan Josephstadtból küldte haza. Itt több novellát is írhatott. Vadnai Károly azt írja elbeszéléseiről, hogy valaki színtelen munkáknak nevezte őket. „Senki se kívánhatja a pincében nőtt növényektől, hogy színük legyen. Ezek börtöni termékek“ *(Irodalmi emlékek.* 1905. 18.).

1856 szeptember végén kezdi meg újra írói munkásságát, s szorgalmasan folytatja a következő években: ír két történeti regényt, két történeti-tárgyú ifjúsági regényt s 35 történeti elbeszélést. Látjuk, hogy régi szorgalma nem csökkent, de — sajnos — gyenge írói tehetsége is a régi maradt, s így munkásságával nem szükséges hosszasabban foglalkoznunk.

Hunyadi János c. kétkötetes regényében (1857 május vége felé jelent meg) népszerű formában akarta megírni a nagy hadvezér életrajzát Teleki történeti munkáján felbuzdulva (előszó). „Népszerűsítése“ abban áll, hogy összegyűjt és elmond minden történeti adatot Hunyadiról, s ahol ezek hiányzanak, költ életrajzi részleteket. Minden fejezetébe sok kisebb-nagyobb adatot zsúfol, s ezeket sablonosán regényes eseményekkel keveri. így elbeszéli a gyermek János tatár-fogságát, ahol egy jó páter neveli vallásossá, nevelkedését egy szerb családnál, hogy megtalálja elveszett édesanyját, hogy megmenti az elrabolt Szilágyi Erzsébetet s beleszeret. Mint valami romantikus regényhős, kihallgatja Erzsébetnek bátyjával, Mihállyal folytatott beszélgetését, melyben az bevallja, hogy Hunyadit szereti, erre előrohan s ő is bevallja szerelmét. Ilyen naivan beszéli el Hunyadi életét gyermekkorától kezdve haláláig. Hőséért lelkesedik, buzgó vallásosságát lép-

len-nyomon hangoztatja,[11] de nem tud iránta lelkesedést kelteni. Nem volt igazi művész, hogy Hunyadit kiválóan nagynak s e mellett élő embernek tudta volna rajzolni.[12] Még kevesebbet ér *A huszár és kedvese* c. regénye (1858 augusztus végén jelent meg),[13] amely száraz történeti részletekkel tarkított naiv, népies előadásra törekvő, sablonos szerelmi történet II. József török háborúinak idejéből. Zámory Lacit s Letényi Lórát, a két hű szeretőt, Strabák, a gaz tábori élelmezési biztos mindenáron el akarja szakítani egymástól, de a végén akasztófára kerül. Nem hisszük, hogy a nép, amelynek mulattatására készült, nagyon forgatta volna.[14]

Szabadságharc előtti történeti novelláiról csak annyi dicséretet tudtunk mondani, hogy az elcsépelt tárgyak helyett újabbakat, érdekesebbeket keres és dolgoz fel. Ugyanezt mondhatjuk e-korbeli novelláiról

[11] Több novellájában is feltűnő, mert ebben a korban igen ritka, a katolikus vallásos irányzat.

[12] A VII. (1857. 20.) néhány elismerő sort ír róla.

[13] Mint a *Népies regénytár* I. kötete. Ilyen című sorozatot akart kiadni, s még két hasonló regényt tervezett, mint e kötetben elmondja: *Huszár és királyné* (Mátyás király korából) e *Három a tánc!* (Mária Terézia korából), de — úgy látszik — nem jelentkeztek rá előfizetők.

[14] *Mulattatva oktató Bessély-tár* a mindkét nembeli ifjúság számára címen két ifjúsági regényt is adott ki: *Julcsa, a század leánya* (1857. aug.), s *Józsa a kis jancsár* (1857, de a lapok szerint csak 1858-ban jelent meg). Az első Mária Terézia korában játszik, s *egy* elesett őrmester leányáról szól, kit a század neveltet föl, a második Zápolya korában, s egy janicsárnak nevelt, de újra magyarrá lett magyar fiú története. A lapok dicsérték tanulságos voltukat és vallásos irányukat. A MN. szerint (1857. 65. aug. 15.) a *Julcsa* több „próbatételen“ mint „praemium-könyv“ osztatott ki.

is. Végigböngészett sok történeti munkát, melyekre szívesen hivatkozik is, s ki-kiragadott belőlük egy-egy még fel nem dolgozott tárgyat, de tudott szerbül (Újvidéken hivataloskodott s onnan is házasodott), s valószínűleg oláhul is, s így felhasználhatta forrásul a délszláv és oláh népköltészetet is. Délszláv-tárgyú elbeszélései: *A béna ara, A tizenhárom kendő, Egy mélt óság os féltelkes gazda, A Sz. Konstancia zárda vas-rostély-kerítése, Knéz Pawle* (Kinizsi Pál), *Vojnics Zsojca, Egy ördögi bosszú;* oláh tárgyunk: *A fogarasi bilincs, A bölény, A hátszegi amazon, A hátszegi nyílverseny.* Legtöbbjüket valami népmonda, vagy régi népies verses elbeszélés alapján írta. Új és novellairodalmunkban szokatlan tárgyuknál fogva érdekesek. Mint furcsaságot említem meg, hogy az oláhok római származását többször hangoztatja.[15]

Legtöbb, szám szerint 17, elbeszélésének tárgyát a XVI. és XVII. századbeli törökvilág korából vette (2 oláh- és 5 délszláv-tárgyú novelláját is ideértve).[16] 12-t pedig a Hunyadiak korából (ideértve 1 oláh- s 2 délszláv-tárgyút is).[17]

15 „Évezrednél több múlt el, amióta Traján idevezette őseinket Itália földéről " *(A hátszegi amazon).* Más novelláiban is. A H. szerint (1858. 21.) egy Bukarestben megjelenő oláh lap elismeréssel szólt Remellay oláh tárgyú novelláiról.

16 Pl. *Mihály oláh vajda, Zrínyi György halála, Keglevich Jenke* (ezt már P. Szathniáry is feldolgozta *Sirályának* egyik epizódjában), *Csonka bég, Balassa Ferenc zászlója, Wesselényi Anna* (a nádor és Széchy Mária leánya).

17 Pl. *Kinizsi marka, Két Beatrix* (Beatrix királyné és Frangepán Beatrix, Corvin János neje), *Leányvár, Ojlaky Lőrinc kardja, Hunyady János halála.* Más korokból alig választott tárgyat: *Vencel király* (a mi V. királyunk regényes története), *A bölény* (Nagy Lajos kora), *Sabaudi Eugen ke-*

Novelláinak fele a szabadságharc előtt divatos „regék“ sorába tartozik, vagyis valami helyhez vagy személyhez fűződő csodás vagy legalább is rendkívüli történet (néhány családtörténeti monda is). Anekdotákat is többször feldolgoz.

Mint művészi alkotások keveset érnek. A történelmi vagy mondái eseményeknek népszerű elnovellizálásai inkább, mint igazi novellák. Szárazak, hosszadalmasak, krónikaszerüek, nehézkesek, színtelenek. Egyébiránt felhasználja bennük a francia-romantika minden sablonos érdekfeszítő eszközét, melyek azonban az ő nem-művész kezében kopottakká és hatástalanokká válnak. Stílusa Jókai korában rettentően avultnak tetszik. Ilyeneket ír: „elaludt vad szenvedélyem máglyája, s helyében a tiszta szellemi szerelem vest a i lángja fejlett ki keblemben“ *(Az elcserélt paripa) ...* „Eszter kéj mámorától reszketve feküdt Andor keblén. Parázskint forró ajkai oda tapadtak az ifjú szájához, s még több szédítő mérget szívtak be“ *(Csiky Eszter).*

A szorgalmas Remellay ebben a korban sem vált jeles elbeszélővé, hanem megmaradt a régi író-mesterembernek.

*

Dózsa Dániel (makfalvi és uzapaniti) a tevékeny székely földbirtokos, tisztviselő és újságíró, ki szintén a régebbi gárdához tartozott, az ötvenes években buzgón folytatta irodalmi működését. Az irodalomtörté-

resztje (IIL Károly kora, Savoyai Jenőről), *Az elcserélt paripa* (Mária T. kora). Külföldi tárgyút csak kettőt írt: *Izabella* (francia forradalom és Napoleon kora), *Kaplon váltsága* (Samil 1841-i harcainak idejéből).

net ma már csak onnan ismeri nevét, hogy *Zandirhám* c. székely eposzáról Arany János írt egy töredékben maradt s elméleti megjegyzésekben gazdag bírálatot. Akkor jó neve volt. *Emich nagy képes naptára* (1860) közli arcképét és életrajzát s azt írja róla, hogy „Erdély legtermékenyebb lánglelkű költője, kit méltán nevezhetünk a bérces testvérhaza Jókayának“. Ma már kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy Dózsa igen jelentéktelen író, s főként rossz regényíró volt.

Kornizs Ilona c. ötkötetes (1156 lapos!) regénye (Pest, 1858.) mintája lehetne az ideálisan rossz történeti regénynek. Tömérdek alakot és történeti adatot töm bele (hogyan tudta volna máskép ilyen hosszúra nyújtani?). Bátori Zsigmond uralkodásával kezdi, Bátori Andráséval, Mihály oláh vajda zsarnokoskodásával folytatja s Básta rémuralmával végzi. A hősnő delejes álomlátó, jóstehetsége, idegrohamokban szenvedő leány, ideálja, Zalasdi, ugyanilyen. Furcsa lelkiállapotaik rajza túlzott, unalmas és érthetetlen. Szerelmi történetükön kívül még egy csomó szerelmi história vonul keresztül-kasul a regényen, így a léha és züllött Török Frusináé, kiből később nagy meglepetésünkre vezeklő, önfeláldozó és tisztességes nő lesz. A mese főmozgatója a kéjenc és elvetemült, gaz Tamásfalvi, aki kisebb-nagyobb gaztetteket követ el, s a becsületes férfiak és nők ellen aljas és hihetetlenül aprólékos intrikákat sző. Cimborájával, a méregkeverő Matheus Alexanderrel együtt francia-romantikus ördög (különben történeti alak). Még legelfogadhatóbb alak a régimódi, latinos-beszédű, öreg Gyerőfy, a többi — akár történeti alak, akár nem — üres báb. — A végtelenül hosszadalmas párbeszédek és elmélkedések, a száraz leírások

fokozzák a kúsza és elnyújtott bonyodalom okozta unalmunkat, melyet hiába próbál a szerző idegrázó vadromantikus jelenetekkel eloszlatni.[18]

Másik regénye *Boronkai Margit*[19] korrajza folytatása amazénak: Básta rémuralma (Székely Mózes fölkelése). Ebben egy 1852-ben megjelent novelláját *(Rémes vacsora)* bővítette ki regénnyé. Tárgya Boronkai Margit szerelme a dalmata származású kalandor kapitány, Lódi Simon iránt, ki végül mégis megöleti a leány apját. Margit a holttest megpillantásakor halva rogy le.

Előbbi regényénél csak azért jobb, mert rövidebb. Dózsa Jósika tehetségtelen tanítványa. Utánozza erdélyi tárgyait, reflexióit, leírásait, leíró jellemzéseit, feszes stílusát, de minden művészet és írói tehetség nélkül.[20] Jókai hatása csak *Alemelie* c. ősmagyar-tárgyú novelláján, s egy-két patétikus novella-kezdetén látszik.

*

18 A Magyar Sajtóban (1859. 36.) naivan magasztaló bírálat jelent meg róla, mely „remekműnek“ mondja, s csak „apróbb“ hibákat fedez föl benne.

19 Korszakunkban csak I. kötete jelent meg a Kolozsvári Közlönyben (1859. 104—27. okt. 2—dec. 22.). Önállóan (2 kötetben) 1860-ban jelent meg Kolozsvárt.

20 *Affrodisia* c. dáciai tárgyú novelláját (A., Decebal húga, szerelmes Traján császárba) is alighanem Jósika *Decebalja* sugallta.

Munkámnak ez a Dózsa Dánielről szóló része már készen volt, mikor Kristóf György *Dózsa Dániel elbeszélő költészete* c. tanulmánya megjelent (Irodalomtört. Közl. 1938.) Elolvasása után a D. regényeinek értékére vonatkozó föntebbi megállapításaimon semmit sem változtattam.

Jósika tanítványa volt a derék erdélyi történetkutató *Kőváry László* is, ki szintén írt már negyvennyolc előtt. Néhány novellája nem jelentős, csak a történet adatait novellizálja bennük, de szárazon, nem érdekesen. Stílusa is elég dagályos. Bethlen Miklós szerelmét Barcsainé, Bánffy Ágnes iránt már P. Szatlimáry Károly előtt feldolgozta *(Gr. Bethlen Miklós első szerelme),* Bálványosvár történetét pedig Jókai előtt *(Opour). Brandenburgi Katalinba* Szerothin lovag titkolt szerelme a fejedelemnő iránt az Abafiéra emlékeztet.

A hányatott életű és nagyszorgalmú *Kelmenfy László* (Hazucha Ferenc) korszakunkban már alig írhatott valamit, mert a sorvadás 1851 áprilisában megölte. A *Pesti Napló,* melynek dolgozótársa volt, azt írja róla (1851. ápr. 23.), hogy „szinte túlságig lelkiismeretes vala a legapróbb dolgokban is", s hogy halála előtt egy víg regényen dolgozott. Mindössze két történeti novellája jelent meg 1850-ben. Az egyik *(Carthago gratiái, Róma fúriái)* Róma történetét beszéli e] Carthago elfoglalásától a Sulla-Marius-féle polgárháborúig. Hősei Marius s három karthagói leánytestvér. Romantikus világítású szép jelenetei ellenére elnyújtott és krónikaszerű. A másik *(Ezer év előtt)* fantasztikus korrajzú, regényes ősmagyar-történet, Jókai efféle novelláinak előfut árja (Zobor vezér és Álmos szerepelnek benne). Halála után néhány évvel jelent meg utolsó novellája: *Esau és Jákob* a negyvenes években divatozó „szenttörténeti" novellák modorában írva (ő is írt akkor ilyeneket). Hibája ugyanaz, mint amazoké: a csodás, naív, bibliai tárgy romantiko-

realisztikus feldolgozása tökéletlen, hibrid-művé teszi. [21]

Az előbbi korszakban működő elbeszélők közül Ney Ferenc, Irinyi József, Királyi Pál és Ormós Zsigmond írt még egy-egy történeti regényt.

21 A debreceni *Tóth Ferenc* (életéről semmit sem tudunk, meghalt 1859-ben) szintén folytatta a történeti elbeszélések írását, s egy kötetnyit össze is gyűjtött belőlük: *Történeti ké pék* (Históriai novellák — címen. Nagybánya. 1859.). Negyvennyolc előtti és utáni novellák vannak benne. Az ötvenes években 6 történeti novellát írt. Közülük csak a *Haj dánkor költője* című érdekes, mert legelső novellisztikus feldolgozása Balassa Bálint életének. Elmondja benne többek közt erdélyi fogságát, házasságát, bújdosását (az „Oceanum mellett“ írt versét idézi is), halálát. Nagy szerepet játszik benne egy Giuditta nevű olasz leány, Balassa régi kedvese. P. Szathmáry K. előtt feldolgozta Országh Ilona történetét *(Patakvár és lakói).* írt a feslett életű Bátori Kláráról s a temesvári hősről *(Losonczy-testvérek és Bátori Klára),* Katzianerről. I. Ferdinánd kalandór hadvezéréről *(A kegyenc)* s Osl lovagról, a III. Endre-korabeli kalandorról *(Alkirály).* Látjuk, hogy iparkodott érdekes tárgyakat keresni, de művészi feldolgozásukhoz nem értett. Elbeszéléseiben üres francia ponyvaromantika dühöng, különben hosszadalmasak és dagályos, ósdi stílusúak.

Dalnoki Medve Imre (1818—78), a verses ponyvairodalom hírhedt Tatár Pétere is adott ki egy *Emléklapok* c. „beszély-f üzért“ (I. kötet. Pest. 1856.) Tomory Anasztáznak ajánlva. A'an benne két mesenovella *(A Szádellő völgye* és *Vrhovina királynéja), egy* Mátyás-korabeli *(Loránfy Margit)* s *egy* Zsigmond-korabeli történeti elbeszélés *(Sirok).* Az előbbi először Müller Gyula nagy naptárában jelent meg (1856). A Kalauzban (1859. 17—8.) megjelent *Két anya* a tatárjárás utáni korban játszik. Nem állnak magasabb színvonalon ponyva-verseinél. A Magyar Sajtóban az *Emléklapok* II. kötetére is hirdetett előfizetést, de, úgy látszik, hiába.

Ney Ferenc, a jeles pedagógus (nevelő és iskolaigazgató) nem volt hivatásos szépíró. A novellaformát már a negyvenes években katolikus irányú valláserkölcsi és neveléstan! eszmék terjesztésére használta, különben a németes, majd franciás romantika modorában írt. Ebben a korszakban két történeti elbeszélő müve jelent meg. Egyik egy tatárjárás-korabeli igen nagy terjedelmű novella *(A fehér liliom),* mely a katolikus *Családi Lapok* számára készülvén, a művészi alakítást feláldozza a valláserkölcsi irányzat kedvéért. Másik munkája egy háromkötetes, hatalmas (1093 lapos) regény: *Maliid és Olga* (megj. 1855 február elején). Gr. Károlyi Istvánnénak, „a tudomány, művészet és irodalom nagylelkű pártfogójának[44] ajánlja, s az elején elmondja, hogy azért adta regényének ezt a címet, hogy jelezze azt a szellemet, melynek „a két hölgy hű képviselője[44]. Lélekrajzi tanulmány akar lenni, ezért nem is ád benne részletes korrajzot, csak a „korszínezetet[44] rajzolja. Ez a inentegetődzés nem teszi jobbá regényét s nem változtat azon a tényen, hogy munkája se jó lélekrajzi regén ynek, se jó történeti regénynek nem mondható, noha bőven vannak benne hosszadalmas lélekrajzi elemzések és hol száraz, hol romantikus korrajzi részletek.

Fáy András szavával élve, inkább „tanregény[44] - nek nevezhetnők, melynek az a célja, hogy minél több történelmi adatot, földrajzi, néprajzi s egyéb tudnivalót közöljön az olvasóval mulattató formában, s minél több katolikus-vallásos érzést és az erkölcsös élet után való vágyódást keltsen szívében.

A roppantul hosszadalmas, tömérdek személyt mozgató, s a francia-romantika minden eszközét (fő-

ként a folytonos névcseréket, a holtnak hitt személyek állandóan ismétlődő feltámadásait, a titokzatosságot, a borzalmakat, s a legvadabb kalandokat) felhasználó mese a következő színtereken játszik: Oroszországban, Párizsban, Olaszországban, Londonban, a Riga közelében lévő rejtélyes szigeten (melyet utóbb elsüllyeszt egy földrengés), Szibériában, Makaóban, Alexandriában és Jeruzsálemben.

Leírja benne XVI. Lajos korát, a francia forradalmat, a Notre-Dame nevezetességeit, a párizsi klubokat, a léghajófelszállást, a Como-tavat, az orosz börtönöket, az Ural-hegységet, a szibériai ólombányákat s a száműzöttek ottani életét és tömérdek egyebet. Mindezt számos történeti, földrajzi s útirajzi forrásból meríti.

Az 1770-ben kezdődő s a XIX. század első évtizedében végződő történet főalakja egy orosz gróf, Ungern-Sterberg Fedor, aki léha, züllött életű, erőszakos ember, de egy fennkölt lelkű francia grófleánnyal, Matilddal kötött házassága s boldog családi élete jó útra téríti. Mikor azonban gyermekei egy kivételével, egymásután elhalnak, s feleségét is meggyilkolják, istentagadóvá, züllött kéjenccé, hamiskártyássá, gyilkossá, rablóvá válik. Végre Szibériába száműzik, s itt vallásos, csodálatosan nemeslelkű és önfeláldozó leánya, Olga, s a hosszas megpróbáltatások megtérítik, s a nagy gonosztevő istenfélő emberként hal meg. Nagy szerepe van a mesében Zulokadna cigányasszonynak, ki leánya elcsábítása miatt évtizedekig üldözi a grófot könyörtelen bosszúval.

A *Divatcsarnok* igen szigorúan bírálta meg (1855. 21.), s azt írta róla, hogy regényirodalmunk fejlődé-

sét az ilyen regény inkább „visszatolja“.[22] A *Pesti Napló* bírálója (Tolnai) viszont nagy dicséretekkel halmozta el, kiemelve „erődús képzelőtehetségét“, sikerült jellemrajzait, sikerült vallásos irányzatát és „gyönyörű“ nyelvét.

A különös regényben van meseszövő ügyesség, nem egy érdekes részlet s okos gondolat, de mint egész nagyon elnyújtott és a sok heterogén meseanyagnak meglehetősen művésziét len Összegyúrása.[23]

Irinyi József Jókai szerint érdekes alakja volt az íróvilágnak. Gyönyörű férfi, modora, öltözködése egészen franciás. Télen is egy szál frakkban járt. Román származású volt, biharmegyei (apja neve még Irimie), a gyújtó feltalálójának, Jánosnak öccse, világlátott,, müveit hírlapíró és politikus. 1859-ben halt meg hirtelen halállal.

Háromkötetes történeti regénye, a *Dicső napok* 1857-ben jelent meg (márciusban). Bocskai István élettörténetét írta meg benne 1595-től, Bátori Zsigmond győzelmes török elleni hadjáratától kezdve, Bocskai haláláig. Ennek a tizenegy évnek minden erdélyi eseményét elmondja (Bátori Zsigmond, András, Mihály vajda, Básta, Székely Mózes viselt dolgait, majd Bocskai fejedelemségét) gondos történelmi tanulmányok alapján (26 forrásmunkát említ). Munkája inkább regényes történelem, mint történeti regény. Túlságosan sok benne a száraz, krónika szerű történelmi részlet, s a szereplők nem válnak igazán

22 A szerző válaszában rábizonyította a bírálóra, hogy regényét csak figyelmetlenül futotta át (CsL. 1855. I. 8.).

23 6 erkölcsnemesítő társadalmi novellája irodalmi szempontból nem jelentős.

élő alakokká, többnyire csak nevek maradnak. Magát Bocskait sem tudja érdekessé tenni, nagyságát, jelentőségét kidomborítani. Halvány, csak kívülről jellemzett alak marad. Nagy szerepet juttat a regényes mesében a fiatal Dacó Mózesnek, ki Bátori Boldizsár híve, s halálának megbosszulója. Minden módon arra törekszik, hogy azokat, kik Boldizsár halálának okozói voltak, utolérje a büntetés. Kárörömmel számlálja őket, amint sorra megbünhödnek: Geszti Ferenc az első, Jósika István a második és így tovább. Ha Bocskainak is része volt benne, ő az ötödik. Ez a regényen végigvonuló bosszúmotívum erőltetett, de még nagyobb és menthetetlen hibája egy lehetetlen szerelmi történetnek egybeszövése Bocskai sorsával. Bedő Kata szereti Bocskait, Dacó pedig Katát, Az eleinte igen rokonszenvesnek rajzolt ifjú ocsmány tettre vetemedik: álomitallal elkábítja a szeretett leányt s megejti. Kata azt hiszi, hogy Bocskai'volt a merénylet elkövetője, s fia is az övé. Mikor á fejedelem természetesen tudni sem akar a „fiáról·*, Kata a gaz Kátaival szövetkezve, megmérgezi. Mikor megtudja az igazat, öngyilkos lesz.

A Jósika-féle leírásokkal élénkített regényt az egykorú kritika megdicsérte, irodalmunk „legbecsesebb termékei közé“ sorozta, kiemelve korrajzát, sikerült jellemeit, szép leírásait, s a régi társalgási nyelvnek ügyes utánzását.[24] .

Királyi Pált, a volt piarista papnövendéket, ki már a szabadságharc előtt tekintélyes hírlapíró volt, s a szabadságharcban is tevékeny részt vett, az osztrákok besorozták s Cattaroba vitték. Itt szolgált hat

24 Nő. 1857. 12. és MN. 1857. 26.

esztendeig, csak azután térhetett haza s folytathatta hírlapírói működését. 1858—1860-ig a *Pesti Naplót* szerkesztette.

A jeles újságíró és politikus csak egy nagytér jedelmü regénnyel próbálkozott a szépirodalom terén, de nem nagy sikerrel. A *Szigetvár 1566-ban* (I. és II. kötete 1858, a III. és IV. 1859-es évszámot visel)[25] a szigetvári hős emlékét akarja megörökíteni romantikus formában. Az ostrom történeti eseményeit apróra elmondja kezdettől fogva Zrínyi haláláig, de mivel ez kevés anyag volna négy kötetre, sok költött részlettel bővíti ki. Részletesen rajzolja Juranicsnak és Zrínyi leányának, Ilonának szerelmét és különösen a török táborban történteket, melyeknek központja Szülejman szultán és főként Szokoli Mehemed nagyvezér. A nagyravágyó ember leányát, Alime-t szeretné a szultán fiához adni feleségül, de az a hős Juranicsot szereti. ö bele meg Ali basa, Szokoli vetélytársa szerelmes. Ezt a hatalmas nagyvezér utóbb eltéteti láb alól, s beleegyezik, — természetesen politikai és egyéb hátsó gondolatokkal — hogy Alimé legyen Juranics felesége. Az ünnepélyes eljegyzést is előkészítteti. A szultánt, ki titokban résztvesz az ünnepélyen, s a szerelmes Alime-t a szigetiek ágyúgolyója öli meg. Szokoli minden jelenlevőt megmérgeztet, hogy a szultán halála titokban maradjon. Mirmah, Szokoli rabnője s Alimé nevelője is sokat szerepel. Elrabolt magyar leány, Drágffy Sarolta, ki bosszút akar állni Szokolin, s állandóan ebben mesterkedik, míg a nagyvezér meg nem égetteti.

25 A H. 1858. dec. 4-i számában még csak a regény készülését jelenti, megjelenését pedig az 1859. febr. 19-i számában.

Ezek s más valószínűtlen és sablonos francia-romantikus részletek nem válnak javára a regénynek. A leírásokban Jósikával versenyez: tömérdek embert, harcot, ostromot, ünnepélyt, török szertartást, tanácskozást s más egyebet ír le. Van benne egy-két hangulatosabb és lendületesebb részlet, de kevés igazi fantázia és költőiség. Történeti tanulmányt, török szokásokban való tájékozottságot, virágos, keleties beszédet eleget találunk benne, de alakjai, noha rengeteg sokat beszélnek, nem élnek igazi életet. A tűrhetetlen hosszadalmasság, melyet egykorú, jóindulatú bírálója[26] is észrevesz, nemcsak a tömérdek szónoklatot, s a szónokias párbeszédeket jellemzi, hanem a történeti részleteket, leírásokat, lélekrajzokat és elmélkedéseket is. Ez a 999 lapon át hömpölygő szóáradat elborítja a regény sikerültebb részleteit, és nyomasztó unalmat okoz.

Ormós Zsigmond (földbirtokos és aradmegyei tisztviselő) kilenc havi fogsága után Buziáson élt, majd az osztrákok zaklatásait megúnván, 1857-ben eladta birtokát s Olaszországba költözött. A művészettörténet buzgó kutatója bizonyára kellemes éveket töltött a művészet hazájában, honnan csak 1861-ben tért vissza. Később Temesmegye alispánja, majd főispánja lett.

Csodáljuk, hogy ez a müveit, világlátott, finom művészi érzékű, előkelő úr 1841-ben egy vadromantikus ponyvaregényt írt *(Véres boszú),* s mint szépíró később sem tudott magasabb színvonalra emelkedni. 1858 augusztusában megjelent kétkötetes „korrajza“, *A banya sziklája. — Piaira Bábi* szintén csak rém-

26 BH. 1859. 70.

regény, noha a másikhoz képest haladást mutat. A furcsa mese román népmondán alapszik. A Fiatra Bábi egy Buziás melletti falu vidékén van, barlangjában lakott a XVIII. század hetvenes éveiben Baba Brendusa, a híres félszemü boszorkány (sztrigony). Nyegru Pável az ö tanácsára lesz tolvaj, s lopása miatt az ártatlan Albu Nicola kerül börtönbe. Kintoreszko Anica szereti Nicolát, e miatt szülei elűzik hazulról. A mese itt megszakad, s új kezdődik: Brendusa élettörténete, mely a regénynek több mint fele. Brendusa cigányleány s Miska cigány szeretője volt, azután az aranycsináló Argenti orvos titokzatos házába került, hol annak fiatal tanítványával, Lugaroni Márkkal szőtt viszonyt, aki fiukat később magával vitte. Brendusa Boskota rablóvezér bandájába kerül, hol egykori szeretőjével kerül össze. Ez, hogy szépségével ne hódíthasson tovább, félszemét tüzes vassal kiégetteti. Tizenöt évig él a rablók között. Alikor Temesvár 1716-ban felszabadul a török megszállás alól, egy púpos zsidótársuk elárulja a bandát, hogy kegyelmet kapjon. A katonák kiirtják őket, őt a zsidó menti meg s Temesvárra viszi. Az útált zsidót később egy fiatalemberrel szövetkezve megmérgezi, s e miatt tizenöt évig ül börtönben. Mint egy görög emberkereskedőnek kerítője újra rablóbandába kerül, végre javasasszony lesz. Most folytatódik az első történet. Albut Temesvárt kínvallatás alá fogják, Anica mindent elkövet, hogy megmentse. II. József császár, ki rokonszenves, bölcs és igazságos embernek van rajzolva, meglátogatja Temesvárt; udvari tanácsosa, Rombach Márk (Lugaroni fia, aki nagyanyja nevét viseli) kideríti ártatlanságát, s azt is, hogy Nicola az ő gyermekkorában elrabolt fia. Brendusa t Nyegru, kit elárult, a szikláról a vízesésbe

dobja. Nicola, Rombach fia, elveszi Anicát és sohasem tudja meg, hogy Brendusa nagyanyja volt.

Ez a tartalmi vázlat egyszersmind bírálata is a regénynek, mely formátlan, műkedvelő munka, s hozzá még rettentően hosszadalmas is. Stílusa feszes, száraz, művészieden. Népies alakjai is ezen a lapos, színtelen irodalmi nyelven beszélnek. Előszava szerint a babonás hit gyászos, következményeit s az inquisitoricus büntető eljárás helytelen voltát akarta kimutatni. Ez az irányzatosság nem teszi jobbá munkáját. Korrajza sem érdekes, s a vadromantikus mese mellett meglehetősen háttérbe is szorul. Regénytörténeti különlegesség, hogy főalakjai majdnem mind románok. Az egykorú bírálat mérsékelt dicsérettel fogadta.[27]

27 BH. 1858. 188. és Delejtü. 1858. 7.

IV.

A történeti elbeszélés újabb művelői. — Jósika követői: Halmágyi Sándor: elbeszélések, Saphira, *Gr. Káinokig Dénes:* Karacsai Indár. — *Jókai követői: Győry Vilmos, Vértesi Arnold elbeszélései. Virághalmi Ferenc:* A fegyverkovács. Törökvilág Győrben. — *Ábrái Károly, Papp Miklós. — Kisebb, inkább műkedvelő írók: Paulikovics Lajos: elbeszélések,* Hét vár. — *Szőllősy Benő, Pataky József, Válkai Imre, Sarkady István, Úrváry Lajos, Udvardy Vince, Kernpelen Győző:* Magyar önkénytesek. — *Gaal Karolina:* Egy sírkert-őr Mátyás király korából. — *A legkisebbek.*

A történeti elbeszélésnek a régiek mellett, akiket láttunk, új művelői is bőven akadtak. Az elsőt és legjelentősebbet, közülük, az 1851-ben fellépő P. Szathmáry Károlyt külön fejezetben tárgyaltuk. A többiek mint elbeszélők a következő sorrendben léptek fel a Bach-korszak folyamán. 1851-ben Szőllösy Benő, 1852-ben Paulikovics Lajos és Halmágyi Sándor, 1853-ban Győry Vilmos, 1854-ben Pataky József, 1856-ban Válkai Imre, Vértesi Arnold, Virághalmi Ferenc és gr. Kálnoky Dénes, 1857-ben Sarkady István, Ürváry Lajos, Papp Miklós és Ábrái (Figura) Károly, 1858-ban Udvardy (Cserna) Vince s 1859-ben Kempelen Győző. Legelőször Jósika Miklós két követőjéről, Halmágyiról és gr. Kálnokyról szólunk.

Tordátfalvi *Halmágyi Sándor* Magyar Sárdon született Kolozs megyében (1832-ben) mint jómódú földbirtokos szülők gyermeke. A kolozsvári unitárius kollégiumban végzett, a szabadságharcban honvédkedett Bem seregében, azután Pesten végezte a jogot. Ekkor kezdett írni. Úgy látszik, hogy a jog elvégzése után hazatért Erdélybe, mert ott szerzett ügyvédi oklevelet. A kiegyezésig csak irodalommal, történelmi és jogi tanulmányokkal foglalkozott. Hivatalt csak azután vállalt (kolozsmegyei főjegyző, törvényszéki elnök, majd táblai bíró lett).

Első novellája *(Egy kis tévedés)* a *Hölgyfutárban* jelent meg 1852. novemberében, első történeti novellája, *Bálintitt* pedig a Défo'Móban (1854. febr. 19.), de a lap megszűnte miatt csonkán (később másutt közölte teljesen). Az erdélyi Bálintitt család mondái őséről, Üjlaki Nagy Bálintról szól, ki Nagy Lajos olaszországi hadjáratakor kapta volna különös nevét („Bálint itt!", kiáltották a katonák, mikor csapatával megjelent a csatatéren). Különben regényes szerelmi történet: Bálint Wolfhárd zsoldosvezérrel együtt szerelmes Norinába, a szép olasz özvegybe. A *Csókot Kató Gyalu váráért!* (utóbb *Az egeres tánc* címet adta neki) azt mondja el, hogy lett Kamuti Farkasné, Mojzes Katalin, Imrefiné után Bátori Gábor kegyencnője. *Az utolsó Bátori* sugallhatta. A *Rang és szív* egy Mária Terézia-korabeli erdélyi történet báró Kemény Ádám titkos és érvénytelen házasságáról. Legérdekesebb tárgyánál fogva a *Szívek harca* c. novellája, mert ebben báró Kemény Zsigmond előtt, de Pálffy Albert után újra feldolgozta Tamóci Sára tragikus

történetét. Ezért foglalkozunk kissé részletesebben a ma már nehezen hozzáférhető elbeszéléssel.[1]

Tarnóciné nála gyönyörű fiatal özvegy és Mikes János szeretője. A lovag utóbb Sárát szereti meg, de kezét hiába kéri az özvegytől. Sára tört szívvel egyezik bele a Haller Péterrel való házasságba. Haller itt is az özvegyet akarta megkérni, de természetesen a szép leányt még szívesebben veszi. A menyegzői ünnepélyen a falu népe székely szokás szerint végig akarja hordozni a faluban búcsúzóul a menyasszonyt, s a Mikesek ekkor ragadják el. Sára már hajlik János szavára, aki annyit mond neki, hogy anyja szerelmes belé, azért ellenzi házasságukat. Ekkor lép be Tarnóciné a fiskális causák direktorának levelével, melyben az tudatja vele, hogy a Mikesekre valószínűleg fej- és jószágvesztés vár. Tarnóciné szökésre unszolja Jánost és testvéreit. János látja, hogy mind a két nő szereti, s hogy ő tönkretette boldogságukat. Bocsánatot kér tőlük s testvéreivel együtt Moldvába menekül. Tarnóciné most már nem akarja Sárát Hallernak föláldozni, ki a kudarc miatt nevetségessé válik. Gonosz és kapzsi cimborája, Nemeskürthi László kétezer aranyért megígéri, hogy Sárát kiadatja neki. Nemeskürthi, ki az özvegy egykori udvarlója volt s birtokáért szerette volna elvenni, nyomára jött Jánossal való viszonyának. Most azzal fenyegeti Tarnócinét, hogy felfedezi titkát, ha feleségül nem megy hozzá, s Hallernek nem adja ki Sárát. Tarnóciné mindkét föltételbe beleegyezik. Sára Haller ódon, félelmes szebeni házában fiat szül. Az öreg férjet féltékenység gyötri.

1 L. Szinnyei Ferenc: *Kemény „özvegy és leányá"-nak tárgya novellairodalmunkban* (Budapesti Szemle. 1932.).

Azzal gyanúsítja feleségét, hogy a titkon hazaszökött Mikes Jánossal találkozott, s a gyermek azé. Feleségével gyalázatosán bánik s éppen meg akarja korbácsolni, mikor megüti a guta. Mikesék kegyelmet kaptak. János rossz híreket hall s Szebenbe siet. Haller haldoklik s kérdi Jánost, hogy ártatlan-e Sára. János nem felel, ezzel bünteti a kegyetlen férjet. Sára szobájába zárkózott, feltörik az ajtót s az asszonyt ott találják véresen, mellette a kés, mellyel megölte magát. János Szentlélekre siet Sára anyjához, ki azóta másodszor özveggyé lett, de őt is halva találja. Mint a tartalmi vázlatból kitűnik, Pálffy novellája *(A szebeni ház)* erősen hatott rá még a részletekben is. Szalárdi elbeszélését ő is romantikus történetté alakítja, melynek csak elég ügyes elbeszélő módját dicsérhetjük, lélekrajzát annál kevésbbé. Tarnóciné és Mikes alakjai bizonytalanok, Sára gyenge, ingadozó leány, Haller, kit első feleségének mcgmérgezésével gyanúsítanak, kétes jellemű, azonfölül kakaskodó, nevétséges vénember.

Mint erdélyi író Jósika példájára erdélyi tárgyakat választ, tanulmányozza az erdélyi történetírókat, gyakran hivatkozik is rájuk, szereti a hosszas leírásokat, s főként a francia romantikus mesét. Elég ügyes elbeszélő, bár Jósikánál szárazabb. Itt-ott Jókai humoros, archaizáló stílusát utánozza *(Rang és szív).*

Novelláinál azonban sokkal értékesebb *Saphira* című regénye (megjelent a *Kolozsvári Közlönyben* 1857. 98—167. júl. 21.—dec. 31., 1858. 3—44. jan. 10.—jún. 3., önállóan csak 1859-ben április végén két kötetben).[2]

[2] A Kolozsvári Közlönyben csak az első hat fejezet látott napvilágot, tehát valamivel több, mint az első kötet. A lap

Saphira Moyzin (Moisin) havasalföldi vajda leánya, ki atyja zsarnokoskodása elöl Erdélybe szökött s itt egy székely nemesnek, majd Nizovszkynak, Izabella kegyencének lett a felesége. Most Bátori Kristóf udvarában él s beleszeret a kalandor Márkházi Pál lovagba. Ez is megszereti a szép özvegyet, bár Zetelaki Boncza Ábrahámnak, az öreg ezermesternek s titkos unitáriusnak bájos és müveit leánya, Szidónia is erősen vonzza. Bátori leánya, Griseldis szerelmes lesz Márkháziba, ezért a fejedelem jezsuita meghittjének tanácsára a lovagot hirtelen összeházasítja Saphirával. Azonban harmadik férjével sem lesz boldog, mert ez csak nagyravágyó terveinek él, s feleségét Szidóniával meg akarja csalni (a leánynak, ki nem tudja, hogy nős, házasságot ígér). Saphira elválik férjétől, kolostorba vonul Szidóniával együtt, s hamar elhervad. Márkházi elveszti állását, börtönbe is kerül, de onnan megszökik s Törökországba menekül. Mindenki elhagyja, még hü szolgája is, csak Milice, az örült cigány leány marad vele, aki vőlegényének tartja.

Saphirát és Szidóniát Jósika példájára nemeslelkü, ideális nőalakoknak rajzolja, Márkháziról pedig (ő mindig Markházinak írja), kit főforrása, Bethlen

1858. febr. 11-i száma jeleti, hogy Halmágyi a hunyadmegyei Felső Szilvásról, hol Saphira hamvai a templom pitvarában díszes sírkő alatt nyugszanak, újabb adatokat kapott, ezeket bele fogja dolgozni regényébe, ezért visszavette kéziratát. A közlés ezzel megszakadt, s csak ápr. 25-től folytatódott, de nem sokáig. így a regény teljesen (a 7.—14. fejezettel együtt) csak 1859-ben látott napvilágot a szerző kiadásában „Szárhegyi gróf Lázár Kálmán barátomnak“ ajánlással.

Farkas s utána Jósika[3] és Kemény[4] nagyravágyó, pénzre éhes és kéjenc kalandornak rajzol, érdekes regényhőst formál. Nagyravágyását ö is erősen kiemeli (fejedelemségre is törekszik), de elég rokonszenvessé is teszi, s neje iránti hűtlenségét iparkodik lélekrajzilag megokolni.

A regény elég tömör szerkezetű, meséje egy évnyi időköz (1579—1580) alatt játszódik le. Érdekesen van bonyolítva s Márkházi bukásával tragikussá kerekítve. Sok benne a hatás, izgalmas jelenet: a boszorkánymesternek tartott Bonca házát megostromolja s felgyújtja a nép, menekülés a félelmes földalatti úton át, a jósnő barlangjának felrobbantása, Márkházit a vihar a klastromba kergeti, hol Saphirát halva, Szidóniát pedig megtébolyodva találja. A sok leírás helyenként hangulatossá teszi, a sok lélekrajzi rész bizonyos mélységet ád a mesének. Korrajzi háttere is elég gondosan rajzolt. Stílusa kissé nehézkes és itt-ott dagályos.

Egyike a kor legsikerültebb Jósika-utánzatainak. Halmágyi, kinek tehetségét Arany János is méltányolta,[5] figyelemre méltó elbeszélő volt ebben az időben (regényét huszonöt éves korában írta!), kár, hogy utóbb hivatalos működése elvonta az irodalomtól.[6]

[3] *Jósika Istvánban* a regény elején szerepelteti mint törökkel cimboráié, fejedelemségre vágyó kalandort és hamispénzverőt.

[4] *Gyulai Pálban,* az udvari őrség hadnagya Bátori Zsigmond alatt, a muderrisek feje, pénzvágyó és kéjenc. Sennot ő öleti meg Gyulai Pál parancsára. — Mind a két regényben csak mellékalak, míg Halmágyi főalakká tette.

[5] Arany levelezése. II. 409.

[6] A lapok rövid, elismerő bírálatokban emlékeztek meg regényéről: Kolozsvári K. 1859. 38., H. 1859. 52., 59., SzK. 1859. 42. A D. szerint (1856. 7. febr. 17.) *A szombatosok* c. történeti regényen dolgozott, de ennek semmi nyoma nincs.

Jósika másik tanítványa, köröspataki *gróf Kálnoky Dénes* (szül. 1814-ben),[7] szintén erdélyi születésű. Erdélyben s Bécsben végezte tanulmányait, királybíró, majd főispán lett, negyvennyolcban nemzetőr-kapitány s a felsőház tagja. A Bach-korszakban a közélettől 'visszavonulván, irodalommal foglalkozott s keleten utazott. 1855-ben kiadott egy kétkötetes útirajzot *(A vándor emlékei;* a Garay-árvák fölsegítésére), melyben 1845—6-ban tett féléves európai utazásának élményeit írta meg.

1856. július végén pedig kiadta háromkötetes regényét *Karacsai Indár* címen,[8] mely, mint P. Szathmáry Károly *Samilja* (megj. 1855. május végén), cserkész tárgyú, s valószínűleg az utóbbinak hatása alatt készült.

Indár a cserkesz Balkar-törzs főnökének fia, ki orosz tiszt korában megismerkedik Zinkával. Megszeretik egymást, de a sors elszakítja őket. Indár egy párbaj miatt megszökik, 'visszatér cserkesz testvérei közé s kiváló szabadsághősük lesz, Zinka pedig hálából felesége lesz Ivánnak, ki sikkasztó apját megmentette a szégyentől, de asszonyfővel is leány marad (kedvelt romantikus motívum). Többször találkozik Indárral, s újra meg újra elszakad tőle. Ezma, Zinka cserkesz szobalánya férfinak öltözve Ibrahim néven Indár katonája lesz. Szereti Indárt (egyszer életét is megmenti), s ezért Zinkáról azt a hírt terjeszti, hogy méltatlanná vált Indár szerelmére, Zinkával pedig el-

7 Gr. Kálnoky Gusztáv külügyminiszter az erdélyi család morvaországi ágából származott.

8 A 3f. *írók* szerint egy négykötetes német fordítása 1856-ban jelent meg Pesten, s egy háromkötetes 1858-ban Bécsben.

hiteti, hogy Indár megházasodott. A két szerelmes végre sok félreértés és megpróbáltatás után egymásra talál s boldog lesz.

A két nő szereplése s viszonya Indárhoz nagyon emlékeztet Jóra- és Erizáéra a Kamiiban, s ez megerősíti a regény hatásának valószínűségét. Kálnoky azonban nem történeti alakot választ hőséül, s így meséjét tetszése szerint bonyolíthatja a Jósikától s a francia romantikusoktól tanult sablonos motívumokból. Az érdekfeszítő kalandok egymást kergetik benne: a cserkeszek váratlanul betörnek az oroszok bálteremébe; Indár az oroszok kezébe kerül, halálra ítélik, s már éppen agyon akarják lőni kiásott sírja előtt, mikor a cserkeszek váratlan rohammal megmentik; Zinka rablók, majd leánykereskedők fogságába kerül, de az oroszok meglepő rajtaütéssel kimentik kezükből; meghal, ravatalon fekszik, Indár és emberei elrabolják holttestét, de csak tetszhalott volt, s életre ébred; a cserkeszek egy szorosban borzalmas küzdelmet vívnak az oroszokkal, mikor egy lavina eltemeti őket, már halálukat várják, mikor Samil véletlenül rájuk bukkan s egy földalatti úton át kiszabadítja őket. A híres cserkeszfőnök többízben is szerepel, de csak mellékalakként. A mese történeti háttere az 1841—1845-ig tartó orosz-cserkesz-harcok eseményei.

Kálnoky Jósika példájára hosszú leírásokkal is tarkítja meséjét, ilyenek a regényes vidékek, a fén^^es keleti kastély s a római eredetű, titokzatos templomrom leírása, s főként a sok ünnepély-, torna játék-, gyűlés-, tábor- és csataleírás. A kaukázusi életet Bodenstedt s más források után színesen rajzolja, s ezzel némi eredeti ízt ad a sablonosán romantikus történetnek. Főhibája, hogy jellemrajzai gyöngék, alakjai nem

igazi egyének, csak üres bábok (Indár is az). Zinka lelki küzdelmeivel hosszasan foglalkozik, de lélekrajzai sablonosak, s így nem igazán érdekesek.

Stílusa pongyola s nem eléggé magyaros.[9] Mondanunk sem kell, hogy a cserkesz-magyar rokonságot többször hangoztatja: „mi a magyarok maradékai vagyunk“ — mondja Indár, a Balkar-törzs neve magyar, egy régi vezérük neve, ki csak *bal kar-]át* tudta használni, az Elborusz hegycsúcsé is az: *„elborulsz“.*

Ez már Jókai ősmagyar tárgyú elbeszéléseinek hatása, a keleti környezet rajza is az ő török elbeszéléseié, de az egésznek elbeszélő modora mégis a Jósikáéhoz áll közelebb.[10]

*

A fiatal nemzedék történeti elbeszélői közül Jókai követői: Győry Vilmos, Vértesi Arnold, Virághalmi Ferenc, Ábrái Károly és Papp Miklós.

Felpéci *Győry Vilmos,* a későbbi jeles evangélikus

[9] „Indár nemes lelkületűt azon pillanatban nem a kíváncsiság, htmem azon óhajtás izgatá, — hogy a sebesültet mentül előbb jobbulás útján láthassa“ (III. 65.).

[10] A kritika nem igen foglalkozott vele, csak megjelenését jelentették röviden (H. 1856. 165., MS. 1856. 56.). A D. (1856. 30.) örömét fejezte ki főrangúink „növekvő irodalmi tevék enységén“.

Vályi Károly az 1853-ban elhalt újságíró egy *Markalf* c. négykötetes történeti regényt tervezett. Három mutatványt közölt belőle *(Királyi lakoma.* SzL. 1853. 25. *A dal hatalma.* BV. 1853. 29. *Babona.* D. 1853. I. 24.), melyek Salamon király idejében játszanak. Scott és Jósika hatása látszik rajtuk. Markalf pogány lantos. Dialógusai élénkek, pl. Fityakos lantos és Ricsak dudás tréfálkozó párbeszéde. Tehetségre vall. — Szőűősy István is tervezett egy *Mátyás as igazságos* c. regényt. A N.-ben (1858. 2.) közölt belőle mutatványt.

pap és műfordító 1838-ban született Győrött, hol atyja tanító volt. 1846-ban Pestre költöztek, hol az evangélikus és a piarista gimnáziumban végezte a középiskolát. Horváth Cirill, tudós piarista tanára buzdította az irodalom művelésére tanulótársaival, Dalmady Győzővel és Szokoly Viktorral együtt. Félévi jogászkodás után nevelősködött, majd a teológiát végezte el, tanítással tartva fenn magát és segítve szüleit. Válkai Imre[11] göndör-feketehajú, nagy kékszemű, pirosarcú, szerény és kedves ifjúként írja le. Arra a kérdésre, hogy bír ki annyi munkát, azt felelte: „A Szentlélek van velem.“ A derék fiatalember valóban sokat dolgozott: rendes tanulmányai s házitanítóskodása mellett németül, franciául, angolul, olaszul és spanyolul tanult, zenélt, festegetett, s ezenkívül diákkorától kezdve szorgalmasan dolgozott az egykorú lapokba.

Tizenöt éves gimnazista volt, mikor Jókai lapja, a *Délibáb* 1853-ban (okt. 30—nov. 27.) kiadta *A dián kegyence* c. első novelláját a következő jegyzettel: „Fiatal szép tehetséget van szerencsénk a tisztelt olvasó közönségnek bemutatni, kinek irodalmunk terén igen szép jövőt merünk jósolni, sí reméljük, hogy e fölötti őszinte örömünket tisztelt olvasóink is osztani fogják“. Érthető, hogy a nagy mester szívesen fogadta a fiatal tanítványt, aki ebben az elbeszélésében hű és lelkes követőjének mutatkozott. A *Vasárnapi Újságban* (1856. dec. 7.) talán szintén Jókaié a következő szerkesztői megjegyzést, mellyel Győry *Orbán mester* c. novelláját ajánlja: „Figyelmessé tesszük t. olvasóinkat

Irodalmi és művészeti Daguerrotypelc. Bécs. 1-S58. 45—7. — Általában igen melegen dicséri s megállapítja, hogy „Jókai Mór elragadó irályát egyedül Győry Vilmos közelíti meg“.

e szép tehetségű fiatal írónk munkáira, mik első föllépése óta folytonos haladása és szorgalmas tanulmánya felől tanúskodnak“.

Tizenhét éves korában már novelláskötete jelenik meg, a *Fejlő rózsák* (1855).[12] A jelzett „első kötetet“ azonban nem követte második. Győry később sem gyűjtötte össze novelláit, úgylátszik, már nem becsülte sokra őket. Csak halála után jelentek meg összegyűjtve.

24 történeti novellát írt, s ezek a jelentősek.[13] 1853-tól 1855-ig Jókai erős hatása alatt csak exotikus tárgyúakat írt, 1856-tól kezdve még írt néhány ilyent, de — mintha egy kissé szabadulni akart volna Jókai varázsától — már inkább magyar vagy külföldi (európai) tárgyakat keresett.

Jókai hatását tárgyalva *A chán kegyencét* és a perzsa-tárgyú *Kozroeszt,* mint tipikus Jókai-utánzatokat részletesebben ismertettük, úgyhogy a többiekről röviden szólhatunk, hiszen ezek is ugyanolyanok. A *Memphis romjai* fantasztikus történet Sethon főpapról, ki leányát, Pamylet, egy rejtett szigeten nevelteti, hogy ne tudjon semmit a világról (a romantika természetes, romlatlan embere), de a leányka megszökik s boldog lesz egy ifjúval. Apja fáraó lesz s tönkreteszi boldogságukat. Az egész különben Sethon álmában kapott jóslatának pontos teljesülése. Csupa fantasztikum és borzalom a *Kelet zsarnoka* is. A centurióból

[12] *Fejlő rózsák. Beszélyfüzér.* Kiadja Szigmund Vilmos. I. kötet. Pest. 1855. A 215 lapos kötet tartalma: *A chán kegyence, Az öt turkoma/nn, Árva Rózsa* (az utóbbi kettő itt először).

[13] 11 társadalmi novellája jóval kisebb értékű.

lett kegyetlen bizánci császár, Phokas története (VII. század), ki elődje családját kiírtja. Török-tárgyú elbeszélései is Jókai-utánzatok. *Az öt turkomann* I. Szulejman (XV. sz.) bukásáról, az *Orbán mester* II. Mohammed magyar ágyúöntőjéről szól. *A kis örmény felesége* a pompa- és asszony kedvelő Ibrahim szultán idejében (XVII. sz.) játszik. Itt már humorral teszi vonzóbbá meséjét. Legsikerültebb köztük a *Rózsa és csalogány* Amesia költőnőjéről, Mihriről, ki a nőgyűlölő, szép Ferhád basáért feláldozza életét. A basa Jókai Feriz bégjének másolata, de az egész történet olyan bájos és hangulatos, hogy szinte versenyez a mesternek ilyen elbeszéléseivel. *A költő aranybányája* kis arab anekdota Hammer-Purgstall történelme alapján, melyből más novelláinak adatait is meríti.

Keleti elbeszéléseiben tömérdek a Jókai hatását éreztető, színekben tobzódó leírás. Fáradhatatlan a keleti pompának, a fantasztikus városoknak, palotáknak, pazar termeknek, tündéri kerteknek, ragyogó ünnepélyeknek s a titokzatos romoknak festésében éppen úgy, mint a hold- és csillagfényes vagy hajnali világítású tengeri és egyéb képekében. Ezekkel, ha mögötte marad is mesterének, hangulatosakká tudja tenni meséit.

Egyéb külföldi-tárgyú elbeszélései közül sikerültebb a szintén Jókai hatása alatt írt orosz novellája, A *charkowi népdalnokok* Erzsébet cárnő (XVIII. sz.) énekes-kegyencéről, ki, mikor a cárnő elfordul tőle, öngyilkos lesz. Voltaire is szerepel benne mint nemeslelkű jóbarát.

Csak tárgyuknál fogva érdekesek a *Szép Guzla,* mely egy Bukarest alapításáról szóló oláh mondát dől-

gőz fel, a *Lionardo da Vinci, Domenico Zampierri* (így! — Domenichino élete) s *Egy színész a XVII. században,* mely Moliére regényes élettörténete. Az utóbbi a legsikerültebb. Ilyen müvésznovellát sokat írtak külföldön, s fordításaikat sűrűn közölték lapjaink már a szabadságharc előtt.[14] A mi elbeszélőink is írtak ilyeneket ebben a korszakban (így Fáy, Beöthy László, Degré, Vadnai) már Györy előtt, mint utóbb látni fogjuk.

Magyar-tárgyú novellái közt is akad figyelemreméltó. Ilyen a *Galamb és holló,* mely ügyesen elbeszélt, kedves sárospataki, humoros diáktörténet TI. Rákóczi Ferenc korából a hollója által csent aranyakon külföldi egyetemet végző diákról, ki azután elnyeri professzora leányának kezét. A holló történetét Csécsi János pataki tanár krónikájában olvasta. Szintén mulatságos humoros novella *Egy fejedelmi apród kalandjai,* mely a fiatal Kemény János, későbbi erdélyi fejedelem, tréfáit s kalandjait beszéli el önéletírása alapján. Kedvesen humoros és érzelmes történet az *Amice Joannes Solti* a szegény nagykőrösi mendikánstanítóról, ki principálisának, az ottani mesternek, leányába szerelmes, meg is menti életét az 1708-i ráctámadáskor,[15] de a leány mégis másé lesz. Érzelgősségét nem tekintve, ügyesen bonyolított, érdekes novellája a *Dózsa szerelme,* mely a Bátori István ellen szőtt Békési Gáspár-féle összeesküvés története. Damokos László elfeledi hű feleségét, Kende Rózsát, s egy nagyravágyó, szép özvegy hálójába kerül, ki őt is bele-

14 L. Szinnyei F.: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig.* II. 123—4.

15 Györy a cenzúrára való tekintettel óvatosan csak „déli szomszédainké nak nevezi őket.

vonja az összeesküvésbe. A hű feleség menti meg életét s újra boldogok lesznek.[16]

Győry tehetséges elbeszélő volt, noha Jókait utánozta tárgyak, humor, érzelmesség és patétikus stílus dolgában, s a francia-romantikusokat is motívumaik következetes alkalmazásában s túlzásaikban. Hétévi működése alatt határozott haladást is mutat, de egyéniséggé csak később, érettebb férfikorában fejlődhetett volna, ha a további évtizedek folyamán hivatásszerűen, s nemcsak mellékesen folytatja a novellaírást.

*

Szintén Jókai tanítványaként indult el írói pályáján a később igen kedvelt és rendkívül termékeny elbeszélő, *Vértesi Arnold.* 1836-ban született Egerben, hol atyja, Viklida Antal, tanítóképző-intézeti igazgató volt. Iskoláit Miskolcon végezte. 1849-ben gyermekfővel felcsapott honvédnek, majd Pesten orvostan-hallgató, később jogász lett. 1856-ban (febr. 4—16.) a

[16] Többi novellái jelentéktelenek: *Tiszteletes Séllyei István uram* (a protestáns gályarabok története), *A sátán cimborája* (Drabilius Miklósról, II. Rákóczi György csillagjósáról), *Egy régi jó magyar város az alföldön* (négy kis erkölcsnemesítő történet Nagykörös múltjából), *Melyik kincs ad igazi boldogságot? (egy* kincskereső iparosmesterről), *Életet szerelemért és szerelmet a hazáért* (III. Endre leányáról, Erzsébetről) s a *Feketető c.* „kárpáti monda“ fantasztikus, Jókai-féle tündérrege, melyet Vachott Sándomé *Karbunkulus torony* c. hasonló regéje inspirált. Vaehottnénak is van ajánlva. — *Balassa János* c. kis ifjúsági regénye a mohácsi csatában elesett B. Ferenc fáról érdekes és sikerült ifjúsági olvasmány. (Önálló kötetben jelent meg Pesten 1858-ban 9 még két kiadást ért.) Ezzel nyerte el br. Balassa Istvánnak ifjúsági olvasmányra kitűzött 20 arany pályadíját (előszó). Ifjúsági elbeszélés *A koldusgyermek* (CsL. 1855. I. 5—6.) is.

Hölgyfutár kiadta *A mór király* c. novelláját a következő szerkesztői megjegyzéssel: „Üdvözöljük a szép tehetségű fiatal szerzőt a beszélyirodalom terén, melyre hogy hivatással bír, jelen beszélyéveli első föllépése is tanúskodik. Ajánljuk olvasóink figyelmébe.“ Az alig húszéves fiatalember hamarosan hátat fordított a tudományos pályának, s ettől kezdve csak az irodalomnak és az újságírásnak élt.

Novellaíró pályájának első három esztendejében csak történeti elbeszéléseket írt (összesen 26-ot), 1859-ben kezdett áttérni a társadalmi novellára, melyet azután haláláig müveit.

Exotikus novelláit, mint Győry, Jókai hatása alatt írta. Az *Abbasz sah* perzsiai történet a XVII. századból, a törökökkel vívott vallásháborúk idejéből. A kegyetlen sah, ki fiait megöleti vagy megvakít tat ja, megkegyelmez hűtlen háremhölgyének s összeadja angol vezérével. *Mehmed Gildzsi* a Perzsiát meghódító afgán fejedelemről szól (1722). *A renegát egy* arab vezér, ki az első keresztes háborúban a keresztények kezére játssza Antiochiát. *A mór király, A legszebb leány Sevillában* s a *Régi kép a lovagok korából* címüeknek spanyol-mór háttere van. Az első a moriszkók (keresztény arabok) lázadását mondja el II. Fülöp idejéből, az utolsó az Abenceragok kiirtását (XVI. sz.), melyet már Chateaubriand is megörökített világhírű elbeszélésében. A *Dicsvágy és szerelemben* P. Szathmáry és Jókai után újra megírja Dzsem-herceg élettörténetét. Természetesen mindegyikben van bonyodalmas szerelmi történet is. A leírásokkal takarékosabban bánik, mint Győry, s így novellái szárazabbak, s nem olyan hangulatosak.

Egyéb külföldi-tárgyú novelláiban szintén törté-

nelmi hátterű költött szerelmi történeteket ád. A *Sanpietro* háttere a korzikaiak szabadságharca Genua ellen a XVI. században (tengeri romantika), a *Kennawah-é* a flandriaiaké a spanyolok ellen; Kennawah flamand amazon, ki szerelmes Álba herceg fiába, de azért nem árulja el hazáját. *A trieri rabbi leánya* 1095-ben játszik, mikor a keresztesek Trierben fosztogatják a zsidókat. *Egy grófi név becsülete* egy olaszországi vadregényes szerelmi történet 1723-ból gyilkossággal, kivégzéssel, a *Szép feleség* az ismert angliai Elfrida-monda, mely Dugonics András *Kiín Lászlójában* jelenik meg nálunk először, s melyet utóbb Arany László dolgozott fel *Elfridájaban. A Halász és trónkövetelő* részben Lengyelországban játszik, de magyar történeti hátterű. A lengyel Miesco halász lesz a III. Endre alatt föllépő „ál-Endré“ trónkövetelő.

Elbeszéléseinek másik fele magyar-tárgyú. Itt feltűnő, hogy Vértesi az annyira kedvelt török-világ korából csak három témát választ. *A szegedi főbíró* jelentéktelen történet, a *Balassa Bálint* tárgyánál fogva érdekes. Ebben Tóth Ferenc (1850) után újra megírja a költő élettörténetét, de a valóságtól ugyancsak eltérően. Balassa itt először az Adriai-tenger egy tündéries szigetén szeretkezik Biancával, de hű jegyesének, Dobó Krisztinának követe hazahívja. Alig veszi feleségül Krisztinát, máris Esztergom alá siet s ott elesik. A *Hűi vágyak, tört remények,* mely Buda török kézre jutásának ismert történetét mondja el, azért érdekes, mert Tinódit szerepelteti benne. Sebestyén deák szerelmes Bornemissza Katinkába, ez Török Bálintba, a jeles hadvezér pedig Izabella királynéba. Sebestyén sírva búcsúzik Török Bálinttól, ki arra buzdítja, hogy lelkesítse a magyarokat a török elleni

harcra: „Szegény hegedős tovább csavargóit, mindig tovább; nem volt maradása a széles hazában“. Ezzel a Jókai-féle érzelgős mondattal végzi.

Elbeszélőink annyira kedvelt tárgyköréhez, az erdélyi történelemhez csak egyetlen-egyszer fordul témáért, mikor az *Öreg Bethlen István házában.* elmondja Bethlen István vejének, Zólyomi Dávidnak s menyének, Széchy Máriának többször megírt szerelmi történetét.

Többi elbeszéléseihez régebbi korokból választ tárgyat. A *Trón és zárda* III. Endre leányának, Erzsébetnek élete, a *Szerelem martyrja* (későbbi címe *Bánffy Búzád)* tatárjárás-korabeli szerelmi történet, *Korvin János,* Mátyás fiának száraz, vázlatos életrajza, *II. Endre keresztes hadjárata* hasonló száraz feldolgozása a történeti eseményeknek. A *Kún-világ Magyarországon* II. István korát rajzolja. A király elhanyagolja feleségét s egy kún leánnyal, Csillával szeretkezik. Felesége olasz udvarhölgyének, Krisztinának férjét megöleti, ez a gaz Borssal szövetkezve bosszút akar állni a királyon, a görög császár elleni háborúban megtalálja eltűnt apját, majd beleszeret a királyba. így bonyolódik tovább a hosszú és zavaros történet. *Ottó király menyasszonya* Ottó király és Apor leányának boldogtalan szerelme, *Hedvig* pedig Nagy Lajos leányának költött története (egy lengyel lovag szerelmes belé, ő pedig Vilmos ausztriai hercegbe, de azért Jagelló felesége lesz). *Arimán áldozata* Péter és Aba Sámuel-korabeli történet a keresztény Devecser lovag s a pogány táltos leánya, Edda szerelméről. Eddát tüzes vassal megbélyegzik, mire a Tiszába ugrik. A *Pogány ok harca* folytatása az előbbinek (Vatha lázadása, Szent Gellért halála, Péter bukása). Ebben De-

vecser és Edda szerelmét másképpen mondja el (itt a lovag öli meg férfinak öltözött, páncélos kedvesét).

Elbeszélései közül tizet két kötetbe gyűjtve 1859-ben (ápr. elején) kiadott *Történeti beszélyek* címen.[17] A *Hölgyfutár* (1858. 254.) melegen ajánlja hónapokkal megjelenése előtt. Vértesi — úgymond — „költői képzelme, élénk s erőteljes írmodora által rövid két év alatt magának jóhangzású nevet szerzett“, az ifjabb beszélyírók közt nem ismer méltóbbat a pártolásra, mint őt és Győry Vilmost.

Ezekben az ifjúkori kísérletekben Vértesi később kifejlődött írói egyénisége még alig mutatkozik. Ekkor még egészen Jókai s a francia-romántikusok utánzója. Kompozíció dolgában nem éri utói mestereit. Meséi kúszáltak, zavarosak, ide-oda imbolygók, néha vázlatosan szárazak, néha túlzóan erőltetettek. Az egymást kergető, romantikus jelenetekben és izgatott párbeszédekben lepergő események uralkodnak bennük, melyeknek lélekrajzi hátterük alig van. A szereplők történelmi könyvekből kivágott klisék, vagy felszínesen elképzelt bábszerü alakok.

Előadásába Jókai példájára gyakran vegyít humort, s utánozza mesterének anekdotázó- vagy mesehangját. Humora néha fanyar, sőt ízléstelen, mikor a komoly, tragikus történetet sekélyes humorizálással kezdi és fejezi be *(Trón és zárda), N&gy* általában a komoly elbeszélő hangot stílustalan tréfálkozással zavarja meg. Ilyeneket ír pl.: „akkori fogalmak szerint jó kereszténynek lenni annyit tett, mint: olvasót mon-

[17] I. kötet: öreg Bethlen I. háza, Ottó király menyasszonya, Hiú vágyak, tört reményeik, Bánffy Búzád, Halász és trónkövetelő. II. kötet: A mór király, Sanpietro, A trieri rabbi leánya, Szép feleség, Kennawah.

dani, barátokat hizlalni s eretnekeket és pogányokat égetni“ *(A mór király);* Endre király hazatér a Szentföldről „hozván magával szent reliquiákat: István martyr fejét, Margit szüzét, Tamás és Bertalan jobb kezeit, egy darabot Áron vesszejéből s egyet a hat korsó közül, melyekben a kánai menyegzőn borrá vált a víz. Ennyit nyert Endre király az elpazarolt vérnek, pénznek árán“ *(II. Endre keresztes hadjárata).* Mintha Vajda Péter „felvilágosult“, liberális, egyházellenes gúnyolódását hallanók.

Stílusán is feltűnő Jókai hatása. Hol humoros stílusfordulatait utánozza, hol romantikus, mélabúsan érzelgős pátoszát, bár ez ellenkezett fanyar, pesszimista iróniára hangolt kedélyével. Stílusát különösen jellemzi a francia-romantikusoktól tanult, s már a negyvenes években több novellistánktól utánzott (Márk, Pálffy A. stb.) nyugtalan, izgatott rövid-mondatosság, mely sokszor rohanó távirat-stílussá fokozódik. Ezt a franciás modort érdekesen vegyíti nem egyszer Jókai egyszerűségével és magyarosságával. íme Vatha és Viske párbeszéde *(Arimán áldozatja):*

„Csak Viske akart még harcolni.

— E kétségbeesett néppel? Szólt Vatha. Várj.

— Várás közben múlik az idő s aztán késő lesz föltámadni.

— Meghalni soha sem lesz késő, viszonzá Vatha. Menj hát harcolni...

— Nem megyek, szólt Viske, hanem elmegyek bújdosni idegen földre, hol Kopasz László fiai élnek; mert gyávák vagytok s nem jöttök utánam a csatába.

Aztán összetörte kardját az oltár fölött és eltávozott. Hiába akarta Vatha visszatartani“.

Ez franciás, de megvan benne Jókai stílusának zamat a és lendülete is.

Vértesinek ezek a történeti elbeszélései sok hibájuk ellenére a kor novellairodalmának jobb termékei közé tartoznak. Sok bennük a könnyedség, fordulatosság, változatosság, élénkség. Ha ifjúkori, kiforratlan kísérletek is, vérbeli elbeszélő munkái.[18]

*

Virághalmi Ferenc két történeti regényén is inkább a francia romantika és Jókai hatása látszik, mint Jósikáé.

Virághalmi (családi neve Blumentritt) 1824-ben született Komáromban. Atyja városi tisztviselő volt. Korai halála után özvegye szülővárosába, Győrbe költözött négyéves fiával. Itt végezte iskoláit a bencéseknél, azután piarista lett, Besztercebányán, Kecskeméten és Kolozsvárt tanított. 1848-ban felszentelése előtt beállt honvédnek, több csatában harcolt s százados lett. A fegyverletétel után mint osztrák katona két évet töltött Olaszországban, majd a hatvanas évekig nevelősködött Nagydémen (Veszprém megyében). Innen küldözte verseit és elbeszéléseit a pesti lapoknak. Második regényének előfizetési íveit is innen küldi szét.[19] A hatvanas években a *Pester Lloyd* dolgozótársa, majd a honvédelmi minisztérium tisztviselője lett századosi rangban.

Első novelláját a *Délibáb* közölte 1856-ban (febr. 17—máj. 4.), első regénye, *A fegyverkovács* pedig 1858-ban jelent meg a *Győri Közlönyben* (52—101. júl. 1—dec. 19.; önállóan 1859. febr. elején Győrött).

[18] Mint Halma gyi és Győry, ő is legtöbbet a Hölgyfutárba irt.

[19] PN. 1859. 88. ápr. 17.

Bonyodalmas meséjét így foglalhatjuk össze röviden. Az árva Endreffy Menyhértet egy győri kovács nevelte fel. 1686-ban huszár lesz Lotharingiai Károly fölmentő seregében, s véletlenül belekeveredik a dúsgazdag Zarándi gróf családi bonyodalmaiba. Dubois marquis Zarándit följelentéssel fenyegeti régebbi francia politikai összeköttetései miatt, ha leányát, Gildát nem adja hozzá. Gilda azonban már gr. Bernburg ezredes titkos felesége, s már kis leányuk is született. Dubois megöleti Bernburgot s a gyilkossággal Menyhértet vádolja, kiről még azt a hírt is terjeszti, hogy a törökkel cimborái. Menyhértet már éppen ki akarják végezni, mikor törökök támadják meg a császáriakat, s ő a zűrzavarban elmenekül. A kis Bernburg Arankát eltünteti a gaz Dubois elöl, s maga is eltűnik. Évek múlva egy sánta, púpos és félszemű fegyverkovács tűnik fel Budán, kit Haragos Éliásnak neveznek. Ez nem más, mint a halálra keresett Menyhért, ki budai házában neveli Arankát. Gilda, hogy apját megmentse, kénytelen volt feleségül menni Duboishoz, ki azóta tábornok lett, de elzárkózik férje elől, s elveszett gyermeke után sóvárog. Aranka megtudja nevelőapja titkát annak naplójából, s hogy az szereti őt. Ö is beleszeret a csúf kovácsból daliás férfivá változott Menyhértbe. Gilda megtalált leányával s Menyhérttel felmegy Bécsbe az agg Lipót királyhoz, ki meggyőződik Dubois ármányairól s felmenti Zarándit és Menyhértet, kit századossá nevez ki. A fiatal párt Kolonics érsek esketi össze a Mátyás-templomban. Dubois a „polgárháborúban“ (Rákóczi szabadságharca) a felkelők táborába menekül, s később vak koldúsként pusztul el.

A sok cselszövénytől és titkos tervtől nagyon bonyolulttá váló mese érdekesen, helyenként hangulatosan van elbeszélve. Korrajza is érdekes (városi élet), sőt a lélekrajz sem hiányzik belőle (Aranka és Menyhért). Alakjai meglehetősen sablonosak. A hős Jókai mindentudó alakjaira emlékeztet,[20] még irodalomra is tanítja Arankát. Gyöngyösi munkáit olvastatja vele, de „Cupido csalárdságait" későbbre halasztja, amit az irodalomtörténetben jártas mai olvasó élénken helyesel. Stílusa dagályos és elavult.[21]

A *Budapesti Hírlap szerint* (1859. 35.) „megüti a középszerűség mértékét". A *Napkelet* (1859. 8.) újszerűnek találja, hogy nem „az ország főbbjeinek viszontagságait" rajzolja, hanem „igénytelen személyeit állítja előtérbe". Azt ajánlja a szerzőnek, hogy iparkodjék kevésbbé dagályosan írni, s kevesebb intrikát szőni meséjébe.

Második regényét már maga adta ki: ez a *Törökvilág Győrben* (két kötet, Győr, 1859).[22] Előszavában kiemeli, hogy sok feldolgozatlan történelmi anyagunk van még a néphagyományokban s a családi levéltárakban. Ilyen elfeledett adatokat kutatott fel és kapott Ráth Károly [23] barátjától ehhez a regényéhez.

[20] Lám Frigyes: *Virághalmi Ferenc.* A Győri m. kir. áll. Leánygimnázium 1926/2 7-i Értesítőjében és kny.

[21] „Honnan van az, hogy midőn szívünk csordultig van az üdv kéjes mámorába ringató örömnek édével, egy láthatatlan kéz belé cseppenti a keserű üröm egy-egy adagát, hogy abban az öröm csillogó kristálya zavarodjék fel..."

[22] I· fejezete: *Izmail aga* megjelent mutatványul a Győri Közlönyben 1859. 66—7. aug. 18—21.

[23] Győri történetkutató s megyei levéltámok (1829—68), a M. Tud. Akadémia tagja.

Meséje 1597-ben kezdődik. Ali, az olasz renegát győri basa, Izmail agával el akarja raboltatni Demeter szatócsnak szép leányát, Jolánt, de Izmail, ki szereti a leányt, meghiúsítja tervét, Demeteréket megszökteti s maga is elmenekül. 1598-ban Pálffy Miklós és Schwarzenberg Adolf herceg vissza akarják foglalni Győrt. Izmail, ki azóta huszár lett, felajánlja szolgálatait s hasznos tanácsokat ád nekik. Pozsonyban viszontlátja az érte epedő Jolánt, megkeresztelkedik s Török Miklós nevet vesz fel. Győrt elfoglalják, Alit megölik. Az ostromkor Török megtalálja elveszett testvérét, Leonát s elásott pénzét, melyet a háború céljaira ajánl fel. Megesküszik Jolánnal, de csakhamar elszakad kedvesétől, s egy portyázás alkalmával elesik. Húsz év telik el. Demeterék a *gy*őrmegyei Sokoró-Ka járón laknak. Miklós és Jolán fia, Miklós török fogságba esik s Véli bég íródeákja lesz Székesfehérvárt. A bég leánya, Kira, kit egy keresztény rabszolga nevel, beleszeret Miklósba. Jolán elmegy kiváltani fiát, s akkor derül ki, hogy a rabszolga nem más, mint az ő megsiratott férje, ki nem halt meg a csatamezőn, hanem azóta fogságban sínylődött. A fiatalok s a szülők boldogok lesznek.

A regény első része értékesebb korrajzi hátterénél fogva, mely a törökvilágkori Győrt mutatja be.[24] A második rész jóval gyengébb, kopott romantikus indítékokból szőtt, mesterkélt bonyolításéi mese.

Ebben már feltűnőbb Jókai hatása. Címe, a háremélet rajza (a gonosz és rút Hámár asszony alakjával és vadregényes élettörténetével), a néhány humoros rész-

[24] Győr ostromának irodalmáról l. Lám Frigyes értekezését.

let, általában a török világ alakjai és hangulata mind a mester török novelláit és regényeit juttatják eszünkbe. Csak nehézkes és avultas stílusa nem vall Jókaira.

A jellemrajz itt is gyenge, az alakok sablonosak (Izmail vitéz, Kira angyal stb.), néha valószínűtlenek, pl. a kegyetlen Véli bég, ki egyszerre vajszívű apává és nemesen nagylelkűvé válik. Az unalmas reflexiók s a lélekrajzok érzelgőssége sem válnak a regény javára. Legerősebb oldala ennek is a mozgalmas, sokszor igen érdekes mese.

*

Még két — később jónevű — elbeszélőnk kezdte novellairói pályáját Jókai hatása alatt: Ábrái Károly és Papp Miklós.

A szatmári születésű *Ábrái* (családi nevén Figura) *Károly* (szül. 1830) a gimnáziumot Szatmárt és Lőcsén elvégezvén, s a szabadságharcot mint honvéd végigküzdvén, 1850—1853-ig Debrecenben teológiát végzett, azután református segédlelkész és tanár volt Szatmárt 1862-ig (utóbb hódmezővásárhelyi tanár, polgármester, majd Pesten író).

1857 végén lépett fel mint novellaíró *(Napkelet* dec. 6.) s korszakunkban 11 történeti elbeszélést írt, melyeknek tárgyát kettő kivételével Budai Ferenc *Polgári Lexiconában* találta.

Jókai őstörténeti és cserkesz novelláinak hatása alatt írta a görög (keletrómai) birodalomban letelepedő Zuárd vezérről szóló elbeszélését *(Hazát szerelemért)* s *A dián leányát* (orosz-török háború). *A nemtő* címűt kivéve, mely inkább Jósika-genre (a kalandor Osl lovag „Fehér sas“ álnéven vitézkedve Róbert Károly tói Kanizsay nevet kap), a többi mind

törökvilág-korabeli kalandos történet. Ezek többnyire várostromokról, börtönből való menekülésekről, üldözött nők megmentéséről és szerelmesek regényes megpróbáltatásairól szólnak. Erősen éreztetik Jókai hatását: török-témák (pl. konstantinápolyi környezetrajz, janicsárlázadás) helyenként patétikus föllengés, humor, anekdotasizerüség. A nevesebb történeti alakok közül Oláh Miklós, Kerecsenyi László, Gritti, Balassa János, Dobó István, Bátori István és Békési Gáspár szerepelnek bennük. Irodalmi színvonaluk nem nagyon magas, inkább csak mint egy későbbi nevesebb elbeszélő első kísérletei érdekesek.[25]

Ugyanezt mondhatjuk *Papp Miklós* történeti novelláiról. Az örmény származású író, ki nevét később Keresztesi nemesi előneve után K. Papp Miklósnak írta (szül. 1837-ben Deésen), Kolozsvárt tanult, de betegeskedése miatt félbe kellett szakítania iskoláit. Az ötvenes években atyja keresztesi birtokán élt, történeti tanulmányokkal foglalkozott s megkezdte szépirodalmi munkásságát, melynek java része a későbbi évtizedekre esik. A derék szerkesztő és nyomdatulajdonos a történeti adatgyűjtés és kiadás terén is érdemes munkát végzett.

Első novellája, *Többet ésszel mint erővel* (Kolozsvári Közlöny. 1857. 156—60.) tizenhetedik századi törökvilág-korabeli történet, melyet egészen Jókai hu-

[25] 1859-ben 9-et összegyűjtve kiadott közülük: *Történeti beszélyek* (Pest) Vahot Imrének ajánlva „baráti szeretető és tisztelete jeléül·* (két kötetben). Előfizetőinek névsorában csupa vidéki, főleg szatmári szerepel, pesti lakos nincs köztük. — A Napkelet (1859. júl. 31.) tehetséges beszélyírónak mondja s dicséri, hogy magyar tárgyakat választ.

morns történeti novelláinak könnyed, adomázó modorában írt, az elbeszélést jóízű mondásokkal és párbeszédekkel élénkítve. Ugyanilyen a *Törökhalom* (Vas. Újság. 1858. 8..), mely Rudolf idejében, a XVI. század végén játszik, s az abaujmegyei Szikszó melletti dombhoz fűződik, tehát a régi „rege“ -műfaj körébe tartozik. Az *Egy fogadás* (Kétgarasos Újság. 1859. 22—3.) Apafiról és Teleki Mihályról szóló mulatságos adoma. Többi történeti novellái, ha nem humorosak is, de Jókai modorában, anekdotaszerűen vannak elbeszélve.[26]

*

Meg kell még emlékeznünk néhány elbeszélőnkről, akik mai szemmel nézve inkább műkedvelők, vagy legalább is gyenge írók voltak, de szorgalmasan művelték a történeti elbeszélést s neveikkel minduntalan találkozunk az egykorú lapok hasábjain.

Legtermékenyebb volt köztük Berzéki *Paulikovics Lajos,* ki P. Szathmáry Károly után legtöbb történeti novellát írta ebben a korban (38-at). Huszton született 1832-ben s Máramarosszigeten végezte a gimnáziumot s a jogakadémiát. Az ötvenes évek elején megvakult,[27]

[26] *Ezer aranyat egy asszonyért* (M. Futár. 1858. 199—202.) horvátországi történet 1594-ből. *Bocskai István* (U. ott 234—43.). *A Balassa uram koldústa/risznyája* (U. ott 272—3.). *Egy hajdú kapitány* (H. 1859. 112—3.) Bocskai egy kapitányáról, kit Básta kivégeztet.

[27] P. L. novellista három év óta teljesen vak, szerzeményeit tollba mondja (H. 1852. 237.). *Hét vár* c. regényt fejezett be, melyet — három évvel ezelőtt megvakulván -— úgy mondott tollba (II. 1853. 160.). P. L. „még szinte gyermekkorában elveszté szemei világát s most már csak szellemében él“ (D. 1853. II. 6.). Aurél és Huszti álnéven is írt.

s lehet, hogy ez a csapás tette íróvá. A szellemi munka szórakozást szerzett neki s talán kenyeret is. Első novellája, a *Suligidi csillaga* a *Hölgyfutárján* jelent meg (1852. 234—6. okt. 13—15.), de azután — úgy látszik — a katolikus körök támogatták a szerencsétlen fiatalembert, mert legtöbb novelláját a katolikus *Családi Lapok* közölte. 1854-ben (május végén) előfizetés útján kiadta *Hét vár* című regényét (Pest). Brunszvik Mária Terézia grófnőnek volt ajánlva, ki bizonyára anyagilag is támogatta a világtalan szerzőt.[28] Ugyanígy [29] adta ki 1855-ben (május elején) *Regék a hajdankoiból* című novelláskötetét (Pest) gr. Nádasdy Lipótné, Forray Júlia grófnőnek ajánlva, 1859-ben pedig a *Nefelejtsek a történelem mezejéről* címűt (Pest) gr. Forray Endréné, szül. Brunszvik Júlia grófnőnek ajánlva. Ebből, mint a 352. lapon említi, a *Pál vitéz* c. hosszabb elbeszélést ki kellett hagynia, s helyét két rövidebbel pótolnia. E miatt bűnvádi eljárás is indult ellene, amiért vidékre menekült.[30] Szembaját 1854-ben kezdték gyógyítani,[31] s 1856-ban azt jelentik a lapok, hogy dr. Schöft magnetikus gyógymódja következtében annyira javult, hogy már írni is tud.[32] Valóban visszanyerte szemevilágát, elvégezte az orvosi egyetemet, vidéken orvos lett, majd Kassán reáliskolai,

28 A II. szerint (1854. 106.) 500 példányban jelent meg. 367 előfizetője közül legtöbb volt a máramarosszigeti és miskolci.

29 Előfizetési felhívását közli a Di. 1854. 66.

30 L. Angyal Dávid: Fáik Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Budapest. 1926. 678.

31 A GsL. (1854. I. 12. jún. 30.) szerkesztői jegyzete szerint.

32 MS. 1856. 98. ápr. 26.

később jogakadémiai tanár. Szépirodalmi munkásságát azért tovább is folytatta.[33]

Paulikovics a régi „regé"-műfaj művelője. Noha népmondának, népregének ritkán nevezi elbeszéléseit, inkább „történeti beszély"-nek, legnagyobb részük mégis valamilyen helyhez (pl. várhoz) vagy személyhez, családhoz fűződő monda (sok közülük szülőföldjéről, Máramaros megyéből való). Hogy mennyi ezekben az igazi népmondai elem, nehéz eldönteni. Ha van is ilyen alapjuk, az csak igen kis mag lehet, melyből aztán az író képzelete növeszt egy-egy terebélyes elbeszélést, mint a negyvenes évek rege-írói tették. Az Árpádok korától kezdve a Mária Terézia koráig terjedő évszázadokból sok mindenféle tárgyat feldolgoz,[34] de majdnem mindegyikbe vegyít valami csodás, mesés, vagy erősen fantasztikus elemet. Jókai hatása leginkább patétikus előadásában mutatkozik, a francia romantikusoké a túlzott regényességben. Stílusa nem természetes, többnyire dagályos, dilettáns-stílus.[35]

Paulikovicsnak élénk a képzelete, de naív túlzásokra hajlamos. Általában naív mükedvelőség jellemzi: elbeszéléseiben sok az erőltetettség, csináltság és hosszadalmasság, a részletekkel túlterheltség, a megszokott hazafiasság és vallásos irányzat. Az igazi művészet, az alakító erő, sőt még a rutin is hiányzik belőlük. Ilyen témái vannak.

Enyingi Török Bálint Hippolit bíborostól egy zászlót kap az Üdvözítő képével. Mikor a törökkel szö-

33 *Sarkadvár* c. regényét Arany János ismertette.

34 Külföldi tárgyút csak egyet írt: *Szent Ottilia,*

35 „ön megrémít engem, s szívem arany paradicsomában balsejtelmü felhőket támaszt". „Külleme teljesen összhangzott benső jellemével."

vetkezik s mohammedán akar lenni, a kép eltűnik. Mikor tízévi fogsága alatt Istenhez tér, halála előtt a kép újra megjelenik a zászlón *(A tábornok zászlója).*

Mátyás király fiával, János herceggel álruhában Mária Zellbe zarándokol. Sugatagi Kálmán (máramarosmegyei sugatagi sóvágó) nagyszerű szobrokat s egyebet farag ki sóból. Beatrix királynét sóból faragott koronával lepi meg. Beatrix remek gyöngysorát adja neki, s megbízza az atléta-termetű fiatalembert, hogy a „király két ellenségét, kik életére törnek" fogja el Mária Zellben. Sugatagi teljesíteni akarja a parancsot, de akkor megtudja, hogy a királyt és fiát akarta a királynő elfogatni, Mátyás pedig látja felesége árulását. Beatrix titkos megbízottja, Szapolyai hirtelen szintén megjelenik és Sugatagit mint csalót és orgyilkost bilincsekbe vereti. Ez ártatlannak mondja magát. Másnap nagy egyházi ünnepség. Sugatagi a templomban is ártatlanságát hangoztatja, mire csoda történik: bilincsei apró darabokra törve hullanak le. Később Corvin hű embere s Máramaros főispánja lesz *(Gyöngyök és bilincsek).* — Ezt a tárgyat még részletesebben is megírta utóbb *Kőrösmező művésze* c. novellájában. Legérdekesebb *Pietroza* című elbeszélése, mely a híres tudós és szótáríró Pápai Páriz Ferenc stuttgarti diákélményeiről szól. Egy máramarosmegyei szép oláh fiú a diáktársa és legjobb barátja. Később kiderül róla, hogy leány s Pápai felesége lesz. A diákélet rajza elég reális, de ebben is vannak mondái elemek. Jellemző Paulikovics képzeletének járására, hogy a tudós személyéhez ilyen meseszerű, valószínűtlenül romantikus történetet fűz. Pápai különben nem tanult Stuttgartban. Regénye, a *Hét vár* nem különbözik novelláitól. Hosszadalmas és zavaros meséjének az a

lényege, hogy II. Ferdinand családja a harmincéves háború alatt Magyarországba menekül. Itt Célia főhercegnő beleszeret Bethlen Gáborba. Bethlen később álruhában (papnak öltözve!)· Béesbe megy s megkéri Céliát, de kikosarazzák, azért veszi el azután Brandenburgi Katalint. Zoltán Gyula, Bethlen vitéz híve, pedig Emlénykét, a rónaszéki sóvágó-leányt szereti meg, kit Célia Béesbe visz, úri hölggyé neveltet s Berzéky Ottilia nevet és grófi rangot eszközöl ki számára. Van egy gonosz intrikus is a regényben, Lehel, a rablókalandor, kiről utóbb kiderül, hogy egy Wallenstein gróf fia. Grófi rangját azonban nem sokáig élvezheti, mert egy újabb gaztettéért a császár börtönbe csukát ja, s ott hal meg. — A mesét hét várhoz (Tamás, Ugocsa, Visk, Nyitra, Borzsa, Sós vára és Deákvár)[36] fűzi, melyek azóta mind elpusztultak. — Avult várromantika. Csinált mondák, történelmi adatok, francia romantika, Jósika-féle leírások, régimódi érzelgősség és stílusbeli dagály müvészietlen keveréke.[37]

Paulikovics elbeszélő modora Jókai korában már nagyon avultas s a harmincas évekbeli regeírókéhoz hasonló.

Szőllősy Benő[38] történeti novelláiról (mindössze

[36] Deák vára valamikor a Deák-testvéreké, Werbőczy rokonaié volt (169—70.). Érdekes, hogy már Kemény *Zord idője* előtt megemlékeztek róluk elbeszélő irodalmunkban.

[37] Nem csoda, hogy a PN. (1854. 154.) nem nagy dicsérettel emlékezik meg róla. Hibájául rója fel mondákból való összeférceltségét, gyenge jellemrajzait, lírai ömlengéseit, „látnoki pathosz"-át, szóvirágait, melyeket még a keleti írók is megsokallanának és sok nyelvi hibáját. Dicséivé említi hazafiságát és egyes szép helyeit.

[38] Életéről semmit sem tudunk.

11) kevés a mondanivalónk. Első novellája, *Az utolsó Zsitvay* (H. 1851. II. 178—83. aug. 4—9.) igen kezdetleges, zavaros és rettentően dagályos, Jósika-féle leírásokkal s tömeges gyilkolással. A végén az öreg Zsitvay fejét is „szétcsapta“ a villám. Szőllősy mindvégig ezen a „színvonalon“ marad. *Arabella, A szép jósnő* s *A végzet utai* c. elbeszélései Jókai exotikus novelláinak gyarló utánzatai. *A kibújdosott naplójában* is őt utánozza.[39] A patétikus bevezetésekben is az ő követője. *A két kopasz apród* címűben (N. 1857. 13—14.) Bánffy Miklósáé, Sagáni Margit esetét dolgozza fel, amit P. Szathmáry *Magyarhon fénykora* c. regényéből ismerünk.[40] *Stibor vajda végnapjai* (BV. 1856. 27—30.), mely a Kisfaludy drámájából ismert történet feldolgozása, csak fura stílusa miatt érdekes. így kezdi elbeszélését: „Mennyi gőg, mennyi hatalom, mennyi bakafántosság egy emberben! Ki hinné, hogy az angórai bakkecskék nem szilajabbak, mint Ő kegyelme a vastag pofájú vajda? Utolját járja már . . Ilyen durva, ízléstelen „humoros“ hangon mondja el a rémhistóriát.-Egy-két novellája kezdetleges „rege“. Még a századokkal sincs tisztában. Mátyás király szerinte a XIλ[7]., Lotharingiai Károly a XVI. században élt. Novelláival leginkább a *Hölgyfutárt* és a *Napkeletet* boldogította.

Pataky József[41] hat kezdetleges és vadromantikus történeti novelláját mint Jókai exotikus-, avar-tárgyú

[39] J. hatásáról szólva idéztük őket.

[40] A regény egy hónappal előbb jelent meg Sz. novellájánál, tehát nem valószínű, hogy tárgyát onnan vette volna.

[41] Életéről semmit sem· tudunk. Első novellája: *Sáfrány András* (VU. 1854. 43. dec. 24.). Novelláinak fele a SzK.-ben jelent meg.

elbeszéléseinek s *Fortunatus Imréjének* utánzatait említettük és idéztük.

Válkai Imre[42] hat történeti novellája közül a *Híres Magyarvárt* Jókai őstörténeti elbeszéléseivel kapcsolatban említettük. Ugyancsak a „magyar előidő"-ben (Géza fejedelem korában) játszik *A vértanú* (Szépirodalmi Album. 1856.) c. legelső elbeszélése, melyet Jókai-féle múlton való föllengő merengéssel kezd. *A két halom* (Nő. 1858. 48—9.) regeszerüen két dombhoz fűződik, s a rácoknak Kecskemét ellen intézett támadásáról szól (1708). Ebben két humoros alakot léptet fel, egy borbélyt s egy székelyt. *A szerelem magnetizmusa* cimüben (N. 1859. 36—7.) Pápai Páriz Ferencet és Komáromi Csipkés Györgyöt szerepelteti. *A magyarok Palesztinában* (N. 1858. 24—5.) leeresztett sisakrostélyú „Fekete Holló"-ja Jósika „Elemér a sáskának kései irodalmi leszármazottja.

Szorgalmasan, de az előbbiekéhez hasonló kevés tehetséggel művelte a történeti novellát *Sarkady István* [43] Első elbeszélésének, *Bessenyei Júliának* megjelenése után (CsL. 1857. II. 5—9. júl. 30—aug. 27.) több lapba dolgozott, s már a következő évben (1858 végén) novellagyűjteményt adott ki Sárosy Gyulának ajánlva *(Történeti beszélyek,* két kötetben), a következő évben

[42] Életéről alig tudunk valamit. 1858-ban bécsi leveleket írt a Győri Közlönybe, s u. ekkor adta ki Becsben *Irodalmi és művészeti Daguerrotypek* c. többször idézett munkáját. Később főmérnök s a pestmegyei áll. építészeti hivatal főnöke (megh. 1882-ben). Leginkább a Napkeletbe s a Győri Közlönybe írt.

[43] Gyöngyösön született 1834-ben, a gimnáziumot szülővárosában, a bölcseletet Egerben (1852—1853) végezte, Pesten négy évig volt teológus, de fölszentelése előtt otthagyta a papi pályát és újságíró lett. 1858-ban a Társalgó segédszerkesztője volt

pedig még egyet ilyen furcsa címen: *Arany hullámok a történelem tengeréből* Odescalchy Gyuláné hercegnőnek ajánlva.[44] Exotikus tárgyak választásában, mint láttuk, szorgalmasan utánozta Jókait *(Rustam Perzsia hőse, Elephanta, Bab-el-Mandeb, Zarina, Swayambara vagy Damianti szerelme),* egy hosszú hárem-leírása is *(Sámson és Amarantha)* az övéire emlékeztet, de különben meg sem közelíti mesterét. Ilyen stílusban ír 1859-ben: „Óh az nem szerelem, hanem áhitatos imály, mellyel az angyalok egymást üdvözlik az égben; körülted repkednek önemésztő epedésem sóhajtásai a fuvolázó szellő szárnyain; hozzád száll szivem minden édeskínos óhajtása!“ *(Szerelem és csalódás).* Súlyosbító körülmény, hogy ezt Kálmán király korában Álmos herceggel mondatja. — Milyen avult motívum az is ebben az időben, hogy egyik novellájának *(Az ördög tornya)* gonosz intrikusa élete végén remete lesz! Novelláiban nem egy furcsaságot találunk. *Alcala de Henáres vagy az elátkozott vár* c. elbeszélésében pl. a hírhedt Hamza béget szerepelteti, aki szerinte egy Magyarországba jött spanyol nemesből lett törökké. Ö szerzi be Izabella udvarába spanyol honfitársát, Blandratát! (Blandrata tudvalévőleg olasz volt.) Corvin János történetét újra megírja ízetlen romantikával keverve a száraz történelmi adatokat *(A koronavesztett királyfi).* A való adatoknak és képzelt elemeknek, a történelmi és földrajzi olvasmány-emlékeknek sajátszerü keveréke a *Bessenyei Júlia,* melyben Bessenyei Györgyöt szerepelteti Bécsben, beszélteti az akkori magyar irodalomról (ez új és érdekes benne), a novella többi része azonban már csupa furcsa lelemény.

[44] A címet a N. (1859. 30.) „kissé dagályos“-nak találja. — S. 16 történeti novellát írt.

Bessenyeinek leánya van (!), Júlia, akibe egy fiatal gróf szerelmes. Ez azután elkerül Párizsba, majd Kínába (!) s elfeledi Júliát, s később halálosan megsebesül a Napoleon elleni győri csatában. Júlia akkor már egy magasrangú katona férje. — A *Budapesti Hírlap* (1859. 2.) jól mondja novellagyűjteményéről, hogy több műgond és történeti tanulmány kell a jó történeti elbeszélés írásához.

Vrváry Lajos, a későbbi jónevű szerkesztő[45] is történeti novellákkal kezdte írói pályáját. Még nem volt tizenhat éves, mikor első novellája *(A bíró leánya)* a *Magyar Néplapban* megjelent (1857. 62—1. aug. 5—12.). Ide írta ezután is legtöbb novelláját. Ezek közül Jókai hatását tárgyalva említettük a töröktárgyú *Kargdbairit,* az ősmagyar-tárgyú *Magyort,* s a *Zápolya a budai bérctetőn* címűt, melybe mestere példájára humort vegyít.

Hogy az ő és műkedvelő társainak novelláiról fogalmat adjunk, röviden elmondjuk *Isten ujja* c. elbeszélésének vázlatát.

Apáthy Aladár apátfalvi (Erdély) kastélyából elűzi feleségét, Flórit, s Fridaldo Camillával, a szép, de gonosz olasz nővel éli világát, nem törődve agg atyjával, ki neki adta vagyonát, és leánykájával, Gabriellával. Nagy estély. Camilla a kertben találkozik régi szeretőjével, Endrődyvel. Endrődy fenyegetődzik, erre Camilla leszúrja. Flóri rongyos ruhában belép a terembe s mint eszelős halálmadár vészt és pusztulást jövendöl. Kitör a Hóra—Kloska-lázadás. Az oláhok megtámadják a kastélyt. Flóri megmenti az öreg

[45] Szül. 1841-ben a varasdmegyei Lupinjákon a bajor eredetű Herrenröther családból *(Tarka képek* c. novelláját rokonainak ajánlja). Később képviselő s a PN. szerkesztője.

Apáthyt és Gabriellát, Camilla titkos úton elmenekül, otthagyva Aladárt, ki bennég a kastélyban. Camilla Pesten egy grófot akar behálózni, de sikertelenül, ezért megmérgezi. Gaztettéért lefejezik. Flóri visszakapja vagyonának egy részét s leányának nevelésében keres vigasztalást.

Egyetlen novellája van, mely tárgyánál fogva érdekes, ez az *Egy magyar költő* című: Ányos Pálnak regényesen kiszínezett élet története. Ányos szereti Ildey Saroltát, de ezt máshoz adják, erre a költő meghal. Sarolta ölelgeti a halottat, mire az föléled koporsójában. Szerzetes lesz, Saroltát pedig házaséletének keservei s bánata sírba viszik. Ányos is meghal. A rettentően érzelgős és dagályos stílusú novellába beleszövi Ányos néhány versét.[46] *Tarka képek* c. népies beszélyében Csokonait szerepelteti hasonló naívsággal.

Udvardy Vince (családi neve Cserna, nemesi elő' neve Udvardi[47]) tizennyolc éves korában lépett föl *A cár fia* c. novellájával (H. 1858. 110—7. máj. 15—25.), mely Nagy Péter lázadó fiának romantikus története. Korszakunkban csak ez s még két novellája jelent meg. Egyik egy vérbosszún alapuló vad montenegrói történet *(A vérdíj),* a másik *Tarnóczy Sára,* amelyben a vakmerő fiatal író Kemény Zsigmond után *(Özvegy és leánya.* 1855—7.) újra föl merte dolgozni a szerencsétlen Tarnóczy-leány történetét. Irodalmi értéke alig van. Szerinte Tarnóczyné azért kosarazza ki Mikes Jánost, mert hallotta, mikor az kétszáz arany-

[46] 9 történeti novellát írt. Történeti elbeszéléseit 1861-ben adta ki *Babérleveleit* címen.

[47] Szül. 1840-ben Székesfehérvárt, apja alispán és ország gyűlési követ. A gimnáziumot szülővárosában, a jogot Pesten végezte. Később kir. főügyész.

ban fogadott egyik vetélytársával, hogy egy év múlva elveszi Sárát. János a kikosarazás után rabolja el, hogy megnyerje fogadását. Különben szereti is a leányt, de az nem viszonozza szerelmét. A mese további folyamán ragaszkodik Szalárdi elbeszéléséhez, melyből sűrűn idéz szószerint. Sára öngyilkosságát Haller féltékenységével okolja meg, mint Pálffy Albert és utána Halmágyi. Kemény regénye alig hatott rá.[48]

Kempelen Gb/ó'zőnek[49] egy történeti regénye jelent meg ebben a korban, a *Magyar önkényt esek* (Szegedi Híradó. 1859. 19—70. júl. 3—dec. 29.)[50]

A regény meséje 1774-ben kezdődik és 1809-ben végződik, tehát harminc év története. — A nyirádi kastélyban lakik a soktagú Püspöki-család. Ennek egyik tagja, a daliás Püspöki Miklós, a Bakonyon átutazó Massenát, az olasz borkereskedőt, fiát és leányát, Giuliettát kiszabadítja a zsiványok kezéből. Házasember létére beleszeret Giuliettába, felesége, Etelka viszont olasz nevelőjükbe, Kontini Kamillóba szerelmes. Aliklós így békésen elválhatik tőle (Kamilló veszi el), s ő elveheti Giuliettát, kivel Olaszországba költözik. A mese 1790-ben folytatódik. A szent korona Budára hozatalának ünnepélyén Püspöki találkozik Etel-

[48] V. ö. Szinnyei Ferenc: *Tömöd Sára története novella-irodalmunkban.* Irodalomtörténet. 1935. 218.

[49] Szül. 1829-ben Budán. Itt végezte iskoláit. 1851-ben feleségül vette Tóth Kálmán nővérét, Tóth Rizát, ki Kempelen Riza néven lett az ötvenes évek ismert novellistája. — Költeményei, fordításai és cikkei már előbb is jelentek meg a pesti lapokban. 1857—8-ig Jászberényben tanárkodott, azután felesége korai halála után Szegedre költözött, hol megindította a Szegedi Híradót. Később Pesten volt újságíró (megh. 1865).

[50] *Kempelen Győző munkái* (1865) I. kötetében jelent meg másodszor.

kával és Kamillóval, elmondja nekik, hogy Nizzában boldogan élt Giuliettával, de az beleszeretett egy Spontini nevű olaszba s megszökött vele. Spontini most a bécsi udvar kéme, ki beférkőzik a magyar főurak bizalmába, s így titkos jelentéseket küld róluk Bécsbe. Bosszút akar állni rajta. Kamilló segítségével, ki megnyerte Spontini bizalmát, sikerül gr. Pálffy Károly főkancellár s gr. Zichy Károly országbíró előtt lelepleznie a kémet a várbeli országházban adott bálon. II. József halálának híre véget vet a mulatságnak. Spontinit elfogják, de Püspöki a bűnbánó Giulietta kedvéért futni hagyja, hűtlen feleségét pedig kolostorba küldi javulni. Tizenkilenc évvel utóbb, 1809-ben Püspöki mint a felkelő sereg őrnagya a győri csatában párbajt vív Massenával s lefegyverzi a tábornokot, de szabadon bocsátja, hiszen ez sógora, Giulietta bátyja. A könnyelmű asszony azóta elzüllött. Egyik főszereplője a regénynek Bokor Bandi, aki annak idején kedvese miatt katonaszökevény és bakonyi zsivány lett, de később megjavult s azóta boldogan él családja körében.

Kempelen regénye, mint látjuk, kezdetleges szerkezetű, műkedvelő munka. Érdekes részek benne a bakonyi zsiványok, s a lázadó parasztok izgalmas jelenetei, a koronát visszahozó díszmenet s a budai bál leírása. Feltűnőek a szerzőnek több helyen hangoztatott szabadelvű és demokratikus nézetei. A kilencedik fejezetben pl. hosszasan elmélkedik II. József reformjairól. Szerinte az volt a baj, hogy nem a néphez intézte szavait (?), hanem a kiváltságos osztályhoz, mely „jogtalan jogaihoz kézzel-lábbal ragaszkodott. Kiemeli vallási türelmét. „József sehogysem tudta gazembernek tartani a protestánst csak azért, mert nem

katholikus, sem a zsidót nem tartotta haramiának csak azért, mert zsidó.“ Rendeletei közül az üdvöseket megbuktatták a kiváltságosok, a rosszakat pedig a nép jogai. Másutt kifejti, hogy nálunk a nép el van nyomva, a nemesi tisztviselők zsarolják őket és garázdálkodnak.

Még ennél is kezdetlegesebb és gyengébb a későbbi termékeny novella- és regényírónak, *Goal Karolinának*[51] regénye *Egy sírkert-ör Mátyás király korából* (Kecskemét. 1859.). A kiadó nyomdász, Szilády Károly, a kötet elején elmondja, hogy véletlenül jutott a kézirathoz. Többen elolvasták s felszólították kiadására. A szerzőnő, mint levelében írja, nem akart író lenni, de szenvedélye az írás, s házi kötelességeinek elvégzése után ezzel foglalkozik s ezt többre becsüli a „silány összejöveteli társalgásoknál“.

A regény meséjének rövid vázlata a következő: Hegyváryt gaz sógora, Vaskövy Gerő régóta fogságban tartja, állítólag feleségét is megölette, kislánya, Etelka pedig eltűnt. Tizenkilenc év telik el. Vaskövy elesett Nándorfehérvár ostromakor, de derék fia, Géza hazatér, megtudja apja gaztetteit, s szabadon akarja bocsátani Hegyváryt, de azt már két évvel azelőtt kiszabadította hű szolgája s maga maradt helyette a börtönben. Etelka azóta fölnevelkedett, megtalálta apját, s most együtt élnek álnéven Hegyváry egyik volt birtokán, hol az apa a temető őre, s Emelka húgának, Vaskövy özvegyének sírját ápolja. Az engesztelhetetlen Hegyváry folytonosan azon gondolkozik, hogy álljon bosszút megront ójuk fián. Ez véletlenül találkozik Etelkával, s megszeretik egymást. Hegyváry tudja ezt,

[51] Szül. 1825-ben. Tisza-Inokán (Heves megye). 1S52 óta Vörös László mérnök felesége Vácon.

de vad indulatában, leánya boldogsága árán isi, oktalan bosszút akar állni az ártatlan és nemeslelkű fiún. Mikor Etelkának elmondja, hogy Géza anyja gyilkosának fia, a leány halva rogy le. Géza meglátogatja sírboltjában, életre kelti a tetszhalottat s magával viszi. Hegyváry azt hiszi, hogy Géza még ott van, felrobbantja a sírboltot, aztán megbánva tettét, jelentkezik Mátyás királynál. A végén minden jóra fordul. Hegyváry visszakapja feleségét, aki nem halt meg, s birtokait, a fiatalok pedig egymáséi lesznek.

A naív, vadromantikus, hosszadalmas és valószínűtlen mesével e kis vázlat után nem kell tovább foglalkoznunk. Korrajz jóformán semmi sincs benne, stílusa a műkedvelő kezdőé.

Az eddig ismertetett írókon kívül még 58 műkedvelő történeti elbeszélő nevével találkozunk az egykorú lapokban. Többen álnevek, betűk alatt vagy névtelenül írtak (összesen 29-en).[52] Műkedvelő voltukat az is jellemzi, hogy legtöbben csak egy novellával próbálkoztak (58 közül 36-an, a 29 álnevű és névtelen közül 28-an). A világtörténet és a magyar történelem

[52] Névsoruk betűrendben: Baader Nándor, Berecz Imre, gr. Bethlen Zsigmond, Bocskay Lajos, Bolgár Béla, Brúz Lajos, Bulcsu Károly, Buttykay Jenő, Csuthy Zsigmond, Dálnoky Barna, Egyházasbükki Dervarics Kálmán, Dessewffy Gy. M., Fekete János, Fekete Lajos, Filep Mihály, Filó Lajos, Füredi Nándor, Gajzágó László, Gömöry Frigyes, Győrfi Pető, Halász Dezső, Havassy Miklós, Hilóczky Béla, Hínár János, Hosszúfalusi Kálmán (Száva álnéven is), Huszár Imre, Kállay István, Karaj tsi Ferenc, Knauz Nándor, Konkoly Dezső, Körösi Sándor, Kővári Mihály, Kunsch József, Májer Károly, Marikovszky Gábor, Nagy Miklós, Nagyszapi Károly, Ördög Endre, Pap Lajos, Péter Károly, Porcsalmi Lajos, Riskó Sándor, Rivnyák Sándor, Sárváry Elek, Sepsy Károly, Szabó Ignác (v. Náci),

legkülönfélébb korszakait átkutatják tárgyak után, szívesen dolgoznak, föl mondái vagy családtörténeti tárgyakat is. Elég sokat idéztünk közülük Jókai hatásának vizsgálatakor, hiszen a mestert még a legkisebbek is utánozták. Jósika hatásának viszont kevés biztosan kimutatható nyomát látjuk, más nevesebb íróét alig.[53] Meglehetősen sok köztük a régimódi „rege“, ami ebben a korban már igen avult elbeszélő formának tetszik, de a dilettánsok szívesen művelik. A régi és többször feldolgozott tárgy nem riasztja vissza őket, ők újra megírják — rosszul: így Bocskay Lajos Irene történetét *(Szép Irene.* H. 1852. 80.) és Stibor vajdáét *(Stibor halála.* H. 1852. 121.), Győrfi Pető és Nagy Miklós Kozgonyinéét *(Szentgyörgyi Cecilia.* H. 1851. II. 294—7. — *Szentgyörgyi Cecília.* Cs. L. 1854. I. 9.), Konkoly Dezső a bosszuló kard mondáját *(Zuniga kardja.* Nefelejts. 1859. 20—1.), melyet gr. Mailáth János már 1824-ben megírt, vagy Knauz Nándor a krisztinavárosi templom („kéményseprő kápolna^) történetét *(A fogadás.* Cs. L. 1855. II. 1—2.), Győrfi Pető Nagy Lajos olaszországi hadjáratáét *(Magyarok Ná-*

Szarka József, Szathmári Emil, Száva Farkas, Szeghy Miklós, Székely Ádáin, Sziegmund Vilmos, Szöllősy István, Télfy János, Thalabér Lajos, Thulmon Jozefa, Vályi Károly, Végh János. Álnevek: Bujdosó, Gerlai, Hm—hm, Jodok, Kabay, Keme, Kisteleki, Mezőségi, Mezővári, Oladi, ötevényi (Nagy Ferenc), Radvány, Remény Bimbó, Thőbey, Tihamér, Tusnádi, Vilár, Zondi, Zumbor.

Betűk: K., M... Ferenc, R. F.

[53] Szarka József *Berendy-jének* (MN. 1857. 65—9.) kerete *Karthansi-szerii* téli hangulat (egy életunt ifjú elbeszélése), a K. betűvel jelzett novella (valószínűleg Kerecsényi Jánosé): *A kedves vendég* (BV. 1854. 30.) pedig Vas Gereben elbeszéléseinek modorát utánozza.

polyban. H. 1851. II. 259—65.). De keresnek új tárgyat is: Havassy Miklós „oláh népregét“ ír *(Fátahegy.* H. 1851. II. 285—6.), Sárváry Elek Mencsikoffot választja hőséül *(Mencüikof Sándor.* D. 1858. 49.), Hínár János és Huszár Imre pedig Richelieut *(Hiúság hatalma.* Di. 1854. 7—9. — *Abbék és még sem abbék.* II. 1858. 39—45., mind a kettő Dumas könnyed modorában írva, mintha franciából lennének fordítva), Thulmon Józéfa pedig a Lago Maggiore-hcz fűződő mondát dolgoz fel *(Lago Maggiore.* Nő. 1857. 34.), Szabó Ignác egy tizennyolcadik századbeli velencei történetet *(Az örült.* Szépirodalmi Album. 1856.). Pap Lajos *Csák Klára* c. elbeszélésében (N. 1858. 48.) Pázmán Istvánt szerepelteti, Arany Pázmán lovagját, csakhogy Róbert Károly idejében, Fekete János pedig Csokonait *(A falu költője.* K. 1857. 17—8.).

Még csak egy-két furcsaságot említünk.

Dervarics Kálmán *A bravo boszúja* c. velencei novellájában (MN. 1857. 70—1.) minden alakját megöli: az egyik az ólomföldek alatt megőrülve pusztul el, a másik mérgezett tőrrel saját fiát öli meg, mire megőrül és öngyilkos lesz, a fiatal özvegy szerelmese után hal, az utolsónak gondoláját fordítja fel a vihar s így vész a tengerbe. Valóságos irodalmi tömeggyilkosság. Egy álnevű elbeszélő ilyen stílussal teszi rossz novelláját még elviselhetetlenebbé: „homlokára eresztvén forró ajkait, lelkét a búcsúcsók végtelen gyűrűjével jegyezte el“ (Jodok: *Dióvölgy liljomjáról.* R. 1851. I. 6. f.). — Télfy János, a tudós egyetemi görög-professzor *Szittya barátság* c. beszélyéhez (Cs. L. 1857. II. 13—6.) saját vallomása szerint a következő forrásokat használata: Herodotos, Szicíliai Diodor, Nicolaus Damascenus, Stephanus Byzantinus, Thukydides, Am-

mian Mareellin, olbiai görög feliratok, Maximus Tyrius, Ctesias, Hippokrates. Ekkora apparátussal ilyen rossz novellát aligha írt valaki az elbeszélő irodalomban. — Szeghy Miklós *A magyarok Istene* c. „apokaliyptikus rajz"-ában (Di. 1859. 4—8.) dagályos, eposzias hangon végignovellizálja az egész magyar történelmet Attilától Mária Teréziáig, sőt Kazinczytól kezdve jeles íróink során is végigtekint. Most — úgymond — ismét dicső a magyar, mert a „szellemtermékek tömege ... az ész hatalma" teszi dicsőkké a nemzeteket.

Ezeknek a Paulikovics Lajostól kezdve elsorolt gyenge, műkedvelő elbeszélőknek novelláit a következő vonások jellemzik: a francia-romantikus indítékoknak naivan túlzó és ízléstelen halmozása, a kezdetleges művészi alakítás, s a hol tűrhetetlenül dagályos, hol száraz és lapos stílus. — A történeti elbeszélés fejlődését semmiesetre sem mozdították elő, de munkásságuk kiegészítő vonásokat szolgáltat a kor irodalmának képéhez. Meg kellett róluk emlékeznünk, hogy az olvasó lássa, milyen elbeszéléseket adtak ki a lapok, s milyeneket olvasott a közönség Jókai és Kemény korában az ő kiváló műveikkel párhuzamosan.

V.

A *társadalmi elbeszélés művelőinek s a humoristáknak történeti elbeszélései. — A régiek: Degré Alajos:* Salvator Kosa. *— A művészekről és írókról írt novellák. — Beöthy László novellái s* Pugatscheffje, *Kuthy Lajos, Bérczy Károly, Obernyik Károly, Császár Ferenc, gr. Lázár Kálmán, Komáromy Ferenc és Pompéry János 'novellái. — Az újak: Abonyi Lajos:* Észak csillaga *és novellái, Vadnai Károly, Szokoly Viktor s a többiek novellái. — Összefoglalás.*

Eddig a hivatásos történeti elbeszélőket (Jósikát, P. Szathmáryt s a többieket) láttuk, vagy azokat, akik inkább a történeti elbeszélést művelték, legalább ebben a korban. Most a társadalmi regény és novella művelőit s a humoristákat vesszük figyelembe abból a szempontból, hogy írtak-e ők is történeti elbeszéléseket s munkáik milyen értékűek.

Ezekre a kérdésekre mindjárt igennel felelhetünk. Legtöbben közülük, ha mellesleg is, szívesen írtak történeti elbeszéléseket, s munkáik között akadnak értékesebbek vagy legalább figyelemreméltók.

Műveiket természetesen a maguk helyén, munkánk későbbi fejezeteiben fogjuk tárgyalni, tehát életrajzi adataikkal és összefoglaló jellemzésükkel is akkor foglalkozunk. Itt csak történeti elbeszéléseiket tekintjük át, s csakis ezekről mondjuk el véleményünket.

A régebbiek (már szabadságharc előtt működők) közül a könnyűtollú, franciás elbeszélőnek, *Degré Alajosnak* egyetlen kísérlete a történeti elbeszélés terén 1855 legelején megjelent háromkötetes regénye, *Salvator Rosa.*

A tizenhetedik század neves olasz tájkép- és csatakép-festője érdekes ember volt: költő, zenész, színész, szabadságharcos, előkelő, gazdag úr. Romantikus egyénisége, úgy látszik, igen megragadta Degré képzeletét, s tanulmányozni kezdte a Salvator Rosara (1615—73) vonatkozó irodalmat (Baldinucci egykorú életrajzát, Lady Morgan háromkötetes monográfiáját s más munkákat), sok hiteles adatot és mende-mondát összegyűjtött róla, s ezek alapján képzelte el a művész életét.

Azzal kezdi, hogy a fiatal Salvator egy nápolyi kolostorba lép, de fegyelmezetlen természete miatt hamarosan távoznia kell onnan. Nápoly spanyol zsarnokság alatt nyög. Első eszményképének, Irénének apját börtönre vetik, csak leánya ártatlanságának árán szabadulhat. Iréné megszabadítja apját, de ártatlanságát is megmenti, mérget vesz be s Salvator karjai közt hal meg. A fiatal művész banditák között él, majd összeesküvő lesz, nyomorog, míg végre hírneves festő lesz Rómában. Noha a bájos Lucrezia iránt érez vonzalmat, szerelmi viszonyt sző Chigi Olimpia hercegnővel, Rospigliosi gróf feleségével. Közben résztvesz Masaniello nápolyi forradalmi fölkelésében, s a spanyol elnyomók ellen harcol. Lucrezia még mindig szereti. A leány nemeslelkű vőlegénye, hogy boldoggá tegye őket, feláldozza életét Salvatorért. Ez azonban visszatér Rómába, de Rospigliosi gróf orgyilkosai elől innen is menekülnie kell. Firenzében él tovább mint nagyhírű és ünnepelt művész. Újra találkozik Luc-

reziával, ki mindjobban meghódítja. Most Olimpia miatt érez lelkifurdalást, titokban Rómába megy, hogy találkozzék azóta özveggyé lett kedvesével. Olimpia azonban már egy gróf felesége. Elbúcsúznak egymástól és régi szerelmüktől, s Salvator boldogan kel egybe Lucreziával.[1]

A *Pesti Napló* (1856. 16.) a regény megjelenése után alig egy-két héttel már dicsérő bírálatot írt róla talán Kemény sugalmazására, ki Degrének jóakaró barátja volt.[2] Haladásnak mondja, hogy Degré történeti regényt írt. Kiemeli meséjének érdekességét, hogy a három nő iránti szerelem rajza „más meg más jellemü“,[3] hogy Salvator jellemét eszményíti, hogy olaszországi környezetrajza élénk, s hogy előadási modora „kedélyesebb, melegebb, költőibb“, mint eddigi munkáiban. Csak az a kifogása, hogy Salvatort Flórenzben Moliere-rel hozza össze, ami nem felel meg a valóságnak, s hogy a munka túlpazar kiállítású, s ezért drága.

A regényben kétségkívül van lendület. Előadása gyorsmenetü, izgatott, hézagos, színdarabszerü. Hősét fiatalos tűzzel és lelkesedéssel, túlzó magasztalásokkal jellemzi: páratlan lángész, hős, lovag, nemes gavallér, s Jókai s francia romantikusok módjára rajzolja. Sal-

[1] Λ *Nefelejcs* (1855. I. 3. f.) roppantul hosszú, dicsérő bírálata fejezetről fejezetre haladva ismerteti tartalmát. A BH. (1855. jan. 14.) a *Pesti levélkékben* dicséri. — Degré ötfelvonásos melodrámát írt belőle. Zenéjét Doppler Ferenc szerezte. 1855. dec. 29-én játszották először a Nemzetiben. A H. szerint (1855. dec. 31.) elég hatásos képsorozat volt. Mindössze háromszor adták.

[2] Pitroff Pál: *Degré Alajos.* Irodalomtörténet. 1917.

[3] Feltóthy Anna: *Degré Alajos* (Debrecen. 1918.) c. tanulmányában részletesen foglalkozik a három nő alakjával.

vator golyózápor közepette vázolja a csatát; az őt leszúrni akaró ügyetlen bravónak, ki negyven aranyat kapott ellenségeitől, nagylelkűen száz aranyat ád, hogy gyermekeit becsületes emberekké nevelhesse. — A nápolyiak szabadságharcát s Salvator állítólagos részvételét a zsarnokok elleni küzdelemben az egykori vitéz honvéd természetesen lelkesen és némi célzatossággal rajzolja a Bach-korszakban. A lélekrajzot nem hanyagolja ugyan el (Salvator három szerelme), de a rohanó események elbeszélése nem enged neki időt kellő kimélyítésére. így alakjai meglehetősen üresek, maga a hős is inkább külsőségekkel van jellemezve. Az írót csak Salvator életének érdekes eseményei, regényes fordulatai, egyéniségének külső ragyogása érdekelték, s így nem tudta megírni a költő-művész lelki fejlődését, belső életét, pedig ezzel kellett volna megpróbálkoznia.

Győry Vilmosnak Lionardo da Vinciről (1858), Domenichinoról (1858) és Moliére-ről (1857) írt novelláit említve mondottuk, hogy az ilyen művész- vagy költő-novellák külföldön már régen divatosak voltak, s *ebben a korban nálunk is többen írtak ilyeneket művészekről, költőkről és írókról.* Már említettük Tóth Ferencét (1850) és Vértesiét (1858) Balassa Bálintról, Vértesiét Tinódiról (1858), Paulikovicsét Pápai Páriz Ferencről (1855), Sarkadyét Bessenyeiről (1857), Fekete Jánosét Csokonairól (1857), "Úrváryét Ányosról (1858) és Csokonairól (1859). A társadalmi elbeszélés művelői s a humoristák is írtak néhányat. Lássuk itt őket egy csoportban.

Beöthy László *Signora Grassini* c. elbeszélésében (1854) I. Napoleon olasz énekesnő-kedveséről írt, ki hűtlen lett a császárhoz, de később mégis utána ment

titokban Szent Ilona szigetére, s ott halt meg nagy nyomorban. Dumas modorában írt kieszelt, érzelgős, romantikus történet. Sikerültebb a *Nincs frakkom!* (1855) című, mely kedves, humoros anekdota Haydn József első bécsi fellépéséről. Jó benne a bőbeszédű, jószívű, művészetért lelkesedő borbélymester alakja. Ugyanilyen anekdotaszerű történet az öreg Fáy András novellája, *A hiúság sebz és gyógyít* (1858), mely Van Dycknek szerelmi kalandjáról szól. A művész beleszeret egy hiú parasztlányba, kiből nagynehezen sikerül őt Rubenséknek kiábrándítaniuk. A Fáy régimódi körülményességével, realisztikus aprólékosságával, s jóízű humorával elbeszélt történet kedves és mulattató. Annál szomorúbb és érzelgősebb Vadnai Károly *Rafael-^* (1856), melyben a művész két nő között ingadozik: Bibiena bíbornok unokahúga iránt inkább szánalmat érez, Fornarinát szereti igazán, de mégis feláldozza Máriáért. Mindhárman boldogtalanok lesznek. A Michelangeloval való versengés felemészti Rafael erejét, s meghal Fornarina karjai között. A nagy művészből a novellában az érzelgés langyos melegében állandóan olvadozó viaszfigura válik. Forster Rudolfnak Michelangeloról szóló novelláját *(Az élő feszület* I). 1856. 20—1.) viszont a vadromantikus hatásvadászat teszi élvezhetetlenné (Michelangelo feszületet akar festeni, s egy őrült ifjút feszíttet keresztre modellként, a testi kínok az őrültnek visszaadják ép eszét). *Moliére* c. beszélyének (1). 1856. 8—10.) hőse tulajdonképpen az ifjú Racine, kinek első darabját hosszadalmas intrikák után Moliére juttatja diadalra. Dumas s más könnyedén író francia romantikusok modorában, rövidmondatos párbeszédekben és rohanó jelenetekben van írva.

Kíséri (Péter Dénes) elbeszélése, *Rousseau fia* (1859) Rousseau lelencházba adott fiáról szól, kit egy gazdag kereskedő neveltet. A nevelőintézetben együtt játszik a tulajdonos leánykájával, Terézzel (kedves, idillikus jelenetek), felnőve egymásba szeretnek. Külföldi útján meglátogatja Rousseaut, ki felfedezi benne elveszettnek hitt fiát, de ugyanakkor meghal. A fiú később öngyilkos lesz, Teréz utána hal. Rousseau sírja mellett vannak eltemetve. Érzelgős és zavaros lélekrajzú történet.

Bernát Gáspár Lavotta-életrajzát is ezek közt említhetjük,[4] mert egyes fejezetei (Párviadal, Tiszaparti lakoma, Az álvirtuóz, Mezei álom) Lavotta-anekdotákat örökítenek meg novellaszerü előadásban (hangulatos környezetrajzokkal, mulatságos jelenetekkel). A három utolsó Lavotta három zenedarabjának (Hevesi insurrectio, Muraközi emlék és Mezei álom) keletkezését mondja el. .

Vas Gereben Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza szerelmét, összezördülését, a Himfy-dalok keletkezését, s végül a szerelmesek kibékülését írta meg szokott jóízű és hosszadalmas modorában *(A badacsonyi szüret 1795-ben)* (1858). Ugyanilyen a *Berzsenyi mint kérő* c. „régi kép“ (1858), mely elnyújtott, jóízű párbeszédek láncolata. Igazi tartalma nincs *(A magyarokhoz* keletkezése, Berzsenyi nevenapja, megkér egy leányt egy fiatal ügyvéd számára), Berzsenyi alakját nem tudja megformálni, érdektelen és üres.

Még egy költő-novellánk van ebből az időből: *Csokonai csókja* (1857) Vadnaitól. Csokonai ismert

[4] *Lavotta élete és kalandjai* (D. 1852. I. 1—23.), később önállóan L. arcképével, hang jegymellékletekkel *Lavotta élete* címen (1857).

életrajzától eltérő képzelt események, de a falusi kúria életének rajza kedves benne, s a tréfás, elmés költő alakja is elég sikerült.

Mint látjuk, 1857-ben és 1858-ban jelent meg legnagyobb részük. A szaporodó költő-novellák érdekes bizonyságai az elbeszélők fokozódó irodalomtörténeti érdeklődésének.

Beöthy László, a humorista két említett novelláján kívül még három külföldi-tárgyút írt. *Eudoxiája* az ókori Athénben játszik. Élénken elbeszélt részletei ellenére gyenge kísérlet. Csupa kortévesztés és mügörögség. A *Históriai geniestreichok, vagyis: Tanita hercegasszony kezének csodálatos utakon és viszontagságokon keresztül történt elnyerése* című Jókai-féle színes egyiptomi történet itt-ott humorizáló stílusban írva (a cím is ezt a hangot üti meg). A találékony és szemtelenül vakmerő hős (Memphis), akinek minden sikerül, Jókai mese-novelláinak alakja. *A bloisei erdő* I. Ferenc francia király szerelmi kalandja könnyed, franciás modorban, humoros hangon elbeszélve.

Történeti regénnyel is megpróbálkozott. *Pvgatscheff* c. „regényes korrajá"-a[5] a hírhedt doni kozák felkelővezér (1726—1775) regényes élettörténete forrásokból merített adatok alapján, de nagyobbrészt képzelt eseményekből és kalandokból összefűzve.

Pugacseff először rablók közé áll, megmenti a szép Marveát, az asztrachani főnök fogadott leányát, aki orosz tisztnek öltözve követi kedvesét a rablók közé. A rablók fővezérének leánya, Katalin, beleszeret. P. ta-

5 Először a H.-ban (1853. 104—21., máj. 30—jún. 18.), azután önállóan *A puszták fia* címen 1857. aug. elején.

nácsára megesküszik vele. Így akarják a rablók kincseit kézrekeríteni. Tervüket elárulják, s a dühös rablóvezér egy halottal együtt fához táncoltatja Marveát. P. hirtelen visszatér, leüti a főnököt, kiüríti a kincstárt, s gróf Zenárdi néven Varsóban él főúri életet. (Katalin, mint utóbb megtudjuk, meghalt a rémülettől). Marveát lázrohamok és lelkifurdalások gyötrik, P. ráún s elhagyja. Francia cimborája tanácsára Nagy Frigyes seregébe áll, majd Ausztriában szolgál, azután az orosz hadseregbe lép. Marvea elátkozza hűtlen kedvesét s megfogadja, hogy bosszút áll rajta. P. újra külföldön kalandozik, majd visszatérve elhiteti a néppel, hogy ő III. Péter cár, ki annak idején megmenekült gyilkosai kezéből. Nagy fölkelést szervez II. Katalin cárnő ellen, soká harcol a cári seregekkel. Elfogják, a törvényszék előtt Marvea ellene tanúskodik, de sikerül megszöknie s újra folytatnia a harcot. Végre leverik fölkelését s magát Moszkvában lefejezik. A hóhér, ki leüti fejét: Marvea.

A regény egészen a francia romantikusok modorában van írva. Az erdőben tomboló viharral kezdődik. P. összefont karokkal áll a körülötte csapkodó villámok tözében és dagályos monológban mondja el jövendő terveit. Ugyanilyen lángoló szavakkal vall szerelmet Marveának. A rablóknak az ukrajnai vadonban földalatti palotájuk van tele kincsekkel. Vad kalandok és gaztettek hajszolják egymást. — Beöthy elég ügyesen mozog ezen a néki idegen téren, meséjét érdekesen szövi, s helyenként hatásosan beszéli el. Képzelete élénk, de nincs akkora „vivő ereje“, mint a Jókaiénak. Szárazabb, józanabb, nincs annyi szín, ötlet, hangulat és költői lendület előadásában. így a csináltság és valószínűtlenség feltűnőbb nála. A fantasztikus, cifra

takaró alól minduntalan kilátszik a romantikus tákolmány.

Kuthy Lajos, a negyvenes évek ünnepelt elbeszélője, már a szabadságharc előtt írt néhány történeti novellát, melyeknek számát a Bach-korszakban néggyel szaporította. Ezek közül legkevésbbé sikerült *Az ifjú császár,* melyben Irene történetét dolgozza fel. Új benne egy ifjú cserkesz alakja, aki Irene hercegnőnek hős védője. Megvív Mohammeddel és kopjájába rohan. A leányt, kit „harmadnapi erőszakos élv romokká ernyesztett", itt is a szultán öli meg. — Sok benne a török szó, hadi műkifejezés, patétikus beszéd és történelmi részlet. Az egészet szárazság, bágyadtság és mesterkéltség jellemzi. A róla szóló kritika azt szeretné, hogy Kuthy inkább a magyar népéletet rajzolná, mint egykor regényében tette s nem „azon magas, de beteges" életet, melyet annyira szeret (R. 1851. 3. f.). A *Zarskoje Selo* sokkal sikerültebb. Egy fiatal cserkesz herceg szerelmi története II. Katalin korában. A szentpétervári s a carszkojeszeloi udvari környezet színes rajza, Potemkin élesen jellemzett alakja s a helyenként finom, szellemes dialógus jó benne. Az akkori bírálat is elismeréssel fogadta, csak „ragyogó" nyelvét találta kissé mesterkéltnek (PN. 1851. 459.). *Székely Katalinján* feltűnő Jósika hatása. Kezdetét mintha ő írta volna: 1595 július 8-ának alkonyán egy óriási s pompás kocsi úszott Szatmár homokjában az eesedi tó mellett. „A hold telőben volt s e vándor éjlámpa hütelen világát violaszínűvé szűrte az ilványos gőzkör. Az eesedi tó felfogá a bágyadt estfényt s visszaveté azt, mint egy roppant ólomtükör, melyen foltokul tűntek fel az éretlen lápok". Hőse egy „meglepő nőjellem", ki titkon kíséri Bátori Zsigmond lépteit s

valóságos élő lelkiismerete a gyenge, ingatag fejedelemnek. A hosszú politikai fejtegetések a *Jósika* /.sfrdn-beliekre emlékeztetnek. Egyenetlen kompozíció: regénybe illő, igen apróra kidolgozott részletek váltakoznak benne elnagyoltakkal. A kritika ezt is megdicsérte, de megróta efféle kifejezéseit: emlékezete „elbicsaklik“, s hogy a tüsző „hasán“ van valakinek s nem derekán. „Ilyen nyelvet... novellastyl soha sem tűrhet.“ Látjuk, hogy a kissé vaskosabb, realisztikusabb szólásokat akkor még nehezen „tűrték“ az olvasók (MH. 1851. 602. Kőváry László).[6] *Az ecsedi lidérc* is ilyen regényforma kompozíció Jósika-modorú hosszas leírásaival (a láp éji képe, az éjjeli támadás). A Ferdinand-párti ecsedi várnak János Zsigmond török serege által megkísértett ostroma van benne összeszőve Fodor Móric és Mikes Margit szomorú szerelmi történetével. Mintha ezzel a két elbeszélésével Jósika akkor megszakadt működését akarta volna folytatni, mint Jókai is tette. Történelmi regény tervével is foglalkozott, a lapok címét *(Korvin)* is említik (PN. 1851. 461. szept. 22., MH. 1851. 567. szept. 21., H. 1851. II. 215. szept. 19.), de többet nem tudunk róla. Későbbi befejezetlen regénye (1860) más tárgyú. A cenzúra állítólag nagyon megtépázta volna, s ezért tűzbe dobta.

Bérczy Károly Nógrádvár végnapjaiban a várnak 1685-ben történt felrobbantását beszéli el Jósika modorában. Történeti adatok felhasználásával régimódi mesét sző, melyből a csapóajtó s a földalatti út sem hiányzik. Érdekesen van elbeszélve, de kevés lélekrajzi aláfestéssel és művészi gonddal. *Didier* c. francia

[6] A H. szerint (1852. 118. máj. 24.) fordítása megjelent Saphir Dumonst-jában.

tárgyú novellájának egy 1817-i bonapartista lázadás a háttere. Modern keretbe van foglalva és simán elbeszélve, különben jelentéktelen. *Szilicze* c. „tündérregéje“ (Árpád-korabeli fantasztikus, tündéries monda) Jókai hatására vall. Ugyanezt a hatást látjuk *Egy tözsér a XIII. században* c. hosszú elbeszélésén (mint Jókai hatását tárgyalva említettük), de Jósikáét (harci játék-leírás, leeresztett sdsakrostélyú lovag) s a francia romantikusokét is. A bonyodalmas, helyenként hangulatos, másutt túlzottan regényes mese hőse egy II. Endre-korabeli Dávid ben Gábael nevű dúsgazdag zsidó, kinek a királytól kezdve mindenki adósa, az adókat, vámokat ő bérli, pazar palotája van Fertő várót t (Jókai színeivel lefestve), hatalma, befolyása óriási. „Magyarországban ... zsidó a kiváltságos nép, s a magyar az elnyomott, az üldözött szolgahad“, mondja egy öreg nemes. — Dávid nagyra vágyásával, kapzsiságával és gazságával a maga imádott leányát teszi tönkre, várát földrengés süllyeszti el, helyén tó keletkezik, íme a történeti novellából a végén „rege“ lesz, de azért a maga egészében a jótollú elbeszélőnek figyelemreméltó munkája. Feltűnő és szokatlan ebben a korban zsidó-ellenes irányzata.

Obernyik Károly, mint már említettük, a szabadságharc után is folytatta Jókai utánzását. *Persepolisa.* egészen az ő módján van írva, *A hét alvó* s *Dorothea* c. hatásosan írt keleti legendáinak környezetrajza és előadása is Jókaira emlékeztet, bár stílusában Jósika-hatást is látunk (a tenger ezüstlapja, az ég kúpja, bazalttömegek, völgytér, sugártölcsér, víztér).[7] *Szoli-*

[7] *A Jerussálemi* nő c. gyenge bibliai elbeszélésében ezek a hatások kevésbbé mutathatók ki.

mán és fia (a mohácsi győző orosz kegyencnője cselsző vényeitől elámítva megfojtatja fiát) virágos keleti nyelvével, színes leírásaival (pl. a kegyencnő alakjának érzéki leírása) Jókai török elbeszéléseinek utánzata.

Császár Ferenc történeti elbeszélésiről kevés jót mondhatunk. Patétikus bevezetései Jókaira emlékeztetnek, de különben kévést tanult tőle, inkább a francia romantikusok rendes modorában írt. *Egy éj Velencében* c. sötét szerelmi története a gonosz vetélytárs eselszövényeivel Jósika *Zrínyi a költője* velencei fejezeteinek hatása alatt készült (II. Ulászló követe, Karlovics Iván szerepel benne). *A magyar apród* című szintén Velencében, részint pedig Firenzében játszik. Szerelmi történet, melynek főszereplői egy Strozzi, Medici Lorenzo (nem a híres „Magnifico“) s magyar apródja, kit a firenzei évkönyvek csak Unghero-nak neveznek. Az olasz környezet teszi őket némileg érdekesekké, melyet Császár szívesen rajzolt régebbi novelláiban is. Bibliai elbeszélése *(Mózes Egyiptomban),* Mátyás király anekdotája *(A csillag jóslat)* s Dózsa-lázadáskorabeli népies novellája *(Egy ballépés)* jelentéktelen.

Gróf Lázár Kálmán francia-romantikus modorú rémtörténeteket írt a Hóra—Kloska-lázadásról *(Mundre Flare), egy* XIX. század-eleji német bárói családról *(Egy kihalt család titkaiból)* s Rettenetes Iván cár kegyetlen zsarnokságáról *(Czári kegy). Az* utóbbinak egyes helyein Jókai stílusát utánozza. A *kandalló mellett* c. beszélyciklus első novellája Nopoleon-korabeli polgári történet egy szegény ifjúról, kit a császár elleni összeesküvéssel vádolnak, bebörtönöznek, s már majdnem lefejeznek, mikor szerencsére fölébred. Az egész tragédia csak álom volt. „Sirály“

álnéven jelent meg, mely — mint a H. 1856. 60. számából kitűnik — az ő álneve volt. *Csala tornya* c. regéje s az *Emléklapok* (egy Bastilleban elpusztult fogoly érzelgős naplója) egészen értéktelenek.

Komáromy Ferenc történeti beszélyei inkább „regék", ilyenek *A csicsóvári remete* (Péter moldvai vajdáról Martinuzzi korából), *A vén szolga* (a XVI. századi rabló Podmanin-lovagokról). *Legyetek kitartók* (a trencséni vár mély kútjának mondája Zápolya idejéből), *Egy éj Muraközben* (egy török rabságban szenvedő magyar nő naplója). *Elbukott cselszövény* c. elbeszélésében Jókai után újra feldolgozza Balassa Imre esetét Apafi korából, sőt ugyanezt a tárgyat mégegyszer megírja *(A török leány,* később *Zulima* címen). *Bercsényi menekülte* anekdota. Gyenge elbeszélésein itt-ott Jósika hatása érzik.

Pomp éry János elbeszélései között akad egy történeti, a *Clarissa,* mely a XVIII. század végén játszik. A cselszövényekben, lelövésben, párbajban gazdag szerelmi történetnek az az újszerűsége, hogy egy nagyon fölvilágosult és szabadelvű grófot rajzol benne, aki egy „titkos társaságnak" tagja, s az üldözés miatt megmérgezi magát. A Martinovics-összeesküvésnek ez a hátterül választása s a szabadkőműves irányzat érdekes benne és Festetich György gróf, kit különcnek, felvilágosultnak, szellemes és gúnyos társalgónak rajzol és cselekvőleg is szerepeltet a mesében (pl. Claris férjét, a sötétlelkű herceget ő lövi agyon párbajban).[8]

[8] A többieket csak megemlítjük, nincs semmi különösebb értékük: Kovács Pál: *Két legény a népből* (insurrectió-korabeli jóízű történet egy nemes úrffi s két kocsislegény szerelméről), Tóth Lőrinc: *A két szomszéd vár* (rajnavidéki érzelgős lovagtörténet — *üti novellák* c. kötetében. 1851.), Boross Mihály:

A társadalmi elbeszélés művelői s a humoristák közül az újak (a Bach-korszakban fellépők) szintén megpróbálták erejüket a történeti elbeszélés terén, bár erre különösebb hivatást nem éreztek, s inkább csak a divatnak hódoltak ezekkel a kísérleteikkel. Üj utakat természetesen ők sem törtek, s mint föntebb említett idősebb írótársaik, a francia-romantikusoknak, Jókainak vagy Jósikának voltak tanítványai.

Abonyi Lajos Az ezüst orrú c. igen zavarosan és kezdetlegesen bonyolított, túlságosan regényes Thököly-korabeli elbeszélése után háromkötetes történeti regénnyel próbálkozott, az *Észak csillagával* (megjelent 1855 október közepén), melynek meséje egy különös svéd mondára van építve.[9] E szerint XI. Károlynak csodálatos látomása volt: a főurak tanácstermében a trónon véres királyi tetemet látott, s látta a királygyilkosokat. Kérdésére az felelték, hogy az áldozat az egyik svéd király lesz. Elhatározzák, hogy a látomás által kijelölteket s utódaikat minden módon megelégedettekké és boldogokká fogják tenni, hogy királygyilkosságra ne is gondoljanak. így történik XII. Károly idejében, hogy a szerelmi bánatában őrülten tékozló Horn grófot titkos kezek folytonosan ellátják pénzzel, Prestegrunden Balsomilt, az egyszerű nemest pedig a király kinevezi párizsi követévé s grófi *Nápolyi Johanna,* Szilágyi Sándor: *Kogcon hölgye* (H. 1-849. 18—9. a géták erdélyi története valószínűleg Jósika *Decebal*jának hatása alatt, de Jókai modorában írva) s *Legenda Szent László királyról* (CsL. 1852. 7.), Lauka Gusztáv: *Agatha* (XVIII. századi érzelgős napló), *Angiién herceg és Kuan Diana* (XVII. századi francia tárgyú), *A madarászt madarász* (XVIII. századi, de semmiben sem különbözik jelenkori humoreszkjeitől).

[9] V. ö. XI. Károly látása (CsL. 1856. 22.).

rangra emeli. A Fadernor (Miatyánk) nevet kapja, mert mikor XIV. Lajost üdvözölnie kellett volna, zavarában a svéd miatyánkot mondta el. Ennek a két ifjúnak, Adolfinának, a király szép húgának (öt nevezik „észak csillagának"), s magának XII. Károlynak történetéből van szőve a mese. Különösen Horn gróf játszik benne nagyobb szerepet, ki előbb Adolfinába szerelmes s trónra akarja juttatni, majd ellensége lesz. Az ő emberei lövik le a királyt egy csatában, ő kiáltatja ki a király ifjabbik húgát királynőnek, de Fadernor Balsomil leleplezi mint hazaárulót, s trónra juttatja Adolfina fiát. A regény két utolsó fejezete a hét évtized múlva történteket (III. Gusztáv meggyilkolását) mondja el, s így igen müvészietlen függelékként hat.[10]

A fiatal iró Jósika s a francia romantikusok módjára csupa titokzatossággal, a szereplők s az olvasó előtt érthetetlen eseményekkel akar hatást kelteni, s meséjét kísérteties homályba, ossiáni ködbe burkolja, ami nyomasztóan hat, s helyenkint eposzias hangon mondja el. Néha szép táj leírásokkal, romantikus lélekrajzokkal s hosszadalmas elmélkedésekkel szakítja meg elbeszélését. A hosszadalmasság, bőbeszédűség különben az egész regénynek hibája.[11] A komor történetben két torzfigurának, Fresskahlen Megenheldnek, a rettenetes nagyevőnek, s Rosinaringenholmi Zephiringen Krokodilnak, a hórihorgas fűzfapoétának szerepeltetésével akar humoros hatást kelteni. Mind a kettő

[10] Meséjét hosszasan ismerteti Schvarcz Hajnalka *Abonyi Lajos élete és irodalmi munkássága* c. tanulmányában. Budapest. 1917.

[11] „Több élénkség, kevesebb elterjedés (értsd: terjengősség), s Abonyi egyik olvasottabb írónkká fog válni" — mondja róla a H. (1855. 232.).

annyira túlzott és lehetetlen alak, hogy a jóízlésü olvasó nem mulathat, csak bosszankodhatik rajtuk.

A burkus háborúból s a *Firól fira* c. egymással kapcsolatban álló rémhistóriák a Bánházy-család történetéből, mely azzal végződik, hogy a fiú agyonlövi apját, s ezért kivégzik. Ez az eset a Beleznay-családban valóban megtörtént. Mikor meg tud szabadulni a francia-romantika beteges álomvilágának nyomasztó hatásától, kedves és értékes novellát ír. *A Két tréfa* II. Rákóczy Ferenc-korabeli igénytelen kis történet, melyet Vay Ádám íródeákjával mondat el (naplóformában), ki urát követi a bújdosásba, mint Mikes Kelemen. Előadásába itt kedves humor és mélabú vegyül, naív, régieskedő stílusa jellemző, korhangulat is van benne.

Vadnai Károly legelső novelláját, a *Ceylon gyöngyeit* csak azért számíthatjuk a történeti novellák közé, mert a portugál és hollandiai gyarmatosító harcok idejében történik, de különben minden korrajz nélkül való fantasztikus exotikum éppen úgy, mint *Az utolsó méd király,* melyeket Jókai-utánzatokként a maguk helyén ismertettünk.[12]

Marlaine (1852) egy utcai énekesnő érzékeny története, ki szerelmes egy tábornokba (Napóleon háborúi), seregében harcol s elesik. Legelső kísérletei közé tartozik. A *Comoedie infernale* szintén a francia-háborúk idejében játszik. Tragikus szerelmi történet, Marius, egy francia menekült s egy magyar báróleány szerelme. A végén a báró mélységbe akarja taszítani Máriust, a leány védelmére siet s leszúrja apját. Azóta folyton imádkozik. A cselszövő, ki a tragédiát okozta,

AZ utóbbi hibái a BH. szerint (1853. 109.) „a képek bizarrsága, a styl dagálya s némely affectált tárgy ismeret“.

megörül. A vad történet helyenként Jókai stílusában van írva. Lélekrajzai csak érzékeny ömlengések. A báró kihalt, elpusztult kastélyának s parkjának leírása hangulatos. *Egy halott az élők között* angliai történet a XVIII. századból (cullodeni csata 1746). Egy nemeslelkű lord megmenti Alice-t s apját a nyomortól. A lord szerelmét eleinte nem tudja viszonozni, mert az elesett Reginaid lovagot nem feledheti, de később a lord gyöngédsége és nagylelkűsége benne is vonzalmat kelt. A holtnak hitt Reginaid azonban visszatér, a lord látja, hogy Alice még mindig szereti, ezért mindenét rájuk hagyja, maga pedig a harctérre siet meghalni. Érdekesen és hangulatosan van elbeszélve. Romantikus érzelgősségébe finom realizmus vegyül, de nemes, éteri lelkei valószínűtlenek és csináltak. P. Szathmáry Károly *Ország Ilonája* (1854) után újra feldolgozza a szerencsétlen Perényi Péterné történetét (u. olyan címen) más részletekkel, de ugyanolyan francia-romantikával. Szép lélekrajzai teszik a többi ilyen novellánál értékesebbé.

A humorista *Szokoly Viktor* is szívesen írt történeti elbeszéléseket. *Szvela* (Mátyás harca a cseh rablók ellen) gyenge Jósika-utánzat, de többi novelláin inkább Jókai hatása érzik. *Az utolsó szent tűz* címűt (Kupa vezérről) az ő őstörténeti novellái sugallták éppen úgy, mint *A délibáb szerelme* c. fellengős hangú tündéries regéjét a délibáb keletkezéséről. Jókai patétikus hangja szólal meg itt-ott többi regéjében is *(Ilona szigete, Jaroszláv, Szádvár).* Mint humoristának legjobban sikerülnek a víg elbeszélések. Ilyen *A tolvaj huszár,* mely Mátyás-korabeli monda a Tolvaj családnév eredetéről, de kerekded, ügyesen elmondott víg novellává alakítva. A király alakja a megszokott igazságos és

elmés Mátyás-sablon. A *Hogyan keletkeztek Magyarországon a várak?* Nagy Lajos-korabeli anekdota (Bubek István csele) kissé hosszadalmas, de jóízű humoros nyelven elbeszélve. Ilyen *A kosáradás eredete,* mely „mesés régiségű“ időkben játszik, mikor még nem volt krinolin és tüll-illusion, a nők nem öltöztek kilenc órától tizenkettőig, nem kocsikáztak, nem zongoráztak operákból csinált csárdásokat. Legsikerültebb köztük a *Rektor Georgius Martonfalvy* („elbeszéli egy supplens diákja[44]), mely Nagyváradon játszik abban az időben, mikor Váradon Vajai Ibrányi Mihály uram, ezen őnagysága II. Rákóczi György, rajta IV. Muhammed ő fényessége, mindnyájukon pedig az Úristen uralkodók. A kálvinista professzor alakja, a diákszerelem és vitézkedés *A nagyenyedi két fűzfára* emlékeztet. Jókai humoros történeti novelláinak hatása ezen érezhető a legerősebben.

Br, Jósika Kálmán, a regényíró unokaöccse, gyenge novelláiban híres nagybátyját, de még inkább a francia romantikusokat utánozza *(Predszlava, Kátay Mihály* — Bocskay megmérgezésének története, *Endre* — Nagy Lajos öccsének halála, *Géczy András).* Valamivel sikerültebb a többieknél *A Grittiek,* mely érdekesebben, színesebben van írva.

Kempelen Riza Dumoriez három vacsorája c. elbeszélése francia-tárgyú és modorú. A francia forradalom egyes alakjai (pl. Beaurepaire) szerepelnek benne. Az írónő igen rokonszenvez a forradalommal, szereplőit mind hősöknek rajzolja, a rémtetteket szerinte a csőcselék követte el, nem a francia nép.

Kövér Lajos Nagy Péter cár házasságának regényes történetét írja meg fordulatosán, élénk jelenetekben, a cár alakját sikerültén rajzolva *(A cár*

vetélytársa). Hegedűs Lajos Vak Béla király ifjúkori szerelmét beszéli el túlzott romantikával és érzelgéssel, de helyenként hatásos drámai jelenetekben *(Trón és szerelem.* Di. 1853. 32—5.). Stílusa avultas és dagályos (bájköd, varázsellentét, szemcsillag, gyönyör-kábultan, kéjgyönyör). Figyelemreméltó két elbeszélés a francia-romantikus nemben *Tanács Márton A tengerész* e. velencei szerelmi története Manin, az utolsó dogé korából színes környezetrajzával, s főként a *Kötelesség és szerelem* c. kis regénynek is beillő novellája, mely a napóleoni háborúk korában játszik s egy magyar kapitány, Vértesi Hektor s Rőmer báróné leánya, Malvin szerelmének érdekes fordulatokban gazdag története. Előzményeit a kapitány beszéli el egyik tiszttársának az asperni csata előtt. A tragikusnak induló bonyodalom a csata után szerencsésen oldódik meg. Egy-két szép leírás és lélekrajz is fokozza a jól megírt novella értékét. — *Szulyovszky Ignác Gabriellája* (Nő. 1858. 5—6.), mely egy magyar grófnak párizsi szerelmi kalandja XV. Lajos korában, könnyed, franciás, élénken dialogizált előadása teszi értékesebbé.

A vadromantikus, érzelgős, regeszerü novelláknak sikerült paródiáját írta meg *Kiséri* (Péter Dénes) *Brúnó a sérthetetlen és Kunigunda a kegyetlen* c. „rém novellájában“. Mulatságos tartalma a következő:

Brúnó vitéz dicsőséggel, szent ereklyékkel és óriási náthával tér vissza a szentföldről. Azért volt „sérthetetlen“, mert elkerülte azokat a helyeket, hol baj érhette volna. Egy remetével ered beszédbe s kéri, utasítsa valami várba, „mert — úgymond — szeretnék valami táplálékot venni magamhoz és lovamhoz“. A remete Kaccenmauz várába igazítja. Kaccenmauz Kúnó bájos leánya, Kunigunda hárfájára dőlve ül a gót ab-

lakban és sóhajtozik. Nem Brúnót várta, de azért szívesen fogadja, Brúnó elmondja, hogy a vitéz Kúnóval brudersaftot ivott egy szaracén koponyájából. Tüsszög és derekasan eszik a vaddisznósültből. Kunigunda nyeregtakarót hímez. Kinek? — kérdi Brúnó. „Mi köze magának ahhoz — torkolja le a leány. Egyszerre az ábrándos Flórián éneke s hárfahangja zendül meg. Brúnó lerohan s le akarja döfni a dalnokot, de az hárfájával kiparírozza a szúrást s fejbeüti a lovagot, rátérdel és zöcskölni kezdi. Brúnó elmondja, hogy Kúnó lovag barátja, ki rábízta Kunigundát. Megígéri, hogy segít a szerelmeseken. Flórián fölereszti, erre Brúnó az árokba löki s nyugodtan fölmegy. Megjelenik Flórián fehér lepedőben, mint szellem s egy borjúkötéllel megkötözi a megrémült hőst s börtönbe csukatja. Ezután hivatja az öreg remetét s megesküszik Kunigundával. Két hétig tart a lakodalom, Brúnót meglátogatják s előtte csókolódznak. Brúnót megeszi a méreg, csak egy fél csizma s egy kaputrokk-szárny marad meg belőle. De az új házaspár is beleheli a mérget, folyton veszekednek, marakodnak. Egy reggel a cselédek csak Flórián hálósipkáját s Kunigunda hálóréklijét találják az ágyban. Őket is megette a méreg. Most vijjogó, egymást tépő három lélek kísért a vár körül.[13]

[13] Csak a teljesség kedvéért soroljuk el a következő novellákat: Virág Lajos: *Edua* (Kún László kedveséről — H. 1853. 169—72.) — Virág a D. szerint (1857. 12.) állítólag egy nagy Hunyadi János-korabeli regényen is dolgozott. Szilágyi Virgil: *Az első remete* (novellás legenda Remete Szent Pálról), Roboz István: *La Chouette* (H. 1853. 51. — tizennyolcadik századi történet, borzalmas stílusban írt balatonvidéki „rege“), Vachott Sándorné: *Karbunlulus torony* (hosszadalmas, francia-romantikus „kárpáti monda“), Győrffy Gyula: Képek a múlt-

Végül *Baksay Sándornak* legelső novelláját említjük meg *(Hogy húzták el a templomot?),*[14] mely az 1859-i *Protestáns képes Naptárban* jelent meg, nem az 1862-iben, mint eddig tudták.

A törökvilág-korabeli ormánsági kálvinista egyházi életet rajzolja benne, mikor a törökök lebontatták templomaikat s tégláikat kézről-kézre adatva juttatták el váraikba. Ezért építettek fatemplomokat. Egy falu elmenekült hívei fatemplomukat a támadó törökök elől Tarjangáti Illés peregrinus tanácsára egy nagy gurító szerszám segítségével a Dráva egyik szigetére tolják. A hívek az okos peregrinust megválasztják papjuknak. Tartalma csak ennyi a kis történetnek, mely, mint Baksay későbbi elbeszélései, művészi szerkesztés nélkül, hosszadalmasan, nehézkes körülményességgel van elbeszélve, de jóízű magyarsággal, bibliásan archaizáló nyelven. Az adomaszerüség (tartalomban és hangban) s egyes humoros jelenetek (a törökök látogatása Iszrán, a peregrinus és Ranotfai Gáspár patronus úr párbeszéde) Jókait juttatják eszünkbe, néha a stílus is, bár ez már a Baksay későbbi egyéni stílusa.

#

ból II. *Veneturné vára* (CsL. 1855. I. 5.), Gajzágó Salamon: *B ékesiné* (Érd. Múzeum. 1856. 14—6. — erdélyi történet 1603-ból) és *Feltámadt eszmény* (H. 1858. 178—86. — Mária Terézia-korabeli történet a királyné eszményített alakjával), Várady Luiza: *A titkos látogató* (Di. 1855. 55—60. — Mária Antonietta fiatalkori szerelméről), Kelemen Mór: *Virginia* (Di. 1853. 42—3. — az ismert ókori római történet), *Jósua* (CsL. 1852. II. 1. — a bibliai történet), *Illyria paizsa* (CsL. 1852. II. 7. — Frangepán Ferenc élete, XVI. század), Helfy Ignác: *Két boszorkányos* (VU. 1854. 11. — Kálmán király kora).

[14] *B. S. összegyűjtött irodalmi dolgozatai*-ban (1917) *Hol húzták el a templomot?* címen.

A romantikus történeti regény- és novellairodalomról szóló hosszú, és részletes áttekintésünket rövid összefoglalással fejezzük be.

Néhány számadattal kezdjük.

A Baeh-korszakban megjelent 98 regény közül 44 történeti, a novellák közül pedig körülbelül 663 (a körülbelül itt csak azt jelenti, hogy esetleg lehet néhánynyal több),[15] tehát az egész novellatermésnek kb. negyedrésze.

A regények közül 20 magyarországi, 16 erdélyi, 8 pedig külföldi tárgyú, tehát a magyar-tárgyúaknak majdnem fele erdélyi-tárgyú.

A novellák közül 99 erdélyi, 355 magyarországi. 209 külföldi tárgyú, tehát a magyar-tárgyúaknak valamivel kevesebb, mint egy negyedrésze erdélyi-tárgyú.

A külföldi tárgyúaknak kb. fele újkori, negyedrésze ókori, negyedrésze középkori tárgyú, a regények mind újkori tárgyúak.

A novellák tárgyai leginkább a XIII. századból (tatárjárás), a XV. századból (Hunyadiak-kora) s a törökvilág korából (XVI. és XVII. század) vannak véve.

A törökvilág kora legkedveltebb témabányája elbeszélőinknek: történeti novelláinknak kb. fele ebben a korban játszik, 36 magyar-tárgyú regényünk közül pedig 21.

Az utóbbi érdekes specialitása, különös sajátossága elbeszélő irodalmunknak. Egyik oka, hogy a másfélszázadig tartó török hódoltság mint legnagyobb nemzeti szerencsétlenségünk s leghosszabb ideig tartó

[15] Jókai munkái természetesen bele vannak számítva, sőt báró Kemény és Gyulai később tárgyalandó munkái is.

dicsőséges nemzeti küzdelmünk legmélyebben hatott a nemzeti köztudatra s így íróink lelkére is, másrészt aránylag legközelebb (csak másfélszázadnyi időbeli távolságra) esett a jelenhez. Másik oka pedig az, hogy a romantikának exotikum- és mult-kedvelése a török-világ korában együtt, egyszerre nyerhetett kielégülést. Az elbeszélők rajzolhatták a nemzet dicső és küzdelmes múltját s rajzukba bízvást vegyíthettek érdekes, exotikus részleteket, hiszen a kelet a maga barbárságával, színességével s vonzó, titokzatos bájával eljött hozzánk, s itt élt országunkban. Együtt élt itt a magyar és török nép, a kereszténység és pogányság, a keleti és nyugati műveltség és lelkiség. Természetes, hogy ez a rendkívüli elmúlt világ ilyen erősen vonzotta romantikus elbeszélőinket. Itt megvolt számukra a hálás, rendkívüli anyag s a romantikus feldolgozáshoz szükséges időbeli távlat.

Másik feltűnő sajátossága történeti elbeszéléseinknek a XVI. és XVII. századi erdélyi tárgyak túlságosan gyakori feldolgozása. Ennek első oka Jósika határozott iránymutatása, azután az őt követő Jókai rendkívül vonzó példája. Második oka a sok erdélyi emlékíró, kiknek munkáiban igen sok apró kor jellemző részletet, kész jellemrajzot, érdekes történetet, anekdotát, mende-mondát találtak íróink. Sokszor nem kellett egyebet tenniök, mint a félig kész anyagot kissé formába önteniök. Harmadik oka, hogy elbeszélőink közt sok volt az erdélyi (Jósika, Kemény, P. Szathmáry, Dózsa, Halmágyi, stb.) és sok volt a protestáns, kiknek a protestáns Erdély, a protestantizmus védője, rokonszenves volt.

Nem tarthatjuk szerencsésnek a kis Erdély történetének ezt a túlságos kegyelését, előtérbe tolását. Ez

a történet nem egy kiváló és nagy egyéniséggel, s nem egy fényes lappal dicsekedhetik, de a maga egészében mégis sok benne a kisszerűség: kis fejedelmek (legtöbb közülük nem kiváló egyéniség) nem nagyszabású viselt dolgai, főurak párt ütései fejedelmeik és csúf cselszövényei egymás ellen, sok kapzsiság, erőszak, sok megalázkodás a török előtt, sok pártoskodás és önzés. Ezeket rajzolgatják elbeszélőink únos-untig, néha ugyanazt a tárgyat többször is feldolgozva. A sok erdélyi-tárgyú regény és novella tagadhatatlanul némi egyhangúságot visz bele elbeszélő irodalmunkba, s kisszerű eseményeivel, aprólékos cselszövényeivel és pletykáival nem egyszer unalmas és lehangoló.

Gyulai Pál 1854-ben (PN. 1854. 171. júl. 28.) így ír történeti beszélyeinkről: „Tudják-e önök, mi a történeti beszély? Némi régies nyelv Cserey vagy Szalárdi krónikája szerint, magyar fejedelmek, mint vén alispánok vagy ifjú jurátusok, államférfiak mint táblabírák, hadvezérek mint huszárkapitányok, fejedelmi nők, mint vidéki kisasszonyok a múlt évtizedből, kik olvasták a Regélőt, közgyűlésekre jártak s tudnak valamit szónokaink beszédeiből. Nagy történeti hűség a külsőségekben, nagy anachronizmus a lényegben, némi reminescentia Jókai történeti regényeiből, pár emlékirat bölcsesége, valamelyik Rákóczy uram őnagysága, valamelyik Bethlen uram ő kigyelme amúgy tréfából is — készen vagyunk/[4] Gyulai azonosítja a történeti novellát az erdélyi-tárgyú történeti novellával, s inkább a humorosakat veszi figyelembe, mint a komolyakat, így szellemesen gúnyos jellemzése némileg egyoldalú.

Jósika Miklósnak, a magyar történeti regény és novella megteremtőjének hatása elbeszélőinkre még

ebben a korban is jelentékeny. Egyesek az ő tanítványai és követői (Halmágyi, gr. Kálnoky, Királyi Pál, Irinyi, Vályi, Kuthy, stb.), másokra többé-kevésbbé hat (P. Szathmáry, Pálffy, Remellay, Bérczy, Császár, Abonyi, stb.).

Jókai hatása azonban fokozatosan erősödik s csakhamar fölülmúlja Jósikáét. P. Szathmáry, Pálffy, Győry, Vértesi, Virághalmi, Degré, Beöthy, Obernyik, Vadnai, Szokoly s még többen inkább őt utánozzák, s ő tőle tanulják azt, ami eltanulható. Patétikus előadásán és exotikum-kedvelésén kívül legjobban hatott török tárgyaival és humoros elbeszéléseivel, a történeti személyeknek és eseményeknek könnyed, humoros megvilágításával. Ez a mulattató, de felszínességre vezető modor nem vált az ő utánzói korrajzainak javára. Gyulai föntebbi szavait: „nagy történeti hűség a külsőségben, nagy anachronizmus a lényegben“ — így fogalmazhatnánk pontosabban: romantikus történeti elbeszéléseink korrajzában a külső világ rajza legtöbbször elnyomja a belső világét: a milieu-rajzoló (pl. leíró) részletek és politikai események a kor embereinek mélyreható jellem- és lélekrajzát, általában a kor lelki életének rajzát.

Az alaposabb és mélyenszántó korrajz kifejlődésének nagy akadálya volt a francia-romantika igen erős és általános hatása. Láttuk, hogy maga a két mester, Jósika és Jókai is a francia-romantikusok tanítványai voltak, a többiek pedig kivétel nélkül. Az áttekintésünk folyamán mondottak s az ott idézett példák után ezt nem kell újra bizonyítanunk. Az indítékok, a mesélés módja, az előadás s minden, amit a francia-romantikus elbeszélés jellemző vonásaiként említettünk, megtalálható a mi történeti regényeinkben és novel-

láinkban is. Jellemző az is, hogy a romantikusok jóformán minden eseményt szerelmi bonyodalmakkal kapcsolnak össze. Bizonyára sokszor ez a háttere és oka egyes eseményeknek, de derűre-borúra szerelmi meséket koholni, ezekkel bíbelődni a kor rajzát s a történelmi eseményeket elhanyagolva, vagy a történelmi tényeket ezekkel magyarázni, egyoldalúság s az elbeszélések sablonosságának és unalmasságának egyik főoka.

Legtöbb elbeszélést jellemzi a sok-eseményes, hatásvadászóan bonyolított mese, a kevés vagy egészen hiányzó lélekrajzi aláfestés s a jellemzésre fordított kevés gond. A meglepő, érdekfeszítő mese állandó hajszolása fontos az íróknak, minden mást ennek rendelnek alá, ezért regényeik és elbeszéléseik nagy része nem emelkedik a közepes színvonal fölé, sőt gyakran ez alatt marad.

A francia-romantikának ez a nagy hatása nem vált javára történeti elbeszélő irodalmunknak, mert megakasztotta fejlődését. Az ötvenes években ugyanebben a modorban írnak az elbeszélők, mint a negyvenes években. A régiek csak folytatják ezt a modort, de az újonnan föllépők sem törnek új utakat, hanem a régiek nyomán haladnak, még az elavult „rege"-műfajt is tovább művelik.

Ez a megállapításunk a nagy átlagra vonatkozik, vannak azonban vigasztaló jelenségek is ezen a téren, vannak értékek és van fejlődés.

Fejlődés mutatkozik előadás és stílus dolgában. Az elavult, nagyon dagályos vagy nagyon prózai stílus (melyre nem egy példát idéztünk) még mindig kísért főként a gyengébb, műkedvelő írók elbeszéléseiben, de mind ritkábban. Az elbeszélők, még a közepesek is, könnyedebben, folyamatosabban írnak, mint az előző

korbeliek, több humorral és színesebben. A leírásban, a párbeszédek szövésében, a mese bonyolításában ügyesebbek. Ritkán írnak egészen légüres térben játszó történeteket, már legtöbbjüknek van érzéke a valószínűbb környezetrajz iránt. E tekintetben sokat tanultak Jókaitól s a franciáktól.

Jókainak jelentőségét a történeti elbeszélés továbbfejlesztésében külön méltattuk s nagy hatását is láttuk egész elbeszélő irodalmunkra. Ehhez nincs hozzátennivalónk.

Munkássága egymagában is nagy érték, de tanítványainak s általában több elbeszélőnknek munkáiban is találunk értékeket. Jósika regényei, hogyha jelentőségük és hatásuk csökkent is, érték dolgában a Jókaié után következnek. P. Szathmáry, Pálffy, Győry, Kuthy, Bérczy, Abonyi, Degré, Vadnai, Halmágyi, Beöthy és Szokoly is érdemes művelői voltak a történeti elbeszélésnek. Sok fel nem dolgozott világtörténeti és magyartörténeti anyagot tártak fel és a nemzeti múlt iránti érdeklődés ébrentartásában s e múltnak az elnyomás korában annyira jelentős kultuszában tagadhatatlan érdemeik vannak.

Történeti elbeszélő irodalmunk legnagyobb értékei br. Kemény Zsigmond regényei, de ezek különálló jelenségek, s bár vannak kapcsolataik a romantikus elbeszélésekkel, mégsem sorozhatok közéjük. Ha van is bennük romantika, s ha meg is látszik rajtuk a francia-romantika és Jósika hatása, írójuk annyira önálló egyéniség, s annyira nem tartozik a par excellence romantikusok közé, hogy őt külön kell tárgyalnunk, éppen úgy mint Gyulait, kinek egyetlen történeti elbeszélése szintén kiemelkedik a többiek közül.

TARTALOM

I. A Bach-korszak.

Oldal

I. *Haynau rémuralma, br. Geringer és Albrecht főherceg kormányzása. — Zsandárság és rendőrség. — Kellemetlen intézkedések. — A nemesség súlyos anyagi helyzete. — A polgárság. — Közigazgatás, a Bach-huszárok s az őket gúnyoló adomák. — Magyar tisztviselők. — Túlzott loyalitás. — Elégedetlenség, zaklatások. — Passiv resistentia. — Az 1859-i olasz háború és hatása. — Bach bukása, enyhébb politikai légkör. — A Kazinczy-ünnep. — A politikai fordulatot jellemző egyéb mozzanatok. — 1859 fontos fordulópont* 1

II. *Közlekedés: hajó, gyorskocsi, vasút. — Buda és Pest lakossága. — A Lánchíd, Alagút, csónakközlekedés, helyihajók, omnibuszok, bérkocsik. — Gázvilágítás, parkozás, a Színház-tér. — Építkezés, a házak számozása, boltok. — Az ipar. — Fogadók, kávéházak, vendéglők. — Bálok, egyéb mulatságok. — Kaszinók, társasélet, egyesületek. — Fürdői és kisvárosi élet* 14

III. *Képzőművészet: iskolák, képtárak. — Műegylet, szobrászat, festészet. — Zene: a népies műdal, cigányzene, Hangászegyesület, dalárdák, a Filharmóniai Társaság. — Zeneszerzők, Liszt Ferenc. — Külföldi művészek Pesten. — Zenekritika, zeneműkereskedés. — A Nemzeti Színház operaelőadásai: magyar és külföldi operák. — Más operaelőadások. — Magya/r és külföldi operaénekesek. — A balett. — AN. Színház drámai műsora: magyar darabok, külföldi klasszikusok, középszerű, főként francia darabok. — Magyar színészek, külföldi vendégek. — AN. Színház épülete, személyzete, helyárai. — Panaszok a színház ellen. — A német színház . ,* 29

Oldal

IV. *Az írók Üldözése. — Cenzúra. — Olvasóközönség. — írói tiszteletdíjak. — Bajok magában az irodalomban. — Irodalmi perpatvarok. — A mübírálat. — Három legjelesebb kritikusunk. — Kritika-ellenes hangulat. — A külföldi irodalmak ismertetése. — Lexikonok. — Irodalomtörténet. -— Történelem. — Földrajzi munkák. — Népies irodalom. — Ponyvairodalom. — Ifjúsági irodalom. — Irodalmi társulatok. — Nyomdák. — Könyvárusok. — Könyvkiadás. — Líránk és verses epikánk. — Drámairodalmunk* 53

II. Hol jelentek meg elbeszéléseink?

I. *Politikai és szépirodalmi lapok, folyóiratok, zsebkönyvek, albumok s más időszaki vállalatok 1849—1852-ig: Hölgyfutár, Magyar Hírlap, majd Budapesti Hírlap, Figyelmezö, Pesti Napló, Magyar Emléklapok és folytatásai, Csokonai Lapok, Katholikus Néplap, Népbarát, Kemény, A falu könyve, Losonczi Phoenix, Komemlékek, Nagyenyedi Album, Családi Lapok, Értesítő, Budapesti Viszhang, Őrangyal* 101

II. *1853—1855: Szépirodalmi Lapok, Délibáb, Divatcsarnok, Hetilap, Magyar Thalia, Szikszói Enyhlapok, Nők Könyve, Falusi Esték, Vasárnapi Újság, A magyar nép Könyvtára, A magyar nép Könyve, Készvét HangjaÁ, Magyar Sajtó, Család Könyve, Nefelejcs, Estike, Laczikonyha, Fáncsy-Album* 116

III. *1856—1857: Kolozsvári Közlöny, Magyar Futár, Erdélyi Múzeum, Magyar Néplap, Emlény, Gyulai Árvízkönyv, A Nagy Tükör, Szépirodalmi Album, Napkelet, Nővilág, Magyar Posta, Kalauz, Győri Közlöny, Szépirodalmi Közlöny, Budapesti Szemle, Az én Albumom, Erdélyi Múzeum, Mátyás diák Könyvesháza, Peleskei Nótárius, Protestáns Népkönyvtár* 126

IV. *1858—1859: Delejtú, Társalgó, Üstökös, Aradi Híradó, Kétgarasos Újság, Hírmondó, Bolond Miska Albuma, Kemény, Kakas Márton Albuma, Szépirodalmi Album, Nefelejts, Szegedi Híradó, Képes Újság, Kolozsvári Színházi Közlöny. — Összegezés* 133

V. *Napt árak. — Novella- és regénytárak. — Önállóan megjelent regények és novellaskötetek. — Regényíróink és novellistáink* 139

A ROMANTIKA.

III. A francia romantikus regény.

Oldal

A francia romantika hatása elbeszélő irodalmunkra a szabadságharc előtt. — A francia romantika főbb eszméi és jellemző vonásai. — A francia regényírók. — A francia romantikus regények alakjai, lélekrajzai, leírásai, meséi, kedvelt indítékon. — Érzelgősség, humor, irányzatosság, párbeszéd 147

IV. Jókai munkássága és népszerűsége.

I. *Jókai munkásságának áttekintése 1850—1859-ig. — Minden egyes évben megjelent novellái, regényei,önálló kötetei, mit szerkesztett, hová dolgozott?*..... 163

II. *Jókai nagy népszerűsége. — Mit írtak munkáiról, termékenységéről, készülő munkáiról, külföldi fordításairól, életének körülményeiről? — Dicsérő és gáncsoló bírálatok* 183

V. Jókai elbeszélései és regényei.

I. *Jókai fejlődése. — Francia romantikus külföldi tárgyú elbeszélései: az európai tárgynak: római, görög, francia, bécsi, olasz, spanyol, orosz, skót, dán, cseh, moldvai történetek; az exotikusak:* Óceánia, *szíriai, perzsa, kínai, indiai, amerikai, afrikai, csendestengeri történetek; török-tárgyú elbeszélések, köztük* A fehér rózsa, A janicsárok végnapjai s *a* Véres könyv. — *Összefoglalás* 197

II. *Szadadságharci tárgyú elbeszéléseink Jókai előtt. — Ilyen tárgyú novellái: a* Forradalom és csataképek. — *Az önkényuralom kora elbeszéléseinkben. — Jókai:* Egy bújdosó naplója *s egyéb ilyen vonatkozású elbeszélései* 236

III. *A szabadságharc és a Bach-korszak többi elbeszélőink műveiben* 254

IV. *Jókai történeti elbeszélései.* — Erdély aranykora. — A kétszarvú ember. — Törökvilág Magyarországon. — *Novellái: az erdélyi tárgyúak, a magyarországi tárgyúak. — Jókai korrajza*..... 291

Oldal

V. *Jókai jelenkori magyar-tárgyú elbeszélései. — A komoly-tárgynak: a francia-romantikus modornak, az értékesebbek, a jelentéktelenebbek, melyek igazán magyarok, s melyekben alig van magyar környezetrajz. — Humoros elbeszélései: az értékesek, a kisebb, adomaszerüek: magyar életet rajzolók s melyekben alig van magyar környezetrajz* 315

VI. *Jókai társadalmi regényei:* Szomorú napok, Felfordult világ, A régi jó táblabírák, Az elátkozott család, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán.....325

VI. Jókai elbeszélő művészete.

I. *Jéllemrajzai, lélekrajzai és leírásai* 353

II. *Kompozíciója, világszemlélete, képzelete, elbeszélő módja*.....372

III. *Humora és nyelve*..... ... 394

IV. *Hazafias küldetése az önkényuralom korában, erkölcsi hatása. — Világhíre. — A Jókai-féle magyar romantika.— Mivel fejlesztette tovább a magyar elbeszélést?*..... *411*

VII. Jókai hatása.

I. *Fellengös stílusának utánzatai: patétikus felkiáltások és aposztróf álások, kérdések, eposzias ismétlések, reflexiók, ellentétek. — Ennek a stílusnak paródiái* 419

II. *Exotikus, török-tárgyú és ősmagyur-tárgyú novellák* 429

III. *Egyéb tárgyi hatások* 439

IV. *Humorának, humoros és komoly stílusának hatása. — Összefoglalás* 448

VIII. A romantikus történeti elbeszélés.

I. *A történeti regény és novella a szabadságharc előtt. — Br. Jósika Miklós munkáinak időrendi áttekintése. — Történeti regényei:* Eszther, A nagyszebeni királybíró, A zöld vadász, A szegedi boszorkányok, A tudós leánya, A rom titkai, Jő a tatár, A rejtett seb,

Oldal

A két királynő, A hat Uderszki leány. — *Társadalmi regényei;* A gordiusi csomó, Pygmaleon, Egy magyar család a forradalom alatt. — *Társadalmi novellái. — Lélek- és jellemrajzai. — Leírásai. — Korrajzai. — Szerkesztő módja. — Reflexiói. — Új szavai. — Stílusa. — Hanyatló népszerűsége* 457

II. *P. Szathmáry Károly élete és munkásságának áttekintése. — Jósika, Jókai és a francia-romantikusok tanítványa. — Regényei:* Sirály, Samil, Magyarhon fénykora, Erdély vészcsillaga, Vetélytársak, Bethlen Miklós, Izabella. — *Történeti novellái: erdélyi, magyarországi és külföldi tárgyúak. — Összefoglalás* . 490

III. *A szabadságharc előtti írónemzedék folytatja működését. — Pálffy Albert:* A fejedelem keresztleánya, Az ítélőmester leánya, A szebeni ház, *víg történeti elbeszélései. — Remellay Gusztáv:* Hunyadi János, A huszár és kedvese, *oláh-, délszláv- s egyéb-tárgyú történeti novellái. — Dózsa Dániel:* Kornizs Ilona, Boronkai Margit. — *Köváry László. — Keimen fy László. — Ney Ferenc:* Matild és Olga. — *Irinyi József:* Dicső napok. — *Királyi Pál:* Szigetvár 1566-ban. — *Ormós Zsigmond:* A banya sziklája 512

IV. *A történeti elbeszélés újabb művelői. — Jósika követői: Halmágyi Sándor: elbeszélések,* Saphira. — *Gr. Kálnoky Dénes:* Karacsai Indár. — *Jókai követői: Győry Vilmos, Vértesi Arnold elbeszélései. — Virághalmi Ferenc:* A fegyverkovács, Törökvilág Győrben. — *Ábrái Károly, Papp Miklós. — Kisebb, inkább műkedvelő írók: Paulikovics Lajos: elbeszélések,* Hét vár. — *Szöllösy Benő, Fataky József, Válkay Imre, Sarkady István, Vrváry Lajos, Vdvardy Vince, Kempelen Győző:* Magyar önkéntesek. — *Goal Karolina:* Egy sírkert-őr Mátyás király korából.—*A legkisebbek* 538

V. *A társadalmi elbeszélés művelőinek s a humoristáknak történeti elbeszélései. — A régiek: Degré Alajos:* Salvator Rosa. — *A művészekről és írókról írt novellák. Beöthy László novellái és* Pugatscheffje, *Kuthy Lajos, Bérczy Károly, Obernyik Károly, Császár Ferenc, gr. Lázár Kálmán, Komáromy Ferenc és Pompéry János novellái. — Az újak: Abonyi Lajos:* Észak csillaga *és novellái, Vadnai Károly, Szakoly Viktor s a többiek novellái. — Összefoglalás*.....580